

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

MOSZT Könyvek 7.

MOSZT Könyvek 7.

Háborúk és békekötések a 18- 20. századi orosz-szovjet történelemben

Konferenciakötet

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport

Pécs, 2014

A kötet a TÁMOP 4.2.3-12/1/KONV-2012-0028 című pályázat támogatásával készült.

Szerkesztette:
Máté Zsolt

Szakmai lektorok:
Prof. Dr. Sashalmi
Endre
Dr. habil. Bebesi
György

Címlaptervező:
Vámos Eszter

Nyomdai munka:
B-Group Kft.

© Szerzők, 2013
© Szerkesztők, 2013

ISSN: 1788-4810

ISBN: 978-963-642-737-5

Tartalom

<i>Bebesi György: Előszó</i>	9
<i>Alexandr Sztikalin és Olga Khvanova köszöntője az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének nevében</i>	13
<i>I. V. Krjucskovnak a Sztavropoli Egyetem dékánjának üdvözlője</i>	15
<i>Harsányi Iván: Köszöntő. A MOSZT 10. évfordulója alkalmából 2014. október 8-án, a Pécsi Akadémiai Bizottság épületében rendezett tudományos ülésen</i>	19
<i>Bene Krisztián: Köszöntő. Gondolatok egy tízéves jubileum kapcsán</i>	23
<i>Galicza György: A háború motívuma az orosz geopolitikai gondolkodásban</i>	25
<i>Bodnár Erzsébet: Orosz–török háborúk és békeszerződések a 18. század második felében. Okok, motivációk és eredmények</i>	51
<i>Nagy Gábor: Nystadtól Åboig – Fredrikshamnon át. (Svédország 1721–1812 közötti történetéről)</i>	69
<i>Varga Beáta: A kücsük-kainardzsi béke és a Zaporozsjei Szics likvidálása</i>	93

<i>Hahner Péter: Talleyrand és Oroszország</i>	119
<i>Bodor Mária: Békéktől forradalmakig. Orosz – itáliai kapcsolatok a bécsi kongresszustól a nápolyi és piemonti forradalmakig</i>	131
<i>Prof Dr Molnár F Tamás - Dr Fazekas László - Dr Rendeki Szilárd: A sebesült és a beteg orosz katona az 1904-5-ös orosz-japán háborúban. Amerikai, brit orvos-tisztek és egy ukrán-orosz hercegnő</i>	149
<i>Bebesi György: Súlyos vereség, könnyű béke. Sz. J. Vitte, egy tehetséges orosz diplomata és a portsmouthi szerződés</i>	173
<i>Huszár Mihály: Liberális forradalmár - konzervatív ideológus. Pjotr Sztruve békekötése a cárizmussal</i>	203
<i>Szunomár Szabolcs: A béke utolsó napjai. Oroszország háborúba sodródása 1914 nyarán</i>	227
<i>Sarlós István: A dreadnought verseny és Oroszország</i>	245
<i>Kolontári Attila: Magyar internacionalisták az oroszországi polgárháborúban (1917-1922)</i>	263
<i>Fóris Ákos: A magyar 2. hadsereg megszálló tevékenysége a Szovjetunióban. Adalékok a magyar partizánellenes politikához a keleti fronton</i>	287

<i>Bene Krisztián:</i> Franciaajkú antibolsevik légiók a Szovjetunióban 1941-1944 között	305
<i>Aranyossyné Szegedi Andrea:</i> A Kalinyingrádi Körzet benépesítése	323
<i>Máté Zsolt:</i> Frol Kozlov utazása az Amerikai Egyesült Államokban 1959-ben	341
<i>Lengyel Gábor:</i> Oroszország „stratégiai hadviselése” Afganisztánban 2001 után	353
A kötet szerzői	473

BEBESI GYÖRGY

ELŐSZÓ

Idén ünnepeli 10 éves fennállását a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történettudományi Intézetének Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportja, vagy ahogyan már rövid elnevezésével ismertté vált az elmúlt időszakban, a MOSZT – ami magyarul, nem véletlenül, hidat jelent.

Egy egyetemen rendszeresen születnek tudományos fórumok, műhelyek. Ezek egy része egy idő után elhal, vagy kvázi szervezetté válik, aránylag kevés tudja működését a jelenlegi szűkös körülmények között hosszabb távon és ténylegesen fenntartani. Az alapítóknak nagy örömére szolgál, hogy saját kutatócsoportunk az elmúlt évtizedben folyamatos és érdemi működést fejtett ki, ezért is éreztük szükségesnek, hogy a jubileumi évet nem a szokások miatt, hanem mert valóban van mire visszatekintenünk, egy rendezvénysorozattal tegyük emlékezetessé tagjaink, szerzőink, diákjaink és támogatóink, szimpatizánsaink számára.

Munkánkat, ha a tényekben, adatokban megragadható produktumok felől közelítjük meg, eddig fél tucat országos konferencia, számos kisebb work-shop, a társszervezetekkel, pl. a Történész Céhhel közösen szervezett előadássorozatok, egy új saját könyvszéria, a MOSZT könyvek, és a diákjaink által elért díjak, eredmények, elismerő oklevelek fémjelzik. Számos kisebb, nagyobb belső egyetemi és egyéb pályázatot nyertünk el. Sikerült rendszeres külső anyagi forráshoz is jutni, önzetlen pécsi vállalkozók támogatása révén. Az általunk eddig megjelentetett könyvsorozat 6 kiadványa 3 konferencia- és egy tanulmánykötetet, egy forráskiadványt és egy monográfiát tartalmaz, reprezentálva, hogy a történelemtudomány valamennyi ágában aktívan működött a műhely. Működésünk során tevékenyen együttműködtünk, és ezt a későbbiek során is

fenn kívánjuk tartani, a társ- és partnerszervezetekkel. Példaként említhetjük a Pécsi Akadémia Bizottság Kelet-és Közép Európa Története Munkabizottságát, valamint az Orosz Világ Alapítvány Pécsi Orosz Központját. Diákjaink több rangos díjat nyertek el, pl. az „Év Orosz Dolgozata” pályázatokon, illetve egy OTDK első helyezést is sikerült felmutatniuk. Munkánkat a Pécsi Orosz Központ vezetője két ízben, a PTE rektora pedig egy alkalommal dicsérő oklevéllel ismerte el. Az egyetemen sikerült olyan logisztikai háttérrel kialakítanunk, amely lehetővé teszi a kutatást a munkatársak és az érdeklődő hallgatók számára. Miniszakkönyvtár, jelentős mennyiségű idegen nyelvű kiadvánnyal, informatikai háttér, kutatóhely, nyomtatási, szkennelési lehetőségek várják az érdeklődőket.

A jubileumi évet három rendezvénnyel kívántuk emlékeztetessé tenni. Ez év áprilisában eddigi kiadványainkat 6 felkért történész kolléga segítségével összegzően mutattuk be a PTE BTK Társadalomtudományi Szakkönyvtárában, nagyszámú érdeklődő előtt. A legutolsó, a 6-os kötetről *Sashalmi Endre* egyetemi tanár, a könyvsorozat egészéről pedig *Bene Krisztián* egyetemi adjunktus írt recenziót, előbbi a *Múltunk*, utóbbit a *Világtörténet* című szakfolyóirat fogadta be közlésre. Terveztünk egy jubileumi tanulmánykötetet, és az ebben történő publikálási lehetőséget, valamennyi korábbi munkatársunknak, diákunknak, tagunknak meghirdettük. A terjedelmi korláton kívül csupán egy feltételt szabtuk: írásuknak a 18-21. századi orosz-szovjet történelem valamely vonatkozásával kell foglalkoznia. Végül ez év októberére országos konferenciát hirdettünk meg „*Háborúk és békekötések a 18-20. századi orosz történelemben*” címmel a PAB-bal közösen. A jelen kötetel ennek anyagát tartja kézben az olvasó. A konferencia lehetőség a személyes találkozásra, az eszmecserére, a tudományos vitában a fejlődésre, visszajelzést, kontrollt jelent az egyes kutatásokkal kapcsolatban, és egyben persze összegzés is, a másik két rendezvényhez hasonlóan. Itt is törekedtünk arra, hogy főként egykori diákjaink, doktoranduszaink és jelenleg kollégáink, a műhely tagjai legyenek résztvevőink, de az ország minden részéből érkeztek felhívásunkra Debrecenről Kaposvárig előadók a fórumra. A konferencia meghirdetésének a jubileum és

a tudományos szempontok mellett volt egy speciális oka is: a kutatócsoport vezetői ez úton kívántak tisztelni a műhely alapítói és támogatói előtt. Így két díszvendége volt a programnak, az egyik *Ormos Mária* akadémikus, professzor emerita, aki annak idején, már 2002-től, mint a Doktoriskola és a Történész Doktori Program akkori vezetője intenzíven kezdeményezte a kutatócsoport megalakítását, és 2004-ben bábáskodott a megszületésénél, a műhely jelenleg is gyakorlatilag az általa kialakított keretek között működik. A másik díszvendégünk *Harsányi Iván* egyetemi tanár, professzor emeritus volt, aki első pillanattól a kutatócsoport aktív támogatói közé tartozott; rengeteget segített beindításában és kezdeti működtetésében. Ezért megalakulásunk után 3 évvel örökös és tiszteletbeli elnökünké választottuk.

Rendezvényünk rangját emelte, hogy a Kar vezetése legmagasabb, dékáni szinten képviseltette magát, *prof. Fischer Ferenc* intézetigazgató egyetemi tanár bevezető előadás értékű megnyitót tartott. Rajta kívül jelen voltak támogatóink és partnerszervezetek vezetői is, így *Sashalmi Endre* egyetemi tanár, mint társszervező, a PAB említett munkabizottsága vezetőjeként. Megtisztelte rendezvényünket jelenlétével és hozzászólásával *Font Márta* professzorasszony, a Kelet-Európa és Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ vezetője, de ott volt és köszöntőt mondott a POK igazgatója, *Végvári Valentyina* egyetemi docens. Végül, de nem utolsó sorban megjelent külső főszponzorunk, *Szabó László* közgazdász, cégtulajdonos, az LDSZ KFT kereskedelmi igazgatója is.

A konferencián 16 előadást hallhattunk. Az előadók sorában olyan rangos, országos híré előadókat is köszönthettünk, mint pl. Dr. habil. *Hahner Péter* PhD, egyetemi docens a PTE-BTK Újkortörténeti Tanszékének vezetője, vagy *Prof. Molnár F. Tamás* DSc, aki orvostudományi szempontú, két kollégája nevében is elmondott referátumával interdiszciplinárisra tette a konferenciát. Ki kell emelnünk még *Galicza Györgyöt*, a Külgazdasági és Külügyminisztérium képviselőjét, akinek tartalmas, a témát elméletileg megalapozó előadásával indult a konferencia. A plenáris keretekhez azért ragaszkodtunk a magas

előadásszám ellenére, hogy referátumát minden előadó minél szélesebb közönség előtt adhassa elő.

Az érzékelhetően jó hangulatú, a visszajelzések alapján jól sikerült konferencia jelen kötetben közölt anyaga az előadások szerkezete szerint tagolódik, kronológiai szempontok alapján. A referensek szerkesztett, jegyzetapparátussal ellátott formában bocsátották rendelkezésünkre előadásaikat. A tudományos fokozattal nem rendelkező előadók anyagát a történeti ruszisztika-szovjetológia vezető szakértői lektorálták és javasolták megjelentetésre. Nem minden résztvevő élt a publikálás lehetőségével, ezzel szemben néhány olyan MOSZT-tag írása is bekerült a kötetbe, akik csak technikai vagy egyéb okból nem tudtak részt venni a konferencián. A kötet gerincét mindenképpen az elhangzott előadásanyag adja. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy mind a konferencia, mind a kiadvány lehetőségét egy sikeres TÁMOP pályázat biztosította. A kötet elején idegen és magyar nyelven is olvashatók külföldi partnerszervezeteinknek a jubileum alkalmából hozzánk írt köszöntő nyilatkozatai; a fordítás *Kolontári Attila* egyetemi docensnek, a kutatócsoport helyettes vezetőjének a munkája.

A kutatócsoport vezetője, a konferencia minden szervezője, a kötet szerkesztője egyaránt reméli, hogy az írásos anyag színvonalas hozzájárulást biztosít a hazai történeti ruszisztikához, reprezentálja a műhely munkáját, és méltó lezárása a jubileumi év programjainak.

Dr. habil. Bebesi György PhD
Kutatócsoport-vezető egyetemi docens, a MOSZT alapító vezetője.

Pécs, 2014. október. 16.

Дорогие венгерские коллеги!

Сотрудничество Института славяноведения РАН и Печским университетом насчитывает не одно десятилетие и охватывает практически все периоды венгерской истории: от раннего Средневековья до современности. Это сотрудничество стало еще более интенсивным и глубоким, когда на базе университета была создан Центр русистики с таким символическим названием, как MOSZT. У его истоков стояли ученые, влюбленные в русскую историю и культуру, прекрасно владеющие русским языком, получившие признание в России. За это время проведено немало конференций и выпущено книг, которые получили положительные отзывы в научном сообществе и полюбились студентам. Институт славяноведения РАН желает печскому Центру русистики долгой творческой жизни, а его сотрудникам - неиссякаемой энергии в пропаганде знаний о России и русско-венгерских связях.

С уважением и дружеским приветом Ваши Александр
Стыкалин и Ольга Хаванова

Kedves magyar Kollégák!

Az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének és a Pécsi Tudományegyetemnek az együttműködése több évtizedes múltra tekint vissza és gyakorlatilag a magyar történelem valamennyi időszakát felöleli a kora középkortól egészen napjainkig. Ez az együttműködés még mélyebbé és intenzívebbé vált, amikor az egyetem bázisán létrejött a szimbolikus nevet viselő MOSZT ruszisztikai kutatóközpont. A MOSZT születésénél olyan, Oroszországban is elismert magyar tudósok bábáskodtak, akik az orosz történelem és kultúra szerelmesei voltak, és kiválóan bírták az orosz nyelvet. Az eltelt idő alatt számos konferenciát szerveztek, olyan könyveket adtak ki, melyek kedvező visszhangra találtak, és amelyeket az egyetemisták is megszerettek. Az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete a pécsi ruszisztikai központnak hosszú alkotó életet, munkatársainak pedig kiapadhatatlan energiákat kíván az Oroszországgal kapcsolatos ismeretek és a magyar-orosz kapcsolatok népszerűsítése terén.

Tisztelettel és baráti üdvözléssel: Alekszandr Sztikalin és Olga Havanova

Министерство образования и науки Российской Федерации
Федеральное государственное автономное образовательное учреждение
высшего профессионального образования
«СЕВЕРО-КАВКАЗСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ»
Гуманитарный институт
Факультет истории, философии и искусств

Уважаемые коллеги!

Коллектив преподавателей, сотрудников, студентов и аспирантов факультета истории, философии и искусств Гуманитарного института Северо-Кавказского федерального университета сердечно поздравляет Центр по изучению истории современной России и Советского Союза («МОСТ») с 10-летним юбилеем.

Сотрудников Центра отличает высокий профессионализм, глубокая эрудиция, надежность и самоотдача. Они достойно представляют венгерскую историческую науку. Уникальные исследования сотрудников Центра дополнили венгерскую и мировую копилку социально-гуманитарного знания. «МОСТ» стал одним из ведущих центров изучения российской (советской) истории, установив прочные и продуктивные связи с другими научными и образовательными центрами Венгрии, России и других государств. Важную роль в координации исследований в области российской (советской) истории играют регулярно проводимые Центром научные конференции и издательские проекты.

Успехи коллектива Центра во многом обусловлены тем, что его возглавляет талантливый ученый и педагог Дьердь Бебеши, который сумел сосредоточить внимание большого коллектива на ключевых проблемах истории России (СССР), обеспечить востребованность научной продукции и известность Центра, который он возглавляет. Наши коллективы соединяют не просто творческие связи, но и крепкие дружеские отношения, активно поддерживаемые Аттилой Колонтари. Мы искренне радуемся Вашим успехам, Вашим большим и зримым достижениям за десятилетний творческий путь.

Желаем всем сотрудникам Центра творческих успехов, больших научных открытий.

Доктор исторических наук,
профессор, декан факультета
истории, философии и искусств
Северо-Кавказского федерального
университета
4 октября 2014 г.

И.В.Крючков

Észak-Kaukázusi Szövetségi Egyetem
Humán Tudományok Intézete, Történettudományi, Filozófiai és
Művészeti Kar

Kedves Kollégák!

Az Észak-Kaukázusi Szövetségi Egyetem Humán Tudományok Intézete Történettudományi, Filozófiai és Művészeti Karának oktatói, munkatársi, hallgatói és doktoranduszi kollektívája szívből köszönti a Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportot („MOSZT”) 10 éves jubileuma alkalmából.

A központ munkatársait nagyfokú szakmai hozzáértés, elmélyült tudás, megbízhatóság és odaadás jellemzi, méltó képviselői a magyar történettudománynak. A Központ munkatársainak egyedülálló kutatásai gazdagították a magyar és egyetemes társadalomtudományok kincsestárát. A „MOSZT” az orosz (és szovjet) történelem kutatásának egyik vezető központja lett, szilárd és termékeny kapcsolatokat épített ki magyarországi, oroszországi és más országokban működő kutatóközpontokkal és oktatási intézményekkel. Az orosz (szovjet) történeti kutatások koordinálásában nagy szerepet játszanak a Központ által szervezett rendszeres konferenciák és kiadványok.

A Központ kollektívájának sikerei nagymértékben annak köszönhetők, hogy a műhelyt olyan tehetséges tudós és pedagógus vezeti, mint Bebesi György, akinek sikerült munkatársai figyelmét Oroszország (és a Szovjetunió) történetének kulcsfontosságú problémáira irányítani, aki biztosítani tudta a Központ hírnevét és tudományos produktumai iránti keresletet. Kollektíváinkat nem csak a munkakapcsolat, de Kolontári Attilán keresztül erős baráti szálak is összekötik. Őszintén örülünk az Önök sikereinek, a 10 éves alkotómunka során elért nagy és látványos eredményeknek.

A Központ minden munkatársának további sikereket és szép tudományos eredményeket kívánunk.

I.V. Krjucskov a történettudományok doktora, Dékán

HARSÁNYI IVÁN

KÖSZÖNTŐ

A MOSZT 10. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL 2014.
OKTÓBER 8-ÁN, A PÉCSI AKADÉMIAI BIZOTTSÁG
ÉPÜLETÉBEN RENDEZETT TUDOMÁNYOS ÜLÉSEN

Ez a köszöntő nem laudáció kíván lenni. Annak, ha érdemesek vagyunk rá, kívülről kell jönnie. Inkább az önkontroll aktusa, annak a vizsgálata, hogyan viszonyul a MOSZT tízéves teljesítménye ahhoz, amit 2004-ben, az alakuláskor tervbe vettünk, ígértünk.

Az évezred eleji – nemkülönben a mai – viszonyok között sem könnyű egy ilyen kutatócsoportot létrehozni. Ám ennél is komolyabb erőpróba kellő intenzitással és a megkívánt színvonalon folyamatosan működtetni. Azokban, akik annakidején megteremtették a feltételeket a megalakításához, miközben támogattak bennünket, bizonyára munkált is némi kétely abban, teljesíteni tudjuk-e majd az alapító okiratban tett ígéreteinket, eleget tenni vállalásainknak.

Most (vagy éppen MOSZT), tíz év elteltével arról számolhatunk be, hogy akkori vállalásaink túlnyomó részét valóra váltottuk, és olyan lépéseket is tettünk, amelyekről akkor még szó sem esett.

Már működésünk első évének vége felé megrendeztük első, egész napos konferenciánkat (Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom címmel), majd az előadásokat sok munkával kötetbe rendeztük, és az ambiciózus „MOSZT 1.” sorszámmal meg is jelentettük. Ráadásul közben megjött az étvágyunk, és bejelentettük: ezt a kiadványt, amint az alapjául szolgáló konferencia gyakorlatát is, egy sorozat kezdetének tekintjük. Volt köztünk, aki abban reménykedett, hogy ezt az ígéretünket elfelejtik. Valójában megindult a sikeres sorozat, újabb tanácskozásokra került sor, a kiadványok tekintetében pedig sorrendben a hetedik kötet készül, amelyben ennek a reményeink

szerint gondolatokban gazdag konferenciának az előadásait adjuk közre. A publikációk lehetőségeinek növelése érdekében együttműködtünk a doktoriskola Kutatási Füzetével. Bekapcsolódtunk a részben kutatócsoportunk tagjai által működtetett Hadtörténeti Esték című sorozat létrehozásába és lebonyolításába, amelynek a Rókus utcai könyvtár biztosított otthont.

Eredeti terveinkben huszadik századi történeti vizsgálódást terveztünk, bizonyos mértékű 19. századi visszapillantással. Ma már – a biztos háttérünként szolgáló Interdiszciplináris Doktoriskola történelmi programjainak fejlődésével összhangban – érdeklődésünk kiterjed korábbi századokra is, az orosz és az oroszországi történelem hosszú trendjeit keresve.

Sikeresen alakítottuk a kutatócsoport szerkezetét is. A PTE történelmi tanszékeinek fokozatokat szerzett oktatói mellett tevékenységünkben tekintélyes külső közreműködőkön kívül doktori iskolánk hallgatói, mester- és BA-kurzusaink tanulói és más diszciplínák művelői is részt vesznek, vagy érdeklődéssel kísérik azt.

Kiterjedt hazai kapcsolatainkon túl (amelyek közül kiemelkedik együttműködésünk az ELTE Ruszisztikai Központjával és Kelet-Európa Története Tanszékével) élénk nemzetközi kapcsolatokat is fenntartunk. A témák változatosságára sem panaszkodhatunk, csak végig kell tekintenünk mai programunkat, amelyre a növekvő interdiszciplinaritás jellemző.

Első lelkesedésünkben kissé talán „túlálmodztuk” magunkat anyagi lehetőségeink tekintetében. De úgy gondoltuk, hogy az egyéni pályázati „pénzvadászatnál” hatékonyabb lesz, ha ezt a közös pályázatok gyakorlatával is megtámogatjuk. Úgy tetszik, hogy idő múltával a kutatócsoport vezetői ennek a fortélyait is elsajátították.

Eredményeink egyik legfontosabb mozzanata, hogy elősegítettük hallgatóink tudományos előmenetelét. Nem egy kutatónk nyert el díjakat szakmai pályázatokon, sőt vált idő közben megbecsült kollégánkká, a hazai ruszisztika elismert képviselőjévé, rangos kiadványok szerzőjévé, közreműködőjévé.

Így válik ez a visszapillantás végül nem csak a megtett út vázlatos összegezésévé, hanem a folytatás biztató kezdetévé, amelyben eddigi közreműködőinken kívül újabb, az orosz és szovjet történelem kutatásában érdekelt társak bekapcsolódását is várjuk.

BENE KRISZTIÁN

KÖSZÖNTŐ

GONDOLATOK EGY TÍZÉVES JUBILEUM KAPCSÁN

Mai mozgalmas világunkban meglehetősen ritkán adódik arra alkalom, hogy egy kezdeményezést követően – legyen az bármilyen jó is – tíz évvel később ünnepelhessük a létrehozott szervezet, intézmény vagy csoport folyamatos munkásságát és méltathassuk a közösen elért eredményeket. Most abban a kivételes és szerencsés helyzetben vagyunk, hogy lehetőségünk nyílik egy ilyen ünneplésre, hiszen már tíz év telt el azóta, hogy a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolája *Európa és a magyarság a 18-20. században* című doktori programja az iskola alapítójának és programvezetőjének, Ormos Mária akadémikusnak a javaslatára 2004-ben úgy döntött, hogy önálló kutatóműhelyt hoz létre a szovjetológiai – történeti- ruszisztikai tárgyú kutatások összefogása céljából.

Az akkor létrejött műhely, amely a *MOSZT – Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport* nevet kapta, pedig mind a mai napig működik, sőt bizonyos értelemben elmondható, hogy tíz év elteltével virágkorát éli, hiszen mind hazai, mind pedig nemzetközi szinten magasan jegyzett szervezatként tevékenykedik, amiről nem csupán az elmúlt évek, hanem az idei esztendő kiemelkedően aktív programsorozata is tanúskodik. Mindezek magukért beszélnek, mint ahogy az ezeken a rendezvényeken előadóként és hallgatóként résztvevők nagy száma is, ami azt bizonyítja, hogy a tíz évvel ezelőtt megkezdett munka nagyon eredményes volt, a kutatócsoportnak pedig nem csupán meggyőző múltja, hanem igen ígéretes jövője is van.

A fenti közös munkába a közelmúltban bekapcsolódó kutatóként igen nehéz lenne csupán egyetlen dolgot kiemelni a fenti munkásságból, amely híven adja közre a kutatócsoport szellemiségét és eredményeit, de talán a legkézzelfoghatóbb ezek közül a *MOSZT Könyvek* kiadványsorozat, melynek kötetei

minden érdeklődő számára hozzáférhetőek a könyvtárakban. Annál is célszerűbb ezt az országos viszonylatban is kiemelkedő publikációs kezdeményezést kiemelni, hiszen az ez idáig megjelent hat kötet átfogta a tudományos élet szinte összes aspektusát, forrásgyűjtemény és tanulmánykötet ugyanúgy akadt soraiiban, mint tudományos monográfia. Az aktualitását pedig tovább fokozza az tény, hogy a jelen sorokat közreadó kötettel és egy közeljövőben napvilágot látó idegen nyelvű írásokat tartalmazó tanulmánykötettel együtt hamarosan már nyolc kötetet fog számlálni a sorozat, amely meggyőződésem szerint az orosz és európai történelem iránt érdeklődő összes olvasó számára tanulságos és hasznos olvasmányt jelent.

Az eddigi tartalmas és eredményes munka folytatásához ezúton szeretnék minden jelenlegi és jövőbeni közreműködőnek kitartást és sok sikert kívánni!

Bene Krisztián
tanszékvezető egyetemi adjunktus

GALICZA GYÖRGY
A HÁBORÚ MOTÍVUMA AZ OROSZ GEOPOLITIKAI
GONDOLKODÁSBAN

A háború, mint komplex geopolitikai toposz

Az orosz geopolitikai gondolkodás – amióta ilyenről beszélhetünk – egyik meghatározó eleme a háború, és ehhez szorosan kötődően a más népekhez, nemzetek közösségéhez való viszony. A konfliktusok orosz interpretálása nem vonatkoztatható el a nagyhatalmi tudattól, a birodalmi gondolkodástól. Egy magasabb absztrakciós szinten ez Oroszország igen erős küldetéstudatában testesül meg, ami segít értelmezni az évszázadok alatt kikristályosodott, az egyes geopolitikai iskolák által eltérő módon interpretált, mégis alapvetően közös töről fakadó paradigmákat. Orosz értelmezés szerint a birodalom hatalmas kiterjedése, nehezen ellenőrizhető szárazföldi határai miatt folyamatosan védekezni kényszerült, így a háború toposzának elemzésekor nem hagyható figyelmen kívül az önmagát a tengeri hatalmakkal, az atlanti erőterrel szemben definiáló sztyeppe-tudat sem. A fenti szempontok legkoherensebb módon talán a XX. század vége óta reneszánszát élő eurázsiai geopolitikai gondolkodásban jelennek meg.

Az európai, és általában a nyugati, atlanti gondolkodás Oroszországról elsők között leginkább a hatalmas birodalomra asszociál, amely az évszázadok során más és más állami struktúrákban létezett ugyan, de mindvégig a világpolitika domináns tényezője volt. Mai környezetbe helyezve a kérdést nem tudunk elvonatkoztatni a modern Oroszország jól körvonalazódó, a szétesett birodalom reintegrációjára irányuló törekvéseiről. Nyugati megközelítésből a más nemzetek geopolitikai orientációját bármiképpen – akár politikai, akár gazdasági eszközökkel – befolyásolni törekvő orosz lépéseket aligha tekinthetjük jó szándékúaknak. Ez élesen szemben áll az orosz geopolitika önmeghatározásával: a XIX–XX. századi orosz

gondolkodók, csakúgy, mint a XX. századi döntéshozók többsége tagadja, hogy Oroszországnak hódító, expanzív törekvései lennének, az orosz mentalitást természeténél fogva békésnek, más népekkel konszenzust keresőnek aposztrofálják. Ezzel együtt paradox módon alapvetésként kezelik az ország nagyhatalmi, különleges státuszát. A békeszerető Oroszország képe annál is nehezebben értelmezhető, mert a birodalom XVIII–XX. századi háromszáz éves történelmét gyakorlatilag permanens konfliktusok jellemezték; 170 év volt békésnek nevezhető, és a leghosszabb háborúmentes időszak az 1946–1978 közötti 33 év volt.¹ A konfliktusokat leginkább abból eredeztetik, hogy külső erők nem fogadják el az orosz birodalom – Moszkva szemszögéből jogos és evidens – primátusát Euráziában. Kulcsfontosságú annak vizsgálata, hogyan egyeztethető össze az alapvetően expanziós szemléletet feltételező birodalmi gondolat a békeszerető orosz nép eszméjével.

Az orosz eszmetörténetben időről időre visszatérő toposz, hogy amikor Oroszország területe bővült a történelem során, akkor sem hódításról, hanem „jogos birodalmi igényekről” lehet beszélni, és amikor kisebb népeket befolyási övezetébe próbál terelni, akkor az mindig az adott etnikumok érdekeit, felvirágoztatását, nemzeti tudatának fejlődését szolgálja.

Jóllehet a konferencia a XVIII–XX. századi orosz történelmet öleli fel, napjaink legsúlyosabb geopolitikai válsága, az ukrajnai konfliktus elengedhetetlenül aktualizálja az orosz geopolitikai tudatról folytatott gondolkodást. Az orosz birodalmiságnak ugyanis vitathatatlanul meghatározó eleme Ukrajna, legyen szó akár az eurázsiai eszméről, akár annak gyakorlati megvalósítására tett kísérlet-kezdeményről, a Szovjetunióról vagy a Független Államok Közösségéről. Ukrajna kapcsán ismét a végletekig kiéleződött, szinte a hidegháborús időszak szintjére emelkedett Oroszország és a Nyugat szembenállása, amely a XXI. század első évtizedében – történelmi léptékkal nagyon rövid

¹ http://history-of-wars.ru/war_hrono.html (Letöltés ideje: 2014. 10. 09.).

időintervallumban – optimista interpretációk szerint feloldhatónak látszott.

Az egyes orosz eszmetörténeti megközelítések közös metszéspontja, hogy a birodalmat annak ellenére más szubjektumokhoz viszonyítva határozzák meg, hogy kiterjedésénél, geopolitikai kulcsszerepénél fogva domináns világpolitikai tényező, és erre a szerepre deklaráltan igényt is tart. Az orosz geopolitikai gondolkodás legjellemzőbben a Nyugathoz viszonyítva definiálja a birodalmat, ami testet ölthet Európában, az Egyesült Államokban vagy a NATO-ban, de fontos szerep jut a Keletnek is. Amikor azonban konfliktusról, vagy modern kifejezéssel érdekellentétről, vagy akár értékek ütközéséről van szó, Oroszországot a Nyugattal állítja szembe.

A háború bemutatása az orosz geopolitikai gondolkodásban tehát jelen értelmezésben túlmutat a fegyveres konfliktuson, a katonai beavatkozásokon. Céлом egy-egy példán keresztül bemutatni, hogyan interpretálták a XIX–XX. század egyes irányzatainak képviselői Oroszország birodalmi státuszát, gyakran messianisztikus szinten jelentkező nagyhatalmi szerepét, mely erőközpontokkal szemben mutatták be az orosz érdekeket. Kitérek a hivatalosan nem létező szovjet geopolitika egyes aspektusaira, emellett a XX. század végének orosz dokumentumain keresztül összevetem az eszméket a hivatalos stratégiai gondolkodással.

Öndefiníció: a szláv, mint békeszerető ethnosz

Az orosz eszmetörténeten végigvonuló, a háborúról való gondolkodás kiindulópontjaként is szolgáló axióma, hogy az orosz nép lelki alkatából adódóan alapvetően békeszerető. Ez az önmeghatározás az orosz történelem háborúinak ismeretében paradoxnak tűnik. Nyikolaj *Danyilevszkij* (1822–1885) a szlavofil gondolat egyik alapművének tartott „Oroszország és Európa” című, először 1869-ben publikált munkájában elemzi az egyes civilizatórikus lelki alkatok különbségeit. Hitet tesz az egyes etnikumokra jellemző „néplélek” kategóriájának létezése mellett, amit a záró, XVII. fejezet címe („A szláv kulturális-történelmi

típus”) juttat a legmarkánsabban kifejezésre. A szláv népeket „A lelki alkat különbségei” c. VIII. fejezetben úgy jellemzi, hogy azok természetüknél fogva mentesek attól az erőszakos vonástól², amelyet az európai, elsősorban a latin-germán népek évszázadokon át magukon viselnek³. A szláv népek veleszületett humanitásából kiinduló Danyilevszkij értelmezésében az orosz nép békés karaktere jut kifejezésre többek között a halálbüntetéssel kapcsolatos jogalkotásban is.⁴ (A halálbüntetés alkalmazása és eltörlése az orosz törvénykezés évszázadai során, annak jogi, vallási és erkölcsi interpretálása külön elemzés tárgyát képezhetné. Jelen munkában annak konstatálására szorítkozunk, hogy 1996-ban Oroszország azzal a feltétellel csatlakozhatott az Európa Tanácshoz, hogy ratifikálja „Az emberi jogok európai egyezményének” a halálbüntetés eltörléséről szóló protokollját. A folyamat igen hosszadalmas volt, ám Oroszországban végül de facto eltörölték ezt a büntetési módot, az utolsó végrehajtására 1996 augusztusában került sor.) Danyilevszkij „A lelki alkat különbségeiben” hangsúlyozza emellett, hogy Oroszország a külkapcsolataiban is kerüli az erőszak alkalmazását a tőle függő népekkel szemben.⁵

Ivan Iljin (1883–1954) vallásfilozófusnak, a fehér mozgalom szovjet időszakban szinte „eltitkolt” ideológusának „A nemzeti Oroszorszáért (vívott harc alapjai)” c., 1938-ban németországi emigrációban írt munkájában is megjelenik a békés ethnosz gondolata. „Az orosz mozgalom manifesztuma” alcímet viselő írás „Oroszország történelmi egysége” fejezetében a gondolkodó úgy jellemzi az orosz népet, hogy az nem harcias, hanem természeténél fogva jólelkű és vendégszerető.⁶

Dosztojevszkij (1821–1881) „Az író naplója” c. munkájának az 1877. áprilisi szakaszában (abban a hónapban, amikor Oroszország hadat üzent Törökországnak) a „Háború.

² DANYILEVSKIJ, 1966. 201.

³ DANYILEVSKIJ, 1966. 191., 197. és 201.

⁴ DANYILEVSKIJ, 1966. 201.

⁵ DANYILEVSKIJ, 1966. 202.

⁶ ILJIN.

Mindenkinél erősebbek vagyunk” c. fejezetében ugyanakkor Oroszország számára szükségesnek nevezi a háborút. Arra hivatkozik, hogy Európa vélekedése szerint Oroszország – erősen békeszerető lévén – nem bonyolódik háborúba. Dosztojevszkij szerint Oroszország ereje éppen abban rejlik, hogy Európa nem érti őt, nem méri fel az orosz néplélekben rejlő eleven erőt, a cár és a nép szövetségét, ami által Oroszország csatákat veszíthet ugyan, de összességében legyőzhetetlen marad.⁷

Türelmes, toleráns, nem hódító hatalom (?)

A békeszerető szláv nép toposzából közvetlenül eredeztethető az orosz politikai gondolkodás számos más sajátossága is. Ilyen például *Danyilevszkijnél* „A lelki alkat különbségei” c. VIII. fejezetben megjelenő, az ortodox hitből is eredeztethető türelem, amely Oroszország megkülönböztető sajátossága volt a legkeményebb történelmi időkben is.⁸

Dosztojevszkij 1876 júniusi feljegyzésében, az „Utópisztikus történelemfelfogásban” is megjelenik más nemzetek elfogadásának, a toleranciának a gondolata: szerinte a péteri reformok valók az orosz népnek, azok a látókör kiszélesedését eredményezték. Ezt a toleráns orosz attitűddel magyarázza, azzal hogy ez a nemzet testvéri szeretetet érez a többi ethnosz iránt, megért más civilizációkat, amelyek pedig távol állnak az orosz karaktertől. Képes megbékélni velük és elfogadni az orosszal összeegyeztethetetlen eszméiket.⁹

Számos orosz gondolkodó nemzeti önmeghatározása a békés szláv néplélek mellett az orosz birodalom hatalmas földrajzi kiterjedéséből is eredezteti, hogy Oroszország nem hódító és nem elnyomó típusú hatalom. *Danyilevszkij* interpretációjában, a II. fejezet „Miért ellenséges Európa Oroszországgal szemben” c. részében Oroszország inkább elszenvedője volt történelmi igazságtalanságoknak, elnyomásoknak. Azokat önvédelemből

⁷ DOSZTOJEVSZKIJ, 1983. 95–97.

⁸ DANYILEVSZKIJ, 1966. 199.

⁹ DOSZTOJEVSZKIJ, 1981b, 47.

visszaverte, de ő maga senkit nem nyomott el.¹⁰ Hatalmas területéből adódóan nincs is szüksége hódításokra.¹¹

A geopolitikai nézetei alapján tisztán egyik hagyományos geopolitikai iskolához sem sorolható *Dosztojevszkij* 1876 áprilisi feljegyzésében, a „Néhány szó politikai kérdésekről” c. fejezetben igaztalannak nevezi Európa azon vádjait, melyek szerint Oroszország egyrészt gyenge, másrészt uralma alá akarja vonni a szláv népeket. Az író azt vallja, Oroszország politikájában, Európához fűződő viszonyában éppen az hoz majd gyökeres fordulatot, amikor Európa meggyőződik arról, hogy a keleti birodalom önzetlen, és semmit nem akar hatalmába keríteni.¹² Az 1876. júniusi, „A keleti kérdés” c. feljegyzésében az író hangsúlyozza, Oroszországot a nagy cél, a szlávság egyesítése vezérli, de ezt nem nevezi hódításnak, hanem egy eszme szolgálatának tartja.¹³ Az összes szláv nép egyesítése nem erőszakos folyamat, hanem az a cél, hogy újjászülethessenek Oroszország védőszárnyai alatt – mondja Dosztojevszkij az ugyanabban a hónapban írt „Utópisztikus történelemfelfogásban”.¹⁴ Oroszország, noha Európa és a szlávság is ilyen törekvéssel vádolja, nem akarja területét a szláv népek rovására növelni¹⁵ – ezt már 1877 novemberében írja az „Egy egészen különös szócseke a szlávokról, amit már rég el szerettem volna mondani” c. jegyzetében.

Ezt a gondolatot támasztja alá Nyikolaj *Bergyajev* vallásfilozófus (1874–1948), aki „Oroszország sorsa” c., 1918-ban kiadott cikkgyűjteményében egy egész fejezetet szentel az orosz nép lélektanának, benne az ázsiai és az európai lélek összehasonlításának. A szerző gondolatai alapján Oroszország a legkevésbé sovinszta állam a világon, az orosz népre nem jellemző az agresszív nacionalizmus, az erőszakos oroszosítás.

¹⁰ DANYILEVSZKIJ, 1966. 22.

¹¹ DANYILEVSZKIJ, 1966. 410.

¹² DOSZTOJEVSZKIJ, 1981a, 121.

¹³ DOSZTOJEVSZKIJ, 1981b, 45.

¹⁴ DOSZTOJEVSZKIJ, 1981b, 47.

¹⁵ DOSZTOJEVSZKIJ, 1984. 80.

Nem kérkedik, és nem néz le másokat.¹⁶ „A Nemzetiség problémája” c. fejezet „Európa vége” részében hangsúlyozza, az oroszoknak a nagy birodalom régtől fogva adott, Oroszország a Kelet és a Nyugat középpontjában áll, mint a leghatalmasabb birodalom, ezért nincsenek is ilyen jellegű törekvései, nem akar gyarmatokra szert tenni. Az angol vagy német értelemben vett imperializmus idegen Oroszországtól. Egyetlen természetes területi igénye Konstantinápoly, a tengeri kijárat megszerzése a szorosokon keresztül.¹⁷ Oroszország törekvése a Konstantinápoly feletti hatalomra gyakran feszegetett probléma az orosz esztétikában. Konstantinápoly, mint toposz elemzése mind geopolitikai, mind vallási értelemben, túlmutat jelen írás keretein.

Danyilevszkij fő művének „Cargrad” [Konstantinápoly szláv elnevezése] c. fejezetében sajnálkozik amiatt, hogy a birodalom túlságosan kiterjedt területére hivatkozva korábban divatba jött arról beszélni, hogy Oroszországnak nincsen szüksége hódításokra. Angliát hozza fel ellenpéldának, és arra a következtetésre jut, hogy a birodalom csak akkor érheti el végleges méretét, ha az egész [szláv] népet egyesíti.¹⁸

Iljin értelmezésében Oroszország soha nem nyomott el más, kisebb lélekszámú népeket, hanem vagy kénytelen volt elviselni uralmukat, mint az orosz politikai gondolkodáson végigvonuló tatár iga esetében, vagy védelmezte magát a hódításoktól, például a krími tatároktól vagy a svédektől. („Oroszország történelmi egysége”). A manifestum „Mi az igazi nacionalizmus?” c. pontjában szintén a tolerancia fontosságát hangsúlyozza, amikor azt mondja, a valódi nacionalizmus felnyitja az ember szemét más népek nemzeti sajátosságaira is, megtanít nem lenézni más népeket, tisztelni szellemi vívmányaikat, nemzeti érzésüket.¹⁹

¹⁶ BERGYAJEV, 1990. 15.

¹⁷ BERGYAJEV, 1990. 122.

¹⁸ DANYILEVSKIJ, 1966. 411.

¹⁹ ILJIN.

Oroszország, mint kisebb népek önfeláldozó védelmezője. A hatalmas orosz síkság

Az európai Oroszország-kép több XIX. századi orosz gondolkodó szerint tévesen hódító birodalmat mutat be, noha Oroszországnak soha nem voltak gyarmatai. Európa nem érti az Orosz Birodalom terjeszkedésének jellegzetességeit, szándékosan vagy hibás nézőpontjuk miatt elnyomásként értelmezi kisebb (szláv) népek védelmét és felszabadítását, ami valójában Oroszország egyik történelmi küldetése. *Danyilevskij* értelmezésében Oroszország („Miért ellenséges Európa Oroszországgal szemben?”) vagy pusztá területeket foglalt el, vagy olyan törzseket (cseremiszek, mordvinok), amelyeknél nem lehet szerves történelmi fejlődésről beszélni, illetve a nemzeti önállóságukban csorbult népeket (örmények, grúzok) vett oltalma alá.²⁰ Hasonló volt a helyzet a finn néppel, amelynél nem lehet a nemzeti önállóság megsértéséről beszélni, lévén a finn soha nem volt önálló történelmi gyökerekkel bíró ethnosz. Sőt, éppen Oroszország volt az, amely – és ezért inkább hála, mint megvetés illeti – képes önállóságot biztosítani ennek a népcsoportnak. Nemzeti öntudata akkor kezdett ébredni, amikor [az utolsó orosz–svéd háború lezárásaként a XIX. század elején] Oroszországhoz csatolták.²¹ Lengyelország első felosztását [1772-ben három nagyhatalom, Oroszország, Poroszország és a Habsburg Monarchia] pedig úgy interpretálja *Danyilevskij*, hogy Oroszország pusztán visszavette a sajátjából azt, amit tudott. Ez pedig nemcsak joga, de kötelessége is volt.²² *Danyilevskij* „A lelki alkat különbségei” c. fejezetben egészen odáig megy el gondolatmenetében, hogy Oroszország számára hátrányokkal járt túlságosan önzetlen külpolitikája.²³ *Dosztojevszkij* ebben a kontextusban az elnyomott törzsek megmentéséért önzetlenül küzdő Oroszországról beszél. A kis

²⁰ DANYILEVSKIJ, 1966. 22.

²¹ DANYILEVSKIJ, 1966. 25–26.

²² DANYILEVSKIJ, 1966. 29.

²³ DANYILEVSKIJ, 1966. 202.

népek védelmét és felszabadítását *Bergyajev* a „Nemzetiség problémájában” egyenesen Oroszország missziójának nevezi.²⁴

Dosztojevszkij „Az utópisztikus történelemfelfogás” és „A keleti kérdés” c. feljegyzéseiben Oroszország egyes lépéseit a nagy eszme, a szlávság egyesítése érdekében hozott áldozatnak nevezi. Az egyesítés az önfeláldozó orosz önzetlenség megnyilvánulása, az összemberiség szolgálata. Az orosz megnyilvánulás őszinteségében azonban az író szerint senki nem hisz Európában. *Dosztojevszkij*-nél ugyancsak megjelenik a világméretű küldetés, az orosz nemzet önfeláldozásának, az emberiség szolgálatának motívuma. Oroszország ereje éppen ebben az önfeláldozó önzetlenségben rejlik.²⁵ 1877 áprilisában, már az orosz-török háború kitörésekor írja „A háború nem mindig átok: néha megváltás” c. jegyzetében, hogy Európa nem érti ezt a küldetést, amely abban áll, hogy a megerősödött Oroszország nyugalmat árasztva teremtsen meg Európában a megbékélést. Ehhez a küldetéshez pedig *Dosztojevszkij* érvelése szerint paradox módon éppen a háborún keresztül vezet az út.²⁶

Oroszország áldozat-szerepét emeli ki *Bergyajev* is „Az orosz nép lélektanában”, mondván, hogy Oroszország küzdött az állam megteremtéséért, de – mivel az imperializmus idegen az orosz néptől – hatalom nélkül maradt saját államában.²⁷ Ugyanebben a fejezetben kényszernek nevezi, hogy Oroszországnak földrajzi helyzetéből adódóan nagy síkságon kellett egységes és szervezett államot, hatalmas Kelet-Nyugatot teremtenie.²⁸

Oroszország áldozat-szerepe, permanens védekezési kényszere az ország területén található nagy kiterjedésű síkságokban gyökerezik; a végtelen térség toposza több geopolitikai gondolkodónál és számos irodalmi alkotásban is megjelenik. Magasabb gondolati szinten ez a jelenség a tengeri hatalmak és a sztyeppék, azaz Európa és Ázsia szintén számos

²⁴ BERGYAJEV, 1990. 122.

²⁵ DOSZTOJEVSZKIJ, 1981b, 44–50.

²⁶ DOSZTOJEVSZKIJ, 1983. 100.

²⁷ BERGYAJEV, 1990. 14.

²⁸ BERGYAJEV, 1990. 65.

elemzőnél visszatérő szembenállásban testesül meg. *Iljin* is a minden oldalról védtelen, nyitott orosz síkságokkal indokolja, hogy Oroszország folyamatosan harcra kényszerült. („Oroszország történelmi egysége”).²⁹ Az új eurázsiai eszme képviselője, Alekszandr *Dugin* (személyéről és az általa képviselt iskoláról ld. később) „A geopolitika alapjai” c. munkájában a hidegháború lezárásáról értekezve kiemeli: a keleti blokk legnagyobb geopolitikai problémája éppen szárazföldi határainak hatalmas kiterjedése volt.³⁰

Oroszország küldetése. Eurázsiai birodalom

Oroszországnak a fentiekből eredően történelmi küldetése van. Ez többek között a kisebb népek védelmében, a szlávság egyesítésében, a nyugati civilizációval szembeni ellensúly megteremtésében áll. Szinte minden XIX–XX. századi orosz geopolitikai gondolkodónál megjelenik az orosz, mint történelmi küldetéssel rendelkező nemzet motívuma. Munkájának „Össz-szláv Szövetség” c. XV. fejezetében *Danyilevszkij* ebben látja az eszközt az egyesült Európával szembeni hatékony küzdelemre, Európa világuralmának megakadályozására. Ily módon a szláv szövetség Európa ellensúlyává tud válni. Az 1871-ben megjelent írás korát némiképp megelőzve – jogos és igazságos – hatalommegosztást vizionál Európa, a szlávság és Amerika között.³¹ Mint már említettük, az összes szláv nép egyesítése a küldetéstudat szintjén jelenik meg *Dosztojevszkij*nél is, hozzátevé, szó nincsen erőszakos egyesítésről vagy expanziós szándékokról, a kisebb szláv népek eltiprásáról.

Bergyajev cikkgyűjteményének bevezetőjében mind Oroszország, mind Európa további sorsa szempontjából kíváncsúnak tartja a háború mihamarabbi lezárását. Ellenkező esetben a keresztény Európa megsemmisülését, az amerikai és a távol-keleti (leginkább a kínai) civilizáció térnyerését vetíti

²⁹ ILJIN.

³⁰ DUGIN, 1997. 108.

³¹ DANYILEVSKIJ, 1966. 436. és 463.

előre.³² Bergyajev írásában („Az orosz nép lélektana”) a küldetéstudat úgy jelenik meg, hogy a világháború felveti az orosz nemzeti önmegismerés gondolatát, és Oroszország nagy világfeladatok előtt áll, Isten választottjaként nagyra hivatott. Ennek alátámasztására felidézi a Moszkva mint Harmadik Róma toposzt³³, amely mind vallási, mind geopolitikai értelemben meghatározó eleme az orosz eszmetörténetnek. Oroszország küldetése, hogy kilépve a világtérbe a Kelet és a Nyugat egyesülésével Európával egyenrangú nagyhatalmi tényezővé váljék, amire a háború teremtheti meg a lehetőséget.

Univerzális, általános jelentőséggel bíró messianisztikus népnak nevezi az orosz a modern, XX. század végi – XXI. század eleji újeurázsiai eszmei áramlat, egyben geopolitikai iskola megalapítója, Alekszandr *Dugin* (1962–). A filozófus a mai orosz politikai gondolkodás meghatározó véleményformálója. A nevével fémjelzett Eurázsia Párt, amely társadalmi-politikai mozgalomból nőtt ki magát, jelentős háttérbázisát jelenti Vlagyimir Putyin elnök eurázsiai kezdeményezéseinek. Különösen aktívvá vált, miután Putyin 2011 októberében, akkori miniszterelnökként publikálta Eurázsiai Unióra vonatkozó programadó cikkét („Új integrációs projekt Euráziának: jövő, amely ma születik”).

A szláv néplelek felvázolt sajátosságaiból több orosz gondolkodó értelmezésében logikusan következik, hogy Oroszország valójában nem alkalmas, nem felkészült a háborúkra. Egy a birodalmi szerepét oly gyakran hangsúlyozó, történelmét gyakorlatilag végig háborúzó állam esetében ez meglehetősen paradox gondolatnak tűnik. Vaszilij *Kljucsevszkij* (1841–1911), az első valóban tudományos orosz történeti iskola megteremtője az „Orosz történelem. Előadások teljes gyűjteménye” c. munkájában a 61. előadásban az Északi (Svédországgal vívott) háborúról mondja, hogy rendkívül rosszul volt átgondolva és előkészítve.³⁴ Ivan *Szolonyevics* (1891–1953), a

³² BERGYAJEV, 1990. 4–5.

³³ BERGYAJEV, 1990. 8.

³⁴ KLJUCSEVSZKIJ.

XX. század közepének gondolkodója, a fehér és a népi-monarchista mozgalom 1934-től emigrációba kényszerült résztvevője 1949-ben Buenos Airesben publikált, „II. Miklós mítosza” c. cikkében kiterjeszti a gondolatot, mondván, Oroszország – szemben Németországgal – soha egyetlen háborúra nem volt, és nem is lesz felkészülve.³⁵ Dosztojevszkijnél „Az író naplója” 1877 áprilisi szakaszában, a „Háború. Mindenkinél erősebbek vagyunk” fejezetében szintén felmerül a kérdés: készen áll-e az ország – elsősorban morálisan – az háborúra [t.i. orosz–török], noha a szerző válasza egyértelműen az, hogy szükség van rá.³⁶ A háború kezdetét övező, az orosz társadalmon belüli bizonytalanság már korábbi, „Néhány szó politikai kérdésekről” c. feljegyzésében is megjelenik, de az író válasza itt is egyértelmű: a háború minden kétséget kizáróan elkerülhetetlen.³⁷

A fenti megközelítésektől eltérően az eurázsiai geopolitikai iskola nem említi az orosz nép, illetve az orosz hatalom békés karakterét, nyíltan felvállalja az orosz birodalmi eszmét. Lev Gumiljov (1912-1992) filozófus, az eurázsiai iskola képviselője „A Rusztól Oroszorszáig” c., 1992-ben megjelent munkájának zárófejezetében a Kárpátoktól az Ohotszki tengerig terjedő egyetlen orosz szuperethnosról beszél, amely a XV. századi orosz keletre nyomulási kezdeményezésekhez képest csak 500 évvel később született meg.³⁸ Alekszandr Dugin a „Geopolitika alapjai” c., először 1997-ben megjelent munkájában azt fejtegeti, hogy Oroszország egyik legfontosabb geopolitikai célja a birodalom építése, ezt a címet viseli a III. rész 3. fejezete is. A IV. rész 3. fejezetében („Oroszország elképzelhetetlen birodalom nélkül”) a szerző azzal indokolja Oroszország nagyhatalmi státuszára vonatkozó tézisé, hogy a birodalmi nagyság elvesztése a messianisztikus idea szertefoszlását, egyfajta

³⁵ SZOLONYEVICS.

³⁶ DOSZTOJEVSZKIJ, 1983. 96–98.

³⁷ DOSZTOJEVSZKIJ, 1981a, 120.

³⁸ GUMILJOV, 2004. 327–328

civilizációs megsemmisülést eredményezne. A regionális hatalom státusza pedig nem kárpótolja Oroszországot a veszteségeiért.³⁹

A fent taglalt elméletekkel szemben Oroszország szerepének megítélésében minden fennköltiséget nélkülöz Pjotr *Csaadajev* (1794–1856). A *zapadnyikok* (nyugatosok, más terminológiával helyenként európaiak) eszmei áramlatának egyik első képviselője, az Oroszország geopolitikai státuszával kapcsolatos, napjainkig tartó vita kiindulópontja „Filozófiai levelek egy hölgyhöz” c., 1836-ban publikált írásában szintén a Nyugattal állítja szembe Oroszországot. Teljesen más aspektusból azonban, mint a korábban említett gondolkodók: hazáját gyökértelennek, hagyomány nélkülinek, magányosnak jellemzi, ahol nem megy végbe szerves belső fejlődés, a nyugati eszmék megismerése ellenére nincs haladás.⁴⁰ Csaadajevnél tehát szó sincsen történelmi misszióval rendelkező birodalomról, hódításokról. A gondolkodó sokkal inkább a sem a keleti, sem a nyugati princípiumhoz nem tartozó⁴¹ Oroszország problémáit igyekszik feltárni, keserű hangvétellel. A megoldásához – leginkább az „Egy őrült magamentségében” – az önvizsgálat szükségességét hangsúlyozza a múlttal való szembenézésen keresztül.⁴² A háború motívuma – noha az író részt vett az 1812-es, Napóleon ellen vívott csatákban, – sem a Filozófiai levelekben, sem az „Egy őrült magamentségében” nem jelenik meg.

Ki az ellenség?

Miután kísérletet tettünk felvázolni, hogyan határozza meg az orosz geopolitikai gondolkodás saját identitását, az „orosz néplélek” sajátosságait, érdemes megvizsgálni, mely tényezőkkel szemben definiálja a birodalom önmagát. A XIX. századtól kezdve megjelenik az orosz geopolitikai gondolkodásban a Nyugat, mint legfőbb ellenlábás. Ez megjelenhet akár Európa, akár a NATO, akár az Egyesült Államok képében. Ez a motívum

³⁹ DUGIN, 1997. 200.

⁴⁰ CSAADAJEV, 1981. 19.

⁴¹ CSAADAJEV, 1981. 14.

⁴² CSAADAJEV, 1981. 217.

a modern Oroszország megalakulását követő években kevésbé markánsan mutatkozik meg, ám ezt a rövid időszakot leszámítva meghatározó eleme az orosz eszmetörténetnek.

Danyilevszkij az „Oroszország és Európában” több alkalommal is utal arra, hogy Európa ellenségesen viseltetik Oroszország iránt, amelyet természetes ellenségének tekint, és saját problémáinak rendezése után keresni is fogja az ürügyet Oroszország megtámadására. Az egyesült Európával pedig csak az egyesült szlávok képesek felvenni a harcot.

Dosztojevszkij a „Néhány szó politikai kérdésekről” c. feljegyzésében kimondja, Európa nagyon nem szereti Oroszországot, soha nem is szerette és nem tekinti európainak.⁴³ Értelmezésében Európa, – modern terminológiát alkalmazva – felrúgván a geopolitikai egyensúly íratlan szabályait, kizsákmányolta Oroszországot. Amikor pedig Oroszország saját érdekeit próbálta érvényesíteni, – ez is visszatérő geopolitikai toposz az orosz gondolkodóknál – a többi hatalmi tényező összefogott ellene. („Szavak, szavak, szavak, 1876 szeptember”)⁴⁴ Ebből a szempontból a gondolkodó előnyösnek nevezi, hogy Európa nem ismeri fel, milyen erő lakozik Oroszországban, amely adott esetben könnyebben viseli a vereséget, mint a győzelem terhét. Az orosz birodalmi gondolkodás mindenkor értelmezése szempontjából figyelemre méltó *Dosztojevszkij* gondolata, hogy Európa kizárólag Oroszország kisebb – mai terminológiával élve közélkülföldi (kaukázusi, közép-ázsiai) – győzelmeit „bocsájtja meg”. Az író utópiája szerint Oroszország – elégedett társadalmára támaszkodva – már a közeli jövőben erősebb lesz a hanyatló Európánál, és egyetlen kolosszusként fogja uralni a kontinenst, amelynek jövője így módon Moszkva kezébe kerül. A kérdés csak az – zárja gondolatait *Dosztojevszkij* –, hogy készen áll-e Oroszország erre a szerepre.⁴⁵

Bergyajev az „Orosz nép lélektanában” – szembeállítva a szláv nőiességet a germán néplélek jellemző férfiassággal, egyenesen

⁴³ DOSZTOJEVSZKIJ, 1981a, 121.

⁴⁴ DOSZTOJEVSZKIJ, 1981b, 113.

⁴⁵ DOSZTOJEVSZKIJ, 1981a, 121–122.

a szláv és a germán világ háborúját emlegetve – az orosz fejlődés legnagyobb akadályát a Nyugat-Európához fűződő önpusztító viszonyban látja, külön kiemelve a Németországhoz kötődő alárendeltséget. Ezt a háború orvosolhatja, és a folyamat eredményeképpen Oroszország végérvényesen Európa lehet.⁴⁶

Iljin szintén ellenséges érzületűnek nevezi Európát, amely Oroszország háborús összeomlásában volt érdekelt, és minden eszközt, – legfőbbképpen a szovjethatalmat – fel is használt ennek megvalósulása érdekében.⁴⁷

Dugin rendkívül markánsan jeleníti meg a Kelet és a Nyugat szembenállását. A hidegháború, vagyis a tengeri hatalom és a heartland, azaz a NATO és a keleti blokk küzdelme az atlanti stratégiai orientáció diadalával zárult, amihez hozzájárult a keleti fél már sokszor emlegetett hatalmas szárazföldi kiterjedése. A Nyugat győzelme a hidegháborúban egyben a kétpólusú világ végét, az egypólusú világrend kezdetét is jelenti, ahol az eurázsiai gondolatnak nincsen helye, ám ezzel szemben a heartland nevében fel kell lépni.⁴⁸ Erre pedig identitásánál, potenciáljánál fogva csak Oroszország lehet képes a már említett birodalomépítés eszközével. Ennek érdekében az elvesztett birodalom újjáépítésén túl – leválasztva az Egyesült Államokról – új eurázsiai stratégiai blokkba kell tömörítenie a kontinentális Nyugatot (főként Franciaországot és Németországot), valamint a kontinentális Keletet (többek között Iránt és Indiát).⁴⁹ *Dugin* szerint a nyugati és az orosz civilizációs modell kölcsönösen kizárja egymást, így az orosz stratégiai érdekeknek nyugatelleneseknek kell lenniük, sőt elképzelhető egy orosz civilizációs expanzió is.⁵⁰ Oroszország *Dugin* értelmezésében végső soron a világuralomért folytat küzdelmet, ahol az Oroszország dominanciájával stratégiaileg egyesítendő eurázsiai erők közös ellensége az atlantizmus. Az ideológus mintegy

⁴⁶ BERGYAJEV, 1990. 23–25.

⁴⁷ ILJIN.

⁴⁸ DUGIN, 1997. 160–161.

⁴⁹ DUGIN, 1997. 171.

⁵⁰ DUGIN, 1997. 190.

axiómaként kezeli, hogy az eurázsiai egyesítés mozgatóerejének Oroszországnak kell lennie.⁵¹

Dugin hangsúlyozza Ukrajna geopolitikai jelentőségét: 1997-ben, 17 évvel az ukrajnai válság kirobbanása előtt született munkájában olyannyira negatív geopolitikai helyzetnek nevezi az ország szuverenitását Oroszország számára, hogy az akár katonai konfliktust is kiprovokálhat. Ukrajna területi ambíciói, önállósága veszélyt jelent Euráziára, a kontinentális geopolitika alapja az ukrán kérdés rendezése.⁵²

Dugin teóriájában a Nyugatot kettéválasztja Amerikára és Európára. Az Egyesült Államokat Oroszország totális ellenfelének nevezi, interpretációjában tehát az eurázsiai geopolitika voltaképpen csak Amerikával szemben definiálható. Európa viszont nem rendelkezik saját önálló geopolitikával, így Euráziának ezt a térséget ki kell, és ki lehet vonnia az atlanti erők befolyása alól. Az egységes Európa Oroszország szövetségese lehet.⁵³

Az orosz nép békeszeretete, a nehezen védelmezhető, kiterjedt síkság által meghatározott birodalom hódítási vágyának hiánya, háborúhoz való viszonyulása, Oroszország küldetéstudata, Európához, a Nyugathoz fűződő viszonyrendszere az orosz geopolitikai gondolkodás egybefonódó, egymással kölcsönösen összefüggő és rendszeresen visszatérő toposzai, amelyeket az egyes áramlatok esetenként és kérdésenként eltérően interpretálnak.

Geopolitika és háborúk a szovjet korszakban

Noha a korábban ismertetett toposzok jórészt megjelennek a szovjet korszak gondolkodásában, a témát mégis külön fejezetben célszerű taglalni. A *Nagy Honvédő Háború* a szovjet identitás determináns, szimbolikus eseménye volt, annak kihatása a XXI. század első évtizedeiben is jól kitapintható. Az önfeláldozó,

⁵¹ DUGIN, 1997. 213–219.

⁵² DUGIN, 1997. 348–349.

⁵³ DUGIN, 1997. 366–367.

világméretű küldetéssel rendelkező birodalom képe a szovjet korszak hivatalos propagandájának, művészeti alkotásainak – kiemelten a filmművészetnek – állandó toposza. A mai napig identitás zavart eredményez azonban, hogy a győztes a sikert nem tudta hosszú távú gazdasági-társadalmi progresszió szolgálatába állítani. Rendszeresen hangoztatták a „szovjet nép” békeszeretét is.

A második világháború utáni időszakot, majd a hidegháború időszakát a bipoláris világrend, a Szovjetunió által dominált keleti és – ismét az ellenségképet felidézve – az Egyesült Államok és szövetségeseinek talán minden korábbinál antagonisztikusabb szembenállása jellemezte. A feszültség az 1962-es – végül gyors kompromisszummal végződő – *kubai rakétaválság* idején érte el csúcspontját: a Szovjetunió – a szovjet külpolitika békés beállítódását nyilvánvalóan cáfolva – nukleáris töltetűek befogadására alkalmas közepes hatótávolságú rakétákat kezdett telepíteni Kubába, 90 mérföldre (150 km) az amerikai partoktól.⁵⁴

Noha a Moszkva által képviselt ideológia terjesztése és a fegyverkezési verseny tisztán geopolitikai kategóriák, a Szovjetunióban hivatalosan nem ismerték el, áltudománynak tartották ezt a diszciplínát. A hivatalos ideológia és propaganda ezen a területen is uralta a közéletet. Ennek része volt a „népek barátsága”, az országon belüli nemzetiségek tisztelete, hagyományaik ápolása, a valóságban azonban identitásuk, nyelvük, oktatásuk megőrzése komoly akadályokba ütközött. Elbeszélések alapján például az akkori Litván Tagköztársaságban előfordult, hogy szándékosan Szentestére időzítettek kötelező iskolai programokat.

A szovjet gondolkodást plasztikusan szimbolizálja a himnusz szövege, amelynek talán egyetlen szava sem fejezte ki a valóságot: a birodalom nem bizonyult megdönthetetlennek, és erősen megkérdőjelezhető, hogy a nemzetiségek szabad akaratából jött volna létre. A balti államok esetében például 1940 júniusában Moszkvában ultimátumot adtak át az 1918–1919 óta

⁵⁴ TARJÁN.

független három ország képviselőinek. A szovjet fél baloldali kormányok felállítását sürgette, és nagy létszámú – Litvániába pl. 200 ezer fős – szovjet katonai egységek bebocsátását követelte. Fenyegetésként Molotov külügyi népbiztos az észet követel szóban közölte, hogy a jegyzék elutasítása esetén a Vörös Hadsereg azonnal megkezdí a bevonulást, az esetleges ellenállást pedig letöri. [Június 15-17-én a Vörös Hadsereg meg is kezdte Észtország, Lettország és Litvánia megszállását.] A három balti ország tehát kénytelen volt meghajolni az erőszak előtt.⁵⁵

A népek barátságának álságos eszméje mesterségesen fenntartott kép volt: az azeri-örmény konfliktus még a Szovjetunió felbomlása előtt kirobbant, az orosz társadalom pedig meglehetősen kevésbé toleráns a kisebbségekkel. A Szovjetunió bukása óta egyre inkább teret nyer Oroszországban a rasszizmus és az idegengyűlölet.

Az 1968 és a peresztrojka közötti orosz külpolitikát szokás a *Brezsnyev-doktrína* által dominált időszaknak nevezni. Ennek értelmében a kommunista államok korlátozott önrendelkezéssel és szuverenitással bírnak. A Szovjetunió – nyíltan felvállalva – saját felségterületének tekinti a „baráti szocialista országokat”, és egyrészt kész azokat megvédeni a külföldi támadásoktól, fenntartva magának a belügyekbe való beavatkozás jogát is. Másrészt, ha valamelyik testvéri országban veszély fenyegetné a szocializmust – így a szocializmus ügyének egészét –, az minden blokkbeli ország közös ügye. Ha valamely állam kísérletet tesz arra, hogy letérjen a Szovjetunió által kijelölt fejlődési útról, azt a Varsói Szerződés vezető katonai-politikai hatalma, a Szovjetunió vezetésével szükség esetén akár fegyverrel is megakadályozhatják. A külföldi államnak nem is kellett segítségért fordulnia Moszkvához, hiszen a Kreml jobban tudta, kinek milyen segítségre van szüksége.⁵⁶ A proletár internacionalizmus legfőbb védelmezője Moszkva volt. A doktrína „vizsgálja” az 1968 augusztusi csehszlovákiai bevonulás

⁵⁵ TÓTH.

⁵⁶ POPKOV.

volt, mely Dubček „emberarcú szocializmusának” végét és Gustav Husak keményvonalas rendszerének elejét eredményezte.

Anatolij Gromiko politológus, Brezsnyev egykori külügyminiszterének fia a pártfőtitkárról megemlékezve felhívja a figyelmet, hogy maga az elnevezés a nyugati világtól ered, egyetlen hivatalos szovjet dokumentum vagy beszéd nem használja a ’doktrína’ kifejezést, az ismeretlen volt a szovjet kül- és katonapolitikai lexikában. Az iránymutatások jellemzően dekrétumokban, deklarációkban, a szovjet kormány és a TASZSZ hírügynökség közleményeiben jelentek meg.⁵⁷

A kubai válsághoz hasonlóan a hidegháborús geopolitika játszma meghatározó eseménye volt a végül kudarcot vallott, 1979 és 1989 között zajló *afganisztáni hadművelet* is. A Szovjetunió itt első ízben alkalmazta a Brezsnyev-doktrína ázsiai változatát.⁵⁸ A bevonulásra vonatkozó szovjet döntést elsősorban az amerikai térnyeréstől való félelem motiválta. Az Egyesült Államoknak a 70-es években Vietnámban és Iránban bekövetkezett katonai, politikai pozícióvesztéseit, az azzal együttjáró bénultságot használta ki a Szovjetunió az afganisztáni bevonulásra. A Moszkva számára gyors sikerrel kecsegtető műveletnek kiemelkedő jelentősége volt a Szovjetunió katonai-politikai expanziója, a szovjet ideológia mind szélesebb körű kiterjesztése szempontjából. Az afganisztáni háború geostratégiai jelentőségét többek között az adta, hogy a kontinentális hatalomként számon tartott szovjetek a kubai 1962-es rakétakrízis után hatalmas haditengerészeti programot hajtottak végre.⁵⁹ A hidegháborútól a gorbacsovi enyhülésig elhúzódó beavatkozás kudarcát – „a Szovjetunió Vietnámját” – több tényező eredményezte, többek között a szokatlanul nehéz terep és az afgánok hadviselési technikája.⁶⁰ A sikertelenség pedig egyes értékelések szerint hozzájárulhatott a birodalom későbbi dezintegrációjához is.⁶¹

⁵⁷ GROMIKO, 1996.

⁵⁸ FISCHER, 2010. 5.

⁵⁹ FISCHER, 2010. 5-10.

⁶⁰ LENGYEL, 2010. 101-102.

⁶¹ KOLONTÁRI, 2010. 48.

A modern Oroszország hivatalos geopolitikai iránya

Az elméleti-tudományos megközelítések, majd a szovjet „geopolitika” alapjainak felvázolása után érdemes két XX. század végi orosz stratégiai dokumentumon, az 1992-es külpolitikai koncepción és az 1997-es nemzetbiztonsági koncepción keresztül bemutatni a modern orosz geopolitika hivatalos kifejeződését. Mindkét dokumentum – folytatva a hagyományokat – rögzíti Oroszország nagyhatalmi státuszát, kiemelt világpolitikai szerepét, unikális stratégiai helyzetét az eurázsiai kontinensen⁶² – ezekben az elemekben is nyomon követhető a küldetéstudat motívuma. A külpolitikai dokumentum szerint az Egyesült Államok meg kívánja őrizni vezető világpolitikai szerepét, ám a hidegháború lezárultával katonai potenciálja veszít jelentőségéből. Oroszország a külpolitikai doktrína értelmében ki kívánja zárni a katonai erő alkalmazását a világpolitika eszköztárából, illetve azt végső esetben az ENSZ alapokmányával összhangban tartja elfogadhatónak.⁶³ A Kelet és Nyugat konfrontációjának vége gyakorlatilag okafogyottá tette egy nagyobb méretű fegyveres összecsapás kérdését. Oroszország a priori egy államot sem tekint sem ellenségesnek, sem barátinak, hanem kölcsönösen előnyös kapcsolatok kiépítésére törekszik minden partnerével, politikai eszközökkel kívánja rendezni a vitákat és konfliktusokat.⁶⁴ Nem kíván konfliktusba kerülni egy állammal vagy országcsoporthal sem, és nincsenek expanziós törekvései.⁶⁵ Ezekben a tézisekben kimondatlanul jelen van a békeszeretet és a hódítási vágy hiányának toposza, a késő XX. századi terminológia eszköztárával kifejezve. A nemzetbiztonsági koncepció ugyanakkor kitér arra, hogy Moszkva bizonyos jól körülhatárolt esetekben fenntartja magának a jogot az erőszak alkalmazására, ideértve a nukleáris fegyverzetet is.⁶⁶

⁶² SAKELINA, 2002. 19., 23. és 53.

⁶³ SAKELINA, 2002. 22.

⁶⁴ SAKELINA, 2002. 24.

⁶⁵ SAKELINA, 2002. 67.

⁶⁶ SAKELINA, 2002. 70–71

Az Egyesült Államok és Oroszország többé nem tekinti egymást katonai ellenfélnek, sőt, a külpolitikai koncepció értelmében az Egyesült Államok az orosz külpolitika egyik első számú prioritása; Moszkva célja egyenesen a stratégiai partnerségi szint elérése. Az orosz–amerikai viszony gyökeres átalakulása a leszerelési és fegyverzetcsökkentési folyamatokban is kifejezésre jut. Jelen vannak ugyanakkor gátoló tényezők is, többek között az Oroszországgal szembeni gyanakvás az amerikai társadalomban. Emellett az amerikai fél kísérletet tehet arra, hogy betöltse Oroszország helyét Moszkva hagyományos befolyási övezetében. Oroszország nem engedheti meg, hogy a nyugati hatalmak kiszorítsák a kelet-európai térségből.⁶⁷

A politikai kapcsolatok normalizálódása mellett növekszik a gazdasági verseny, amelyhez a versenyképesség növelése érdekében Oroszországnak is fel kell zárkóznia. Oroszország számára a XXI. század küszöbén a legnagyobb kihívást a globális problémák jelentik, és a Kelet és Nyugat ideológiai alapú szembenállását felváltja az iparilag-gazdaságilag fejlett Észak és az elmaradottabb Dél közötti geopolitikai feszültség.

A volt szovjet birodalom alapjain létrejött Független Államok Közössége első helyen szerepel a külpolitikai tevékenység konkrét irányai között, ám a külpolitikai koncepció nem nevezi prioritásnak a FÁK-térséget. Oroszország új elvi alapokra helyezi a kapcsolatokat; partneri-szövetségi viszonyra, ideológiamentes és egyenjogú kapcsolatokra törekszik a FÁK-tagállamokkal. Célja, hogy a Közösség szuverén szubjektumok jól működő államközi alakulatává váljon. A dokumentumból nem érződik, hogy Moszkva dominanciára törekedne a posztszovjet térségben, ugyanakkor a leghatározottabban kimondja, hogy a vezető demokratikus államoknak el kell ismerniük Oroszország szerepét a régió stabilitásának megőrzésében. A posztszovjet térség újjáépítésében fel kívánják használni az európai integráció tapasztalatait. Oroszország szilárd pozíciókra törekszik a világpolitika meghatározó központjává váló Ázsiai–Csendes-

⁶⁷ SAKELINA, 2002. 31–32.

óceáni térségben, ki kívánja aknázni egyedülálló eurázsiai potenciálját. Fel kíván hagyni ugyanakkor a messianisztikus kommunista ideológiával és az expanzionizmussal.⁶⁸

Az ismertetett dokumentumok mindenképpen a modern orosz külpolitikai gondolkodás „legpuhább” arcát mutatják. A korábbi legfőbb ellenség, a NATO szinte alig jelenik meg bennük. A külpolitikai koncepcióban ötször, kizárólag az észak-atlanti szövetséggel folytatott együttműködés fontosságát hangsúlyozva, a nemzetbiztonságban pedig mindössze kétszer, akkor viszont a dokumentum Oroszország számára kockázatnak nevezi a szervezet keleti bővítését. A Szovjetunió szétesése, majd az 1988-as oroszországi gazdasági válság hatására a birodalom kevésbé konfrontatív hangot ütött meg a Nyugattal szemben, amely fő ellenségből potenciális partnerré vált. Az ezredfordulót követő első években, a 2001. szeptember 11-ei New York-i terrortámadásokat követően folytatódott ez a tendencia: Moszkva azonnal együttérzéséről és támogatásáról biztosította amerikai partnerét. A gazdaságilag-ideológiailag fokozatosan magára találó, az Eurázsiai Unió motorjaként fellépő Oroszország azonban a jelek szerint újrateremti a Nyugatban megtestesülő ellenségképet.

A Szovjetunió felbomlását követő egy évtizedes dermedtséggel – melyhez hozzájárult az 1998-as oroszországi pénzügyi válság – valamint két csecsenföldi háborúval lezárult a XX. század. A XXI. század pedig a birodalom újjáépítésére tett újfajta kísérletekkel, a nagyhatalmi tudat újjáéledésével kezdődött. A gyakorlatilag csak virtuálisan létező Független Államok Közösségét Moszkva újabb, kisebb országcsoportokat felölelő integrációs mechanizmusokkal igyekszik kiváltani.

Zárszóként egy egészen aktuális, ám napjainkat, a geopolitikai játszmák ciklikusságát jól jellemző kijelentés: 25 évvel azután, hogy a Brezsnyev-doktrína érvényét veszítette, José Manuel Barroso, az Európai Bizottság elnöke az ukrajnai

⁶⁸ SAKELINA, 2002. 24–26.

eseményeket kommentálva kijelentette: „a korlátozott szuverenitás doktrínájának a történelemkönyvekben van a helye”⁶⁹.

Felhasznált irodalom

- BERGYAJEV, 1990. = BERGYAJEV, Nyikolaj: *Szugyba Rosszii. Szovjetszkij piszatyel'*, Moszkva, 1990.
- CSAADAJEV, 1981. = CSAADAJEV, Pjotr: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz. Egy örült magamentsége*. Magyar Helikon, Budapest, 1981.
- DANYILEVSZKIJ, 1966. = DANYILEVSZKIJ, Nyikolaj: *Rosszija i Evropa*. Johnson Reprint Corporation, New York, 1966.
- DOSZTOJEVSZKIJ, 1981a. = DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor: *Dnyevnyik piszatyelja za 1876 god. Janvar' – april'*. Izdatyelsztvo «Nauka», Leningrad, 1981.
- DOSZTOJEVSZKIJ, 1981b. = DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor: *Dnyevnyik piszatyelja za 1876 god. Maj – oktyabr'*. Izdatyelsztvo «Nauka», Leningrad, 1981.
- DOSZTOJEVSZKIJ, 1983. = DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor: *Dnyevnyik piszatyelja za 1877 god. Janvar' – avguszt*. Izdatyelsztvo «Nauka», Leningrad, 1983.
- DOSZTOJEVSZKIJ, 1984. = DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor: *Dnyevnyik piszatyelja za 1877 Szentjabr' – gyekabr'*. 1880 avguszt. Izdatyelsztvo «Nauka», Leningrad, 1984.
- DUGIN, 1997. = DUGIN, Alekszandr: *Osznovi geopolityiki. Arktogija*, Moszkva, 1997.
- FISCHER, 2010. = FISCHER, Ferenc: *Az afganisztáni szovjet intervencióhoz vezető út*. In: Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor (Szerk.): *Afganisztán – 1979 – 89 – 99 – 2009. Konferenciakötet*. MOSZT Könyvek 4. Pécs, 2010.: http://moszt.tti.btk.pte.hu/files/tiny_mce/Letoltheto/Afganiszt%C3%A1n_1.pdf (Letöltés ideje: 2014. 10. 26.).

⁶⁹ <http://www.euractiv.com/sections/europes-east/barroso-tells-putin-abandon-brezhnev-doctrine-limited-sovereignty-302111>)

- GROMIKO, 1996. = GROMIKO, Anatolij: *Geopolityicseszkaja doktrina Brezsnyeva i vnyesnyaja polityika SZSZSZR v 70-80-e godi. K 90-letyiju szo gynyja rozsgyenyija* L.I. Brezsnyeva. <http://www.gromyko.ru/Russian/DA/an2.htm>.
- GUMILJOV, 2004. = GUMILJOV, Lev: *A Rusztól Oroszországig*. In: Ljubov Siselin – Gazdag Ferenc (Szerk.): *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004. 323–328.
- ILJIN. = ILJIN, Ivan: *Za nacionalnuju Rossziju*. <http://www.dorogadomoy.com/dr74man.html#15> (Letöltés ideje: 2014. 10. 07.).
- KLJUCSEVSZKIJ. = KLJUCSEVSZKIJ, Vaszilij: *Lekcii po isztorii Rosszii*. <http://dusha-rossii.ru/books/kljuchevskij-lekcii-po-istorii-rossii/61>.
- KOLONTÁRI, 2010. = KOLONTÁRI, Attila: *Az afganisztáni szovjet beavatkozás külső és belső körülményei*. In: Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor (Szerk.): *Afganisztán – 1979 – 89 – 99 – 2009. Konferenciakötet*. MOSZT Könyvek 4. Pécs, 2010: http://moszt.tti.btk.pte.hu/files/tiny_mce/Letoltheto/Afganiszt%C3%A1n_1.pdf (Letöltés ideje: 2014. 10. 26.).
- LENGYEL, 2010. = LENGYEL GÁBOR: *A szovjet csapatok kivonulása Afganisztánból – a vereség főbb okai, a háború mérlege*. In: Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor (Szerk.): *Afganisztán – 1979 – 89 – 99 – 2009. Konferenciakötet*. MOSZT Könyvek 4. Pécs, 2010.: http://moszt.tti.btk.pte.hu/files/tiny_mce/Letoltheto/Afganiszt%C3%A1n_1.pdf (Letöltés ideje: 2014. 10. 26.).
- POPKOV. = POPKOV, Roman: *Doktrina nyevmesatyelsztoa*. <http://openrussia.org/post/view/258/>.
- SAKELINA, 2002. = SAKELINA, T.A. (Szerk.): *Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty v szovremennoj Rosszii 1991–2002. Hresztomatyija b csetírjoh tomah. Tom IV. Dokumentí*. ROSZSZPEN, Moszkva, 2002.
- SZOLONYEVICS. = SZOLONYEVICS, Ivan: *Mif o Nyikolaje Vtorom*. <http://www.pokaianie.ru/article/feat/read/16540>
- TARJÁN. = TARJÁN, M. Tamás: 1962. október 14. *A kubai rakétaválság kezdete*.

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1962_oktober_14_a_kubai_raketavalsag_kezdetek (Letöltés ideje: 2014. 11.30.).

TÓTH. = TÓTH, István: *A Baltikum két megszállása. Hitler és Sztálin átnyúlt a balti népek feje felett.*

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_baltikum_ket_megszallasa_hitler_es_sztalin_atnyult_a_balti_nepek_feje_felett/
(Letöltés ideje: 2014. 11. 02.).

Bodnár Erzsébet

OROSZ-TÖRÖK HÁBORÚK ÉS BÉKESZERZŐDÉSEK A 18.

SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Okok, motivációk és eredmények

A 18. századra a valaha hatalmas Oszmán Birodalom gazdasági és politikai téren meggyengült, Oroszország nemzetközi pozíciói viszont erősödtek, és oszmán birtokokkal növelte meg a területét. A tanulmány a 18. század második felének orosz-török háborúira és békekötéseire fókuszál. Megkísérli számba venni II. Katalin – első (1768–1774) és második (1787–1791) – törökökkel vívott háborúinak okait, motivációs tényezőit, valamint a háborúkat lezáró kücsük-kainardzsi (1774) és jasi (1791) békékben elért eredményeket. Kitér az orosz-török háborúk nemzetközi aspektusaira és prezentálja azt is, hogy az európai nagyhatalmak miként viszonyultak Oroszország keleti kérdésben követett politikájához a 18. század második felében.

Előzmények: orosz-török háborúk a 18. század első felében

Az orosz külpolitika egyik mozgatója már a 16. század óta a fekete-tengeri kijárat megszerzése volt. Ahogyan Oroszország déli határai fokozatosan közeledtek a Krími Kánság határaihoz, a déli határ védelmének problémája a déli tengeri kijáratok megszerzéséért folytatott küzdelemmé nőtte ki magát.¹ I. Péter nővére, Szofja kétszer is megpróbálta elhódítani a Krímet, de mindkétszer kudarcot vallott (1687; 1689). I. Péter az Oszmán Birodalom ellen 1695-ben indított háborút, a második hadjárata 1696 tavaszán kezdődött, júliusban bevették Azovot.² A szultán felett aratott győzelem az Oszmán Birodalommal folytonos harcban álló Nyugat szemében is megnövelte Moszkva

¹ NYEVSINSZKIJ – IGNATYEV, 1999. 41.

² HELLER, 1996. 254.

jelentőségét. I. Péter a Szent Liga támogatására számított a Krímért megvívandó harcban, de nem talált szövetségeseket.³ 1700-ban különbékét kötött a Portával, ennek értelmében megkapta Azov kikötőjét, továbbá jogában állt állandó követet küldeni Konstantinápolyba.⁴ A svédeken aratott poltavai győzelem (1709) után az oroszok előrenyomulását 1710. november 20-án a törökök elleni háború állította meg. A sikertelen hadjáratot a pruti béke zárta le 1711-ben. Oroszország elvesztette Azovot, Taganrogot, és beleegyezését adta, hogy nem avatkozik a Rzeczpospolita és a jobb parti Ukrajna ügyeibe.⁵ Ezt követően az Oszmán Birodalom, svéd és francia biztatásra, még két ízben, 1712-ben és 1713-ban üzent hadat Oroszországnak. Az 1712-es konstantinápolyi és az 1713-as adrianopoli békékben a Porta tulajdonképpen valamennyi elveszített területét visszaszerezte. Így Oroszország déli határai a Fekete-tenger partvidékétől messze északra kerültek.⁶ 1720-ban megkötötték az „örök békét”, és 1724. július 12-én a konstantinápolyi megállapodásban elfogadták, hogy az Oszmán Birodalom további perzsa területekkel gazdagodjon.

A harmincas évek elejére az elszigetelődött Franciaország maradt Oroszország egyetlen ellenfele a nemzetközi küzdőtéren. A francia diplomácia, hogy az európai orosz befolyás további erősödését megakadályozza, a „keleti korlát” politikát alkalmazta. Arra törekedett, hogy Oroszország nyugati határán az Orosz Birodalom ellenfeleiből korlátot építsen fel, és addig provokálja Svédországot és az Oszmán Birodalmat, amíg azok háborúba nem lépnek ellene. A korlát megalkotói figyeltek arra, hogy Poroszországot és Lengyelországot is bevonják rendszerükbe.⁷ A franciák „keleti korlát” politikája módosulásokkal egészen 1789-ig létezett. Ez idő alatt Svédország és Poroszország jó néhányszor változtatott külpolitikájának

³ ORESKOVA, 2005. 38.

⁴ JUZEFOVICS, 2005. 28.; 33.

⁵ JUZEFOVICS, 2005. 35–36.

⁶ ORESKOVA, 2005. 39.

⁷ Lásd részletesen: VINOGRADOV, 2000. 36–45.

irányán, Franciaország, Poroszország és Oroszország között pedig komoly küzdelem folyt a Lengyelország feletti befolyás megszerzéséért. A „lengyel örökségért” folytatott háborúba bekapcsolódó Oroszország hadi sikerei 1734-ben a franciákat „keleti korlát” politikájuk központi elemétől fosztotta meg, Lengyelország kikerült a francia befolyás alól. Oroszország stabilizálta helyzetét a Baltikumban és Európa közepén is, és ez lehetővé tette számára, hogy délen aktivizálja politikáját, felújítsa harcát az Oszmán Birodalommal. Az orosz kabinet a háború kezdete előtt bebiztosította magát, jó viszonyt alakított ki a perzsa állammal (reshti egyezmény, 1732; hendzsai megállapodás, 1735).⁸

Az orosz hadsereg lengyelországi jelenléte, valamint az orosz-perzsa megállapodások nyugtalanították a török szultánt. Rávette vazallusát, Girej krími kánt, hogy az Orosz Birodalom kaukázusi birtokain keresztül törjön be Dagesztánba, ami ténylegesen az orosz-török háború kitörését eredményezte. A hadműveletek orosz részről 1736 tavaszán kezdődtek. Szentpétervár nagy terveket szőtt: a cél Krím, valamint Kubán meghódítása és Konstantinápoly elfoglalása volt. Az orosz haderő 1737 tavaszán a moldvai és havasalföldi török birtokokra is rátámadt. 1737 júniusában Ausztria Oroszország szövetségeseként belépett a háborúba. Az orosz diplomácia az osztrákok sorozatos vereségei és a Krímben kialakult nehéz körülmények miatt béketárgyalásokra kényszerült már 1737 augusztusában. Miután az orosz hadi sikerek Konstantinápolyt is megviselték, a háború mihamarabbi lezárása nem volt ellenükre. A tárgyalások 1737. augusztus 16 és november 11 között folytak, de az orosz kabinet túlzott területi igényei miatt végül eredménytelenül végződtek.⁹ 1738-ban felújultak a harcok, az oroszok bevették az Ocsakov erődöt, bevonultak Hotyinba, átkeltek a Pruton, bejutottak Jasiba. Eközben Ausztria súlyos vereséget szenvedett a törököktől a Balkánon, és kilépett a háborúból (1739. szeptember 1.). A magára maradt Oroszország

⁸ JUZEFOVICS, 2005. 199–206.; 206–211.

⁹ ROIDER, 1982. 82.

1739. szeptember 18-án kötötte meg a belgrádi békét,¹⁰ amely azonban nem realizálta a befektetett orosz erőfeszítéseket. Azov ugyan orosz fennhatóság alatt maradt, de ott erődítményt nem építhettek. A békeszerződés az Oszmán Birodalommal folytatott orosz kereskedelem feltételeit is megszabta, az orosz kereskedők áruik jelentős részét török hajókon juttathatták el rendeltetési helyükre.

Az 1736–1739-es háború után Oroszország határa nagyrészt a nyitott sztyeppén húzódott. A Fekete-tenger melléke és a nagy folyók: a Dnyeper, a Déli-Bug, a Dnyeszter, a Duna az Oszmán Birodalomhoz tartoztak. A Porta előnyösebb geopolitikai pozíciója is hozzájárult ahhoz, hogy Jelizaveta Petrovna (1741–1761) felhagyjon elődje expanzív politikájával, és megerősítse a déli védvonalat, amely egyben a határ menti területek lakosságának a biztonságát is szolgálta, valamint megszilárdítsa szövetségét Ausztriával (1746). II. Katalin (1762–1796) uralkodása idején kapott új lendületet Oroszországnak a fekete-tengeri kikötőkért és a tengersizorosok használatáért folytatott küzdelme, s annak alakulása összefonódott a lengyel ügygel és az 1768–1774-es orosz–török háborúval.¹¹

Az első orosz–török háború (1768–1774) okai, motivációs tényezői

I. Péter nagyhatalommá tette Oroszországot, folytatni kellett művét, s nemcsak fenntartani, hanem mindenképpen megerősíteni az ország státusát a nemzetközi küzdőtéren.¹² II. Katalin személye és külpolitikai elképzelése alkalmas volt erre. Az uralkodónő maga határozta meg az orosz külpolitika kurzusát, tökéletesen elsajátította a diplomácia művészetét, uralkodókkal levelezett külpolitikai kérdésekről, részletes instrukciókat adott diplomatáinak, hadvezéreinek. Külpolitikai nézetének komponensei – a béke iránti elkötelezettség,

¹⁰ A béke teljes szövegét lásd: JUZEFOVICS, 2005. 38–46.

¹¹ ORESKOVA, 2005. 41.

¹² NIEDERHAUSER – KAMENSKIJ, 2000. 259.

Oroszország – mint nagyhatalom – beleszólhat a szomszéd népek sorsának alakításába, Oroszországnak küldetése van a világban: a kereszténység védelme és terjesztése, az Orosz Birodalom Bizánc örököse – meghatározó elemei voltak déli terjeszkedő politikájának. Az „örökölt problémák”, a lengyel és a török ügy, változatlan geopolitikai tényezők mellett megoldásra vártak. Mindkét kérdés kezelése az érvényes államhatárokon túlra nyúlt, melynek célja: a fekete-tengeri kijárat biztosítása, Lengyelország uralma alatt álló ukrán és belorusz területek Oroszországgal való újraegyesítése, a Balti-tengernél megszerzett pozíciók megszilárdítása volt.¹³ A déli és nyugati törekvéseinek realizálásában az orosz kabinet ellenfele az Oszmán Birodalom volt. Franciaország aktívan támogatta a Portát Oroszországgal szemben. A lengyel és a török kérdés összefonódott, az Oszmán Birodalom és Rzeczpospolita gyengülése hozzájárult Oroszország erősödéséhez, és az orosz befolyás növekedéséhez a lengyel ügyben, amely háborúhoz vezetett a Portával.

Az orosz külpolitika új programját Ny. I. Panyin dolgozta ki 1763-ban. Az „északi akkord” eszenciáját Nagy-Britannia, Poroszország és Oroszország közötti szövetség létrehozása adta, amelyhez a csatlakozást utóbb Dániának is felajánlották volna. Ez a szövetség Franciaország, Spanyolország és Ausztria ellen irányult, és Panyin szerint lehetőséget nyújtott Szentpétervárnak ahhoz, hogy önálló külpolitikát folytathasson, amivel II. Katalin egyetértett.¹⁴ Az „északi akkord” legnagyobb problémáját az jelentette, hogy Oroszországnak szakítania kellett volna a Lengyelországgal és az Oszmán Birodalommal határos Ausztriával, tehát érintette volna az orosz külpolitika mindkét irányát.

Mindezek mellett az orosz kabinet terjeszkedő politikáját a déli kereskedelmi út és az Észak-Dél irányba átmenő tranzit kereskedelem kialakításának lehetősége is motiválta, ami katonai és külpolitikai aktivitásának egyik legfontosabb mozgatójává vált ebbe az irányba. A Balti- és az Északi-tengeren kívül létezett még

¹³ HELLER, 1996. 366.

¹⁴ VINOGRADOV, 2000. 36.; HELLER, 1996. 368.

egy Nyugat-Európából Oroszországba vezető tengeri út, a déli út, a Földközi- és a Fekete-tengeren át. Az Azovi- és a Fekete-tenger kikötőit használó külföldi kereskedők jelentős szerepet játszottak a Fekete-tengeren folyó orosz külkereskedelemben.¹⁵ A Fekete-tenger az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt állt, zárt volt, Szentpétervár pedig abban volt érdekelt, hogy megnyíljon az áruszállító országok kereskedelmi hajói előtt. Az Oszmán Birodalommal folytatott kereskedelemben a vezető helyet a francia kereskedők foglalták el, a hollandok a második helyre szorultak, utánuk a velenceiek és a nápolyiak, majd az angolok következtek. Az orosz kereskedők és az orosz állam egyaránt érdekelt volt abban, hogy Délnyugat- és Nyugat-Európa országaival a Fekete- és a Földközi-tengeren is kereskedelmi kapcsolatokat létesítsen. A tranzit áruk forgalmának lehetősége orosz területen Északnyugat-Európából Szentpéterváron át és tovább, a Fekete-tengeren Közel-Keletre már 1741-ben a Kereskedelmi Kollégiumot is foglalkoztatta. A kollégium tagjai és görög származású elnöke, I. A. Melisszino azt feltételezték, hogy *„Anglia és Hollandia szívesen használnák a Pétervártól a Fekete-tengerig vezető szárazföldi utat”*¹⁶, és hogy sikerül hozzákapcsolni az angol levantei kereskedelmet az orosz kikötőkhöz. (1734-ben aláírt angol-orosz kereskedelmi szerződés jogot biztosított az angoloknak Oroszországon át Iránnal folytatandó tranzitkereskedelemre.) A 18. század közepén a nyugati kereskedelemben történő bekapcsolódás igénye és a szabad kereskedelmi hajóforgalom óhaja a Fekete- és Földközi-tengeren az orosz külpolitika déli törekvéseinek motiváló tényezője lett.

Az első orosz-török háború (1768-1774) meghatározó eseményei

Az Oszmán Birodalom külpolitikájának fő irányvonalát az oroszokkal folytatott küzdelme adta. Kulcskérdés volt számára, hogy ne hagyja kijutni Oroszországot a Fekete-tengerre, ne

¹⁵ ZAHAROV, 2005. 310.

¹⁶ Idézi ZAHAROV, 2005. 310.

engedje a tengerszorosokhoz, a Boszporuszhoz és a Dardanellákhoz. Meg kellett akadályoznia Oroszország nyugati és déli irányú terjeszkedését, ami aktív részvételt kívánt a Portától a francia „keleti korlát” rendszerben. III. Musztafa (1757–1774) elődeihez hasonlóan meghatározó szerepet igyekezett játszani Közép- és Délkelet-Európában. A Porta szempontjából nézve Lengyelország függetlensége és egysége védelemre szorult, ami az 1768–1774-es háború fő oka lett.

A nemzetközi helyzet nem alakult kedvezően Oroszország számára a háború kitörése előtt. Franciaország intenzíven intrikált ellene a Portánál, északon pedig a rendkívül elégedetlen Svédországgal kellett számolnia. Az orosz kabinetet Ausztriával történelmi szálak fűzték össze, hogy megállítsák az oszmán expanziót, de Bécs balkáni érdekeltsége miatt óvatosan kellett politizálnia. A „keleti korlát” rendszerével szemben az ellensúlyt Nagy-Britanniával a jó viszony megtartásával és az Ausztriával történő szövetség létesítésével teremthette meg.¹⁷

Oroszország beavatkozott a lengyel eseményekbe, és Szaniszló Ágost megválasztása alkalmából orosz csapatok szállták meg Varsót. Az oroszellenes bari konföderáció mögött az Oszmán Birodalmat is támogató Franciaország állt. A lengyelek az oroszok ellen segítséget kértek a Portától, és 1768 őszén elkezdődött az orosz-török háború, amely két fronton zajlott: a konföderáció és az oszmán seregek ellen.¹⁸ Az orosz kabinet felkészülten és átgondolt programmal fogott a háborúhoz. 1768. november 6-án, közvetlenül a háború kitörése előtt összeülő Birodalmi Tanács a következőképpen összegezte a megvalósítandó célokat: *„biztosítani a szabad hajózást a Fekete-tengeren, valamint kikötő és erődítmény létesítéséről gondoskodni a háború alatt.”*¹⁹

Oroszország szárazföldről és tengerről egyidejűleg kívánt támadást indítani az Oszmán Birodalom ellen.²⁰ A szárazföldi

¹⁷ SEREMET, 2000. 124.

¹⁸ HELLER, 1996. 368.

¹⁹ Idézi NYEZSINSZKIJ – IGNATYEV, 1999. 53.

²⁰ BEBESI, 2013. 42.

hadait a Krímbe, Moldvába és Havasalföldre irányította, balti hadiflottáját a térségbe küldte azzal a feladattal, hogy a török flotta elleni küzdelem mellett a Fekete-tenger szorosait délről helyezze blokádnak alá, és támogassa a görög és a szláv felkelők harcait. A Birodalmi Tanács az orosz expedíció tervét 1769. február 10-én vitatta meg.²¹ A három orosz hajórajnak – az első 1769. július 19-én, a második október 9-én, a harmadik 1770. május 31-én futott ki Kronstadtból – a Balti-tengerről indulva, Skagerrakon és Kattegaton, az Északi-tengeren, az Atlanti-óceánon, Gibraltáron és a Földközi-tengeren át kellett a Peloponnészoszhoz és a szigetvilághoz jutnia. A hajórajok fél év után értek célba.²² Az orosz szárazföldi és tengeri haderők parancsnoka Alekszej Orlov gróf volt, tőle és testvérétől, Grigorijtól, az uralkodónő kegyencétől származott az expedíció ötlete és terve.

A háború sikeresen folyt, az oroszok elfoglalták Azovot, bevonultak a Krímbe és győzelmeket arattak Moldvában és Havasalföldön. 1770. június 24 és 26 között az orosz flotta a Cseszmei-öbölben szétzúzta a török flottát. Az orosz hajók uralták a Fekete-tengert, a győzelemtől a háború végéig az orosz flotta volt fölényben a Földközi-tenger keleti medencéjében és a görög szigetvilágban. II. Katalin 1772-ben a görög szigetekhez irányította a negyedik hajóhadat, 1774-ben az ötödiket. Az orosz tengeri fölény biztosítása érdekében állandó ellátó hadibázisokat kellett létesíteni, ezt Lemnosz és Parosz szigetén építették ki.²³

Az orosz hadi sikerek megrémítették a többi európai hatalmat, akik a hatalmi egyensúly teljes felborulásától féltek, és szorgalmazták, hogy Szentpétervár kössön békét a Portával. Az orosz kabinet a fegyverszünet tárgyalásáról az után döntött, miután Poroszország és Ausztria nem támogatták tovább az Oszmán Birodalmat, mert megkapták Szentpétervár hozzájárulását Lengyelország felosztására. Ezzel kedvező diplomáciai feltételeket teremtve 1772. május 19-én Oroszország

²¹ LESCOILOVSZKAJA, 1999. 29–30.; 35.

²² GREBENSCSIKOVA, 2007. 120–121.

²³ Lásd részletesen: TARLE, 1945.; GREBENSCSIKOVA, 2007. 123.

megkötötte a fegyverszünetet a Portával. A béketárgyalások 1772. július 27-én kezdődtek el Focsaniban.²⁴ 1772. augusztus 17-én az egyeztető tárgyalások megszakadtak egy kis időre, de miután mindkét harcoló félnek egyre nagyobb szüksége volt a békére, 1772. október 29-től azok újra indultak Bukarestben. Hosszú huzavona és kimerítő egyeztetések után sem született megegyezés. 1773. március 9-én a tárgyalások befejeződtek, a háború tovább folytatódott. 1773 nyarán az orosz hadsereg sorra aratta győzelmeit. Azonban Oroszország már 1774 tavaszán, hadi sikerei ellenére, hajlott a békére, amelyhez a Pugacsov felkelés is nyomós okot szolgáltatott. Szentpétervár a béketárgyalások lefolytatását P. A. Rumjancevre bízta. Ahhoz, hogy a megbeszélések eredménnyel záruljanak, mindkét félnek engednie kellett korábbi követeléseiből. Oroszország mérsékelte területi igényeit, és elfogadta azt is, hogy hadihajói nem állomásozhatnak a Fekete-tengeren. Ennek fejében azt kérte a Portától, hogy az orosz kereskedő hajók olyan feltételekkel kereskedhessenek a Fekete-tengeren, amilyenekkel más európai államok, Franciaország és Anglia, már bírnak.

A kücsük-kainardzsai béke (1774. július 10./július 21.) eredményei

Az orosz-török tárgyalások mindössze hét napon át folytak. 1774. július 10-én írták alá a békeszerződést Kücsük-Kajnardzsában. Az oroszok jóval kedvezőbb eredményeket értek el annál, mint amilyeneket reméltek Szentpéterváron. Oroszország megkapta Kercs és Jenikálé erődítményeit, valamint Kinburnt, a fennhatósága alá került a Bug és a Dnyeper folyók közötti övezet a Fekete-tenger mentén. A Kaukázus északi részén megtarthatta Kabardiát és Észak-Oszétiát. A területi nyereségen túl a legfontosabb eredmény mégis az volt, hogy a békeszerződés kinyilvánította a Krími Kánság függetlenségét (3. cikkely). Ezzel e térség gyakorlatilag Oroszország felügyelete alá került, ami lehetővé tette a Fekete-tenger ellenőrzését, és a további orosz

²⁴ RUKAVISNYIKOV, 2008. 131–132.

terjeszkedés számára is utat nyitott.²⁵ Emellett Oroszország számos kereskedelmi kiváltsághoz is jutott. A 11. cikkely azt rögzítette, hogy kereskedelmi flottája szabadon hajózhat a Fekete-tengeren és a tengersizorokon. Továbbá az orosz kereskedők ugyanolyan kereskedelmi kiváltságokat kaptak meg, mint amilyenekkel Hollandia, Velence, Franciaország és Anglia kereskedői már korábban rendelkeztek. Szentpétervár az orosz alattvalók védelmében a török városokban konzulátusokat létesíthetett.²⁶ Moldvából és Havasalföldről ugyan távozniuk kellett az orosz csapatoknak, de a békeszerződés feljogosította az orosz kabinetet, hogy fellépjen a Portánál e két állam lakosságának érdekében.²⁷ A béke Oroszország és a balkáni népek közötti kapcsolat megerősítésének fontos eszközéül szolgált és lehetőséget adott arra is, hogy Szentpétervár aktívabban képviselhesse érdeküket a Portánál, valamint felléphessen az Oszmán Birodalomban élő keresztények védelmében (7. és 14. cikkelyek).²⁸

A második orosz-török háború (1787-1791) okai, motivációs tényezői, fő eseményei

Lengyelország első felosztása (1772) és a kücsük-kainardzai béke megkötése észrevehető változást eredményeztek az európai hatalmi politikában. Anglia és Franciaország nem örült Lengyelország feldarabolásának, Oroszország és Poroszország megerősödése mindkét nagyhatalmat nyugtalanította. Ausztria ugyan elégedett volt a lengyel területi nyereséggel, de nyomasztotta a porosz-orosz szövetség (1764). 1778 júliusában az Ausztria és Poroszország között feszülő viszály a bajor kérdés miatt háborúhoz vezetett. II. Katalin igyekezett maximálisan kihasználni a ragyogó lehetőséget arra, hogy még jobban megerősítse befolyását Európában. Nem óhajtott összeütközésbe kerülni Ausztriával, mert attól tartott, hogy szövetségre lép az

²⁵ JELAVICH, 1996. 71.

²⁶ JUZEFOVICS, 2005. 51.

²⁷ JUZEFOVICS, 2005. 53.

²⁸ MILLER, 1966. 8.

Oszmán Birodalommal, ezért már a háború kitörésekor közvetítő szerepre vállalkozott.²⁹ Az 1778 végére kimerülő poroszok hajlottak a békére, és Franciaország is felajánlotta a közvetítését a háború lezárásában. 1779. május 24-én aláírták a békét Teschenben. A megállapodás szerint Oroszország nemcsak közvetítőként lépett fel, hanem a béke garantálójaként is, ami lényegében jogalapot nyújtott a német ügyekbe való korlátlan beavatkozásra. Megerősödött Poroszország függése Oroszországtól és Ausztria semlegessége a török ügyekben. A tescheni béketárgyalások kezdetére az orosz diplomáciának sikerült elfogadtatnia a Portával a kücsük-kainardzsai béke megerősítését, az ajnali-(k)avaki konvenciót (1779. március 21.) is. Az 1774-es békét kiegészítő megállapodás biztosította a Krím függetlenségét és Shagin-Girej jogát a káni trónra,³⁰ valamint szabályozta az orosz fekete-tengeri kereskedelmet és a szorosokon történő hajóforgalom feltételeit. A megállapodás az orosz kereskedelmi hajók számára az angol és a francia kereskedelmi flotta hajóival azonos paramétereket írt elő. A tengeri kereskedelemre vonatkozó kiegészítések változtatások nélkül kerültek be az 1783-ban megkötött első orosz-török kereskedelmi egyezménybe.³¹

Az orosz diplomácia eredményes manőverezéséhez hozzájárult az is, hogy 1774-től javulás következett be a francia-orosz kapcsolatokban. A francia külpolitika továbbra is az Oszmán Birodalom integritásának megőrzésére törekedett, és meg akarta óvni a Portát attól, hogy újabb háborúba keveredjen Oroszországgal. II. Katalin számára a keleti kérdés mellett a lengyel ügy kezelése miatt is fontossá vált a jó viszony kialakítása Franciaországgal, mert a francia külügyminiszter új külpolitikája a szultán mellett a porosz uralkodó terjeszkedő ambícióit is visszafogta. (Ez a folyamat Vergennes 1787-ben bekövetkezett

²⁹ NYEVSINSZKIJ – IGNATYEV, 1999. 76. Lásd még: LEDONNE, 1997. 245.

³⁰ A kücsük-kajnardzsai (1774. július 10.) és az ajnali-(k)avaki konvenció (1779. március 21.) szövegét lásd: DRUZSINYINA, 1955. 349–365.

³¹ Lásd részletesen: JUZEFOVICS, 2005. 137–163.

halálával zárult le.)³² Eközben az orosz-osztrák kapcsolatok is változtak, Oroszország Ausztriához közeledett, amelynek látványos mutatója volt az, hogy 1780. május 24 és 29 között II. Katalin és II. József Mogiljovban találkoztak, és mindkét uralkodó teljes elégedettségére végre egyetértésre jutottak a törökellenes szövetségben, amire feltétlenül szükség volt az orosz déli törekvések realizálásához, a „görög terv” véghezviteléhez.³³ Ugyanezen év őszén orosz-osztrák tárgyalások kezdődtek, amelyek az Oszmán Birodalom elleni háború esetére kölcsönös elkötelezettséggel, valamint azzal az ígérettel fejeződtek be 1781 májusában, hogy megőrzik a status quót Lengyelországban. II. Katalin és II. József személyes levelezésükben (1782 szeptember–1783 január) újra megvitatták a „görög terv” részleteit.³⁴

A sikeres orosz–török háború és a Fekete-tengerre történő kijutás után fogalmazódott meg II. Katalin környezetében a Krím megszerzésének és az Oszmán Birodalom felosztásának terve, amely elsősorban G. A. Potjomkin és A. A. Bezborodko ötlete volt, de az uralkodónő is rokonszenvezett vele. A valóra váltása a külpolitikai irányvonal megváltozását követelte, elsősorban visszatérést az Ausztriával való szövetséghez. Az orosz törekvést így összegezte a francia nagykövet a Feljegyzéseiben: *„Az uralkodónő az Ottomán Birodalmat kívánta megsemmisíteni, Franciaország pedig a szultán védelmére kelt, ez nem tetszett Katalinnak. Katalin álma az volt, hogy felszámolja az Ottomán Birodalmat, ezért építette újra kapcsolatát II. Friggyessel, [...] Angliával, de különösképpen II. Józseffel, sikeres együttműködésük reményében a terve valóra váltásához.”*³⁵

Katalin Potjomkint bízta meg Új-Oroszország kormányzásával, aki a Fekete- és az Azovi-tenger között elnyúló és az új hódítások nyomán még jobban megnőtt terület felvirágoztatásához és az Orosz Birodalomba illesztéséhez

³² SCHROEDER, 1994. 36.

³³ A „görög terv” genezisével és tartalmával alaposan foglalkozik: DJUVARA, 1914. 278–305.; MARKOVA, 1958.; SZTYEGNYIJ, 2002.

³⁴ Lásd részletesen: ARNETH, 1869.

³⁵ SEGUR, 1989. 317.

minden szükséges hatalmat megkapott. Délen kifejtett tevékenysége fontos volt az uralkodónő számára „görög tervének” megvalósításához.³⁶ Potyomkin a Katalinhoz küldött leveleiben sürgette a Krím megszerzését, a következő szavakkal biztatta cselekvésre az uralkodónőt: *„amennyiben nem szerzi meg jelen pillanatban, lesz idő, mikor mindazt, amit most ajándékba kapna, majd drága árért szerezhet meg”*.³⁷ A Krím birtokba vételét a déli határok biztonsága, Új-Oroszország lakosságának védelme, a fekete-tengeri szabad hajózás biztosítása miatt ítélte fontosnak és szükségesnek.

1780 végén, 1781 elején Oroszország szempontjából szerencsésen alakultak az események a Krími Kánságban. 1782 tavaszán felkelés tört ki a kán ellen, aki az orosz hadsereg védelme alá, Kercsbe menekült. Katalin a kínálkozó alkalommal élve 1782. október elején kiadta a parancsot Potyomkinnak, hogy az orosz hadsereg vonuljon be a félszigetre. II. Katalin, miután konzultált Ausztriával, döntött a Krím Oroszországhoz csatolásáról. 1783. április 8-án aláírta a „Krím-félsziget, Tamán szigete és minden kubáni terület orosz fennhatóság alá vételéről” szóló manifesztumot.³⁸ Megtörtént az első lépés a „görög terv” megvalósítása felé.³⁹ Az európai nagyhatalmak támogatását nélkülöző Porta nem avatkozott be az eseményekbe, és 1783. december 28-án megegyezett Szentpétervárral a Krím orosz annektálásáról.⁴⁰

II. Katalin 1787 nyarán a Krímbe utazott, meghívta II. József osztrák császárt és Szaniszló Ágost lengyel királyt, hogy Potyomkin délen kifejtett tevékenységének eredményeit megnézzék, és hogy külpolitikai alkut kössön osztrák szövetségével a Balkán vonatkozásában.⁴¹ Konstantinápoly

³⁶ Katalin 1775. augusztus 5-én aláírt manifesztumában közölte, hogy a Zaporozsjei Szecs, amelyben a központi hatalom akadályát látta Új-Oroszországban, végérvényesen feloszlattott. Lásd erről: VARGA, 2008. 44–45.

³⁷ LOPATYIN, 1997. 726.

³⁸ PSZZRI, 1830. No. 15708.

³⁹ NIEDERHAUSER – KAMENSKIJ, 2000. 272.

⁴⁰ PSZZRI, 1830. No. 15901.

⁴¹ BEBESI, 2007. 265.; JELISZEJEVA, 1998. 63–67.

provokációnak tekintette a cárnő déli utazását, „a tavricseszkij vajazst” (1787. január 2.–július 11.) és augusztus 13-án hadat üzent Oroszországnak. II. Katalin 1787 augusztusában Potyomkinhoz küldött levelében a következőkkel magyarázta a háború kitörésének okait: *„A jelenlegi háború oka az, hogy a török át akarja alakítani a megállapodásokat, az elsőt, a Kajnardzsait, a másodikat, a Krímről elfogadott konvenciót, a harmadikat, a kereskedelmit.”*⁴²

1788 január végén Ausztria Oroszország oldalán belépett a háborúba, de az osztrák csapatok szinte mindvégig passzívak maradtak. Jelentős sikereket az oroszokkal együttműködésben értek el 1788 júniusában Focsani mellett, 1789 szeptemberében a Rimnicul folyónál. 1787-ben a háború első jelentősebb eseménye Kinburn erődjének török ostroma volt, 1788-ban Ocsakov erődjét támadták meg és vették be az oroszok a fekete-tengeri orosz flotta támogatásával. Oroszország a háború idején nem tudott flottát küldeni a Földközi-tengerre, ebben megakadályozta Nagy-Britannia magatartása és Svédország 1788-ban indított támadása. 1789-ben az oroszok további győzelmeket arattak Bengyeri, Akkerman és Hadzsibej erődjéinél.⁴³ 1790-ben Nagy-Britannia és Poroszország ellenséges magatartása megnehezítette Oroszország katonai helyzetét. 1790 elején Poroszország szövetséget kötött az Oszmán Birodalommal. 1790. augusztus 3-án az orosz kabinetnek sikerült békét kötnie Svédországgal, ami enyhített az oroszokra nehezedő nyomáson. 1790-ben II. József meghalt, az osztrák trónra öccse, II. Lipót került, aki a továbbiakban nem óhajtotta folytatni a háborút, és békét kötött a Portával 1790. szeptember 19-én. Oroszország még két évig tovább harcolt, 1790. december 11-én az orosz csapatok bevették Izmail erődjét. Győzelmeket aratott az orosz flotta is Tendra-szigeténél (1790. augusztus 19.) és a Kiliakra-fok melletti ütközetben (1791. július 31.). 1791 őszén az Oszmán Birodalom tárgyalásokat kezdeményezett, hajlott a békekötésre.

⁴² BABICS, 1994. 156.

⁴³ Lásd részletesen: VINOGRADOV, 2000a, 223–227.

A jasi béke (1791. december 29./1792. január 9.) eredményei

Az 1791. december 29-én Jasiban megkötött béke egy fontos és jelentős időszakot zárt le Oroszországnak a keleti kérdésben követett politikájában, déli törekvéseinek osztrák együttműködéssel történő megvalósításában, amelynek új vonása volt a két uralkodó baráti együttműködése és egyetértése az oszmán örökség felosztásában.⁴⁴ Az Oszmán Birodalom a jasi békében elismerte a kücsük-kainardzsai békeszerződésben rögzített veszteségeit, végleg lemondott a Krímről, elfogadta Oroszország jelenlétét a Fekete-tenger medencéjében. II. Katalin letett arról a szándékáról, hogy függetlenséget szerezzen a Dunai Fejedelemségeknek. Oroszország további birtokokhoz jutott a Fekete- és az Azovi-tenger partvidékén, megkapta a Dnyeszter és Bug torkolatát, valamint az Azovi-tenger és a Kubán folyó között elterülő vidéket. A béke azonban nem foglalkozott sem a fekete-tengeri kereskedelem kérdésével, sem a tengersizmosok problémájával.⁴⁵

Összegzés és kitekintés

Oroszország déli terjeszkedő politikája az 1787–1791-es orosz-török háborút lezáró békekötéssel véget ért, azt követően a külpolitikájában az Oszmán Birodalom területi épségének megőrzését, valamint a jó szomszédi viszony megteremtését szorgalmazó irányzat került előtérbe és erősödött meg. A kücsük-kainardzsai és a jasi békékben elért eredményeinek megtartására és azok kiaknázására, a Portával egy stabil viszony kiépítésére törekedett. A kormányzati szinten megálmodott és szorgalmazott „görög terv” megvalósítása, azaz az Ottomán Birodalom feldarabolása helyett a külpolitikájában a Portával kiépítendő együttműködés kapott hangsúlyt.⁴⁶ Katalin halála után (1796)

⁴⁴ ROIDER, 1982. 176.; 192. Lásd még: BODNÁR, 2006. 31.

⁴⁵ JUZEFOVICS, 2005. 61–69.

⁴⁶ ARS ÉS MTSAL, 1981. 34–35.

trónra lépő I. Pál is egyetértett azzal, hogy az Oszmán Birodalommal a békés viszonyt megtartsák.

Felhasznált irodalom

Források

- ARNETH, 1869. = ARNETH, A. R.: *Joseph II. und Katarina von Russland*. Braumüller, W., K. K. Hof- und Universitätsbuchhandler, Wien, 1869.
- BABICS, 1994. = BABICS, M. V. (podgot. pub.): *Piszmá Jekatyerini G. A. Potyemkinu. Voproszi isztorii* 1994/12. 151-162.
- JUZEFOVICS, 2005. = JUZEFOVICS, T. (szobral i izdal): *Dogovori Rosszii sz Vosztokom polityicseskije i torgovije*. Gosz. pub. isztoricseskaja bibliotjeka Rosszii, Moszkva, 2005.
- LOPATYIN, 1997. = LOPATYIN, V. Sz. (izd. podgot): *Jekatyerina II i G. A. Potjomkin: Licsnaja perepiszka 1769-1791*. Nauka, Moszkva, 1997.
- PSZZRI, 1830. = PSZZRI: *Polnoje szobranijje zakonov Rosszijszkoj imperii. Szobranijje pervoje. 1781-1783*. SzPb., 1830. t. 21. No. 15708.; No. 15901.

Szakirodalom

- ARS ÉS MTSAI, 1981. = ARS ÉS MTSAI: Ars, L. G. – Vinogradov, V. N. – Dosztjan, I. Sz. – Naumov, E. P.: *Balkani v mezsdunarodnoj zsziznyi Jevropi (15-nacsalo 20 v.)*. *Voproszi isztorii* 1981/4. 30-48.
- BEBESI, 2007. = BEBESI György: *Oroszország 1725-1801*. In: Sashalmi Endre (szerk.): *Kelet Európa és a Balkán 1000-1800. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 4*. PTE BTK Kelet-Európa és a Balkán története és kultúrája Kutató Központ, Pécs, 2007. 261-277.
- BEBESI, 2013. = BEBESI György: *Az Orosz Birodalom 1725-1801. Nagy Pétertől I. Pálig*. In: Bebesi György – Lengyel Gábor (szerk.): *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és Szovjetunió történetéből*. MOSZT Könyvek 6. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 21-69.

- BODNÁR, 2000. = BODNÁR Erzsébet: *Orosz-osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében. Világtörténet* 2006. tavasz-nyár. 22–31.
- DJUVARA, 1914 = DJUVARA, T. G.: *Cent projects de partage de la Turquie*. Librairie Felix Alcan, Paris, 1914.
- DRUZSINYINA, 1955. = DRUZSINYINA, Je. I.: *Kjucsuk-Kajnardzsijszkij mir 1774 g. (Jevo podgotovka i zakljucsenyije)*. Izd. Akademii Nauk SzSzSzR, Moszkva, 1955.
- GREBENSCSIKOVA, 2007. = GREBENSCSIKOVA, G. A.: *Rosszijszkije vojenno-morszkije szili v Egejszkom morje v 1770–1774 gg. Voproszi isztorii* 2007/2. 117–129.
- HELLER, 1996. = HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története. I.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- JELAVICH, 1996. = JELAVICH, Barbara: *A Balkán története. I.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- JELISZEJEVA, 1998. = JELISZEJEVA, O. I.: „Balkanszkaja tyema” vo vnyesnyepolityicseszkij projektah G. A. Potjomkina. In: Petrova, N. L. (red): *Vek Jekatyerini II. Rosszija i Balkani*. Nauka, Moszkva, 1998. 63–67.
- LEDONNE, 1997. = LEDONNE, John P.: *The Russian Empire and the World, 1700–1917. The Geopolitics of Expansion and Containment*. Oxford University Press, Oxford, New York, 1997.
- LESCSILOVSZKAJA, 1999. = LESCIILOVSZKAJA, I. I.: *Balkanszkaja polityika Jekatyerini II. Voproszi isztorii* 1999/2. 29–40.
- MARKOVA, 1958. = MARKOVA, O. P.: *O proiszhosgyenyii tak nazivajemovo grecseszkovo projekta*. Isztorija SzSzSzR 1958/4. 52–78.
- MILLER, 1966. = MILLER, William: *The Ottoman Empire and its Successors 1801–1927*. University Press, London, 1966.
- NIEDERHAUSER – KAMENSZKIJ, 2000. = NIEDERHAUSER Emil – KAMENSZKIJ, Alekszandr: *Mária Terézia–Nagy Katalin*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000.
- NYEZSINSZKIJ – IGNATYEV, 1999. = NYEZSINSZKIJ, L. N. – IGNATYEV, A. V. (red): *Rosszija i csernomorszkije prolivi (XVIII–XX sztoletyija)*. Mezsdunarodnie otnosenyija, Moszkva, 1999.
- ORESKOVA, 2005. = ORESKOVA, Sz. F.: *Oszmanszkaja imperija i Rosszija v szvetye ih geopolityicseszkovo razgranyicsenyija*. Voproszi isztorii 2005/3. 34–46.

- ROIDER, 1982. = ROIDER, Karl A.: *Austria's Eastern Question 1700–1790*. University Press, Princeton, 1982.
- RUKAVISNYIKOV, 2008. = RUKAVISNYIKOV, Je. N.: *Vnyesnyaja polityika i prebivanyije rosszijszkovo vojennovo flota v Szregyizemnom morje. 1770–1774 gg.* Voproszi isztorii 2008/9. 122–134.
- SCHROEDER, 1994. = SCHROEDER, Paul: *The Transformation of European Politics 1763–1848*. Clarendon Press, Oxford, 1994.
- SEREMET, 2000. = SEREMET, V. I.: *Vojna 1768–1774 gg. V isztoricseszkijh szugybah Oszmanszkij imperii.* In: Zujeva, L. A (red): *Vek Jekatyerini II. Gyela Balkanszkije.* Nauka, Moszkva, 2000. 123–133.
- SEGUR, 1989. = SEGUR, L. F.: *Zapiszki o prebivanyii v Rosszii v carsztvoovanyije Jekatyerini II.* In: *Rosszija XVIII veka glazami inosztrancev.* Lenizdat, Leningrad, 1989. 316–456.
- SZTYEGNYIJ, 2002. = SZTYEGNYIJ, V. P.: *Jescso raz o grecseszkom projektje Jekatyerini II.* Novaja i Novejsaja Isztorija 2002/4. 100–118.
- TARLE, 1945. = TARLE, Je. V.: *Cseszmenszkij boj i pervaja russzkaja ekszpedicija v Arhipelag 1769–1774.* Izd. Akademii nauk SzSzSzR, Moszkva, 1945.
- VARGA, 2008. = VARGA Beáta: *Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba (1864–1835).* In: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században.* HungaroVox, Budapest, 2008. 36–47.
- VINOGRADOV, 2000. = VINOGRADOV, V. I.: *Rosszijszkaja szevernaja szisztjema i francuzszkij vosztocsnij barier.* In: Zujeva, L. A (red): *Vek Jekatyerini II. Gyela Balkanszkije.* Nauka, Moszkva, 2000. 36–45.
- VINOGRADOV, 2000a. = VINOGRADOV, V. I.: *Vojna 1787–1791 gg. – prosztlavennaja i nyeizvesznaja.* In: Zujeva, L. A. (red): *Vek Jekatyerini II. Gyela Balkanszkije.* Nauka, Moszkva, 2000. 219–245.
- ZAHAROV, 2005. = ZAHAROV, V. N.: *Zapadnojevropszkije kupci v rosszijszkij targovle XVIII veka.* Nauka, Moszkva, 2005.

NAGY GÁBOR
NYSTADTÓL ÅBOIG – FREDRIKSHAMNON ÁT
(Svédország 1721–1812 közötti történetéről)

Nystadból Åboba közúton kevesebb, mint egy óra alatt jutni el. Fredrikshamnon át aligha megy bárki is, az ugyanis további bő 300 kilométerrel odébb található, a Finn-öböl partján. Az alábbiakban azt idézem fel, miként járta be egyszer mégis, képletesen, ezt az utat a Svéd Királyság, három nemzedéknyi idő alatt.

Miután a nagy északi háborúban Oroszország legyőzte, a királyság rákényszerült addigi története legsúlyosabb békefeltételei elfogadására (Nystad, 1721).¹ Nem csupán a nagyhatalmiság ért véget, keleten maga is területet veszített, kezdetét vette története finnek is nevezett szakasza. Ennek végén, további három orosz háború után, a teljes keleti országrészt,² területe több mint harmadát, lakossága bő negyedét is elvesztette az 1809. évi fredrikshamni békével.³ Mégis, miután a francia haderő 1812 augusztusában már Szmolenszknél győzte le az orosz, nem svéd támadás indult a revans reményében a barbár⁴

¹ Az okmányok egy része az interneten: <http://agricola.utu.fi/julkaisut/julkaisusarja/uudenkaupungin-rauha/sv/> (főleg orosz és német nyelven). Egykorú stockholmi kiadása címlapja: http://www.histdoc.net/nystad/nystad_title.html; szövege: http://www.histdoc.net/nystad/nystad_sv.html. A békével a királyság visszakapta csaknem a teljes, évek óta orosz megszállás alatt levő keleti országrészt, amelynek erővel történő visszaszerzésére elégtelen volt. Az itteni, 400.000 főre becsült népesség nyolcada került orosz uralom alá (VILLSTRAND, 2009. 231.).

² Finland eredetileg Finnország dél-nyugati csücske, központja (majd az egész, a középkorban Österlandnak nevezett keleti országrészé is) Åbo. A Finland név a 16. század végére vált használatossá a keleti országrészre.

³ További területi veszteségek: Åland, valamint az akkori Västerbotten és Lappland egyes részei. A szöveg három nyelven: <http://www.histdoc.net/historia/se/frhamn.html>

⁴ A kora újkori svédországi orosz-képről lásd TARKIAINEN, 1974; HELANDER, 2004. 340–341., 353–357.; WASSHOLM, 2009. 16–28., NAGY, 2014. 80–82.

ősellenség⁵ ellen – ellenkezőleg, Károly János koronaherceg⁶ az immár a cárhoz tartozó Åbóban megerősítette a Sándorral kötött szövetséget.

Dél múlt

Azzal, hogy XIV. Erik 1561-ben csapatot küldött Revalba, az újkori Svédország megjelent a Finn-öböl déli partján. Az öböl egésze svéd birtoklását a stolbovói béke (1617) erősítette meg. A királyság hamarosan nagyhatalom lett. Két évtizeden át állta a háborút, amelyet a nagyhatalommá válás károsultjai egy része 1700-ban indított ellene.⁷ 1710-ben Péter elfoglalta Revalt, az öböl déli partja orosz uralom alá került. A királyság emberi és anyagi veszteségei 1718-ban minden képzeletet felülmúltak,⁸ ám XII. Károly decemberi halálával megszűnt a békekötés fő akadályja. A nőtlen uralkodót a trónon nem nővére fia, Károly Frigyes holsteini herceg⁹ követte, hanem húga, Ulrika Eleonóra, ám ő, miután célját, férje, Frigyes hessen-kasseli fejedelem társuralkodóvá tételét nem tudta elérni, 1720 márciusában lemondott a javára az uralomról. A holsteini és a hesseni mellett jelentős volt az a politikai csoport is, élén az országtanáccsal, amelyik a minden baj forrásául megjelölt karolínus egyeduralmat¹⁰ akarta felszámolni. Ez meg is történt, az 1719–1720. évi országgyűlésen.¹¹ A hatalom súlypontja az

⁵ Oroszországot II. Guszáv Adolf nevezte először ősellenségnek. A korai újkor svéd-orosz háborúi: 1554–1557, 1570–1595 (huszonöt éves), 1609–1610 (De la Gardie hadjárata), 1610–1617 (ingermanlandi háború), 1656–1661, 1700–1721, 1741–1743 (a Kalapok háborúja), 1788–1790 (III. Gusztáv háborúja), 1808–1809 (a finn háború).

⁶ Előzőleg Jean Bernadotte, a császárság marsallja, 1818–1844 között (XIV. ill. III. Károly Jánusként) Svédország és Norvégia Egyesült Királyság uralkodója.

⁷ A nagy északi háború egy friss összefoglalása: VILLSTRAND, 2011. 190–233.

⁸ ROBERTS, 1986. 19. szerint a kiadások tizenkétszer haladták meg az az évi rendes bevételt.

⁹ Édesapja, IV. Frigyes a svéd–dán szembenállás részeként kapta feleségül Hedvig Sofiát († 1708).

¹⁰ A karolínus egyeduralom létrejötte magyarul: NAGY, 2009.

¹¹ Az államberendezkedést *Regeringsform*mal (RF) szabályozták (K. M:ts allernådigst konfirmerade regeringsform daterad Stokholm den 21 februari 1719,

országgyűléshez került, ám ez volt felelős az országgyűlésnek,¹² amelynek beleegyezése nélkül háborút sem lehetett indítani. Üléseit, amelyeken a király két szavazattal bírt, a kancellária elnöke vezette. E tisztséget 1720 áprilisától 1738 augusztusáig Arvid Horn gróf¹³ viselte. Egy óra elteltével¹⁴ nagyot változott tehát a világ, eljött a (nemesi) szabadság kora (1719–1772).

A nagy öröm elején azért még hátra volt a nystadi béke megkötése. Ebben a már nem örökletes királyi hatalom gyengesége erős védelmezőt kapott, ugyanis a svéd fél Péter beavatkozásától (például Károly Frigyes trónigénye támogatásától) tartva baljós szöveggel fogadta el a 7. cikkelyt. E szerint a cár igen erősen megígérte, nem avatkozik az ország belügyeibe, úgymint a kormányzati formába (RF) és az utódlásrendbe – sőt, mindenképp megakadályozza a megváltoztatásukra irányuló kísérleteket.¹⁵

illetve Kongl. Maj:ts och Riksens Ständers fastställda regeringsform daterad Stockholm den 2 maj 1720 [PETERSSON – WAHLGREN, 1999. 113–131., 132–153.]

¹² (A korabeli országgyűlés egy angol nyelvű áttekintése: ROBERTS, 1986. 69–82.) Legfontosabb testülete ekkor az általában százhat fős, diplomáciai, katonai és (1764-ig) pénzügyi kérdésekkel foglalkozó, az országgyűlés jegyzőkönyveit ellenőrző *Sekreta utskottet* (kb. Titkos bizottság) volt. Ebbe ötven tagot a nemesi rend küldött, ötvenet a lelkészi és a polgári, ehhez jött még a három rend szóvivője (az első, a *lantmarskalk*, elnökölt az ülésen), valamint jegyzője. A paraszti nem rendelkezett benne állandó képviseléssel.

¹³ (1664–1742) Katonai pályája részeként 1687-ben Lipót seregében harcolt az oszmán ellen. A kancelláriaelnökségről, amit 1710 óta viselt, az Ulrika Eleonórával való nézeteltérése miatt 1719 áprilisában lemondott, ám a királynő lemondása után a király visszahívta a tanácsba, majd neki adta e tisztséget is.

¹⁴ Carl Gustaf Cederhielm (1693–1740) epigrammája második két sorának értelme: Az imént temettük el [XII.] Károly királyt, most koronázzuk [I.] Frigyeset, előrehaladt hát svéd óránk tizenkettőről egyre. („Kung Carl man nyss begrof, kung Fredrik nu vi kröna / så har vårt svenska ur gått ifrån tolf till ett.”)

¹⁵ „Hans Czariske Majätet utläfwar ock på det kraftigaste at Han uti Sweriges Rikes domestique ärender såsom uti den af Riksens Ständer enhälligen belefuede och beswurne Regerings-formen och successions sättet Sig icke blanda will ingen eho det ock wara må däruti på något sätt hwarken directe eller indirecte, bistå utan fast hållre til en uprictig och Nabolig wänskaps betygande på hwarjehanda sätt sökia at hindra och förebygga alt hwad som däremot förehafwes och Hans Czariske Majätet kunnigt blifwa kunde.” (Lásd a béke stockholmi kiadásának a 1. jegyzetben idézett szövegét!)

Bokréta a kalapra? – a kínos revanskísérlet (1741-1743)

A béke létrejöttével Károly Frigyes Oroszországba távozott, 1724-ben eljegyezte Péter lányát. Horn is orosz szövetséget hozott létre, az összeomlás után a túlerőben levő Oroszországgal az együttműködés tűnt a járható útnak. Ám 1725-ben Péter meghalt, az 1724. évi bécsi spanyol-osztrák-orosz ellenében Hannoverben brit-porosz-francia koalíció létesült. A Keleti-tengeren ismét megjelent a brit flotta, az országtanács, majd az országgyűlés 1726-1727-ben nagy izgalmak közepette jóváhagyta a csatlakozást e koalícióhoz – Horn javaslatára. A holsteini párt részben kiszorult a hatalomból, részben Carl Gyllenborg tanácsstag köré kezdett szerveződni. Franciaország ismét segélyt folyósított, ám, miután a lengyel örökösödési háború idején, 1735-ben Horn elfogadta az orosz ajánlatot az 1724. évi szövetség megújítására, elállt a svéd szövetségtől. A segély elvesztése lett a Hornnal szemben fellépők fő érve. Az osztrák örökösödési háború előestéjén, 1738-ban elérték, hogy Svédország hajdani szövetségesei közül Franciaországot válassza. Horn megbukott, a kancellária új elnöke Gyllenborg lett. Az 1738-39. évi országgyűléssel a hatalom súlypontja ezen intézményhez tevődött át, a létrejövő két csoportosulás (Kalapok, Sapkák)¹⁶ vetélkedése határozta meg a következő nemzedék belpolitikáját. Úgy tűnt, a körülmények a régi dicsőségre tekintő Kalapokat

¹⁶ Hattar – mössor. Vitatott, hogy a csoportosulások 1738 végén jöttek-e létre, vagy már az 1734. évi országgyűlésen. Az elnevezés szokásos értelmezése: a Hornnal szemben állók a kancelláriaelnököt és támogatóit tétleneknek, álmatagoknak vagy butaságokat beszélőknek (tala i nattmössa: hálósipkában beszélni) tartották, magukat a férfiúság egy attributumával, a (háromszögletű) kalappal jellemezték (karolinus vagy francia előképpel). A két csoport szembenállása elsősorban nem eszmei alapú, és mindkettő kapott pénzt külföldről is. A korszak végéig (1772) döntően a Kalapok voltak hatalmon. A Sapkák (pontosan: „az ifjabb Sapkák”) rövid irányítására esik a világ első sajtószabadságtörvényének elfogadása (Tryckfrihetsförordningen [TF – mai változata a négy alaptörvény egyike], 1766). Innentől fogva minden svéd alattvalónak joga van értesülni minden olyan iratról, amelyet hatóság őriz vagy állított ki (offentlighetsprincipen).

segítik. Svédország az Oroszországgal hadakozó Oszmán Birodalommal is szövetséget akart kötni, ám az ez ügyben utazó Malcolm Sinclair bárót 1739 nyarán két orosz tiszt meggyilkolta.¹⁷ A kibontakozást az 1740. évi uralomváltások siettettk: májusban trónra lépett II. Frigyes, októberben meghalt VI. Károly és Anna Ivanovna.

Az osztrák örökösödési háborúban Franciaország a porosz-szász-bajor koalíciót támogatandó segítette az Ausztriát pártoló régens, Anna Leopoldovna megbuktatására szervezkedő Erzsébetet. Péter cár lánya elhitette Svédországgal: ha az megindul Szentpétervár felé, ő pedig a zűrzavar közepette hatalomra jut, a békében visszaadja az 1721-ben elvett területek egy részét. A Kalapok hecckampánya felerősödött,¹⁸ majd július 28-án hadat üzentek Oroszországnak. A tökéletes készületlenség jeleként is értelmezhető, hogy pár héttel később von Lacy¹⁹ túlerőben levő serege Villmanstrandnál, azaz svéd területen győzött. Svéd oldalon magas volt a dalarnai parasztok gyalogos regimentjének vesztesége.²⁰ Erzsébet a decemberi államcsínyét követően béke helyett finn, svéd, német nyelvű kiáltványban

¹⁷ A svéd szolgálatban álló bárót a Portáról visszatértében, 1739. június 17-én, Boroszlónál ölték meg. Életben hagyott útítársai egyike utóbb Stockholmban elmesélte a történetet. A még ugyenezen évben Anders Odel által megírt, 90 szakaszos *Sinclairvisan*, amelyben a halott a túlvilágon XII. Károlynak beszéli el, mi történt vele, természetesen bosszúra szólított fel. A záró szakaszban például egyebek között ez áll (prózában): „Ezért ti, hősök, akiknek bátorság és szív van a kebelében, ó, bosszuljátok meg Malcolm Sinclair vérért, amelyet Kűthler [kapitány, az egyik tettes] gyilkosan kiontott!” (A szöveg: <http://minata.tripod.com/sincl.html>)

¹⁸ Ennek fő elemeként februárban letartóztatták, majd Oroszország javára való kémkedés vádjával koncepció perbe fogták Gustaf Johan Gyllenstiernát (1709–1764), a *Sekreta utskottet* titkárát. A kancellárián is titkár Gyllenstierna Horn hívének számított, annak visszavonulása után egyebek között az orosz követtel, Mihail Petrovics Besztusevvel barátkozott. Bővebben lásd Sven Åstrand szócikkét: Gustaf Johan Gyllenstierna, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13401>, Svenskt biografiskt lexikon. (Mihail testvére, Alexej Erzsébet hatalomra jutásával az orosz diplomácia meghatározó alakja lett, alkancellárként.)

¹⁹ Ír származású orosz gróf, Narvánál és Poltavánál is ott volt, rigai kormányzóként halt meg 1751-ben.

²⁰ A svédországi haderő kb. kétezer halottjából 230 tartozott a *Dalregement*hez (SENNEFELT, 2001. 43.).

fordult Finland lakosságához a Stockholmtól való elszakadást ajánlva. Felhívása visszhang nélkül maradt, ám egy évvel a svéd hadüzenet után nem a nagyhatalmiság tért vissza, hanem a keleti országrész került ismét orosz megszállás alá (*lilla ofreden*).²¹

Nyugtalanságból a nyugati országrésznek is jutott, közben ugyanis Stockholmban megnyílt az országgyűlés. Mivel Ulrika Eleonóra novemberben meghalt, Frigyes királynak pedig nem volt törvényes örököse, a trónutódlás ismét rendezésre várt. Októberben az 1739-ben elhunyt Károly Frigyes fiát, Károly Pétert²² választották meg, ám kevéssel később a holstein-gottorpi herceget Erzsébet az örökösének nyilvánította. Új jelöltnek a paraszti rend Frigyes dán koronaherceget javasolta, és 1743 márciusában meg is választotta. A svéd-orosz előzetes béke júniusi elfogadásakor már a rossz terméstől, a háborús emberveszteségtől és a számukra elfogadhatatlan politikai döntésektől egyaránt felingerelt parasztok kb. ötezer fős menete vonult Stockholmba. Ez az utolsó parasztfelkelés (*Dalupproret* avagy *Stora Daldansen*), a menet 20-án meg is érkezett. 22-én, miután a király távozásukat elrendelő ultimátumának nem tett eleget, szétszórták.²³ Másnap az országgyűlés koronaherceggé tette Adolf Frigyes holstein-gottorpi herceget.²⁴ A békét végül, amikor már Umeå-t fenyegette orosz támadás, Åbo-ban kötötték meg 1743. augusztus 7-én. A területi változások közé tartozott Villmanstrand, Fredrikshamn és Nyslott elvesztése. Annak, hogy a királyság a vesztes háborút ennyivel megúsza, súlyos ára volt – Adolf Frigyes ugyanis Erzsébet jelölte. Amiként a nystadi béke után történt, a mostani vereség is az orosz befolyás erősödésével járt. A trón körüli zavar e rendezése ráadásul kiélezte a viszonyt

²¹ A nagyot háborgatás (*stora ofreden*) Finnország 1713–1721 közötti orosz megszállása.

²² Az 1728–1762 között élt herceg az orosz történelemben III. Péter néven ismert, II. Katalin férje.

²³ A mai Gusztáv Adolf térnél. A vezetőket perbe fogták, majd 1744 januárjában kivégezték.

²⁴ Édesapja Krisztián Ágoston, az említett IV. Frigyes öccse, édesanyja felmenői közé tartozott IX. Károly svéd király, a testvérei egyike így Johanna Erzsébet, a későbbi II. Katalin édesanyja.

Dániával,²⁵ a svéd kormány pedig nem rendelkezett elegendő erővel a veszély elhárítására. Két évvel azt követően, hogy emlékekre, vágyakra, feltételezésekre alapozva megtámadta Oroszországot, és hetekkel az åboi béke megkötése után rákényszerült arra, hogy 12 ezer fős orosz katonai segítséget kérjen nyugati határai védelmére. Az orosz beavatkozás oly kihívó lett,²⁶ hogy az országgyűlés 1746 végén „Nemzeti nyilatkozat”-ban állt ki a trónörökös mellett, a szöveget a végzései között is kiadva. (A Kalapok ismét nemzeti érdekek védelmezőinek mutathatták magukat, és szövetkeztek Poroszországgal,²⁷ a segélyező Franciaországgal, valamint Dániával.)

A megnövekedett finn szerzemények igazgatására létrejött a viborgi kormányzóság, innentől beszélhetni egy orosz és egy svéd Finlandról. Az 1743-ban megszerzett területeken érvényes maradt (a halálbüntetések kivételével) az 1734. évi svéd törvénykönyv,²⁸ az 1721 után létrehozott viborgi egyházmegye mellé pedig létrejött a fredrikshamni. 1745-ben svéd mintájú iskolarendszert alakítottak ki. Az iskola nyelve a német volt, amely utóbb az igazgatás meghatározó nyelve is lett. A svéd használata a század második felében megmaradt az egyházközség igazgatásában, az adószedésben és a jogszolgáltatásban. A kormányzóságban a finn volt a lingua franca, németül beszélt a városi tanács, a társadalmi elit, különösen a polgárság, svéd nyelvű volt. Az orosz uralom rengeteg érdeksérelmet okozott, ám, amikor III. Gusztáv orosz háborújában kiáltványban fordult azokhoz, „*akik korábban svéd alattvalók voltak, de most idegen járom alatt sóhajtoznak*”,²⁹ az orosz Finland néma maradt.

²⁵ VI. Krisztián veszélyesnek tarthatta, hogy a holsteini família az orosz után a svéd trónt is megszerezheti.

²⁶ Például a Sapkát segítő új orosz különmegbízott, von Korff báró már a koronaherceget is megintette. Hamarosan elmozdították Stockholmból, az utóda 12 évre Nikita Panin lett.

²⁷ A koronaherceg 1744-ben vett feleségül II. Frigyes húgát, Lovisa Ulrikát.

²⁸ Ez Svédországban és Finnországban máig az utolsó teljes körű törvényrevízió.

²⁹ Mind e változásokról: VILLSTRAND, 2009. 260–264., a királyi szöveg: 262.

A háború, mint alibi (1788–1790)

A III. Gusztáv és unokanővére, II. Katalin közötti háború rövid ideig tartott, a határokon nem változtatott, az erőviszonyon sem módosított. A hatások azonban, amelyeket ezek az évek a királyságra gyakoroltak, aligha becsülhetők túl. Felidézésük előtt a háború némely katonai, diplomáciai és belpolitikai előzményét szükséges megemlíteni.

1743 következményei közé tartozott a keleti határok, a *förmuhr* (*propugnaculum*) megerősítése. Augustin Ehrensvärd³⁰ irányításával elkezdődött Helsingfors előtt a sveaborgi erőd építése (francia segéllyel), elhatározták egy, a part menti szigetvilágban használható hajóhad létrehozását is. Ebben is döntő részt vállalt Ehrensvärd, aki első főparancsnokaként az *egyesült szigetvilág-flották*,³¹ majd az *Arméns flotta* nevet adta neki.

Svédországot a francia segély beléptette a hét éves háborúba, ám, miután Erzsébet 1762 elején meghalt, a kisebb sikerek (például Jacob Magnus Sprengtporten³² mecklenburgi betörése) ellenére a parancsnoklással megbízott Ehrensvärd fegyverszünetet kötött. Májusban Lovisa Ulrika királyné létrehozta a békét bátyjával, II. Friggyessel, ám ezzel a francia segély elveszett. A következő fordulatot Katalin hatalomra jutása jelentette, külügyminisztere, Panyin ugyanis északi szövetséggel gondolta ellensúlyozni a Bourbon-Habsburg együttműködést. A svédországi befolyás eszközéül a nystadi 7. cikkely adódott, a Poroszországgal, majd Dániával kötött egyezségek szerint a felek meg kívánták akadályozni a svéd államberendezkedés átfogó megváltoztatását. A Sapkák hatalomra kerülése, majd bukása sok izgalmat okozott e téren is, a helyzet III. Gusztáv államcsínyéig tisztázatlan maradt. Az uralkodó 1772. augusztus 19-én letartóztatta az országtanács és az országgyűlés meghatározó

³⁰ 1710–1772 között élt, 1739-től a Királyi Tudományos Akadémia tagja.

³¹ *de förenade skärgårdsflottorna* – két részből állt, a stockholmi (1770-től svéd) és a finn eskadronból, a két központi bázis Stockholm és Sveaborg.

³² 1721–1786 között élt, komoly szerepe lett a király 1772. évi államcsínyében, akivel utóbb meghasonlott.

alakjait, 21-én pedig új kormányzati formát fogadtatott el.³³ A *frihetstid* véget ért, a hatalom súlypontja a királyhoz került – és a nystadi 7. cikkely? Az oszmán háború még tartott, a lengyelországi osztozkodás zajlott, utóbb Pugacsov is fellázadt, így II. Katalin ismét nem avatkozott be, Dánia egyedül nem lépett.³⁴ (A keleti országrészben azért áprilisig részleges készségben volt a svéd haderő.)³⁵ E feszültség idővel enyhült, a király Oroszországgal és Dániával angolelleses fegyveres semlegességi egyezséget kötött, 1783-ban találkozott is II. Katalinnal. Azon céljának elérésében, hogy Dániát megtámadva szerezze meg Norvégiát, a cárnő nem támogatta, tekintettel az 1773-ban Dániával kötött védelmi szövetségére.

Az 1780-as évek első felében egy évtől eltekintve az összes rossz termést hozott, a házi pálinkafőzés részben ebből eredő tiltása is növelte az elégedetlenséget, a gabonabehozatal minden korábbi mértéket meghaladta.³⁶ Az országgyűlés 1786-ban csaknem az összes királyi előterjesztést elutasította, a keleti országrészben a 80-as évek első felében Göran Magnus Sprengtporten³⁷ az autonómia, majd az önállóság mellett érvelt, 1786 őszén orosz szolgálatba is állt. III. Gusztáv uralma biztosítása érdekében háborúra tört, az alkalmat ismét orosz–az oszmán háború nyújtotta.

A király – hiszen még az 1772. évi RF sem engedte háború indítását országgyűlési jóváhagyás nélkül³⁸ – egy máig vitatott határincidensre hivatkozott. A cél az elvesztett területek visszaszerzése volt, a terv most is Szentpétervár megszerzésén (legalábbis fenyegetésén) alapult – miután a svéd szigetvilág-

³³ Kongliga Maj[estä]ts och Riksens Ständers fastställda regeringsform daterad Stockholm, den 21 augusti 1772 (PETERSSON, WAHLGREN, 1999. 161–177.)

³⁴ Már csak azért sem, mert 18. századi története egyik legsúlyosabb válságát élte meg ebben az évben.

³⁵ SCREEN, 2007. 374–375.

³⁶ GADD, 2011. 144.

³⁷ 1740–1819 között élt, katonatiszt, az említett Jacob féltestvére, az 1772. évi államcsíny résztvevője.

³⁸ 48. §.: Ej må konunger krig och örlog göra utan riksens ständers ja och samtycke. (PETERSSON - WAHLGREN, 1999. 175.)

flotta szétverte az orosz. Ám a flotta ideiglenes vezetőjének, Károly hercegnek nem sikerült megszerezni a tengeri fölényt a Hoglandnál 1788. július 17-én vívott ütközetrel.³⁹ A svéd haderőben sokan nem tartották törvényesnek az orosz háborút, augusztus 9-én hat magas rangú katonatiszt, köztük az ifjabb Carl Gustaf Armfeldt báró,⁴⁰ levélben fordult II. Katalinhoz (Liikala-jegyzék): békét ajánlottak, cserébe az 1743 előtti, azaz az 1721. évi határokért. 12-én Anjalánál több mint száz tiszt gyűlt össze (Anjala-szövetség) egy nyilatkozat aláírására. Ebben csatlakoztak a jegyzékhez, kilátástalannak ítélték meg a hadi helyzetet, készen mutatkoztak közvetíteni a két uralkodó között. A szövetkezők országgyűlést is kívántak, hogy az hagyja jóvá az orosz békét, valamint érvénytelenítse az 1772. évi RF-t. Az uralkodás nehézségei elől háborúba menekült királynak e helyzetben egy újabb háború adott lehetőséget a menekülésre: Oroszország szövetségese, Dánia augusztusban hadat üzent, így ő okkal távozhatott, mielőtt a finlandi tisztek némelyikének eszébe jutott volna a letartóztatása. A veszélyre tekintettel 1789-re összehívott országgyűlésen a király a paraszti rend hathatós támogatásával – a franciaországi változásokkal párhuzamosan – visszahozta az egyeduralmat.⁴¹ Az elérhető ajánlásokat letartóztatták és haditörvényszék elé állították, ám a halálos ítéletek közül majd csak egyet hajtottak végre. Dánia angol-porosz fenyegetésre 1789 tavaszán befejezte a háborút, ám augusztusban a svéd szigetvilág-flotta Carl August Ehrensward admirális (Augustin fia) vezetésével súlyos vereséget szenvedett a bő kétszeres túlerőben levő oroszról Svenskundnál.

III. Gusztáv az orosz flotta vezetésének köszönhetően úrrá lett a háborús nehézségeken is. A „viborgi vesszőfutás” néven elhíresült ütközetben 1790. július 3-án part menti flottájával áttört

³⁹ Ма Гогланд, az orosz veszteségek jelentősebbek voltak, ám megakadályozták a svéd partraszállást.

⁴⁰ 1724–1792 között élt, halálos ítéletét a király életfogytra változtatta.

⁴¹ A háborúra hivatkozva az 1772. évi RF kiegészítéseként elfogadtatta a *Förenings- och säkerhetsaktent* (szövegét lásd: PETERSSON - WAHLGREN, 1999. 178–182.). Finn területen 1919-ig évenként maradt, erre szokás visszavezetni a finn államfők erős hatalmát.

az orosz blokádon, majd 9-én Svensksundnál a svéd történelem legnagyobb tengeri győzelmét aratva legyőzte üldözőjét⁴² a Keleti-tenger történetének legnagyobb⁴³ ütközetében. Részben e győzelem, részben a nemzetközi helyzet miatt gyors, status quo ante svéd-orosz megállapodást ért el Gustaf Mauritz Armfelt⁴⁴ (Carl Gustaf unokaöccse) Väräläben augusztus 14-én. A nystadi és az åboi békéket érvénytelennek tekintették, a veszély, amelyet az előbbi 7. cikkelye jelentett Svédország számára, elmúlt. III. Gusztáv háborús céljai nem teljesültek, Oroszország folytathatta oszmán háborúját, némely vitás kérdés rendezésére újabb tárgyalásokat tűztek ki. Ezekből jött létre a következő évben egy svéd-orosz szövetség, amelyben segítséget ígértek egymásnak, ha a másikat támadás éri, sőt, az egyik titkos cikkelyben II. Katalin évi 300.000 rubel segély folyósítására is ígéretet tett.

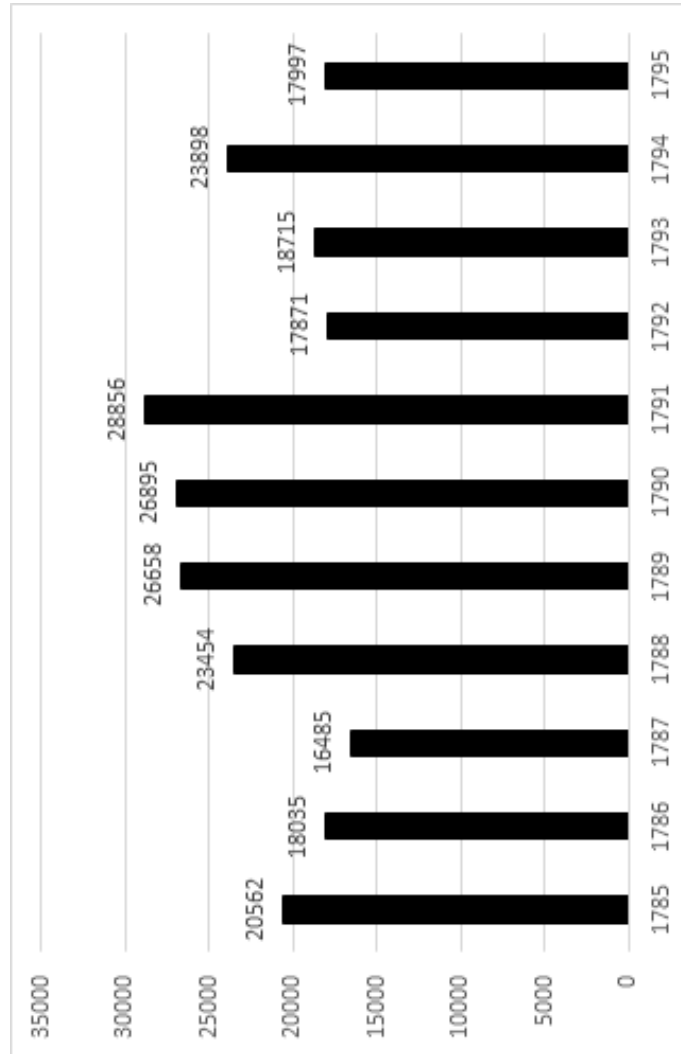
A svédországi haderő vesztesége a huszonhat hónapon át tartó háborúban (miközben a hadműveletek döntően a három nyárra korlátozódtak) 25 és 50 ezer közöttre becsült. A többség járványban halt meg,⁴⁵ amely az alább említett időszak nagyobb részében katonát, tengerészt, civilt egyaránt sújtott, és számolni kell az ellátási nehézségekkel is.

⁴² A hadi események áttekintése: ERICSON, 2004. 37-39.; SCREEN, 2007. 375-386.

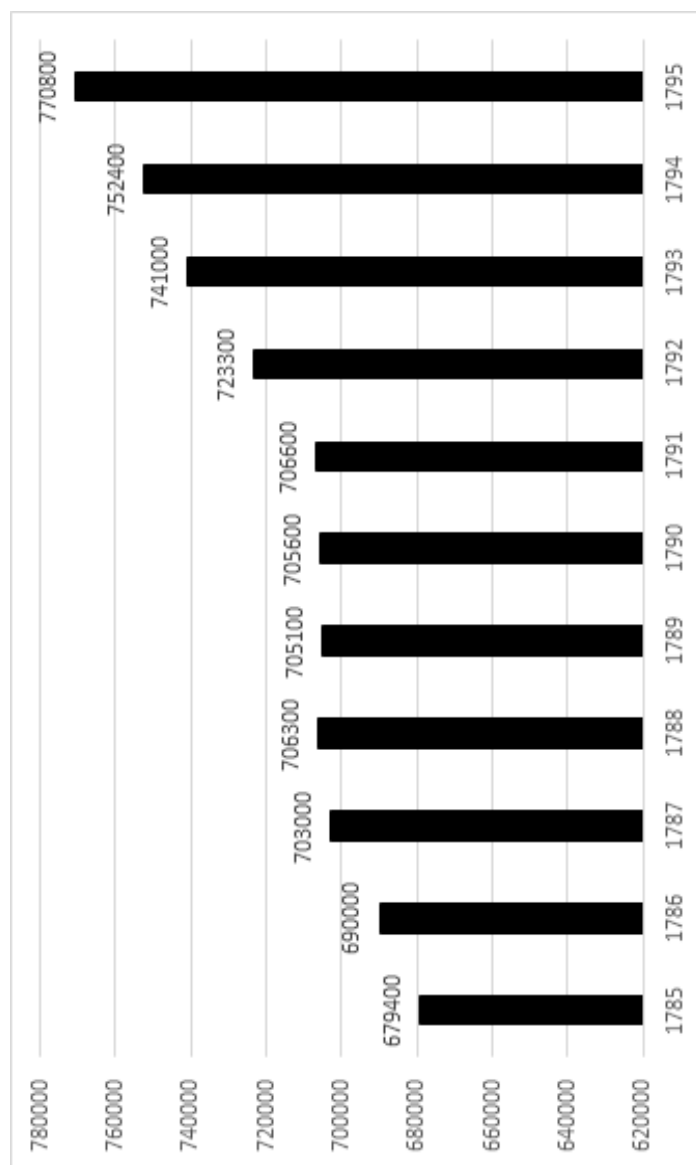
⁴³ A résztvevő hajók és tengerészek számát tekintve (kb. 450 hajó és 30000 matróz).

⁴⁴ 1757-1814, egyebek között a Svenska Akademien tagja. Sándor cár tanácsosaként halt meg.

⁴⁵ MYLLYNTAUS, 2014. 16. (Az alábbi két diagramm adatai: uo, 17-18.)

Az éves halandóság a keleti országrészben 1785–1795 között

A keleti országrész lélekszáma 1785–1795 között

Az, hogy a Szentpétervár megalapítása (1703) óta folyamatos orosz térnyerésben Nystad és Åbo után a väraläi béke nem fordulópontot jelentett, hanem pillanatnyi szünetet, a francia-európai hadakozás keretében mutatkozott meg.

Az összeomlás (1808-1809)

Még ha Pomeránia egy része a birtokában is volt, a Svéd Királyság igyekezett távol maradni a háborútól,⁴⁶ 1804-ben azonban a svéd-francia viszony megromlott. IV. Gusztáv Adolf éppen Badenben tartózkodott felesége családjánál, amikor Napóleon elraboltatta onnan Enghien hercegét, és nem sokkal később ki is végeztette. A király megszakította a diplomáciai kapcsolatot, Napóleon megkoronázása után pedig megengedte, hogy brit csapatok állomásozzanak Svéd-Pomerániában.⁴⁷ 1805-ben csatlakozott az Ausztriával kiegészült angol-orosz szövetséghez, majd hadat üzent Napóleonnak, megkezdődött a svéd csapatok átszállítása a kontinensre. Szárazföldön azonban a francia haderő megállíthatatlan volt, Austerlitz, Jena, Auerstadt után Berlinben Napóleon életbe léptette a kontinentális zárlatot, 1807-ben legyőzte a cárt. Svédország csak részben tudta kimenekíteni pomerániai haderejét, és Stralsundot sem sikerült megtartania.

Amire e hídfő elesett, lezajlott a tilsiti találkozó. Az 1807. július 7-én megkötött egyezség egyebek között azt tartalmazta, ha Britannia nem köt békét, akkor Dániával, Svédországgal és Portugáliával el kell fogadtatni a kontinentális zárlathoz való csatlakozást – ha Svédország tovább vonakodnék, Dániát rá kell venni, hogy indítson ellene háborút. Ezzel lényegében csak az ellenség megválasztásának lehetősége maradt meg a királyság számára. Ha csatlakozik a zárlathoz, a kereskedelme sínyle meg,

⁴⁶ Például 1794 tavaszán Dániával fegyveres semlegességi egyezséget kötött a kereskedelem védelmében. Ehhez 1800 végén Oroszország és Poroszország is csatlakozott, ám Dánia, miután a dán-norvég flotta Koppenhágánál 1801. április 2-án vereséget szenvedett egy brittől, kiszállt, az egyezség hamarosan felbomlott.

⁴⁷ Az Egyesült Királyság trónján a hannoveri dinasztia ült, Hannover pedig francia megszállás alatt volt.

és várhatja a brit flotta támadásait, miközben a jelentősebb városai tengerpartiak.⁴⁸ Ha elutasítja a zárlatot, orosz-dán támadással, kétfrontos háborúval számolhat. Oroszország novemberben hadat üzent Angliának, majd felszólította Svédországot: csatlakozzék a zárlathoz. A visszautasítás után, 1808. február 21-én megindította a támadást. Dánia márciusban üzent hadat, Skånét francia-dán támadás fenyegette Jean Bernadotte marsall, Värmlandot norvég Christian August herceg vezetésével.

Az orosz háború felkészületlenül, de nem váratlanul érte a hadvezetést, Finlandban már február 1-jén mozgósítási parancs volt érvényben.⁴⁹ A haditerv fő elemei a részleges visszavonulás, hídfők, mindenekelőtt Sveaborg megtartása, erőgyűjtés és ellentámadás voltak. Ám Helsinki, miután sem megtartani, sem időben kiüríteni és felgyűjtani sem sikerült, március 2-án orosz kézre került, a keleti ország rész központja, Åbo⁵⁰ pedig 22-én. Sveaborg parancsnoka indokolatlanul megegyezett az oroszokkal: ha nem kap erősítést, május 3-án kapitulál. Ennyi idő alatt nem érkezhettek segítség, az erőd és a szigetvilág-flotta ott állomásozó része orosz kézre került. A kétfrontos háborúban ezzel együtt Svédország nyári győzelmei, valamint a szörványos, részben a paraszti lét rosszabbodásától való félelmen alapuló helyi megmozdulások veszélyeztették az addigi orosz foglalat. A fordulatot a szeptember 14-én Oravaishnál elért orosz győzelem

⁴⁸ Hogy ez mivel jár, azt két hónapon belül megmutatta a Koppenhága elleni második brit támadás és a dán tengeri hatalom megsemmisülése. Hónapokkal később létrejött a dán-francia szövetség – aminek a császár bukása után Dánia meg is fizette az árát.

⁴⁹ Az egyes regimentek mozgósítása, stb.: SCREEN, 2007. 396–402.

⁵⁰ A svéd kor végén a városban több mint tízezren laktak, kb. 20%-kal többen, mint a Finn-öböl partján fekvőkben összesen (VILLSTRAND, 2009. 98–99.). Helsinki fővárossá tételét a cár 1812 tavaszán határozza majd el. A döntés szempontjai közé tartozhatott, hogy a város a harmadát elpusztító 1808. évi tűzvész miatt újjáépítésre szorult, kevésbé volt svéd, mint Åbo, közelebb feküdt Szentpétervárhoz, orosz szempontból jobban védhető stb. Lásd erről VILLSTRAND, 2012. 41–45.

akadályozta meg: Carl Johan Adlercreutzot⁵¹ legyőzte a túlerőben levő orosz főserég. Az év végére az utolsó svédországi katona is elhagyta a keleti országrészt, 1809 elején az orosz csapatok már Västerbottent foglalták el, Ålandról pedig Stockholm ellen intéztek támadást. Keleten meglepően fegyelmezetten viselkedtek, még létre sem jött a béke, amikor a finn rendek számára Sándor gyűlést hirdetett. Ez március 25-én nyílt meg Borgåban, a rendek, miután a cár megerősített mindenkit, kicsit és nagyot a szabadságaiban, és kötelezte magát religio meg az érvényben levő alkotmány teljes megtartására,⁵² letették a hűségesküt.

Eddigre megbukott IV. Gusztáv Adolf. A háborús katasztrófa miatt gyorsan terjedő elégedetlenség közepette a Nyugati Hadsereg (*Västra armén*) egy része Georg Adlersparre⁵³ vezetésével 1809. március 8-án megindult Stockholm felé. A király ellenállásra gondolt, ám összeesküvő katonatisztek Adlercreutz vezetésével március 13-án letartóztatták. Megint előre állították az órát: IV. Gusztáv Adolf májusi trónfosztása után június 6-án királlyá tették a közben ideiglenes kormányzóvá választott nagybátyját, XIII. Károly néven. Előtte azonban új kormányzati formát (RF) fogadtak el, amely a királyság alaptörvényeként módosításokkal 1975-ig hatályban maradt. A gusztáviánus kor és az egyeduralom véget ért. Tekintettel az uralkodó idős és gyermektelen voltára, júliusban koronaherceggé választották az említett Christian Augustot, Karl Augustra változtatva a nevét.

A végleges orosz békét Fredrikshamnban írták alá szeptember 17-én. A régi Svédország napja lenyugodott; az

⁵¹ 1757–1815 között élt, gróf, „az 1809. év emberei” egyike, Lipcsénél a szövetségesek egyik vezetője.

⁵² „...hafve wi härmedelst welat bekräfta och stadfästa landets religion och grundlagar samt de privilegier och rättigheter hwart och ett stånd inom berörde Stor-Furstendöme i synnerhet, och alla dess inbyggare i gemen, så högre som lägre hittills, enligt Constitution, åtnjutit, lofvandes att bibehålla alla dessa förmonar och författningar fasta och oförtryckte i sin fulla kraft.” A 27-én kiadott proklamáció: TANDEFELT, 2009. 115.

⁵³ 1760–1835, gróf, katona, a Királyi Tudományos Akadémia tagja, „az 1809. év emberei” egyike.

ország szétrobbantása; Finland kivágása az ország testéből; érzéstelenítés nélküli amputáció; csonkolás; a gyermek elszakítása az anyától; elsiratott, drága, pótolhatatlan Finland – néhány azon kifejezésekből, amelyekkel a svédországi kortársak és az utókor egy része illette Finland Oroszországhoz kerülését.⁵⁴ Bár ez az uralom is egy évszázados lett, akár a Finn-öböl déli partja feletti svéd, a létrejötte kb. hat évszázada változatlan állapotot szüntetett meg. Amíg ugyanis a déli part feletti hatalomért századok óta sokan (lovagrendek, dánok, svédek, oroszok, lengyelek stb.) sokat hadakoztak, a mai Finnország délnyugati csücske már a 12. században azon területek közé tartozott, amelyek utóbb a Svéd Királysággá álltak össze. A fredrikshamni békével Svédország olyan sokkot élhetett át, mint amilyet a roskildeivel okozott Dániának 1658-ban. (A hosszú távú következmények között szokás említeni, hogy 1939-ben nem neki kellett téli háborút vívnia Sztálinnal.)

1809 végén a dán háború is befejeződött, területi változás nélkül. Január elején a francia háború zárult le: Svédország csatlakozott a kontinentális zárlathoz, és visszakapta pomerániai birtokait.

Mire az ország mindezzel végzett, 1810 tavaszán meghalt a koronaherceg. Az orosz háború és a svéd trón körüli zavar ismét találkozni látszott. 1721-ben a Károly Frigyes orosz támogatásától való félelem hatott a nystadi tárgyalásokra, 1743-ban Erzsébet döntötte el, ki legyen a koronaherceg. Most a bosszúvágy határozta meg a választást. Az udvari kancellár szerint hamar eljön a nap, *„amikor Oroszország ellen irányulnak azok a ménkűk, amelyek a mi leghőbb kívánságainkkal összhangban szét fogják zúzni annak gyűlöletes építményét. Amikor majd a Nyemen partjaitól, az újjászületett Lengyelország vidékéről a győzedelmes francia seregek benyomulnak Oroszország területére, akkor eljött az órája a nemzeti büszkeség egész érzületével, egy önálló nép egységes erejével, a minden gyermekben mélyen gyökerező gyűlölettel, és a győzni vagy elesni szent elkötelezettségével ismét felemelni a nyugvó svéd fegyvereket és Franciaország uralkodójával egységben véres számadásra hívni*

⁵⁴ Továbbiakkal együtt lásd: VILLSTRAND, 2009. 317–318.

*Oroszországot*⁵⁵ – az országgyűlés augusztus 21-én koronaherceggé tett egy francia birodalmi marsallt. Az ősszel érkező Jean Bernadotte-ot XIII. Károly novemberben Károly János névvel adoptálta, gyakorlatilag rábízva a vezetést. Két éven belül létrejött a svéd–orosz szövetség.

„Az 1812. évi politika”

Károly János nem bosszúra készült, hanem elégtételt akart, mégpedig Norvégiát. Az ugyanis szerinte Svédország természetes határain belül fekszik, amelyek azt kívánják, hogy Skandinávia egyetlen állam legyen, ám Finlandért, ha visszaszerezhető lenne is, újra meg újra háborúzni kellene. A cár 1811 elején már saját kezű levelet írt neki. Francia szövetségi ajánlatot is kapott, amely kilátásba helyezte a finn területek visszaszerzését, ám a dán szövetség miatt Norvégiáról szó sem lehetett. A koronaherceg így elutasító volt, a mind feszültebbé váló francia–orosz viszony pedig felértékelte Svédország helyzetét. Napóleon egy svéd–francia tengeri incidens és a svéd–brit kereskedelem működése⁵⁶ miatt 1812 elején megszállta Svéd-Pomerániát, a svéd katonákból és hivatalnokokból foglyok lettek, a svéd javakat lefoglalták. A svéd közvélemény francia-barátsága csökkent, februárban Károly János követséget küldött Szentpétervárra: Svédországot a mostani háborúban elszenvedett veszteségeiért kárpótolni kell, hogy legyen ereje a francia terjeszkedés elleni küzdelemhez. Franciaország kilátásba helyezte Finland, és egyéb, XII. Károly halála után elveszített területek visszaszerzését egy francia–svéd szövetség esetére – ám Svédország érdeke inkább az Oroszországgal való egyezség. (Amiként a svéd tanács egy tagja fogalmazott, *„még ha a puszta elképzelése is annak, hogy Svédország visszanyerte a tőle oly jogtalanul elragadott Finlandot, örömet cseppent minden becsületes svéd kebelébe, mégis kevésbé tűnik lehetségesnek Svédország számára, hogy e pillanatban visszavegye azt, még ha háború támadna is Franciaország és*

⁵⁵ Gustaf af Wetterstedtet idézi JOHNSON, 1985. 100.

⁵⁶ A császár ultimátumára Svédország 1810-ben hadat üzent Angliának, de nem harcolt.

Oroszország között.”)⁵⁷ Ha Dánia nem hajlandó önként német területi kárpótlásért átadni Norvégiát, Oroszország katonailag segítse célja elérésében Svédországot. A közös svéd–orosz haderő Norvégia megszerzése után megtámadhatná a franciákat, akik már készülnek Oroszország ellen. Márciusban ugyan a koronaherceg újabb ajánlatot kapott Napóleontól, ám ez is kizárta Norvégia birtoklását. Április 5-én így Szentpétervárott létrejött az egyezség: a két fél garantálta egymás birtokait (azaz Svédország Finland orosz birtoklását), Oroszország vállalta, hogy diplomáciai vagy katonai úton hozzásegíti szövetségesét Norvégia megszerzéséhez, ezt követően Svédország bekapcsolódik a Napóleon elleni háborúba német területen. Június 15-én Vilnában arról is megállapodtak, hogy a létrehozandó svéd–orosz haderő felhasználható közvetlenül Norvégia ellen is, ha az vonakodnék engedelmessé válni, július 18-án pedig Örebroban létrejött az angol–svéd és az angol–orosz béke.

Eddigre Napóleon átlépte az orosz határt. A szmolenszki ütközet idején Sándor Åbo felé haladt, hogy Károly Jánossal tárgyaljon. Vitatott, hogy svéd, orosz vagy angol kezdeményezésre jött-e létre a találkozó, a helyszínt mindenesetre a cár választotta ki. Augusztus 30-án a szentpétervári és vilnai egyezményt egy kilenc plusz egy cikkelyből álló megállapodással egészítették ki. Ez az orosz katonai segítség létszámát 35 ezer főre emelte, amelynek zöme szeptember végéig, vagy, amint a körülmények engedik, megérkezik a skånei partokhoz, a maradék tízezer november végéig (I.). Amint az összes csapat megérkezett, a svéd király köteles először a dán szigeteket támadni (III.). Ha Dánia királya nem hajlandó jóakaratóan elállni Norvégiától Svédország javára, és csatlakozni az egyesült svéd–orosz haderőhöz a közös ellenséggel szembeni együttes harcra, és ily módon előállna Sjælland megtámadásának a kényszere, a cár a svéd király javára lemond minden, az e szigetre vonatkozó igényéről és hódítási jogáról, ám Sjælland kérdésében angol–

⁵⁷ Az 1812 februárjában tartott államtanács jegyzőkönyvéből idézi VILLSTRAND, 2012. 28.

orosz-svéd egyezség szükséges (IV.).⁵⁸ Mindezen előnyök viszonzásaként a svéd király kinyilvánítja: ha a cárnak a francia háborút lezáró békében sikerül kiterjesztenie az Orosz Birodalom határait a Visztuláig, akkor ő ezt a közös ellenség elleni erőfeszítések jogos következményének tekinti, és garantálni fogja a cári birtoklást (V.). Részben a cár Károly János iránti személyes barátsága bizonyítékeként⁵⁹ Svédország másfél millió rubel értékben kap kölcsönt Oroszországtól (VII.), egyebekben érvényben marad a szentpétervári és a vilnai egyezmény (VIII.), a felek pedig megújítják a brit uralkodónál az ezen egyezséggel, valamint a Norvégia Svédországhoz kerülése elfogadásával való egyetértésre irányuló igényüket (IX.). A keltezés és az aláírás után olvasható elkülönített és titkos cikkely szerint a szerződő felek kölcsönös segítségnyújtásra kötelezik magukat, ha bármely hatalom megkísérelné a két ország valamelyike biztonságát megzavarni, a segítségül küldendő haderő azonban nem fogja meghaladni a 12–15 ezer főt.

Az 1812. évi megállapodásoktól ha nem is könnyű, de – Lipcsén át – egyenes út vezetett a koronaherceg által elképzelt félsziget-állam, Svédország és Norvégia Egyesült Királyság 1814. évi létrehozásához, amely három nemzedéken át létezett.

Az írás elején említett három nemzedéknyi utazás jellegzetessége tehát az orosz jelenlét. A korabeli svéd-orosz viszony jól tükrözi a svédországi belpolitika és a háborúk kölcsönhatásait is. Például az első háború előzményei közé tartozik országgyűlési pártok létrejötte, a második alkalmat adott az egyeduradalom csaknem teljes helyreállítására, a harmadik pedig Svédország és Finnország története *annus mirabilisének* a katalizátora. E háború azt is szemlélteti, miként hatottak a két

⁵⁸ [hans majestät ryske kejsaren] „underrättats om att britiska regeringen begärt att ingenting måtte bestämmas rörande Sjöland utan gemensam öfverenskommelse mellan de tre makterna” (Az åboi megállapodás szövege [franciául és svédül]: VILLSTRAND, 2012. 144–149., itt: 146.)

⁵⁹ Ha nem is veendő szó szerint, a szövegbe mindenesetre bekerült: „Som ett prof på h[ans] maj[estät]t ryske kejsarens personliga vänskap för h[ans] k[un]gliga h[ög]het] svenske kronprinsen och på hans kejsarliga majestäts uppriktiga önskan att tillmötesgå sin bundsförvants intressen...” (VILLSTRAND, 2012. 146–147.)

északi államra náluk nagyobb erők: a svéd szembeszállt Párizssal, és végül elveszett a fél ország, a dán szövetkezett Párizssal, és végül elvesztette területe nagyobb részét. A fredrikshamni békét követő svéd–orosz együttműködés, amelynek meghatározó része lett Skandinávia egykorú peripeteiájában, az érzelemmentes politizálás paradigmája is. A 23 évnyi francia–európai háború a királyság számára nem csupán története legnagyobb területvesztésének a keretét alkotta, hanem egy példátlan külpolitika irányváltás lehetőségét is elhozta. Ennek észrevétele és megvalósítása döntően a Jean Bernadotteként gondolkodó Karl Johan érdeme, aki a bosszú 1812 augusztusában minden korábbinál csábítóbb lehetősége helyett a szövetség fenntartását választotta. Közkeletű felfogás szerint politikája Svédországnak 1814 óta töretlen békét adott, a békével pedig azt a látszatra unalmas történetet, amelyenje csak boldog népek lehet.

Felhasznált irodalom

- ENGMAN, 2009. = ENGMAN, Max: *1808–1809 i eftervärldens ögon*. In: Uő (red.): *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess följder i eftervärldens ögon*. Helsingfors, Stockholm, 2009, 9–26.
- ERICSON, 2004. = ERICSON, Lars: *Georg Henrik Jägerhorn – en deltagare i och iakttagare av Gustav III: s ryska krig* In: G. H. Jägerhorn: *I fält för Gustaf III. Beskrivning över kampanjen i Savolax 1788–1790*. Utgiven av Petra och Pertti Hakala. Helsingfors, Stockholm, 2004, 13–43.
- GADD, 2011. = Gadd, Carl-Johan: *The agricultural revolution in Sweden 1700–1870*. In: *The Agrarian History of Sweden. From 4000 bc to ad 2000*. edd. Janken Myrdal and Mats Morell. Nordic Academic Press, 2011, 118–165.
- HARRISON, 2009. = HARRISON, Dick: *Sveriges historia 600–1350*. Stockholm, 2009.
- HELANDER, 2004. = HELANDER, Hans: *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620–1720. Stylistics, Vocabulary and*

- Characteristic Ideas*. Uppsala Universitet, 2004 (Acta Univ. Upsaliensis. Studia Latina Upsaliensia 29.).
- JOHNSON, 1985. = JOHNSON, Seved: *1812 års politik*. In: Scandia 51 (1985), Nr. 1., 99–126.
- MANSÉN, 2011. = MANSÉN, Elisabeth: *Sveriges historia 1721–1830*. Stockholm, Norstedts, 2011.
- MYLLYNTAUS, 2014. = MYLLYNTAUS, Timo: *Cousins at war – nothing changed? An offensive of Gustav III against Catherine II, 1788–1790*. <https://www.academia.edu/9265644> – Letöltés ideje: 2014. november 14.
- NAGY, 2009. = NAGY Gábor „...*efter sitt behag och som en kristlig konung...*” Az egyeduralomhoz vezető út a XVII. századi Svéd Királyságban. In: Miszler Tamás - Sashalmi Endre (Szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történetírásban*. Pécs, 2010, 3–30.
- NAGY, 2012. = NAGY Gábor: *A középkori Svéd Királyság története*. Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2012.
- NAGY, 2014. = NAGY Gábor: „*regni Hungariae historicorum facile princeps*” (Isthvánffi-képek) In: Tóth Gergely (Szerk.): *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. MTA BTK TTI, Budapest, 2014. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes.) 67–86.
- OLSSON, 1961. = OLSSON, Gunnar: *Fredrik den store och Sveriges författning*. Scandia 27 (1961), nr. 2., 337–365.
- PETERSSON – WAHLGREN 1999. = *Sveriges konstitutionella urkunder*. [Sammanställt av Olof PETERSSON, Anna WAHLGREN] Stockholm, 1999.
- ROBERTS, 1986. = ROBERTS, Michael: *The Age of Liberty. Sweden 1719–1772*. Cambridge University Press, 1986.
- TANDEFELT, 2009. = TANDEFELT, Henrika: *Borgå 1809. Ceremoni och fest*. Helsingfors, 2009.
- TARKIAINEN, 1974. = TARKIAINEN, Kari: „*Vår gamble arffinde Ryssen*”. *Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid*. Uppsala, 1974.
- TARKIAINEN, 2008. = TARKIAINEN, Kari: *Sveriges Österland. Från forntid till Gustav Vasa*. Helsingfors, Stockholm, 2008.

- SCREEN, 2007. = SCREEN, J. E. O.: *The army in Finland during the last decades of Swedish rule (1770–1809)*. Helsinki, 2007.
- SENNEFELT, 2001. = SENNEFELT, Karin: *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Hedemora, 2001.
- WASSHOLM, 2009. = WASSHOLM, Johanna: *Finska kriget 1808–1809 och historiska föreställningar om Ryssland och ryssar*. In: Camilla Asplund Ingemark – Johanna Wassholm (red.): *Historiska sägner om 1808–1809 års krig*. Helsingfors, 2009, 9–30.
- VILLSTRAND, 2009. = VILLSTRAND, Nils Eik: *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*. Helsingfors, Stockholm, 2009.
- VILLSTRAND, 2011. = VILLSTRAND, Nils Erik: *Sveriges historia 1600–1721*. Stockholm, 2011.
- VILLSTRAND, 2012. = VILLSTRAND, Nils Erik: *Furstar och folk i Åbo 1812*. Helsingfors, Stockholm, 2012.

VARGA BEÁTA
A KÜCSÜK-KAINARDZSI BÉKE ÉS A ZAPOROZSJEI SZICS
LIKVIDÁLÁSA

Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba

Mivel az ukránok mind nyelvileg, mind kulturálisan közeli rokonságban álltak az oroszokkal, a cári kormányzat Ukrajnát egyszerűen az "Orosz Föld" alapvető részének tekintette, figyelmen kívül hagyva eltérő történelmi hagyományait.¹ A hivatalos nagyorosz felfogás II. Katalin cárnő 1793-as kijelentésére alapozódott, miszerint " Oroszország és Ukrajna valójában egy ország, csak egy történelmi baleset következménye, hogy egy időre különváltak egymástól".² 1654-től kezdve Moszkva minden lehetséges eszközt bevetett annak érdekében, hogy az ukrainai önkormányzatot³ a lehető legalacsonyabb szintre korlátozza. Az orosz vezetés számára az 1760-as évekre érkezett el az alkalmas időszak az ukrán autonómia teljes megszüntetésére: 1764-ben Moszkva nyomására lemondott⁴ a "kis-oroszországi" hetman, Kirill Razumovszkij⁵. Ezen eseménnyel egy időben egy II. Katalin

¹ 1722-ig a hetmant minden esetben a Hadsereg Rada választotta, akinek a személyét a cári kormánynak is jóvá kellett hagynia. A hetman-választással egy időben ún. "Hetmani cikkelyeket" is megfogalmaztak, amelyek nemcsak ukrán "alkotmányként", hanem új vagy felújított orosz-ukrán szerződésként is funkcionáltak.

² Közel 150 évig - az 1780-as évektől a 20. század elejéig - Ukrajna területén két nagyhatalom osztozott: megközelítőleg 80 %-a az Orosz Birodalomhoz, míg 20 %-a Habsburg Monarchiához tartozott.

³A cári kormányzat centralizációs törekvései ellenére a Hetmanátus az 1780-as évek elejéig még meg tudta őrizni az autonóm jogkörrel rendelkező, katonai alapon szerveződő közigazgatási rendszerét, amelynek léte valójában „szabálytalanság” volt az orosz önkényuralmi rendszeren belül.

⁴ ЯКОБЕВКО, 2006. 513.

⁵ A Zaporozsjei Had utolsó hetmanja Kirill Razumovszkij / 1750-1764/ volt, akit Erzsébet cárnő utasítására 1750 márciusában Hlukivben hetmanná „választottak”, majd októberben a Zaporozsjei Szics irányítása is az ő hatásköre alá került. Jóllehet udvari teendői miatt gyakran távol volt Ukrajnától és a Hetmanátus irányítását a Sztarsina Radára bízta, Razumovszkij kormányzása alatt a

ellen tervezett merényletre derült fény, amelynek élén egy ukrainai kishíres - V. Mirovics - állt, aki azt vallotta, hogy maga Razumovszkij biztatta az összeesküvés megszervezésére. Az így kialakult oroszországi ukránellenes hangulatot kihasználva, a cárnő 1764-ben hivatalosan is kihirdette a hetman lemondását és egyúttal a Hetmanátus megszüntetését.⁶ Kelet-Ukrajna irányítása a 2. Kisoroszországi Kollégium⁷ elnöke, *Pjotr Rumjancev* kezébe került, aki elsődleges feladatául Kis-Oroszország fokozatos ütemű beolvasztását kapta az Orosz Birodalomba.⁸

Hasonlóan erőteljes centralizációs politikát folytatott Moszkva a *Zaporozsjei Sziccsel* szemben, amely területet az orosz vezetés mindvégig a társadalmi elégedetlenség tűzfészkének tekintette, így komoly akadályt jelentett az orosz expanzió útjában.⁹ *Amíg azonban a szicskózások meghatározó szerepet játszottak Oroszország délkeleti határainak védelmében, addig semmiféle megtorló akcióra nem nyílt lehetőség ellenük.*¹⁰

Az 1768-1774. évi orosz-török háború és a kücsük-kainardzsi béke

Az 1768-74 közötti orosz-török háborúban a zaporozsjei kozákok még az orosz sereg ütőképese részét képezték és fontos szerepet játszottak a cári hadak átütő sikereiben¹¹, amely győzelmek hozzájárultak ahhoz, hogy Mehmed pasa török nagyvezír 1772. márciusában a békétárgyalások megkezdését javasolta Rumjancev grófnak, de májusig nem sikerült megegyezésre

Hetmanátus ideiglenes újjáélesztésével mégis úgy tűnt, hogy elérkezett a kedvező alkalom a megnyírbált ukrán autonómia helyreállítására.

⁶ MAGOCSI, 2010. 289.

⁷ I. Péter alapította meg 1722-ben a Kisoroszországi Kollégiumot, amelynek működését 1727-ben II. Péter kormánya felfüggesztette. 1764-ben II. Katalin visszaállította a hivatal működését, majd 1786-ben végleg megszüntette el nem végzett ügyműködésük miatt.

⁸ МАКСИМОВИЧ, 1913. 51.

⁹ МАРКЕВИЧ, 1893. 48.

¹⁰ ШПИТАЛЬОВ, 1997. 151-158.

¹¹ Hotyin, Benderi, Perekop, Kercs, Jenikale, Tamany, Kafa, Szudak, Jalta, Bahcsiszeraj...

jutniuk a szembenálló felek képviselőinek.¹² A háború tétje nemcsak a Fekete-tenger szorosainak megszerzésére, hanem a Balkán, Konstantinápoly és a Közel-Kelet térségére is irányult.¹³ Miután Törökország – feltehetőleg a francia és angol diplomácia nyomására – nem volt hajlandó elfogadni a II. Katalin által javasolt azon alapfeltételt, hogy az orosz felségjelzésű hajók szabadon közlekedhessenek a tengerszorosokon keresztül, a cári hadak 1773 tavaszán felújították a hadműveleteket. Az 1773-as esztendő katonai mérlege igen kedvezően alakult az orosz fél számára, de végül az orosz vezetés is hajlott a tárgyalások felújítására, mert a Pugacsov vezette parasztháború (1773–1775) jelentős katonai erőket vont el a hadszíntérről.

A béketárgyalásokat orosz részről Nyikolaj Vasziljevics Repnyin herceg, török részről pedig Ahmed és Ibrahim pasák vezették. A hosszas alkudozások, valamint a kölcsönös engedmények után végül a békeszerződést egy kücsük-kainardzsi nevű településen kötötték meg 1774. július 10-én.¹⁴ A szerződés értelmében Oroszország megkapta a Krím-félszigeten Kercs és Jenikale erődjait, a Dnyeper torkolatánál Kinburnt, a Bug és a Dnyeper közötti területet, Azov és Kubány vidékét, valamint Nagy- és Kis-Kabardiát. A szultán elismerte az addig török fennhatóság alatt álló Krími Kánság függetlenségét, továbbá hivatalosan is engedélyezte az orosz kereskedelmi hajók szabad közlekedését a tengerszorosokon. A török uralkodó ezenkívül elismerte még Oroszország védnökségét Havasalföld és Moldova felett, amely jogkör valójába politikai győzelemmel ért fel¹⁵. Ezenkívül a török szultán négy és fél millió rubel hadisarc fizetésére kötelezte magát.

A kücsük-kainardzsi béke¹⁶ Oroszországot fekete-tengeri nagyhatalommá tette, de megerősítette pozícióit a Kaukázuson túli területek birtoklásában és a Balkánon is.¹⁷ A fekete-tengeri

¹² 1772 végén újra tárgyalóasztalhoz ültek Bukarestben, majd 1773 márciusáig fegyverszünetet kötöttek.

¹³ BODNÁR, 2008. 24.

¹⁴ СБОРНИК, 1992. 78-92.

¹⁵ BEBESI, 2013. 43.

¹⁶ ДОСТЯН, 1998. 45-50.

¹⁷ BEBESI, 2013. 42-43.

„kijárat” megszerzése és a déli területek biztos védelme a tatár betörésekkel szemben megnyitotta a földesurak előtt e vidék termékeny sztyeppéit, lehetővé tette a mezőgazdasági termékek nagyobb arányú kivitelét, s ez a földesúri osztály gazdasági és politikai pozícióinak megszilárdítását eredményezte. A kücsükainardzsi béke megkötése után jó néhány török kísérlet történt a Krím-félsziget visszacsatolására.¹⁸ 1779-ben a szultán kénytelen volt Oroszországgal újabb szerződést aláírni, amelyben ismételten elismerte a Krím területének elszakadását a Portától.

A becsvágyó cárnő célja Nagy Péter életművének folytatása volt, így ennek jegyében igyekezett birodalmának határait nyugati és déli irányban jelentősen kiterjeszteni. A II. Katalin idején felemelkedő orosz polgárság is határozott külpolitikai programmal lépett fel, ami tervbe vette a déli területek, elsősorban a fekete-tengeri kikötők meghódítását. Ezek a gondolatok mind a nemesi, mind a polgári ideológusok műveiben is kifejezésre jutottak. Elsőként *Mihail Voroncov* gróf¹⁹ emlékiratait kell kiemelnünk, aki a Krím-félsziget és a fekete-tengeri kikötők bekebelezését, az orosz flotta ottani állomásoztatását és az egész fekete- és földközi-tengeri, valamint a dél-európai államokkal folytatott kereskedelem orosz kézben történő monopolizálását tűzte ki célként a cári kormányzat számára.²⁰ Hangsúlyozottan emelte ki Voroncov, hogy Oroszországnak feltétlenül szüksége lehet a Fekete-tenger partvidékének birtoklására, ha az Európa és Ázsia közötti összekötő szerepet akarja ellátni. A Voroncovhoz hasonló szellemű írásokban a szerzők II. Katalin kormányzatát nyíltan a

¹⁸ 1776-ban például a szultán tízezer katonával támogatta az elűzött Devlet Girej kán akcióit Oroszország ellen. De a tatár előkelőségek nem támogatták, és helyére az ambiciózusabb Sahin Girejt akarták ültetni. Az orosz haderő 1777 márciusában ért Perekophoz, majd megtisztította az egész Krím félszigetet a tatároktól. 1778 nyarán újabb török flotta kötött ki a Krím partjainál, Gaza Haszán és Hadzsi Ali pasák parancsnoksága alatt, de Szuvorov az orosz szárazföldi erők és a fekete-tengeri flotta gyors mozgósításával megint visszafordulásra kényszerítette a török hajóhadat.

¹⁹ АРХИВ, Bd 25. 301-302.

²⁰ BODNÁR, 2001. 133.

Törökország elleni háborúra szólították fel. A szultánnal szembeni katonai összeütközést már a kortársak is "*kereskedelmi háborúnak*"²¹ nevezték.

A kücsük-kainardzsi béke megkötése után a cárnő Oroszország külpolitikájának központi kérdésévé tette a "kereszténység ellenségeinek" végleges kiűzését Európából, amely törekvése mögött egyértelmű gazdaságpolitikai okok húzódtak meg, nevezetesen a fekete-tengeri kereskedelem feletti ellenőrzés megszerzése.²² A Don és a Dnyeper torkolatvidékének birtokba vételével 1774-től Oroszország megalapozta a Nyugattal folytatott kereskedelmét, amire a Balti-tengeren keresztül az angol és holland konkurencia miatt nem nyílt lehetősége. II. Katalin már 1776-ban megbízást adott az első orosz kereskedelmi társaság megalapítására, amelynek tevékenységét azonban döntően akadályozta az a tény, hogy a tengerszorosok - a Boszporusz és a Dardanellák vidéke - még mindig a szultán ellenőrzése alatt álltak.²³

A Zaporozsjei Szics likvidálása és a „zaporozsjei hagyományok” továbbélése

Az 1. orosz-török háború sikeres lezárását követően az orosz kormányzat elérkezettnek látta az időt a szicskozákok privilegizált jogainak felszámolására, a fekete-tengeri kijárat megszerzése ugyanis véget vetett a zaporozsjei kozákok történelmi szerepének: 1775. június 4-én az orosz csapatok, útban hazafelé a török háborúból, meglepetésszerű támadással szétverték a szicskozákokat,²⁴ központjukat pedig porig rombolták²⁵

²¹ DONNERT, 1976. 50.

²² BODNÁR, 2005, 65-67.

²³ Patyomkin, bár sokat tett a térség gazdasági fellendítése érdekében, a 2. orosz-török háború (1787-92) átmenetileg véget vetett a fekete-tengeri kereskedelem virágzásának.

²⁴ СКАЛЬКОВСКИЙ, 1994. 550.

²⁵ A zaporozsjei kozákok egy része ezután török területre menekült és ott telepedett le a szultán engedélyével, míg többségük közkatonaként belépett a cári hadseregbe.

II. Katalinnak a Zaporozsjei Szics megszüntetéséről rendelkező 1775-ös ukázát²⁶ követően a szétszéledt szicskozákok, pusztává vált területeket hagytak maguk után, így az Orosz Birodalom déli határai nyitottá és kevésbé védhetővé váltak, kitéve az állandó török-tatár támadásoknak. Amikor 1775 júniusában Tekelija orosz tábornok csapatai váratlanul bekerítették a Szics területét, a kozákoknak csak egy kisebb csoportja tanúsított fegyveres ellenállást, míg a többség kosevoj atamánjuk, Pjotr Kalnisevskij vezetésével megadta magát.²⁷ Az Orosz Birodalom területén maradt egykori szicskozákok két lehetőség közül választhattak: elvegyülnek az Új-Oroszországi kormányzóság polgári lakossága között, vagy közkatonaként beállnak a cári seregbe, amely utóbbi lehetőség mellett döntött a többségük²⁸. Az egykor Zaporozsjei Szics szállásterülete az Új-Oroszországi és az Azovi guberniumok területéhez lett csatolva, amelyek a későbbiekben a Jekatyerinoszlavi kormányzóságban lettek egyesítve.²⁹ A déli provinciák főkormányzója, Patyomkin kezdetben - a cári kormányzattal egyetértésben - a „zaporozsjei hagyományok” teljes eltörlésére törekedett, ugyanakkor külpolitikai tervei, az ún. „görög tero”³⁰ megvalósításához a legalkalmasabb eszköznek az egykori szicskozákok bizonyultak. Így hét évvel a Szics feloszlását követően újra szükség lett a török-és krími tatár-ellenes harcokban megedzett kozákokra. A Kisoroszországi kormányzó beutazta a déli határvidéket és saját szemével tapasztalta a katonai védelem meggyengülését ebben a térségben, ezért 1783. július 1-jén a következő kiáltványt adta ki: „*azok, akik az egykori Zaporozsjei Hadban szolgáltak...felhívjuk őket, hogy ajánlják fel kozák szolgálataikat...*”³¹

²⁶ ПСЗРИ, 1. собрание XX. 190–193.

²⁷ ХОРОШИХИН, 1881, 29-30. A kosevoj atamán a zaporozsjei kozákok választott vezetője.

²⁸ БУМАГИ, 1893. № 89. 96. (Сборник военно-исторических материалов. - Вып. VI (1774-1788).

²⁹ ГОЛОБУЦКИЙ, 1957. 422.

³⁰ ВЕБЕСІ, 2007. 261.

³¹ СКАЛЬКОВСКИЙ, 1994. 573.

Patyomkin felhívására 1784-ben az egykori zaporozsjei kozákok egy része *Szidor Belij* vezetésével hadsereget hoztak létre a „*Hűséges kozákok hada*” elnevezéssel, amely a későbbi „fekete-tengeri sereg” alapját képezte.³²

A 2. orosz-török háború (1787-1792) kitörésekor Patyomkin felvetette a cárnőnek³³ a hivatalos állami szolgálatban álló *Zaporozsjei Had*³⁴ visszaállításának lehetőségét, de az őket korábbiakban megillető politikai előjogok nélkül.³⁵ II. Katalin 1787-ben kiadott egy ukázt, amelyben a privilegizált, állami szolgálatban álló kozákság intézményének újraélesztéséről rendelkezett, de szűkebb körű jogokkal és új elnevezéssel.³⁶ Ezt a sereget nevezték „*fekete-tengeri kozákoknak*”,³⁷ akik lovas- és gyalogos egységekre oszlottak és kiemelkedő érdemeket szereztek Oroszországnak a török szultánnal vívott háborúiban. Katonai szolgálataikért cserében arra számítottak, hogy az orosz kormányzattól megkapják szállásterületként az oszmánoktól újonnan elhódított ocsakovi tartományt és ennek reményében már be is rendezkedtek ebben a térségben. A cárnő azonban egyrészt politikai okokból nem engedélyezte itt számukra a letelepedést, másrészt befolyásos orosz arisztokrata családok is szeretnék volna megszerezni ezeket a gazdag földeket. Így 1792-94 között a fekete-tengeri kozákok kénytelenek voltak átköltözni a számukra kijelölt új területre,³⁸ a Kubány folyó vidékére.³⁹ Az immár *kubányi kozákok* számára a legnehezebb annak a változásnak a lelki feldolgozása volt, hogy a korábbi autonóm szervezeti formáikról áttérjenek a közvetlen betagozódásra az

³² СБОРНИК, 1896. Т. 1. 3-4.

³³ ЕКАТЕРИНА, 1997. №824. 258.

³⁴ Az 1654. évi perejaszlavi egyezményben és a „Márciusi cikkelyekben” 60 ezer főben meghatározott, de az 1720-as évekre 20 ezer létszámúra csökkent, önkormányzati joggal rendelkező és kizárólag a hetmannak alárendelt Zaporozsjei Had megszüntetéséről II. Katalin cárnő 1783-ban rendelkezett.

³⁵ ОЛЕНЕНКО, 2009. 114.

³⁶ БЕБЕСИ, 2007. 261.

³⁷ ДМИТРИЕНКО, 1896. Т. 3. 6.

³⁸ ПСЗ РИ. 1. собрание XXIII. 1792. 342.

³⁹ ФЕЛИЦЫН, 1896. Т. XIX. 28-34.

orosz önkényuralmi rendszerbe.⁴⁰ A kubányi hadsereg létrehozásával mégis átmenetileg felelevenítették - jóllehet korlátozott jogkörrel - a zaporozsjei hagyományokat, a régi katonai demokrácia szellemiségét.⁴¹

Végül ez a térség mégis kedvezőnek bizonyult a számukra a tradicionális "zaporozsjei életforma" fenntartása szempontjából. Bőséges halászati lehetőség kínálkozott itt, sókereskedelmi tevékenységet is tudtak folytatni, valamint a sűrű erdők és a steppe bőséges vadászszákmányt biztosítottak. Ennek ellenére az immár kubányi kozákok az első években nagyon szegényes életkörülmények között tengődtek, ezért *Golovatij hadbíró* vezetésével küldöttséget indítottak Szentpétervárra, hogy a Kubány vidékére áttelepült kozákok jogairól és privilégiumairól tárgyaljanak. Sikerként könyvelhették el, hogy az egyezkedések eredményeképpen megtarthatták a kozák autonómia egyes maradványait.⁴² Az orosz vezetés kompromisszumkészsége azzal magyarázható, hogy kezdetben nem szándékoztak a kozákság belső szervezeti felépítésén változtatni, csak a felettük való ellenőrzési jogot akarták maguknak biztosítani. Egyelőre az tűnt a legfontosabbnak, hogy a kubányi kozákok elégedettek legyenek az új helyükkel és alkalmazkodjanak az új kötelességükhöz: a Kubányon túli hegylakókkal szembeni határvédelemhez.

1794-ben látott napvilágot az a dokumentum⁴³, amely a kubányi kozákság társadalmi-szervezeti felépítését határozta meg. Eszerint a kubányi hadsereg – hasonlóan a zaporozsjei hadhoz – 40 kurenyre tagolódott, amelyek kiterjedt önkormányzati jogkörrel rendelkeztek. A katonai vezetés a kosevoj atamánból, a hadbírókból és a hadseregtitkárból állt, akiket a Hadsereg Rada választott meg, de Szentpétervárról erősítették meg a kinevezésüket. A kubányi kozákság központjául Jekatyerinodar⁴⁴ városa szolgált, amely a sereg gyülekezőhelyeként és az otthontalan kozákok menedékeként is

⁴⁰ ЩЕРБИНА, 1884. Т. VIII. 225.

⁴¹ ЩЕРБИНА, 1883. Т. VII. 530.

⁴² ПСЗРИ 1. собрание XXIII. 342, 346.

⁴³ ГАКК. Ф.249. Канцелярия наказного атамана Кубанского казачьего войска Оп. 1. Д.2830. 1-8.

⁴⁴ ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 294. 56.

funkcionált.⁴⁵ Évente választották a kureny-atamánokat, akik az adminisztratív teendők mellett bírói jogkörrel is rendelkeztek kozákjaik felett.

A fentiekből kitűnik, hogy a kubányi hadsereg megteremtésével felelevenítették – bár leszűkített jogkörrel – a Zaporozsjei hagyományokat, a régi demokratikus társadalmi viszonyok szellemiségét. Ez a látszategyenlőségen alapuló szervezet a kubányi seregen belül sem volt sokáig fenntartható, ugyanis a katonai vezető réteg gyakran éveken keresztül birtokolhatta tisztségeit, így fokozatosan egy privilegizált csoportot alkottak. Ugyanakkor a „zaporozsjei örökség” megakadályozta ebben a térségben az örökös jobbágyság kialakulását, aminek köszönhetően a környező területekről ide menekülő szökött jobbágyok – az orosz kormányzat tiltó intézkedései ellenére – kedvező fogadtatásra találtak a kubányi kozákok részéről. A kubányiaknak ugyanis szükségük volt az erőutánpótlásra, mert a létszámuk állandóan változott⁴⁶ és hatalmas területen szóródtak szét. Erősen kimerültek és eredeti létszámuk is megfogyatkozott a Kubányon túli hegylakókkal szembeni összecsapásokban, valamint az Orosz Birodalomnak Perzsiával és Törökországgal vívott háborúiban. Hamarosan az orosz kormányzat is rájött arra, hogy számára is előnyös a kubányi kozákság számának gyarapodása⁴⁷, amely folyamatot 1808-1820 között a „kisorosz” kozákoknak a poltavai és csernyihovi tartományokból Kubányba történő szervezett áttelepítésével is támogatták.⁴⁸

A kubányi kozákság fennállása mégis rövid életűnek bizonyult (1792-1842), amely időszakot a Romanovok részéről a

⁴⁵ Míg a Zaporozsjei Szicsen belül az „otthontalanok” voltak túlsúlyban, addig a kubányi területen ez fordítva volt.

⁴⁶ 1791-ben 12620 főre (ГАКК. Ф. 249. Оп. 1 Д. 112. 1.), 1797-ben pedig 14416-ra (ГАКК. Ф. 249. Оп. 1 Д. 112. 1) tehető a létszámuk.

⁴⁷ Egy 1800. évi összeírás alapján a hadsereg létszáma 23474 főre nőtt (ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 442. 52.), vagyis 1791 óta a duplájára nőtt.

⁴⁸ Ez kb. 50 ezer kozákot érintett családtagjaikkal együtt. Főleg azokat a családokat választották ki, ahol több hajadon is élt, így a kubányi kozákok is feleségekhez juthattak.

kozák autonómia állandó szűkítése illetve korlátozása jellemzett. A megszorító intézkedések⁴⁹ I. Pál idején kezdődtek, miután lázadás tört ki a kubányi kozákok között, a felkelés vezetői a zaporozsjei szervezeti formák teljes visszaállítását követelték a cártól. Leverésük után megtorlásként megtiltották a kosevoj atamán választását, akit ezentúl közvetlenül Pétervárról neveztek ki.⁵⁰ Betiltottak továbbá egyes zaporozsjei eredetű tisztségeket és elnevezéseket - hadbíró, titkár - amelyek a Szics és a Kubányi Hadsereg közötti jogfolytonosságot jelképezhették.⁵¹ Fokozottabb ellenőrzésük érdekében a kubányi kozákokat 20 ezredbe sorolták be. Bár I. Sándor később visszavonta apja néhány rendelkezését, az ezred-közigazgatás fennmaradt.⁵² A legfőbb korlátozó intézkedés I. Sándor részéről abban nyilvánult meg, hogy a kubányiakat alárendelte a Tauriai kormányzóság adminisztrációjának,⁵³ majd a végső átalakításokra I. Miklós uralkodása idején került sor. A „*Fekete-tengeri hadsereg helyzete*” elnevezésű 1842-es rendeletben⁵⁴ a cár végrehajtotta a kubányi kozákság teljes beolvasztását a birodalmi hadseregbe, megszüntetve ezáltal részleges különállásukat. A cári ukáz értelmében a kubányiak átvették az orosz hadsereg felépítését: a kubányi katonai vezetést az orosz rendhez közelebb hozó új hivatalok egész sorával egészítették ki. A kurenyeket átalakították kozák falvakká, amelyek a birodalmi körzetektől (voloszty) csak rendi jellegükben különböztek.

Hasonlóan mintegy 50 évig állt fenn az ún. *Dunántúli Szics* mint a zaporozsjei hagyományok követője: 1775 után a szétkergetett zaporozsjei kozákok egy része úgy gondolta, hogy számukra kedvezőbbek lehetnek az életkörülmények török

⁴⁹ КОПИИ, 1901. Т. 8. 287.

⁵⁰ 1797. június 27-én a cári kormányzat T. T. Kotlajervszkijt nevezte ki a kubányi kozákok atamánjának - СУЩИНСКИЙ, 1998. 657.

⁵¹ РГИА. Ф.1374. Фонды Сената. Канцелярия генерал-прокурора. Оп. 3. Д. 2299. 4.

⁵² ПСЗРИ. 1. собрание XXVII. 54.

⁵³ РГВИА Ф. 643. Войсковое правление Кубанского казачьего войска Оп.2. Д.1. 75.

⁵⁴ ПСЗРИ 2. Собрание Т. 17 (1842). СПб., 1843. Ст. 15809.§3, 10, 47, 211.

fennhatóság alatt.⁵⁵ A történeti források alapján jó okunk van feltételezni, hogy az áttelepülésük nem egyszerre történt, hanem több fázisban.⁵⁶ Ennek oka kereshető egyrészt abban, hogy a török kormányzat nem tanúsított kellő „vendégszeretetet” irányukban, másrészt számukra a letelepedéshez legmegfelelőbb helyet a Duna torkolatvidékén a nyekraszovcik⁵⁷ (=lipovánok) már korábban elfoglalták.

Így másik lehetőségként a szicskozákok Ausztria határvidékére települtek át, ahol II. József földterületet jelölt ki számukra az ún. Hadi Határon, amely határsávot a Habsburgok a Bánát és Bácska vidékén alakították ki a török elleni védelem céljából. A kozákok azonban nem tudtak hozzászokni illetve alkalmazkodni az osztrák rezsimhez, ezért ismét török területre, Szilisztria környékére vonultak át, ahol egy fekete-tengeri kikötő, Szejmen köré csoportosultak, ahonnan halászni jártak. De ezt a környéket sem tekintették végleges szállásterületüknek, ezért nem is rendezkedte be itt tartósan.

Továbbra is a már korábban kinézett Duna deltavidék felé próbáltak meg terjeszkedni, ez alkalommal készek voltak fegyverrel is fellépni a nyekraszovcik⁵⁸ ellen. Az 1812-15 között lezajlott háború a kozákok győzelmével végződött, akik megvetették itt a lábukat és megalapították a Dunántúli Szicset, amely teljesen a Zaporozsjei Szics mintájára épült fel, a legfőbb tisztségviselőket⁵⁹ az évenként október 1-jén összehívott ún. Nagy

⁵⁵ SUBTELNY, 2000. 176.

⁵⁶ Задунайская Сичь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина 1883. No. 2. 269-272.

⁵⁷ Ez a népcsoport azoknak a doni kozákoknak az utódjait képezték, akik annak idején részt vettek az 1707-09 közötti Bulavin-felkelésben, majd annak leverése után Bulavin bajtársának, Ignat Nyekraszovnak a vezetésével először a Kubán vidékére települtek át, majd az 1740-es években tovább vonultak Dobrudzsába, török felségterülete vagyis a Duna alsó folyása és a Fekete-tenger partvidéke által határolt körzetbe.

⁵⁸ Miután a nyekraszovcik Kis-Ázsiába települtek át, a kozákok a Duna deltájának egyedüli uraivá váltak.

⁵⁹ A tradicionális katonai tisztségek mellett itt megjelent a dragomán (=tolmács) posztja, ugyanis a kosevoj atamán – még ha tudott is törökül – csak a dragománon keresztül tárgyalhatott a török hivatalnokokkal.

Radán választották meg. A törökök nem avatkoztak bele a kozákok belső rendjébe, sőt még a vazallusoknál megszokott adófizetésre sem kötelezték őket. Ellenkezőleg, a Porta fizetett nekik katonai szolgálataikért pénzbeli és természetbeni zsoldot. A dunántúli kozákok állandóan fel voltak fegyverkezve és az általuk birtokolt terület felett önhatalmúlag rendelkezhetek. A Dunántúli Szics területén azonban semmilyen erődítményt nem emeltek, csak egy alacsony földsáv és száraz árok képezte a védelmi rendszerüket. A kurenyekben csak a nőtlen kozákok éltek, vagyis a régi hagyományoknak megfelelően a Szics területére nők számára tilos volt a belépés. A családos kozákok a környező településeken laktak, ahol saját gazdaságot tartottak fenn. Kiegészítő tevékenységként megtartották a portyázó hadjáratokat, amelyeket a szomszédos orosz és török területek ellen indítottak.

Nehéz volt azonban fenntartani a rendet ebben a szélsőségesen vegyes összetételű közösségben. A Dunántúli Szics ugyanis – területi helyzete miatt – megfelelő menedékként szolgált azon menekülő és csavargó emberek számára, akik nem tudtak hozzászokni a török illetve az Orosz Birodalom államrendjéhez. Bármennyire is hosszú és fáradságos volt ide az út Ukrajnából, az örökös jobbagysorba taszított emberek ezrei mégis eljutottak ideig. Ez a folyamat végül is ahhoz vezetett, hogy bár a Dunántúli Szics belső szervezetét tekintve újjáélesztette zaporozsjei elődjét, mégis egyre világosabban megmutatkozott a sajátos kozák szervezet és harci szellem fokozatos hanyatlása. A különböző társadalmi csoporthoz és etnikumhoz tartozó menekült elemekből nem lettek jó kozákok, ez a körülmény pedig meghatározta a Dunántúli Szics sorsát. Egyik kosevoj atamánjuk, Joszif Gladkij⁶⁰ felvetette azt a lehetőséget, hogy költözzenek vissza szülőföldjükre, az Orosz Birodalom területére, amihez lehetőség 1828-ban – az újabb orosz-török háború kitörésekor – kínálkozott. A török szultán – ahogy korábban is – számított a dunántúli kozákok fegyveres erejére, de ez alkalommal csalódnia kellett. Gladkij ugyan küldött

⁶⁰ СУЩИНСКИЙ, 1998. 664-665.

egy sereget a török táborba, ő maga azonban titkos tárgyalásokat kezdett az orosz főparancsnoksággal, majd mintegy 1500 kozákjával átállt az oroszokhoz.⁶¹ Belőlük alakult meg az ún. *Azovi Hadsereg*, amelynek Gladkij lett a kinevezett atamánja, orosz nemesi címet és földbirtokot is kapott jutalmul.⁶²

Ugyanakkor Gladkij átpártolása miatt megpecsételődött a török fennhatóság mellett kitartó kozákok és a Dunántúli Szics sorsa. A törökök megsemmisítették a Szicset és azok a kozákok, akik nem tudtak elmenekülni orosz területre, Dobrudzsában szóródtak szét a helyi lakosság között.

A Gladkijt Oroszországba követő kozákok szerettek volna kubányi társaikhoz csatlakozni, de ezt a tervet az atamánjuk ellenezte, ugyanis így elveszthette volna vezető pozícióját. Sikerült kieszközölnie az orosz kormányzatnál, hogy csapataival letelepülhessen az Azovi-tenger nyugati partvidékén – Mariupol és Bergyanszk között –, ahol megalakították az *Azovi Sereget*.⁶³ Az azovi kozákok azonban nem erre a területre számítottak és – Gladkij parancsával dacolva – sokáig nem is akartak itt letelepedni. Akadtak közöttük olyanok is, akik inkább visszatértek a Török Birodalom kötelékébe. Ezen magatartásuk oka abban keresendő, hogy az azovi térségben a számukra kijelölt szállásterület megfosztotta volna őket a kozák életforma azon sajátosságaitól, amelyek csak a határzónában jellemezték őket, így elveszthették korábbi privilegizált helyzetüket.⁶⁴ Előbb-utóbb mégis kénytelenek voltak beletörődni új helyzetükbe, ami egyet jelentett a tradicionális kozák szervezeti formák feladásával és az orosz hadseregbe való integrálódással. Az Azovi Sereg számára kiutalt terület négy falvat és egy mezővárost foglalt magában, ahol a katonai vezetés székelte az orosz kormányzat által

⁶¹ МАЛЕНКО, 2004. 4-5.

⁶² ПСЗРИ, № 2797. О составлении полка из возвратившихся в Россию Запорожцев, и о наименовании оного Дунайским казачьим: Именной, объявленный в приказ Управляющего Главным штабом от 4 апр. 1829 г. Собрание 2. Т. 4. 1829. 229.

⁶³ МАЛЕНКО, 2002. 11-20.

⁶⁴ МАЛЕНКО, 2003. 78.

kinevezett atamánál az élen.⁶⁵ Az azovi kozákok valójában soha nem mondtak le véglegesen a Kubán vidékére való áttelepülési tervükről, aminek véghezvitelére az 1860-as évek elején jött el a kedvező alkalom. Az átköltözés megtörtént, de 1865. október 11-én a cári kormányzat az Azovi Kozák Had megszüntetéséről döntött⁶⁶ és az azovi kozákok privilegizált helyzetüket elveszítve, alávetett helyzetbe kerültek.

Így szóródtak szét az egykori zaporozsjei kozákok utódjai az Orosz Birodalom különböző területein, elveszítve demokratikus alapon szerveződő, hagyományos szervezeti formáikat és önkormányzati jogukat.

II. Katalin fekete-tengeri politikája

Szemmel láthatólag a 2. orosz-török háború (1787-1792) sikeres befejezése után a cári kormánynak egyre kevésbé volt szüksége a kozákok fegyveres erejére, ugyanis az 1792. évi iasi béke értelmében II. Katalin megtartotta az 1783-ban annektált Krími kánságot és a Fekete-tenger egész északi partvidéke az ellenőrzése alá került.

Az orosz-török háborúk folyamán az Oroszország által újonnan meghódított területeken sor került a cári adminisztratív rendszer kiépítésére. A minta az 1764-ben kialakított "Új-Oroszországi-kormányzás"⁶⁷ lett, amely Új-Szerbiából, Szláv-Szerbiából és az ún. Erzsébet-erődrendszeréből tevődött össze. A gubernium irányítását kezdetben Melgunov tábornok látta el, majd a cárnő utasítására 1774-től G. A. Patyomkin vette át.

II. Katalin, mint felvilágosult uralkodó, támogatta a külföldi emigránsokat és az volt a célja, hogy egyesítse az Oroszország területére letelepedett idegen kolóniákat. Eredetileg a

⁶⁵ ПСЗРИ -№ 30192. О пожаловании чинам Азовского и Дунайского казачьих войск прав и преимуществ чинам армии предоставленных: Именной, объявленный сенату Военным Министром от 19 февр. 1856 г. Собр. 2. - Т. 31, отд. 1. 1857. 92.

⁶⁶ ПСЗРИ, № 42546. Высочайшее утвержденное Положение об упразднении Азовского казачьего войска от 11 окт. 1865 г. Собрание 2. Т. XL, отд. 2. 1865. - С.Пб., 1867. 24-28, 375.

⁶⁷ ДРУЖИНИНА, 1959. 53.

Hetmanátust is Új-Oroszországhoz csatolták volna és sokáig folyt arról a vita, hogy hol húzzák meg köztük a határvonalat. Már az Új-Oroszországi kormányzás meg szervezésekor kitűnt ezen közigazgatási rendszer katonai és határpolitikai jelentősége: döntően katonai alapon szerveződő adminisztráció jellemezte, az itteni lakosság túlnyomó részét huszár- és gyalogezredek tették ki. Ez a gubernium viszonylag sűrűn lakott térségnek számított, lakosságát a korabeli feljegyzések alapján kb. 160 ezer⁶⁸ főre becsülhetjük, akiknek a döntő többségét az ukránok (65 ezer fő) és az oroszok (39 ezer fő) tették ki, de nagy számban éltek itt szerbek, görögök, bolgárok, macedónok, grúzok, lengyelek, svédek és németek. Az újonnan kialakított gubernium élén a kormányzó állt, aki egyben az ezredek főparancsnoki tisztjét is ellátta és közvetlenül a Haditanácsnak volt alárendelve. Tevékenységét a kormányzósági kancellária segítette, melynek feladatköréhez a polgári- és a katonai közigazgatás is hozzátartozott.

Az 1764-ben létrejött Új-Oroszországi-kormányzás az 1. orosz-török háború idején elvesztette a határvédelemben betöltött kulcsszerepét, miközben Azov és Taganrog vidékének, valamint a Bug és a Dnyeper közötti területek elfoglalásával egy új erődvonal volt kiépülőben. II. Katalin 1775. február 14-i ukázában⁶⁹ rendelkezett az *Azovi kormányzás* megalapításáról, amely gubernium magába foglalta az Új-Oroszországi kormányzás egy részét (Bahmat térsége), a kücsük-kainardzsi békében Oroszország kötelékébe került területeket, valamint a doni kozákok által birtokolt térséget. 1775. október 20-án, a Zaporozsjei Szics hivatalos likvidálását követően, újabb rendelet született, amely pontosan meghatározta a két kormányzás közötti határvonalat⁷⁰.

Patyomkin déli-oroszországi működésének első évtizede lényegében katonai feladatokhoz kapcsolódott: a felügyelete alá tartozó déli orosz provinciák védelmét kellett megszerveznie,

⁶⁸ СКАЛЬКОВСКИЙ, 1836. 112.

⁶⁹ ПСЗРИ, Собрание 1. XX. 52-53.

⁷⁰ ДРУЖИНИНА, 1959. 56.

melyek óriási területeket foglaltak magukban Lengyelország határától a Fekete-tengerig. A kormányzó hadipolitikájának központi kérdése ennek megfelelően egy hatékony katonai szervezet kialakítása volt a térségben, amelyhez immár elengedhetetlennek bizonyult a fekete-tengeri hadiflotta kiépítése is. A doni kozákoknak a cári seregbe történő integrálásával⁷¹ sikerült Patyomkinnek katonailag biztosítani a Don forrásvidékétől a Kaukázusig terjedő területet. A Dnyeper vidékének védelmét azonban ezekkel a módszerekkel nem lehetett megszervezni. *A zaporozsjei kozákok kezdetben vonakodtak belépni az orosz hadseregbe és a Szics lerombolása után tömegesen menekültek török területre, ezért Patyomkin egyelőre megelégedett a helyi irreguláris katonaság megerősítésével és figyelmét elsősorban a dél-orosz erődítményrendszer kiépítésére fordította.* Ez a katonai helyőrségekkel megerősítendő terület a Kaszpi-tengertől, a Kaukázustól illetve a Kubány folyó vidékétől a Fekete-tenger partvidékéig és a krími steppéig terjedt ki. Mikor Oroszország 1769-ben elérte a Fekete-tenger partvidékét, nagy erővel látott hozzá a Don-vidék erődrendszerének kiépítéséhez. 1775-ben vette kezdetét Patyomkin irányítása alatt a második nagy erődépítési szakasz, melynek legfontosabb mozzanata *Herszon* kiépítése volt 1778-79-ben. Ez a város lett a fekete-tengeri flotta fő támaszpontja és jelentősége már a Krím-félszigetért folytatott hadjárat idején megmutatkozott. A cári birodalom nagyhatalmi státuszának biztosítása érdekében elengedhetetlennek bizonyult a Fekete-tenger északi partvidékén kikötőhelyek létesítése. A két orosz-török háború közötti időszakban tíz város alapítására került sor a térségben, amelyek egy része teljesen új alapon szerveződött, míg a többi a korábbi kisebb települések kibővítése következtében emelkedett városi rangra. Ezt megelőzően csak két város - Azov és Tagangrog -

⁷¹ Patyomkin az addigi irreguláris doni kozák hadakat átszervezte, akiknek a vezetője, az atamán a katonai kancellária felett állt és csak Patyomkin közvetlen parancsainak volt köteles engedelmeskedni. A doni kozákokat így lényegében szervesen integrálták az orosz állandó hadseregbe és a köztük fennálló látszategyenlőség fenntartásával a kormányzónak sikerült őket megnyerni a Romanovok fekete-tengeri expedíciója számára.

játszott fontos szerepet a partvidéken, amelyek erődítményét 1769-től kezdte felújítani az orosz kormányzat. A szultántól megszerzett Kerics és Jenikale mellett egyre nagyobb jelentőséggel bírt Alekszandrovszk és Nyikopol, amely városok a Dnyeperen keresztül kapcsolódtak a fekete-tengeri kereskedelembe. A Dnyeper és a Kilcseny folyó találkozásánál 1778-ban alapították meg *Jekatyerinoszlavot*, amely város hamarosan a kormányzás politikai és kulturális központjává vált. A Fekete-tenger északi partvidékének legkiemelkedőbb települése Herszon lett, amely város fekvése mind gazdasági, mind katonai szempontból kedvezőnek bizonyult⁷².

A Dnyeper és a Don folyása mentén elterülő egész térség birtoklása új lehetőségeket nyitott meg az orosz külkereskedelem számára. A fekete-tengeri kereskedelem kezdetben mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: akadályozta azt a Porta ellenséges magatartása és a cári kereskedelmi flotta hiánya. A kedvezőtlen körülmények ellenére a térségben folytatott kereskedelem lassú fejlődésének indult. Míg a háború előtt a kozákok kb. 50 ezer rubel értékben szállítottak árut Törökországba, addig 1782-re ez az érték meghatszorozódott⁷³. Az 1780-as években élénk tárgyalások kezdődtek Velence, Spanyolország, Portugália és Ausztria kormányzata és II. Katalin között a Fekete-tenger medencéjében folytatandó kölcsönös kereskedelmi egyezmények megkötéséről. Vagyis *a kücsük-kainardzsi béke* ⁷⁴(1774) és *a Krími Kánságnak Oroszországhoz csatolása* (1783) között eltelt időszakban jelentős pozitív változások mentek végbe a Fekete-tenger északi partvidékén.

A távolsági kereskedelem látványos fellendülése mellett az orosz kormányzat intenzív tevékenységet folytatott az újonnan megszerzett területek betelepítése érdekében. Az ide érkező telepesek 30 gyeszjatyina földet kaptak az államtól és határozott ideig (6, 8, 16 év) adómentességet élveztek, ezenkívül szabadon

⁷² Közel helyezkedett el a nyílt tengerhez és itt a Dnyeper is kellőképpen mély volt.

⁷³ ДРУЖИНИНА, 1959. 88.

⁷⁴ SASHALMI, 2005. 40.

kereskedhettek vodkával és sóval, valamint vámmentesen exportálhattak és importálhattak mezőgazdasági termékeket. A katonai szolgálatra alkalmas és hajlandó személyek számára 15 évben állapították meg a hadkötelesség idejét és életük végéig adómentességet kaptak.

II. Katalin kezdettől fogva szorgalmazta idegenek betelepítését a birodalom ritkán lakott régióiba. 1774-ben egy rendeletében lehetővé tette a török alattvalók számára, hogy egy éven keresztül szabadon átköltözhetnek az Új-Oroszországi és az Azovi gubernium területére. Ennek következtében az Oszmán Birodalom területéről tömegesen költöztek át orosz földre moldvaik, havasalföldiek, bolgárok, albánok, görögök és lengyelek.⁷⁵ 1776-ban vette kezdetét a lengyel zsidók áttelepülése a „déloroszországi” városokba, amelyhez az ösztönzést - a helyi ipar és kereskedelem megélénkítése reményében - a cárnő rendeletei adták. Jelentős csoportot alkotott még az észtországi Dago szigetről áttelepülő - mintegy 900 főre tehető - svéd kolónia is, amelynek tagjai a Dnyeper jobb partján fekvő Kizikermen⁷⁶ városában kezdtek nagyarányú építkezésbe.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a spontán és a szervezett telepítés következtében Dél-Oroszország lakossága jelentős növekedésnek indult. Míg az 1770-es évek elején mintegy 100 ezer főre becsülték a Zaporozsjei Szics területén élő kozákokat és 170 ezer főre az Új-Oroszországi kormányzóság lakosságát, addig 1782-ben az Azovi és az Új-Oroszországi gubernium összlakossága 530 ezer főre emelkedett, vagyis megduplázódott.⁷⁷ Az Orosz Birodalomnak a Fekete-tenger térségében megélénkülő expanziója és a kücsük-kainardzsi békében elért pozícióinak megerősödése aggodalommal töltötte el a Portát és az újabb katonai összeütközés elkerülhetetlennek tűnt. Az 1. orosz-török háború lezárulását követően II. Katalin egyelőre csak a protekturátusát kényszerítette rá a Krími

⁷⁵ AUERBACH, 1965. 115.

⁷⁶ Az eredetileg török fennhatóság alatt álló település orosz kötelékben 1784-ben a Beriszlav elnevezést kapta.

⁷⁷ AUERBACH, 1965. 118.

kánságra, területének az Oroszországba integrálásához még nem látta elérkezettnek az időpontot. A krími tatárok azonban nehezen viselték a látszatfüggetlenségüket és 1781-ben felkelést robbantottak ki Sahin-Giraj vezetésével. A cárnő büntetőexpedíciót indított ellenük és 1782 augusztusában elrendelte az orosz csapatok bevonulását a Krím-félszigetre, majd 1783. április 8-án látott napvilágot a Krími kánságnak az Orosz Birodalom kötelékébe történő integrálásáról rendelkező manifesztum,⁷⁸ aminek következtében Oroszország újabb tengerparti sávhoz jutott Tamany és Kinburn között. II. Katalin fontosnak tartotta, hogy biztosítsa a helyi lakosság lojális magatartását és kedvező ígéretekkel sikerült az orosz seregbe csábítania a krími tatárok jelentős részét. Az orosz kormányzat a Krími Kánság területét szervesen beolvasztotta a birodalmi közigazgatási rendszerbe *Tauriai kormányzóság* néven, amely a Krím-félszigetet, a Perekoptól északra elterülő steppét és a Tamany-félszigetet foglalta magába. 1784. február 22-i rendeletéből a cárnő a tatár elit számára is biztosította az orosz nemesség által birtokolt jogokat és privilégiumokat⁷⁹.

A Krími Kánság bekebelezése után Patyomkin ezen terület főkormányzói címét is megkapta. Az általa kinevezett főparancsnok - Igelstrom - feladata első lépésben a krími önkormányzatnak a fokozatos eloroszosítása lett, amely folyamat 1787-re fejeződött be. A Tauriai gubernium pénzügyi igazgatásának vezetésére 1784-ben felállítottak egy gazdasági kamarát, mely intézmény - tekintettel arra, hogy ezen terület megszállása sokba került Oroszországnak - jelentősen megnövelte a helyi adó és vámbevételeket. Problémát okozott az orosz kormányzat számára az is, hogy az újonnan elfoglalt térség

⁷⁸ ПСЗРИ 1. собрание XXI. 897-898.

⁷⁹ Ezen rendelet végrehajtása nehéz feladatnak bizonyult, mert a tatár murzák nem rendelkeztek a nemesi címüket igazoló írásos dokumentumokkal, ezért az orosz hivatalnokok a tatár nemesség összeírásakor kénytelenek voltak a szóbeli hivatkozásokra és a családi feljegyzésekre hagyatkozni. Munkájuk eredményeképpen végül 334 előkelő család nevét vették be az orosz nemesi jegyzékbe.

ritkán lakott⁸⁰ régiónak számított és a helyi lakosok 1783 után nagy számban települtek át Törökországba.

A Krím és a Kubány vidékének, mint határ menti régióknak a betelepítése végeredményben gazdasági és stratégiai szempontból is döntő jelentőséggel bírt. Az ukrán, orosz és más nemzetiségű telepeseket II. Katalin előnyben részesítette a helyi lakossággal szemben, mert kevésbé hatott rájuk a török propaganda.

1783 őszére az orosz diplomaták arra a következtetésre jutottak, hogy „a törökök feltehetőleg nem fognak a Krímről vitázni, ha csak Európa nem viszonyul másképpen ehhez a kérdéshez”.⁸¹ Az európai nagyhatalmak azonban nem érezték szükségét, hogy beavatkozzanak az orosz-török konfliktusba, így a Porta az 1783. december 28-i deklarációjában hivatalosan is elismerte a Krími kánságnak az Orosz Birodalom kötelékébe vonását. A cári vezető körök számára ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy a szultán kényszerhelyzetben tette ezt a kijelentését és csak idő kérdése egy újabb háború kitörése.

A Krím-félszigetnek Oroszországhoz csatolása következtében az Új-Oroszországi és az Azovi kormányzóságok megszűntek határmenti tartományoknak lenni, ezért a hatékonyabb irányítás érdekében a cárnő *Jekatyerinszlavi gubernium* néven összevonta azokat. Ezzel lényegében eltűnt a különbség a központi orosz provinciák és az újonnan megszerzett steppei, valamint a Fekete-tenger vidéki tartományok igazgatása között. Utóbbi területek védelme és gazdasági fellendítése érdekében az 1780-as évek közepétől megélénkült a cári kormányzat telepítési tevékenysége. Az első nyugat-európai bevándorlók Korzikáról⁸² érkeztek, majd őket észak-itáliai, német, svéd és francia telepesek is követték.⁸³ II. Katalin célul tűzte ki e térség polgárosítását és nyugatról nagy számban hívott be iparosokat és kereskedőket, de mindez szerény

⁸⁰ ПИСЬМО, 1881. XII. 288.

⁸¹ РОММ, 1941. 44.

⁸² ДРУЖИНИНА, 1959. 159.

⁸³ Szabad vallásgyakorlati joggal rendelkeztek Oroszország területén, és nem kötelezték őket katonai szolgálatra.

eredménnyel járt, hiszen a polgárság aránya ezekben a tartományokban 1792-ben a rendelkezésre álló adatok szerint a 2%-ot sem érte el. Ez a számadat azt mutatja, hogy a cári udvar erőfeszítései ellenére az urbanizáció ekkor még nem volt jelentős a térségben.

1787-ben II. Katalin saját szemével akarta megtekinteni az új tartományok kolonizációjának sikereit és a térség gazdasági fejlődésének előrehaladását. Ezzel a látványos utazásával a cárnő egyben demonstrálni kívánta Európa számára Oroszország megnövekedett katonai és gazdasági potenciálját és elvenni a szultán kedvét a további expanziótól, ugyanis 1787-re a törökök revansvágyát már egy erős nyugat-európai koalíció is támogatta. Első helyen Angliát kell kiemelni, amely állam kormányzata monopolhelyzetet akart szerezni a Közel-Keleten.⁸⁴ Erőteljesen rokonszenvezett az oszmán expanzióval Poroszország és Svédország is, mely utóbbi abban reménykedett, hogy Oroszország meggyengülése szabad utat nyit a baltikumi svéd terjeszkedésnek.

Így a külső támogatásra számítva, a szultán 1787 augusztusában megtámadta a Kinburn közelében állomásozó orosz hajókat, ezzel kezdetét vette II. Katalin uralkodása idején a 2. orosz-török háború. Az 1791. december 29-én aláírt iasi béke Oroszországhoz csatolta a Fekete-tenger partvidékét a Déli-Bugtól a Dnyeszterig. A szerződésben III. Szelim szultán elismerte az 1774-es Kücsük-Kajnardzsi-i békefeltételeket, lemondott Grúziáról, kötelezte magát, hogy betartja a megállapodás pontjait a dunai fejedelemségeket illetően, és ünnepélyesen lemondott Ocsakov erődjéről. Az iasi béke⁸⁵ értelmében a Fekete-tenger egész északi partvidékének megszerzése erősítette Oroszország stratégiai helyzetét, új tengeri utakat nyitott meg előtte, elősegítette a dél orosz területek benépesítését és gazdasági hasznosítását. A szerződésben III. Szelim szultán elismerte az 1774-es Kücsük-Kajnardzsi-i békefeltételeket, lemondott Grúziáról, kötelezte magát, hogy

⁸⁴ BODNÁR, 2008. 25.

⁸⁵ ДОГОВОРЫ., 1869. 41-49;

betartja a megállapodás pontjait a dunai fejedelemségeket illetően, és ünnepélyesen lemondott Ocsakov erődjéről.

Az 1792-ig tartó háború eredményeképpen II. Katalin újabb széles területsávhoz jutott a Bug, a lengyel határvonal és a Dnyeszter között, amely Ocsakovi körzet néven a Jekatyerinoszlavi guberiumhoz lett csatolva. Oroszország az iasi békében megerősítette a Krími Kánság feletti birtokjogát és gyakorlatilag a Fekete-tenger egész északi partvidéke az ellenőrzése alá került.

Összegzés

II. Katalint méltán tisztelte meg az utókor a Nagy melléknévvel, hiszen uralkodása alatt soha nem látott méretekre terjesztette ki Oroszország határait. Déli hódításai között első lépésben a Bug, a Dnyeper és a Don alsó folyása közötti területet, majd a Krími kánságot kebelezte be, ezután pedig a 2. orosz-török háború folyamán a Dnyeszter és a Bug által határolt régiót csatolta a birodalomhoz. Megkülönböztetett figyelmet szentelt a cárnő a viszonylag ritkán lakott déli tartományok benépesítésére is. Míg 1782-ben mintegy 530 ezer főre becsülhető a helyi lakosság létszáma, addig 1793-ban már 820 ezer főt regisztráltak. A szervezett betelepítésen kívül nagy vonzóerőt gyakorolt a telepesek számára, hogy ebben a térségben a legalacsonyabb volt a röghöz kötött jobbágyság aránya. A cári kormányzat és Patyomkin erőfeszítései ellenére még hosszú ideig az agrárjelleg dominált a déli kormányzóságokban. Emellett lassú, de látványos fejlődésnek indult a városiasodás, elég csak kiemelni Herszont, Jekatyerinoszlavot, Szevasztopolt, Odesszát. Igazi kereskedelmi jelentőségre a térség akkor tett szert, amikor az 1792. évi iasi békében Oroszország és Törökország többé-kevésbé normalizálta a kapcsolatait és a Fekete-tenger medencéjében szabadon megindulhatott a békés kereskedelmi tevékenység.

Felhasznált irodalom

Források

- ГАКК - Государственный архив Краснодарского края Ф.670.
ПСЗРИ - Полное собрание законов Российской Империи
АРХИВ = Архив князя Воронцова Bd 25.
РГВИА = Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА).
БУМАГИ=Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического 1774-1788, 1788-1789, 1789-1791 / Академика Н.Ф. Дубровина. - С.Пб.: Издание Военно-Ученого Комитета Главного Штаба, 1893. — № 89. 96. (Сборник военно-исторических материалов. - Вып. VI (1774-1788).
ДОГОВОРЫ, 1869. = Договоры России с Востоком политические и торговые. Сост. Т. Юзефович, СПб., 1869.
ЕКАТЕРИНА, 1997. = Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка 1769-1791 / Издание подготовил В.С.Лопатин. - М.: Наука, 1997.
КОПИИ, 1901. = Копии всех императорских грамот и других письменных актов, принадлежащих Кубанскому казачьему войску. Кубанский сборник. Екатеринодар. 1901. Т. 8.
ПИСЬМО, 1881. = Письмо Г. А. Потемкина П. А. Румянцову от 16 октября 1783 г. Зап. Од. Об.ова, 1881. XII.
СБОРНИК, 1992. = Сборник архивных документов. М., Русская книга, 1992.
СБОРНИК, 1896. = Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Док. извлечены из Кубанского войскового архива] / Собраны и изданы И.И. Дмитриенко. - СПб.: Тип. Штаба Отд. корп. жанд., 1896. - Т. 1.

Szakirodalom

- AUERBACH, 1965. = Auerbach, H.: *Die Besiedelung der Südukraine in den Jahren 1774-1787*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1965.
BEBESI, 2013. = BEBESI György: *Az Orosz Birodalom 1725-1801. Nagy Pétertől I. Pálig. Európa peremén* In: Bebesi György – Lengyel Gábor (Szerk.): *Válogatott írások Oroszország és a szovjetunió*

történetéről. KUTATÁSI FÜZETEK 18. MOSZT Könyvek 6. Pécs, 2103. 21-70.

BEBESI, 2007. = BEBESI György: *Orosz Birodalom, 1725-1801*. In: Sashalmi Endre (Szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000-1800 – Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Pécs. 2007. 261-277.

BODNÁR, 2001. = BODNÁR Erzsébet: A keleti kérdés az orosz külpolitikában. Hatalmi ideológiák a szláv népek körében Kelet-Európa és Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ ,Pécs, 2001.

BODNÁR, 2005. = BODNÁR Erzsébet: *Oroszország keleti törekvései, 1792-1830* In: Árvay Viktor – Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (Szerk.): A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Hungarovox BT., Budapest, 2005. 65-77.

BODNÁR, 2008. = BODNÁR Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében*. Hungarovox Budapest, 2008.

DONNERT, 1976. = DONNERT, E.: *Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharinas*. Akademie, Berlin, 1976.

KOHUT, 1988. = KOHUT, Z. E.: *Russian Centralism and Ukrainian Antonomy (1760-1830)*. Cambridge, Mass London, 1988.

MAGOCSI, 2010. = MAGOCSI, Robert Paul: *A History of Ukraine – The Land and Its Peoples*. University of Toronto Press, 2010.

SASHALMI, 2005. = SASHALMI Endre: *Az orosz Balkán-politika vallási gyökereinek kérdéséhez: a nyikoni reformoktól a kücsükajnardzsi békéig (1774)*. Árvay Viktor – Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (Szerk.): A Balkán és a keleti kérdés. Hungarovox BT., Budapest, 2005. 39-49.

SUBTELNY, 2000. = SUBTELNY, Orest: *Ukraine: a History*. University of Toronto Press, Toronto, 2000.

ГОЛОБУЦКИЙ, 1957 = ГОЛОБУЦКИЙ, В. А. : *Запорожское козачество*. Государственное издательство политической литературы УССР. Киев, 1957.

ДМИТРИЕНКО, 1896 = ДМИТРИЕНКО, И.И.: *Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: Т. 1. Кубанский край. Кавказская линия. Черноморское*

войско казачье. Хоперские казаки: 1737-1801 гг. Тип. Штаба отд. корпуса жанд. СПб, 1896.

ДОСТЯН, 1998. = ДОСТЯН, И. С.,: *Значение Кючук-Кайнарджийского мира 1774 года в политике России и Балканах . Век Екатерины II.- Россия и Балканы.* Отв. ред. И.И. Лещиловская. Москва, 1998.

ДРУЖИНИНА, 1959. = ДРУЖИНИНА, е. И.: *Северное Причерноморье в 1775-1800.* Изд-во АН СССР Москва, 1959.

МАКСИМОВИЧ, 1913 = МАКСИМОВИЧ, Г. А.,: *Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией.* Тип. «Адольф Дарре»Нежин, 1913.

МАЛЕНКО, 2002. = МАЛЕНКО, Л. М., : *Азовцы – последнее украинское пополнение Кубанского войска (По архивным материалам). Итоги фольклорно-этнографических этнических культур Северного Кавказа.* Издательство «Крайбибколлектор» Краснодар, 2002. 11-20.

МАЛЕНКО, 2003. = МАЛЕНКО, Л. М.: *Азовское казацкое войско (1828-1866).* Запорожье, 2003.

МАЛЕНКО, 2004. = МАЛЕНКО, Л. М.: *Последний Кошевой атаман Задунайской Сечи.* Культурная жизнь Юга России 2004. No. 2 (8). 45-49.

МАРКЕВИЧ, 1893. = МАРКЕВИЧ, А. И.: *Южная Русь при Екатерине II.* Тип. В.В. Кирхнера Одесса, 1893.

ОЛЕНЕНКО, 2009. = Уніфікація військових звань козаків після зруйнування запорозької Січі. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2009, вип. XXVI.

РОММ, 1941. = РОММ, Ж.: *Путешествие в Крым в 1876 г.* Издание Ленинградского государственного университета Ленинград, 1941.

СКАЛЬКОВСКИЙ, 1836. = СКАЛЬКОВСКИЙ, А. А.,: *Хронологическое обозрениие истории Новороссийского края 1730-1823.* Печатано въ Городской Типографіи Одесса, 1836.

СКАЛЬКОВСКИЙ, 1994. = СКАЛЬКОВСКИЙ, А. О. : *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.* «Сич» Дніпропетрівск, 1994.

- СУЩИНСКИЙ, 1998. = СУЩИНСКИЙ, Богдан: *Козацькі вожді України*. «Альфа-Омега», : ОКФА ,Одеса, 1998.
- ФЕЛИЦЫН, 1883. = ФЕЛИЦЫН, Е.: *Краткий очерк заселения Кубанской области*. (Пояснительная записка к 20-верстной карте Кубанской области. ИКОРГО. Т. 8. Кн. 2. Тифлис, 1883.
- ХОРОШИХИН, 1881. = ХОРОШИХИН, М.: *Казачьи войска*. Тип. А. С. Суворина СПб., 1881.
- ШПИТАЛЬОВ, 1997. = ШПИТАЛЬОВ Г. Г.: *Традиції військового мистецтва запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах XVIII століття. Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 1997.
- ЩЕРБИНА, 1883. = ЩЕРБИНА, Ф. А.: *Колонизация Кубанской области*. Киевская старина 1883 т. VII.
- ЩЕРБИНА, 1884. = ЩЕРБИНА, Ф. А.: *История самоуправления у кубанских казаков*. Киевская старина 1884 Том VIII.
- ЩЕРБИНА, 1910. = ЩЕРБИНА, Ф.А.: *История Кубанского казачьего войска: История края* Т. 1 Тип. Кубан. обл. правл. Екатеринодар, 1910.
- ЯКОВЕНКО, 2006. = ЯКОВЕНКО, Наталия: *Нарис історії середньовічної ранньомодерної України*. Критика, Київ, 2009.

HAHNER PÉTER

TALLEYRAND ÉS OROSZORSZÁG

A francia konzulátus külügyminisztere, Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord *L'État de la France à la fin de l'an VIII* (Franciaország állapota a VIII. év végén) című tanulmányában fejtette ki külpolitikájának alapelveit.¹ Ebben hangsúlyozta, hogy a hatalmi egyensúlyt már a francia forradalom előtt felborította Oroszország és Poroszország terjeszkedése, valamint a gyarmati rendszer fontosságának megnövekedése – amelyen tulajdonképpen Nagy-Britannia terjeszkedését értette. A francia külpolitika céljait így fogalmazta meg: „E rendszer célja nem merül ki végtelen hódítások sorozatában... nincs más perspektívája, mint az állandóság, rend, igazságosság és stabilitás. Franciaország azért háborúzik, hogy szétzúzza Európa nyugalma ellenségeinek szövetségeit; azért háborúzik, hogy béke legyen. E béke első politikai jótéteménye pedig az legyen, hogy minden hatalom számára biztosítja a függetlenséget és nyugalmat, hogy hidegvérrel felismerhesse, biztonsága szövetségek kötését igényli, s hogy melyek azok a szövetségek, melyek legjobban megfelelnek érdekeinek...”² Talleyrand tehát nyíltan közölte, hogy az európai béke megteremtését tekintő politikai céljának – Bonaparte nem állíthatta pár év múlva, amikor Talleyrand nem támogatta tovább politikáját, hogy minisztere nem figyelmeztette előre.

A külügyminiszter elsőként azt hangsúlyozza tanulmányában, hogy óvakodni kell az orosz terjeszkedéstől. Az Orosz Birodalom már Talleyrand életében bekebelezte a Krími Kánságot, Lengyelország nagy részét, s kinyújtotta a kezét Finnország, a Kaukázus és Besszarábia felé. A külügyminiszter tudta, hogy az orosz kormányzat más elvek szerint működik, mint az európai („...továbbra sem hozta be lemaradását Európa

¹ A francia forradalmi naptár szerint a VIII. év 1799. szeptember 23-ától 1800. szeptember 22-ig tartott. A cím tehát nagyjából 1800 nyarára utal.

² PONIATOWSKI, 1986. 115-116.

civilizációjától...”³), s bár úgy vélekedett, hogy néha az ellenfelek megosztása érdekében lehet gesztusokat tenni felé, feltétlenül el kell kerülni, hogy a cári hatalom benyomuljon Közép-Európába. „Oroszország legyen meggyőződve arról, hogy prosperitásának és hatalmának igazi forrásai saját kebelén belül vannak...”⁴ Az orosz nagyhatalmi terjeszkedés ellenfelei közül többen is egyetértettek Talleyrand-nal, mint például Szolzsenyicin, aki így fogalmazott: „Összpontosítsuk figyelmünket arra, hogy művelés alá vegyük az északkeleti orosz vidéket... Az állam figyelmének és a nemzet tevékenységének... súlypontját át kell helyezni Oroszország északkeleti vidékeire...”⁵

Amikor Talleyrand a császárság külügyminisztere lett, akkor is a háborúk okainak felszámolását tekintette legfontosabb feladatának. Véleménye szerint e célt azzal érhetnék el, ha „a félreértések minden lehetőségét felszámolnánk Franciaország és Ausztria között, Ausztria érdekeit elválasztanánk Anglia érdekeitől, szembeállítanánk Oroszországgal, s e szembeállítással biztosítanánk az Oszmán Birodalmat. Ezek hát Európa jelenlegi állapotában a probléma körülményei, melynek megoldásával eljuthatunk egy békéhez, amely megérdemli ezt a nevet, vagyis egy tartós békéhez.”⁶ Ez volt az a varázsszó, amely végleg szembefordította egymással Talleyrand-t és Napóleont. A császár ugyanis szinte mindent el tudott érni, kivéve a tartós békét. „A kor két nagy franciájának útja nem azért vált el, mert egyikük korrump áruló volt, vagy azért mert a másik makacs zsarnok volt, hanem azért, mert politikai nézeteltéréseik túlságosan mélyek, világképük pedig összeegyeztethetetlen volt – fogalmazta meg találóan Thierry Lentz.”⁷ Talleyrand a hatalmi egyensúlyt kereste, Napoleon pedig Franciaország legteljesebb hegemoniáját szerette volna biztosítani, anélkül, hogy bármilyen módon érdekeltté tette volna ebben a többi államot. Talleyrand számára a háború elkerülendő szörnyűség volt, Napoleon számára politikájának mindennapos eszköze.

³ PONIATOWSKI, 1986. 112.

⁴ PONIATOWSKI, 1986. 128. o.

⁵ SZOLZSENYICIN, 1997. 45., 48.

⁶ TALLEYRAND I., 1957. 383.

⁷ LENTZ, 2012. 15.

1805 végén Talleyrand arra kívánta kihasználni az Austerlitznél aratott francia győzelmet, hogy tartós és nagylelkű módon rendezzék Közép-Európa helyzetét. A miniszter egy emlékiratban kifejtette a császárnak, hogy Ausztria megbüntetése nem lenne okos külpolitikai lépés, mert ez az állam nagy hatású stabilizáló tényező Európa közepén. *„Az elmúlt korokban azért tartották szükségesnek Ausztria megerősítését, mert védőbástyának tekintették az oszmánok ellen... Manapság a törököktől már nem kell félni, inkább nekik van félnivalójuk. De az oroszok léptek a helyükre: Ausztria még mindig Európa egyik fő védőbástyája, amit szembeállíthat velük, és manapság velük szemben kell megerősíteni.”*⁸ Ausztria fennmaradása nélkülözhetetlen az európai egyensúly számára. Hogy a jövőben elkerülhetővé váljon minden konfliktus Franciaország és Ausztria között, Talleyrand azt indítványozta, hogy számolják fel a közös határokat. *„Itália és Ausztria között egy ütközőállamot kellene létrehozni, a Tirollal és Trieszttel megnagyobbított Velencét. Ausztria veszteségeinek kompenzálására felajánlhatunk neki egy jókora kártérítést a Balkánon: Havasalföldet, Moldvát, Besszarábiát, Bulgária északi részét.”*⁹ Ausztriát Talleyrand a legcivilizáltabb kontinentális hatalomnak tekintette, az Oroszország elleni, nélkülözhetetlen elővédnek. Oroszország viszont szerinte a legkevésbé civilizált nagyhatalom volt, s despotikus kormányzata miatt *„vissza kellene szorítani sivatagjaiba, aggodalmat ébresztetni benne, és törekvéseit Közép-Ázsia felé fordítani.”*¹⁰ Talleyrand még egy szerződéstervezetet is csatolt feljegyzéséhez. Eszerint Franciaország kormánya ki fogja jelenteni, hogy a hódítások korát a maga részéről lezárta. Lemond az Itáliai Királyságról, nem foglalkozik többé a nagy Nyugati Birodalom tervezetével, és örökre természetes határa, a Rajna mögé zárkózik.

December 5-én, három nappal a csata után a külügyminiszter egy újabb levélben próbálta elfogadtatni a terveit Napóleonnal. *„A legyőzött és megalázott Ausztriának, írta, arra van szüksége, hogy*

⁸ TALLEYRAND I., 1957. 384.

⁹ ORIEUX, 1970. 434.

¹⁰ DARD, 1935. 109.

legyőzője nagylelkűen kezet nyújtson neki, s szövetségre lépve vele visszaadja neki azt az önbizalmat, amelytől az oly sok vereség és katasztrófa örökre megfosztotta. Merem állítani Felségednek, hogy ezt várja előrelátó és nagylelkű politikájától dicsőségének valamennyi barátja... Felséged most szétszúzhatja vagy felemelheti az osztrák monarchiát. De ha már egyszer szétszúzta, Felségednek magának sem áll majd hatalmában összegyűjteni szétszórta darabjait és egységes egésszé rendezni. Mindazonáltal ezen egészre szükség van. Nélkülözhetetlen a civilizált nemzetek jövőbeli megmentéséhez... Ha a nyugaton túlságosan meggyengített osztrák monarchia nem képes megőrizni jogara alatt azokat az államokat, melyeket eddig fenntartott, a magyarok, akik a függetlenség és szabadság neveket illetik zavargásaikat és nyugtalankodásaikat, elhagyhatják a folyamatos vereségek által megalázott lobogót, s mivel túl gyengék független állam fenntartására, az oroszok mellé állhatnak, hiszen e két nép erkölcsi között sok a hasonlóság. Megbízható forrásokból úgy értesültem, hogy az efféle tervek Magyarországon nagyszámú támogatóra számíthatnak. Az oroszok pedig, ha Magyarország urává válnak, mindenhatóak lesznek Európával szemben.”¹¹ Bármennyire is eltúlozta Talleyrand a magyarok rokonszenvét Oroszország iránt, a Habsburg Birodalom felbomlásának következményeit pontosan megjósolta: más nagyhatalmak hatolhatnak be a Kárpát-medencébe, s e nagyhatalmak teljesen uralmuk alá vonhatják Közép-Európát.

Talleyrand leveleinek semmilyen hatásuk sem volt, s Napóleon, mint mindig, a saját elgondolásai szerint kötött békét. Ezek pedig éppen ellentétesek voltak Talleyrand javaslataival, vagyis szigorúan meg akarta büntetni Ausztriát, és szövetséget akart kötni Oroszországgal.

A császár és Talleyrand útja ettől kezdve elvált egymástól, és Metternich két év múlva már azt írta, hogy két párt van Franciaországban, a katonai és az ellenzéki párt. „E sokaság élén pedig a legelőkelőbb civilek állnak, s főleg Talleyrand úr... E párt 1805 óta létezik.”¹² Napóleon nem elfordította a cárra figyelmét Európától, hanem szövetségesévé nyilvánítva még jobban bevonta őt Európa

¹¹ WARESQUIEL, 2003. 351. ; DARD, 1935. 113–114.

¹² DARD, 1935. 117.

ügyeibe. Nem állította helyre Lengyelországot, hanem felkínálta I. Sándor cárnak, hogy koronázza lengyel királlyá magát, s csak azután hozta létre a Varsói Hercegséget a porosz megszállás alatti területekből, miután a cár erre nem volt hajlandó. Ezt az aprócska, francia bábállamot ettől kezdve diplomáciai aduként kezelte, s megfelelő engedmények fejében bármikor kész lett volna átadni a cárnak.

1807 volt az a történelmi pillanat, amikor Talleyrand lemondott külügyminiszteri rangjáról. Nem a süllyedő hajóról menekült el, hanem akkor hagyta ott Napóleont, amikor a császár egész Európa ura lett. Ha olyan haszonleső szélkakas lett volna, amilyennek oly sokan nevezik, inkább most kellett volna szorosabbra fűznie kapcsolatait Napóleonnal. Akkor miért mondott le 1807. augusztus 9-én? A császár előtt fáradtságára hivatkozott, arra, hogy túlságosan kimerítő számára a miniszteri életmód. A valódi okot emlékirataiban tárta fel: „1807-ben Napóleon, elismerem, már régóta letért arról az útról, amelyen minden erőmmel meg akartam tartani, de eddig a kínálkozó alkalomig nem hagyhattam el az állást, amelyet betöltöttem. Mint gondolhatják, nem volt olyan könnyű felhagyni az aktív funkciókkal az ő oldalán.”¹³ Charles Augustin Saint-Beuve a következő kijelentést adta a szájába: „Nem akarok Európa hóhéra lenni.” Emmanuel de Waresquielnek igaza van: ezt a kijelentést Talleyrand nem hazudtolta volna meg.¹⁴

Talleyrand az erfurti találkozón fordult szembe határozottan a császár terveivel, s itt nyerte el I. Sándor cár bizalmát. Metternich így jegyezte fel az egykori külügyminiszter híres „árulásának” sokat idézett szavait: „Felség, mi hozta ide? Önnek kell megmentenie Európát, s ezt csak úgy teheti meg, ha szembeszáll Napóleonnal. A francia nép civilizált, uralkodója nem az. Oroszország uralkodója civilizált és népe nem az. Ezért kell Oroszország uralkodójának a francia nép szövetségeseének lennie... A Rajna, az Alpok, a Pireneusok Franciaország hódításai – a többi a császáré,

¹³ TALLEYRAND I., 1957. 374.

¹⁴ WARESQUIEL, 2003. 374.

*Franciaország nem tart rá igényt.*¹⁵ Vagyis Talleyrand pontosan jelezte, miről hajlandó lemondani a francia politikai elit egy majdani rendezés során. Esténként pedig aprólékosan megbeszélte a cárral, hogyan szegüljön szembe másnap Napóleonnal. Sándor egyre jobban megbízott benne, s még a készülő francia-orosz szerződéssel kapcsolatban is kíváncsi volt a véleményére. Meglehetősen egyedi eset a diplomácia történetében, hogy Talleyrand, aki már miniszter sem volt, mindössze al-nagyválasztó, egyszerre adott tanácsokat két nagyhatalom egymással tárgyaló államfőinek.

A tervezett Habsburg-ellenes francia-orosz egyezmény végül nem született meg. Jean Tulard-nak igaza van: meglehetősen naiv elgondolás volt Napoleon részéről, hogy éppen azt a főtisztviselőjét hozta magával, akire korábban az őrizetbe vett spanyol hercegek szórakoztatásának megalázó feladatát bízta, s aki mindig is Habsburg-párti és orosz-ellenes politikára próbálta rábeszélni őt.¹⁶ Ha a cár vállalta volna a bécsi kormányzat féken tartását, a császár reménykedhetett volna abban, hogy Nagy-Britanniát megfoszthatja valamennyi kontinentális ellenfelétől. *„Az erfurti találkozó azonban drasztikusan jelezte a tilsiti szerződés határait... Anglia továbbra is fellázíthatta a kontinenst Franciaország ellen, egészen a császár végső vereségéig.”*¹⁷ Talleyrand pedig a következőket közölte Vincent báróval, az Erfurtba küldött bécsi követtel: *„Franciaország érdeke megköveteli, hogy azok a hatalmak, amelyek képesek szembeszállni Napóleonnal, egyesüljenek, hogy gátat emelhessenek kielégíthetetlen ambíciója elé... Európát csak Ausztria és Oroszország legszorosabb szövetsége mentheti meg.”*¹⁸ Vagyis az a diplomata, aki 1805-ben még az orosz autokrácia terjeszkedését tekintette a legnagyobb veszélynek Európa számára, immár a francia császár nagyravágását tartotta annak. Ráadásul arról is lebeszélte Sándor cárt, hogy Napoleonhoz adja feleségül valamelyik rokonát. Amint hazatért Szentpétervárra, Sándor

¹⁵ WARESQUIEL, 2003. 390.

¹⁶ TULARD, 2006. 362.

¹⁷ TULARD, 2006. 363.

¹⁸ WARESQUIEL, 2003. 391.

azonnal férjhez adta házasulandó korban lévő húgait, hogy Napóleon hamarosan megérkező leánykérésére sajnálkozóan széttárhassa a karját.

Hogyan értékelhetjük Talleyrand erfurti viselkedését? „A szó teljes értelmében hazaárulást követett el” – ahogy Tarlé látta?¹⁹ Vagy csak „szolidaritását számolta fel”, ahogy Lentz fogalmaz?²⁰ Lacour-Gayet gúnyosan idézi Talleyrand megállapítását, mely szerint „ez volt az utolsó szolgálat, amit megtehettem Európának Napóleon uralkodása alatt, és úgy vélem, e szolgálatot neki is megtettem, személyesen.”²¹ Majd felteszi a kérdést: „Ha ez egy szolgálat, miért nem tette meg nyílt sisakkal?”²² Talán Talleyrand valóban túlzott, amikor azt állította, hogy a francia császárnak tett szolgálatot, mint ahogy Vitrolles báró előtt is felnagyította kissé saját szerepét: „Tudja, már mindenki megmentette Franciaországot, hiszen évente háromszor-négyszer megmentik. Erfurtban viszont, látja, én Európát mentettem meg a teljes felfordulástól.”²³ Aki azonban a szemére hányja, hogy nem „nyílt sisakkal” állt ki elvei mellett, az nem ismeri az autokratikus rendszerek természetét. Hogyan is lehetett volna nyíltan szembeszállni azzal a Napóleonnal, aki hagyta, hogy a párizsi Városházán ezt írják fel trónusa fölé: „*Ego sum qui sum*” – vagyis azt a mondatot, amellyel a Biblia szerint Isten válaszolt Mózesnek az égő csipkebokorból, amikor megkérdezte tőle a nevét?²⁴ (Ilyen nyílt istenítést a régi rend uralkodói nem tűrtek el: amikor Paul Troger festő az innsbrucki udvari várkapolna oltárképén Szent Ilonának Mária Terézia, Konstantin császárnak pedig a férje arcvonásait kölcsönözte, a császárné eltávolította az oltárképet.) Napóleon rendszerében egyáltalán nem lehetett nyíltan szembeszállni a császárral, nem volt helye a legális ellenzéknek – vagy engedelmeskedett valaki, vagy árulónak tekintették. Természetesen vissza is lehetett vonulni a magánéletbe, követve La Fayette, Chateaubriand és

¹⁹ TARLÉ, 1949. 79.

²⁰ LENTZ, 2002. 416.

²¹ TALLEYRAND II., 1957. 135.

²² LACOUR-GAYET, 1990. 640.

²³ LACOUR-GAYET, 1990. 626–627.

²⁴ Mózes második könyve, 3, 14.

mások példáját, de Talleyrand, aki úgy tudta, hogy egyik őse „királlyá tette” Capet Hugót, ezt minden bizonnyal származási és gyalázatos megfutamodásnak tartotta volna. Ő arisztokrata volt, akinek a helye a hatalom közelében van. Némi joggal érezhette úgy, hogy immár el kell különítenie egymástól Napóleon és Franciaország érdekeit, hogy nem a fejedelmet, hanem az államot kell szolgálnia, márpedig az állam számára egyre növekvő veszélyt jelentett Napóleon zsarnoksága és állandó háborúskodása.

Aki pedig úgy érzi, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés egykori tagja mégiscsak árulást követett el, amikor a forradalom által trónra emelt francia császár helyett az orosz önkényuralom képviselője mellé állt, az ismerkedjen meg alaposabban Napóleon és I. Sándor pályafutásával. Napóleon fokozatosan mindent megtagadott, ami a forradalomhoz fűzte őt. Hatalomgyakorlása során mit sem törődött a kormányzottak beleegyezésével, nem foglalkozott a császári esküjében emlegetett „politikai és polgári szabadságjogokkal”, s az általa létrehozott császári nemességgel veszélyeztette az állampolgári egyenlőség elvét. Még alattvalói magánéletébe is beavatkozott, amikor megkövetelte, hogy a megyék leggazdagabb és legelőkelőbb családjainak tagjai jelentsék be neki házassági terveiket. Zsarnokságát nem hasonlíthatjuk a XX. század totalitárius kormányzatainak tevékenységéhez, de azért egyre erősödött: 1811-től 1814-ig ugyanannyi személy (mintegy 2.000 fő) került politikai okokból börtönbe, mint a megelőző tíz év folyamán. Még a Szerb Antal irodalomtörténetében ismertetett anekdota is valóságos tényeken alapul. Théodore Desorgues költő valóban a charentoni elmeegógyintézetben halt meg négy év fogság után egyetlen szóvicc miatt: *„Bizony, a nagy Napóleon, egy igen nagy kaméleon.”*

A kortársak számára jóval nagyobb jelentősége volt annak, hogy a császár olyan háborúkba hajszolt százezreket, amelyeknek semmi közük sem volt „a francia nép érdekeihez, boldogságához és dicsőségéhez”, amelyeket Napóleon a császári esküjében emlegetett. Kontinentális blokádjával egy egész kontinens gazdasági életét szétzilálta. Felesküdött a konkordátum tiszteletben tartására is, de 1809 óta fogságban tartotta a katolikus

egyház fejét. I. Sándor cárt viszont nagyanyja, Nagy Katalin a francia felvilágosodás képviselőivel neveltette, a cár megreformálta birodalma kormányzatát, engedélyezte, hogy a földesurak felszabadítsák jobbágyaikat, s törvényt hozott új iskolák és egyetemek alapításáról. Első minisztere, Mihail Mihajlovics Szperanszkij már felvetette a hatalmak szétválasztásának és a nemesség megadóztatásának gondolatát is. Híres *Titkos utasításában* új európai egyensúlyról ábrándozott, amely fenn tudja tartani a békét, s azt tervezte, hogy „nem kíván mást, mint felszabadítani Franciaországot a despotizmus alól, amelyetől szenved, s lehetővé tenni számára, hogy szabadon megválassza azt a kormányzatot, amelyet adni akar önmagának.”²⁵ Bár Szperanszkij reformjaiból nem sok valósult meg, Európával és Franciaországgal kapcsolatos terveit Sándor valóra váltotta. Talleyrand tehát egy olyan uralkodót tagadott meg, aki egyre jobban kiteljesítette zsarnoki uralmát, s egy olyanhoz folyamodott, aki az autokrácia csökkentését és az európai hatalmi egyensúly helyreállítását tervezte. Nem a forradalom idején hangoztatott eszméit tagadta meg, hanem a forradalom eredményeinek védelméhez kész volt felhasználni egy külföldi uralkodó segítségét is.

1812-ben az orosz halottakat beleszámítva körülbelül egymillió áldozata volt annak, hogy Napóleon nem volt hajlandó kiegyezni Sándor cárral, és megkísérelte engedelmességre kényszeríteni őt.²⁶ Ilyen hullahegyek mellett vajmi csekély jelentősége van az arról folytatott vitának, hogy elárulta-e Talleyrand Napóleont vagy sem. Minden józan kortárs beláthatta, hogy az efféle tömegmészárlásnak véget kell vetni, Franciaország és Európa érdekei a békét kívánják. Ha Napóleon hajlandó erre, akkor vele hozzák létre, ha nem, akkor nélküle.

1814-ben pedig Sándor cár bebizonyította, hogy méltó volt Talleyrand bizalmára. A nagylelkű és idealista cár hangsúlyozni akarta a különbséget Napóleon Moszkvába való bevonulása és az ő Párizsba való bevonulása között. Anyjának ezt írta: „*Ha valami*

²⁵ REY, 2005. 299.

²⁶ ZAMOYSKI, 2008. 471.

örömmel tölt el, akkor ez az, amit Isten megengedett számomra, hogy ne hódítóként, hanem barátként tegyem meg” – mármint Párizs elfoglalását.²⁷ Még nem döntött Franciaország jövőbeli államformájáról, s őszintén hitt abban, hogy ezt a franciákkal közösen kell meghatározni. Ráadásul XVIII. Lajost sem kedvelte, aki nagyképűen bánt vele.²⁸ Így írt céljairól leendő külügyminiszterének, Ioann Kapodisztriának: „Meg kell adni minden nemzetnek a lehetőséget, hogy teljes szabadságban élvezze jogait és intézményeit; majd velünk együtt valamennyit egy általános szövetség védelme alá kell helyezni; a hódítók ambíciói ellen minket biztosítani kell, őket pedig meg kell védelmezni tőle.”²⁹

A cár maga hívta fel a szenátorokat arra, hogy „jelöljenek ki egy ideiglenes kormányt,... s készítsék el a francia nép számára megfelelő alkotmányt.” Talleyrand négy négyzetméteres hálósobájában pedig április 3-a és 5-e között sietve elkészítették Európa egyik legmodernebb alkotmányának tervezetét. Ezt a tervezetet Talleyrand irányítása alatt, néhány miniszter és szenátor közreműködésével fogalmazták meg. Mintája a brit alkotmány volt, örökletes felsőházzal, választott alsóházzal, amelyek a királyi akaratától függetlenül ülnek össze, az adó szabad megszavazásával, esküdtszékekkel, a bírák elmozdíthatatlanságával, a vallás- és sajtószabadság hangsúlyozásával. Az alkotmány megvédelmezte a forradalom valamennyi győztesének az érdekeit, biztosította a nemzeti javak eladásának visszavonhatatlanságát, valamennyi cím, járadék és rang fenntartását. A nemzeti akaratot hangsúlyozva kimondta, hogy a francia nép „szabadon” hívja meg a trónra a királyt (amivel kimondatlanul azt sugallta, hogy mást is meghívhatna), hogy a kormány a nemzet törvényhozása előtt felelős, az alkotmányt pedig népszavazással fogják elfogadni. Vagyis az alkotmány nem is restaurációt, hanem instaurációt, felújítást képviselt, mert nem helyreállított egy régi királyságot, hanem

²⁷ TROYAT, 2009. 334.

²⁸ PALMER, 1974. 289-290.

²⁹ PALMER, 1974. 326. o.

megújította azt. Történt mindez I. Sándor cár egyetértésével és támogatásával.

A körülmények alaposabb ismeretében meglehetősen eltörpül annak a kérdésnek a jelentősége, amely így hangzik: „Ki árult el kit?” A magam részéről inkább azokra a kérdésekre keresem a választ, hogy „Ki törekedett a háború folytatására?”, és „Ki akadályozta meg több ezer ember halálát?” és „Kik adtak modern, liberális alkotmányt Franciaországnak?”

Felhasznált irodalom

- DARD, 1935. = DARD, É.: *Napoléon et Talleyrand*. Paris, 1935, Plon.
- LACOUR-GAYET, 1990. = LACOUR-GAYET, G.: *Talleyrand*. Paris, 1990, Payot.
- LENTZ, 2002. = LENTZ, T.: *Nouvelle histoire du Premier Empire*. I. köt. Paris, 2002, Fayard.
- LENTZ, 2012. = LENTZ, Thierry: *Napoléon diplomate*. Paris, 2012, CNRS Éditions.
- ORIEUX, 1970. = ORIEUX, J.: *Talleyrand, ou le sphinx incompris*. Paris, 1970, Flammarion.
- PALMER, 1974. = PALMER, Alan: *Alexander I. Tsar of War and Peace*. London, 1974, Weidenfeld and Nicolson.
- PONIATOWSKI, 1986. = PONIATOWSKI, Michel: *Talleyrand et le Consulat*. Paris, 1986, Perrin.
- REY, 2005. = REY, Marie-Pierre: *Le projet européen d'Alexandre Ier*. In: *Napoléon et l'Europe*. Szerk. Thierry Lentz. Paris, 2005, Fayard.
- SZOLZSENYICIN, 1997. SZOLZSENYICIN, Alekszandr: *Az „ orosz kérdés” a XX. század végén*. Bp. 1997, Európa.
- TALLEYRAND, 1957. = TALLEYRAND: *Mémoires*. I. és II. köt. Szerk. Paul-Louis Couchoud, Jean-Paul Couchoud. Paris, 1957, Librairie Plon.
- TARLÉ, 1949. = TARLÉ, Jevgenyij Viktorovics: *Talleyrand*. Bp. 1949, Franklin.
- TROYAT, 2009. = TROYAT, Henri: *La grand histoire des tsars*. 2. köt. Paris, 2009, Omnibus.

TULARD, 2006. =. TULARD, Jean: *Napoléon. Les grands moments d'un destin*. Paris, 2006, Fayard.

WARESQUIEL, 2003. = WARESQUIEL, E. de: *Talleyrand, le prince immobile*. Paris, 2003, Fayard.

ZAMOYSKI, 2008. = ZAMOYSKI, Adam: *1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata*. Bp. 2008, Park.

BODOR MÁRIA

BÉKÉKTŐL FORRADALMAKIG

**Orosz – itáliai kapcsolatok a bécsi kongresszustól a
nápolyi és piemonti forradalmakig**

Tanulmányomban azt kívánom áttekinteni, miként alakultak az orosz–itáliai kapcsolatok a párizsi békétől az 1820-as évek elején lezajlott itáliai forradalmakig.

Az Orosz Birodalom hagyományosan jó kapcsolatokat ápolt az itáliai államokkal, már az első hivatalos diplomáciai kapcsolatok felvétele (1770-es évek vége) óta. Különösen a Nápolyi és a Szárd–Piemonti Királyság foglalt el kiemelt helyet az itáliai orosz külpolitikában, de hangsúlyozni kell, hogy ez az irány mindig a többi nagyhatalom, főként Ausztria és Anglia itáliai viszonyaival szoros összefüggésben volt.

Az új európai rendezés (párizsi békék, bécsi szerződés, Szent Szövetség, négyhatalmi szerződés)

Hobsbawm felhívja rá a figyelmet, hogy a nagyhatalmaknak elég hosszan sikerült stabilizálniuk az európai viszonyokat. A krími háborúig nem került sor nagyobb háborúra, sőt ettől eltekintve egészen 1914-ig nem volt olyan háború, amiben kettőnél több nagyhatalom részt vett volna.¹

A bécsi kongresszus, melynek fő célja a konzervativizmushoz való ragaszkodás volt a nemzetközi kapcsolatokban, és a párizsi békék (1814. május 30.; 1815. november 20.) döntései megerősítették az új erők rendszerét Európában. G. Gentz, K. L. Metternich osztrák kancellár első titkára azt a kijelentést tette, hogy „*az európai politikai rendszer megújításáról*”, „*az igazságosságon alapuló szilárd béke*” a tömegek megnyugtására lett kifejtve, és

¹ HOBBSAWM, 1988. 100.

hogy ünnepélyes jelleget adjon, de a kongresszus valódi célja az volt, hogy „a legyőzöttek hagyatékát elosszák a győztesek között”.²

A bécsi kongresszust Arrigo Solmi a következőképpen értékelte: „Valójában a nagyhatalmak, félve a forradalomtól és helyre akarva állítani az 1789 előtti állapotokat, csak egy ostoba reakció szempontjaitól tudták magukat vezettetni, és az egyensúly és béke látszólagos célja mellett csak az uralkodók érdekeit nézték, megfedkezve a népek vágyódásairól és követeléseiről.”³

A bécsi kongresszus feladata az erőegyensúly megteremtése volt, az, hogy elkerüljék bármely állam Európa feletti hegemoniájának megteremtését. I. Sándor a béke fenntartását az uralkodók vallásos-misztikus alapon történő „baráti szövetségbe” egyesítésével kívánta megvalósítani.⁴ Ezt a szerepet a Szent Szövetség töltötte be, amely az európai béke ügyét, a monarchiák egységét, a legitimizmus megerősítését szolgálta. Párizsban alakult meg 1815. szeptember 26-án, aláírói I. Ferenc osztrák császár, III. Frigyes Vilmos porosz király és I. Sándor orosz cár voltak. Anglia nem kívánt belépni a szövetségbe. A pápa és a török szultán kivételével végül minden európai kontinentális uralkodó csatlakozott hozzá.

A vallási tartalmú szövetség mellett 1815. november 20-án Anglia, Ausztria, Oroszország és Poroszország aláírta az ún. négyhatalmi szerződést, amelyben kölcsönösen kötelezettséget vállaltak az európai rendszer fenntartására. Ez a szerződés már valódi katonai erőt is rendelt a felállított új egyensúly megőrzésére. Megállapodtak, hogy rendszeresen ülésezni fognak a felmerülő problémák megvitatása céljából.⁵

A Szent Szövetség első kongresszusára Aachenben került sor 1818-ban, ahol a négyes szövetségi rendszert kibővítették Franciaország felvételével. I. Sándor ezt az orosz diplomácia nagy eredményeként tartotta számon.⁶

² ORLIK, 1998. 11.

³ SOLMI, 12.

⁴ MARKOV, 1989. 68.; ORLIK, 1998. 4., 11–12.; POTYEMKIN, 1959. 526–527.

⁵ BEBESI, 2005. 54–55.

⁶ BODNÁR, 2008. 192.

A napóleoni háborúk után az Orosz Birodalom a legerősebb szárazföldi hatalommá vált. Megerősítette vezető szerepét a napóleoni Franciaország feletti győzelem után. Megszerezte Finnországot, Besszarábiát és Lengyelország nagyobbik felét.

Itáliát érintően a béke továbbra sem hozott létre egy egységes államot a félszigeten, de kevesebb itáliai állam maradt: a Szárd-Piemonti Királyság (megkapta a Genovai Köztársaság területét), Lombardia és Velence osztrák birtokok maradtak, Pármai, Modenai és Toszkán Hercegségek (utóbbi 1847-ben megkapta Lucca Hercegségét), Pápai Állam és a Nápolyi Királyság (1816-tól Szicíliai Kettős Királyság lett a hivatalos neve). A trónokra visszatértek a „legitim” dinasztiák: a Savoyai ház a Szárd Királyság trónjára, a nápolyi Bourbonok Nápolyba, a Habsburg házból származó uralkodók a hercegségekbe, illetve helyreállították a pápa világi hatalmát. Minden itáliai állam csatlakozott a Szent Szövetséghez. Az Appennini-félszigeten Ausztria befolyása jelentősen megnövekedett.⁷

Nem sokkal a bécsi szerződés (1815. június 9.) aláírása⁸ után az európai országokban elterjedt a békével szembeni elégedetlenség. Egymás után törtek ki a forradalmak, amelyek a restauráció rendszerével és a Szent Szövetség politikájával egyaránt szemben álltak. Kis Aladár Itáliát nevezi meg a bécsi kongresszus által létrehozott európai erőegyensúly egyik leggyengébb és legbizonytalanabb pontjának.⁹

Az itáliai államokkal folytatott kapcsolatok 1815–1820 között

Ezekben az években a hivatalos diplomácia mellett a titkos társaságokkal fenntartott kapcsolatok is komoly szerepet töltek be.

Az itáliai titkos társaságok eleinte mint a francia elnyomás elleni fegyver jelentek meg, 1815 után pedig a visszaállított reakciós rendszerek és Ausztria ellen fordultak. 1815–1820 között

⁷ ORMOS-MAJOROS, 1998. 29.

⁸ Részletesen ld.: DIÓSZEGI, 1997. 58–61.

⁹ KIS, 1975. 41.

ezek az összeesküvő szervezetek elterjedtek egész Itáliában. Nápolyi Királyságban és a Pápai Államban a carbonari mozgalom lett a legkiterjedtebb mozgalom.¹⁰ A Nápolyi Királyságban már J. Murat számára is komoly belpolitikai problémává vált ez a mozgalom, de az még inkább elterjedt a restauráció éveiben. Egységes carbonari irányzat nem létezett. A liberális alkotmányos monarchia párti ág mellett volt egy radikálisabb, „jakobinus” irány. A carbonari mozgalom olyan méreteket öltött, hogy 1816-ban a Nápolyi Királyság rendőrminisztere, Canoza elhatározta, hogy leszámol a mozgalom mindkét ágával egy szintén titkos, de reakciós szervezet, Calderariak segítségével. 1816 tavaszán ez a szervezet Apuliában terrorba kezdett a helyi liberálisok és carbonarik ellen. Ők önvédelemhez fordultak, és polgárháborús veszély kezdett kialakulni. A carbonarik tevékenységét ezzel sem tudták visszaszorítani, sőt Dél-Itáliában sikerült megszerezniük a parasztság támogatását, ezáltal még nagyobb tömeget mozgósított, mint Itália más részein.¹¹

Ausztria féltékenyen figyelte, hogy Oroszország milyen jó kapcsolatokat ápol az itáliai államokkal.¹² 1816–1818 között Bécsben már egyenesen az a gyanú ébredt, hogy Oroszország és Piemont között titkos megállapodások születtek, amikben Oroszország támogatta Itália területi megnövelésére irányuló reményeket. Mindezt alátámasztani látszott, hogy I. A. Kapodisztriasz az itáliai államok képviselőivel folytatott beszélgetéseiben többször felhozta Itália függetlenségének kérdését. A torinói orosz követ, a liberális P. B. Kozlovskij gróf¹³ folyamatos kapcsolatokat tartott fenn az itáliai összeesküvőkkel és a titkos társaságokkal. Az orosz kabinet tisztában volt Kozlovskij liberális nézeteivel, a piemonti kormány tiltakozása ellenére mégis őt nevezték ki erre a posztra, és hosszú időn át

¹⁰HEARDER, 1992. 141. Az osztrák kabinet 1820. október 23-i jegyzékében is utal a carbonarik aktív propagandájára, amit azért folytattak, hogy egész Itáliában a maguk oldalára állítsák a népet. Ezt a jegyzéket a troppai kongresszus első ülésén fel is olvasták. Ld.: VPR XI. Prim. 240. 787.

¹¹MIZIANO, 1970. 86–94.

¹²ORLIK, 1998. 26.

¹³Kozlovskij gróf 1812–1818 között orosz követ a szárd királynál.

töltötte be a tisztségét. Metternichnél Oroszország Itália-politikája nem váltott ki nyugtalanságot. Tudta, hogy Piemont jó kapcsolatokat ápol Angliával, akinek érdeke az egyensúly fenntartását szolgálta, ezért nem támogatta Piemont osztrák-ellenes lépéseit.¹⁴ Metternich úgy vélte, hogy az Itáliában jelen lévő titkos társaságok csak abban az esetben szerezhetnének komoly jelentőséget, ha valamelyik nagyhatalom egyesítené őket Itália függetlenségért. Az osztrák kancellár úgy vélte, hogy Anglia ezt biztosan nem tenné meg, tehát az a külföldi állam, amelyik ebből a szempontból veszélyt jelenthet Ausztriára, az vagy Poroszország, vagy Oroszország lehet.¹⁵

A bécsi kongresszus előestéjén az itáliai titkos társaságok politikájában szakadás történt. Az egyik irányzat fő célja az önálló politika vezetése volt, nem reménykedtek sem Anglia, sem Oroszország, sem Franciaország, sem pedig itáliai uralkodó támogatásában. A másik irányvonal szerint semmilyen reális eredményt nem lehet elérni nagyhatalmi, vagy itáliai uralkodó támogatása nélkül, és ők fokozatosan Oroszország felé fordultak. Ez az orientáció egész Itáliában elterjedt 1815-től egészen az 1820–21-es felkelésekig, amiknek résztvevői nem kis mértékben számítottak Oroszországra, és nem ingatta meg őket még az a pozíció sem, amit Oroszország foglalt el a felkelések idején.¹⁶

Rögtön 1815 őszén, a bécsi kongresszus után az orosz ügynökök Itáliába mentek, hogy kapcsolatokat létesítsenek a titkos társaságokkal. De Castro itáliai történész szavai szerint: „1815 után az egész félszigeten hemzsegték az orosz ügynökök, akiknek fő központjuk Rómában volt és Itália helyzetéről szóló statisztikai és gazdasági adatok összegyűjtése ürügyével tevékenykedtek, Ausztria nagyon gyanúsán viszonyult hozzájuk és szemmel tartotta őket.”¹⁷

Az osztrák rendőrségi dokumentumokban megőrződött Brambilla jelentése, aki hosszú éveken át Ausztria kémje volt Itáliában: „A függetlenség itáliai hívei valóban készek lettek volna

¹⁴ BERTI, 1959. 322.

¹⁵ BERTI, 1959. 323, 384.

¹⁶ MIZIANO, 1970. 108.; BERTI, 1959. 329.

¹⁷ BERTI, 1959. 330.

felhasználni más külföldi erőt, ami együttműködött volna a nemzeti függetlenségért folytatott felkelő mozgalomban, de ugyanilyen igaz az is, hogy senki közülük nem számított Oroszország közvetlen segítségére, hanem csak arra a befolyásra, amit az mutathatott volna az Osztrák Állammal való nézeteltérés esetén.”¹⁸

Oroszországnak az 1820–21-es itáliai forradalmak előestéjén volt két képviselője Itáliában. F. C. Laharpe, aki hivatalos minőségben Itáliába kísérte Mihail nagyherceget, és Kapodisztriasz orosz külügyi államtitkár, aki 1819 tavaszától 1820 őszéig Itáliában tartózkodott egészségügyi gyógykezelés miatt, ami sok mendemondát váltott ki az európai udvaroknál.¹⁹ Laharpe és Kapodisztriasz próbálták azt sugalmazni ezeknek a társaságoknak, hogy Oroszország megérti a törekvéseiket, és a megfelelő pillanatban a cár támogatni is fogja azokat. Laharpe itáliai utazása lehetővé tette elterjeszteni és megerősíteni az I. Sándor liberalizmusáról fennálló véleményeket.²⁰

Pozzo di Borgo és Nesselrode a cár „liberalizmusát” és „alkotmányosságát” egyfajta nyugatra irányuló exportáruként tekintették.²¹ I. Sándor néha valóban támogatta az osztrák hatalom alatt álló itáliai liberálisokat, ahogyan támogatta a görögöket az Oszmán Birodalom ellen, sőt Metternich visszaemlékezései szerint egyszer megkérte az angol ellenzék vezetőjét, hogy készítsen el egy írásos tervezetet, miként lehetne Oroszországban megteremteni a liberális ellenzéket Arakcsjevvvel szemben.²² Sándor külpolitikai kettősségét jelzik ingadozásai a liberalizmus és a reakciós döntések felé, valamint a külügyek vezetésében álló két ellentétes beállítottságú orosz diplomatája is ezt képviselte. Karl Robert Nesselrode gróf konzervatív gondolkodású volt, a Szent Szövetség eszméinek képviselője, „Metternich híve”. Ivan Antonovics Kapodisztriasz gróf mérsékelt alkotmánypárti liberális nézeteket vallott és

¹⁸ BERTI, 1959. 330.

¹⁹ BERTI, 1959. 330–331.

²⁰ BERTI, 1959. 331.

²¹ BERTI, 1959. 348.

²² BERTI, 1959. 358.

ellenezte „az osztrák rendszert”.²³ Ez a politika lehetővé tette az orosz kabinetnek, hogy a külföldi liberálisok támogatását élvezze.²⁴

I. Sándor liberalizmusra való hajlama a szemjonovszkojei ezred lázadásáig tartott.

A titkos társaságok mellett a hivatalos szárd-piemonti kormány is nagy reményekkel tekintett Oroszországra. Az, hogy Oroszország olyan nagyhatalom, amely segítheti az itáliai államok függetlenségét a többi nagyhatalommal szemben, főként Ausztriával, de úgy, hogy közben nem támaszt Itáliával szemben semmiféle igényt, már a hivatalos orosz-szárd diplomáciai kapcsolatok felvételekor fontos szempont volt a Szárd – Piemonti Királyságban. Ezt a felfogást tovább erősítette, hogy a napóleoni háborúk után Oroszország a többi nagyhatalommal szemben megvédte a szárd királyság területi épségét.

Ez a hozzáállás 1815 után is megmaradt, erre utal Valleza piemonti államkancellár Cotti di Bruzasco-nak, az új pétervári ügyvivőnek adott 1817 áprilisi titkos levele is: „[...] Oroszország az összes európai ügyre gyakorolt hatalmas befolyásával fő támaszunknak mutatkozik minden hamisságban, melyek országunkat fenyegethetik a jövőben, és ezért nagyon fontos elérni azt, hogy ez a nagyhatalom ezentúl is nekünk ajándékozza barátságát és védnökségét, amit jelenleg is kinyilvánít nekünk.”²⁵

Valleza 1819-ben kifejtette G. O. Stackelberg torinói orosz követnek²⁶, hogy a carbonarik mozgalma szerint csak néhány fanatikusból és intrikusból áll, akiknek nincsenek eszközeik egy összefogott összeesküvés megszervezéséhez, és terveik túl megfontolatlanok ahhoz, hogy komoly veszélyt jelentsenek az uralkodók számára.²⁷

Bruzasco elkészítette az itáliai helyzetet érintő feljegyzését („Itália morális és politikai helyzetéről a bécsi kongresszus

²³ HELLER, 2003. 489.; BERTI, 1959. 356.

²⁴ ORLIK, 1998. 20–22.; BERTI, 1959. 360.

²⁵ BERTI, 1959. 368.

²⁶ Stackelberg gróf 1818–1835 között Nápolyban volt orosz követ, 1820–1822. évek közötti megszakítással

²⁷ BERTI, 1959. 370.

után"). Az ügyvivő szerint szükséges megteremteni a félsziget északi és középső részén egy erős itáliai államot, amelyik függetlenségét Oroszország segítene biztosítani. Ez az állam nagyban hozzájárulna az európai béke megőrzéséhez. A Nápolyi Királyságot illetően úgy vélte, hogy szükség van a fenntartására, és e királyság és Oroszország közötti tradicionálisan jó kapcsolatok miatt mindez megalapozott.²⁸

Valleza menesztése után 1821-ben Cotti di Bruzascot visszahívták Pétervárról.

A nápolyi forradalom és az európai diplomácia

A nápolyi alkotmány bevezetése mellett a királyság széles társadalmi rétege felsorakozott, a tisztek körében különösen népszerű volt a gondolat, hogy korlátozzák az uralkodó hatalmát és elérjék az Ausztriától való függetlenséget. Ezek a tisztek a mérsékelt alkotmányosság hívei voltak, és bizalmatlanul viszonyultak a carbonarikhoz, akik a példát az 1812-es spanyol alkotmányban látták. Az 1820. évi spanyolországi forradalom hírére a carbonarik Guglielmo Pepe tábornokhoz fordultak a javaslattal, hogy álljon a carbonari forradalom élére, de ő elutasította ezt a kérést. Ezért a carbonarik vezetőinek figyelme a kisebb rangban szolgáló tisztekre irányult, akik Nápoly közeli városokban szolgáltak, illetve magában a fővárosban, majd a többi városban is híveket toboroztak maguknak és a felkelést kiindulásuként július első napjaira tűzték ki. Július 1-jéről 2-ra virradó éjjel a carbonarik és a katonák (L. Minichini, M. Morelli és G. Silvati vezetésével) megadták a jelet a forradalomra. Nolából Avellino városa felé indultak, ahová július 3-án érkeztek meg, és a városi helyőrség parancsnoka csatlakozott a felkelőkhöz.²⁹ Az események híre gyorsan elterjedt Dél-Itáliában, és a vidéki milíciák is csatlakoztak a felkeléshez. A sikerek láttán végül Pepe elhatározta, hogy a felkelés élére áll. Három ezred nápolyi helyőrséggel elhagyta a fővárost, július 6-án Avellinoba vonult és

²⁸ Bruzasco tervezetéről ld.: BERTI 1959. 371–376.

²⁹ SOLMI, 23.

parancsnoksága alá vette a felkelőket. Ezért mondták azt, hogy itt „a hadsereg követte a népet, és nem a nép a hadsereget, mint Spanyolországban”.³⁰

A király kénytelen volt alkotmányt adni, és összehívni a parlamentet. A Szicíliai Kettős Királyságba 1820. július 7-i dekrétummal bevezetett alkotmány gyakorlatilag az 1812-es spanyol alkotmány itáliai nyelvre fordítása volt.³¹ Azonban az alkotmánypártiak tábora tele volt ellentmondással³², a király pedig bécsi nagyköveten keresztül tájékoztatta az osztrák császárt és Metternichet, hogy csak a fegyveres erőszak hatására írta alá az alkotmányt.

A nápolyi események híre aktív cselekvésre ösztönözte a bécsi udvart. Metternich Ju. A. Golovkin bécsi orosz nagyköveten keresztül javasolta az orosz udvarnak, hogy a két császár találkozzon Pest környékén. A bécsi udvar I. Ferdinánd kétségbeesett levelével, és a Nápolyi Királysággal megkötött 1815. június 12-i szerződéssel indokolta az osztrák ellenlépések szükségességét, ami szükség esetén megengedte, hogy a nápolyi hadsereg parancsnokságát osztrák tábornoknak adják át. A szerződéshez csatolt titkos cikkely kimondta, hogy az uralkodók kötelességüknek tekintik megvédeni államaikat és polgáraikat az új mozgalmaktól, az elővigyázatlan újításoktól.³³ L. J. Lebzeltern pétervári osztrák nagykövet³⁴ kifejtette Nesselrode-nak és Kapodistriasznak, hogy a rokoni kapcsolatok, melyek összefűzik I. Ferencet több itáliai állam uralkodójával, és Ausztria földrajzi helyzete teszik Ausztriát „az itáliai társadalmi nyugalom magától értetődő őrévé és védelmezőjévé”³⁵. I. Sándor ellenállt az osztrák javaslatnak, hogy a nápolyi eseményeket csak a két császár találkozásán vitassák meg („nem egészen felel meg az európai

³⁰ MIZIANO, 1970. 94–102

³¹ VPR XI. Prim. 256. 798.; MIZIANO, 1970. 101.

³² Ld. részletesebben: G. D. Mocenigo jelentései Kapodistriasznak: VPR XI. Prim. 243, 788–789.; MIZIANO, 1970. 103–106.

³³ VPR XI. Prim. 260. 798., Dok. 177. 560.

³⁴ 1816–1826 között volt követ Pétervárott

³⁵ VPR XI. Prim. 227. 782.

szövetség elveinek"³⁶). Javasolta a nagyhatalmak uralkodóinak, vagy képviselőinek közös tanácskozását. Hosszú diplomáciai levelezések után végül abban állapodtak meg, hogy Troppauban fog összeülni a kongresszus 1820 október elején. Az angol és a francia kabinet csak megfigyelőket küldött az ülésre.

Az új nápolyi kormány igyekezett megvédeni az alkotmányt a nemzetközi szinten. 1820. október 1-jén Campochiaro új nápolyi külügyminiszter a nápolyi kormány nevében minden európai államnak elküldte a jegyzékét, melyben megmagyarázták az országban lezajlott eseményeket. A bécsi kabinet politikáját „*a két udvar közötti barátságnak ellentmondó érzésként*"³⁷ értelmezte. A jegyzék kinyilvánította, hogy az ország belügyeibe történő fegyveres beavatkozás esetén a nápolyi nép kész megvédelmezni „*saját függetlenségét és alkotmányát..., és nem alárendelődni külföldi igának*"³⁸. Metternich ezt a nápolyi kormány oldaláról történő háború kihirdetéseként fogta fel. Ezért 1820. október 5-én Campochiaro Stackelberghez egy újabb levelet küldött, melyben Nápoly kifejezte háláját és békeszeretét Ausztria és a többi állam felé, ugyanakkor magyarázatot követelt Ausztriának az Itáliában lévő csapatai hadi előkészületeiről és megerősítéséről.³⁹

A nagyhatalmak elzárkóztak az új nápolyi kormány elismerésétől, csak Svájc és Spanyolország ismerték el az új nápolyi vezetést.⁴⁰

1820. szeptember 2-án Kapodisztriasz levelet küldött G. O. Stackelberg nápolyi követnek. Kifejtette, hogy a spanyol és a nápolyi forradalmak részleges megoldása kevés, mert azok kiújulhatnak máshol, ezért a Szent Szövetség fórumának kell megvitatni a további teendőket. Előírta, hogy az orosz követ a spanyol és nápolyi eseményekről semmilyen véleményt nem alkothat. Azonban, nehogy a cári képviselő hallgatása bármilyen tévedésbe ejtse az új kormányt, előírta a követnek, hogy szükség

³⁶ VPR XI. Prim. 227.782.

³⁷ VPR XI. Prim. 248. 791.

³⁸ VPR XI. Prim. 248. 791.

³⁹ VPR XI. Prim. 241. 787–788.

⁴⁰ <http://www.cronologia.leonardo.it/storia/a1820c.htm> (Letöltés ideje: 2014. 09. 24.)

esetén kinyilváníthatja, hogy az orosz udvar elítéli a nápolyi forradalom okait és eszközeit. Utasította a követet, hogy a királyi családdal és „a rend barátaival” a megszokott viszonyt tartsa fenn.⁴¹

I. Sándor és miniszterei a nápolyi forradalomhoz annak kitörésétől ellenségesen viszonyultak, de Oroszország kormányzó köreiből nem kívánták, hogy Ausztria befolyása tovább erősödjön az itáliai államokban. Ausztria itáliai intervenciójának korlátozásának híve volt Golovkin és Kapodisztriasz. Utóbbi különösen szimpatizált az alkotmányos monarchia eszméjével, a mérsékelt alkotmány bevezetése mellett állt, ami megakadályozhatná a további európai forradalmak kialakulását.⁴²

1820. szeptember 16-án az angol kormány nápolyi követének semleges, békéltető magatartást írt elő. A követ amennyiben úgy éreznél, hogy a nápolyi király és családja veszélybe kerülne, akkor a brit hajóraj Földközi-tengerre küldött parancsnokánál kell menedéket keresniük. A bécsi angol követnek adott instrukcióban pedig kifejezte, hogy Anglia nem helyesli ugyan a nápolyi fordulatot, de szigorúan tartózkodik a hivatalos állásfoglalástól. Semleges kíván maradni, de a szövetségeket nem akadályozza a kérdés megoldásában.⁴³ Angliának nem állt érdekében, hogy a nápolyi kérdést csak Ausztria és Oroszország rendezze, mivel az könnyen azzal járhatott volna, hogy az orosz csapatok ismét megjelennek Európában, hadihajói pedig a Földközi-tengeren.⁴⁴

1820. augusztus 10-én a francia kormány feljegyzést küldött a nagyhatalmakhoz a spanyolországi és nápolyi események kapcsán. Javasolták a nagyhatalmak ülését az események megvitatására. A nápolyi helyzetet úgy értékelték, hogy ott a forradalom oka csak bizonyos katonai vezetők vagy titkos szervezetek romboló tevékenységének nagyraagyása volt. A Nápolyi Királyságba történő intervenciót Franciaország

⁴¹ VPR XI. Dok. 156. 490.

⁴² VPR XI. Prim. 227. 782–783.

⁴³ VPR XI. Prim. 215. 777–778.

⁴⁴ ORLIK, 1998. 41

megalapozottnak tartotta.⁴⁵ A troppai kongresszus idején Franciaország nem akarta, hogy osztrák csapatok jelenjenek meg Nápolyban, inkább Oroszország segítségével közvetíteni szándékozott volna I. Ferdinánd és alattvalói között.⁴⁶

A porosz kormány támogatta Ausztria javaslatát a nápolyi kérdésben.⁴⁷ Az osztrák-nápolyi titkos szerződés alapján az osztrák jogot a kérdés rendezésére teljesen elismerte.

Az orosz társadalmi vélemény szemében a fegyveres intervenció az európai forradalmi megmozdulások elnyomására nagyon népszerűtlen volt. Nagy elégedetlenséget váltott ki Metternich növekvő befolyása a cárra. A cár titkos ügynökein keresztül értesült ezekről a hírekről, valamint arról is, hogy forrongás érződik a hadseregben.⁴⁸

A hosszas diplomáciai előkészületek után 1820. október 23-án megnyílt az öt szövetséges állam kongresszusa Troppauban. Az előzetes tárgyalások során addigra Metternichnek sikerült jelentős mértékben I. Sándort Ausztria álláspontjának elfogadása felé hajlítani. A kongresszus megnyitása után az osztrák kancellárnak sikerült elérnie az orosz oldal részéről Ausztria Nápoly ügyeibe történő katonai beavatkozásának „morális támogatását”.⁴⁹ Október 29-től pedig Ausztria, Poroszország és Oroszország meghatalmazottjai már nem hivatalos tárgyalásokat folytattak az angol és francia megfigyelők jelenléte nélkül.

A kongresszuson Kapodisztriasz javaslatát a nápolyi kormányzás alkotmányos formájának fenntartásáról a nápolyi nép nemzeti várakozásainak megfeleltek volna, de Metternich részéről komoly ellenállást váltott ki.

1820. október 28-ról október 29-re virradó éjszaka megtörtént Pétervárott a szemjonovszkojei ezred lázadása. Az eseményekről I. Sándor Troppauban értesült, és Metternich emlékirata szerint a cár a következő kijelentést tette: „a radikálisok szervezték meg ezt a

⁴⁵ VPR XI. Prim. 238. 786–787.

⁴⁶ ORMOS-MAJOROS, 1998. 36.; MARKOV, 1989. 70.

⁴⁷ VPR XI. Prim. 245. 789.; Prim. 250. 792.

⁴⁸ VPR XI. Prim. 252. 792–793.

⁴⁹ VPR XI. Dok. 177. 555–562.; Prim. 253. 794–795.

katonai zendülést avégett, hogy megijessék őt és kényszerítsék visszatérését Pétervárra”⁵⁰. A lázadást gyorsan leverték, de a „szemjonovszkoei történet” megkönnyítette Metternichnek a nápolyi forradalom elfojtásáról szóló kérdés megoldását, illetve meggyengítette Kapodisztriasz helyzetét az orosz kabinetben.

Metternich kidolgozta az ellenforradalmi fegyveres intervenció tervét, de Kapodisztriasz is kidolgozott egy tervezetet, ami a nápolyi kérdés megoldásának békés úton történő rendezését javasolta. A két tervezet megvitatása éles harc volt a két államférfi között. Metternich egy magánlevelében a következő kijelentést tette: *„Minden innen kiinduló dokumentumban az eszmék az enyéme, de a kiadásuk Kapodisztriaszé. Ez arra vezet engem, hogy gyakran nem ismerem fel saját eszméimet. Időtömegeket veszítünk el az igazítással és javítással.”*⁵¹

1820. november 19-én elkészült az előzetes jegyzőkönyv és kiegészítése az intervenció elvéről, és még ezen a nap Ausztria, Poroszország és Oroszország aláírta. Elismerte a nagyhatalmak jogát fegyverrel beavatkozni a Nápolyi Királyság belügyeibe. A beavatkozás elve alapján azokat az országokat, ahol győz a forradalom, ki kell zárni a Szent Szövetségből, ha pedig a forradalom más országok nyugalma is megzavarja, akkor a szövetségeseknek bele kell avatkozniuk.⁵² *„Mindazon államok, melyek az európai szövetség részét alkotván, forradalmi állapotban vannak és más államokra nézve veszedelmet képeznek, megszűnnek a szövetség tagjai lenni, amíg a rend helyreállítva nem lesz.”*⁵³

E dokumentumok aláírását Anglia és Franciaország is megtagadta. Európában elterjedtek a hírek, hogy a troppai ülések a három ország különtalálkozóját takarta, ezeket a felvetéseket a három nagyhatalom igyekezett megcáfolni. Metternich Anglia és Franciaország előtt azzal érvelt a jegyzőkönyv elfogadását illetően, hogy ők Troppauba csak megfigyelőket küldtek, akik nem rendelkeztek kormányaik

⁵⁰ VPR XI. Prim. 253. 795.

⁵¹ VPR XI. Prim. 253. 795.

⁵² HELLER, 2003. 492.

⁵³ ORMOS-MAJOROS, 1998. 36.

felhatalmazásával a kérdések megvitatásáról.⁵⁴ Anglia és Franciaország nem csatlakozott a protokollhoz.

A troppai kongresszust áthelyezték Laibachba, hogy közelebb legyenek a Szicíliai Kettős Királysághoz. A laibach-i kongresszusra I. Ferdinánd meghívása újabb bonyodalmakat váltott ki. Az orosz kabinet VII. Pius római pápát kívánta megbízni a szövetséges államok és a nápolyi kormány közötti közvetítéssel, ha a forradalmárok nem engednék el a királyt Laibachba utazni. Ausztria inkább arra törekedett, hogy a pápa szentesítse az osztrák hadjáratot.⁵⁵ A közvetítésre végül nem volt szükség, mivel a nápolyi parlament beleegyezett I. Ferdinánd elutazásába, de előtte esküt kellett tennie az alkotmány iránti hűségére. Laibachba több itáliai állam képviselőjét is meghívták (Pápai Állam, Szárd Királyság, Modena, Toszkána). Kapodisztriasz az itáliai államok képviselőiben Ausztria Appennini-félszigeten való befolyásának további erősödésének ellenzőit remélte megtalálni. Azonban az itáliai résztvevők támogatták Ausztria intervencióját a Szicíliai Kettős Királyság területére, mivel inkább saját sorsukért, és nem az osztrák beavatkozás Itáliát érintő következményei miatt aggódtak. Egyedül a Pápai Állam nyilvánított ki semlegességet a kérdésben.⁵⁶

Az 1820. december 24-i ülésén határozatot hoztak a troppai kongresszus bezárásáról és Laibachban a nápolyi királlyal való tárgyalások megkezdéséről *„királyságának valódi szükségleteiről”*⁵⁷. Elutazása előtt Ferdinánd kijelentette a parlamentnek, hogy elutazik avégett, hogy *„megmentse a nemzetet a háború fenyegetésétől”*⁵⁸. Laibachba érkezve a király személyesen kérte a kongresszus résztvevőit a katonai beavatkozásra.⁵⁹

1821. január 11-én megnyílt a kongresszus Laibachban. Oroszország pozíciójára két ellentétes irányvonal volt hatással:

⁵⁴ VPR XI. Prim. 263. 799.; ORLIK, 1998. 44.

⁵⁵ Részletesebben: VPR XI. Prim. 253. 797., Prim. 255. 797–798., Prim. 261. 798.

⁵⁶ VPR XI. Prim. 301. 809.; ORLIK 1998. 45.

⁵⁷ VPR XI. Prim. 270. 801.

⁵⁸ VPR XI. Prim. 280. 802.

⁵⁹ BEBESI, 2005. 57.

Kapodisztiasz vonala, ami a nápolyi ügy békés rendezésére irányult, illetve I. Sándor fordulata az Ausztriával való szorosabb együttműködés felé és Nesselrode növekvő befolyása.⁶⁰

1821. január 28-án Ferdinánd a fiát arról tájékoztatta, hogy a szövetségesek nem ismerik el a nápolyi forradalmat, és a kialakult helyzetet „összeegyeztethetetlennek tartják a királyság nyugalmaival és a szomszédos államok biztonságaival”⁶¹. Ferdinánd javasolta, hogy küldjenek el egy levelet az új nápolyi kormánynak szóló javaslattal, hogy önként vessék alá magukat a király hatalmának. A szövetségesek felhívták a király figyelmét arra, hogy ha ez meg is valósul, az osztrák hadsereg akkor is a királyság területére fog vonulni. A hadsereg feladata az lesz, hogy helyreállítsa a királyi hatalmat és „örökre megszüntesse mindazoknak az összeesküvéseit, akik a mozgalmak bűnöseinek mutatkoznak”⁶².

1821. február 6-án 60.000 fős osztrák hadsereg kelt át a Pó folyón. Ez alkalomból az osztrák kormány deklarációt jelentetett meg a *Laibacher Zeitung* különszámában, ebben az állt, hogy a Nápolyi Királyságban a forradalom útján megteremtett rezsim békés vagy katonai úton való megdöntése után a szövetséges uralkodók küldetésüket teljesítettnek fogják tartani. Az osztrák parancsnokság nem számít ellenállásra, de ha a harci cselekmények kiszélesednek, akkor az orosz cár egyesíteni fogja csapatait az osztrák hadsereggel.⁶³ Az osztrákok március 23-án elfoglalták Nápolyt és visszaállították a Bourbon ház uralmát.⁶⁴

A laibachi kongresszuson Kapodisztiasz teljes politikai vereséget szenvedett. Az európai forradalmi mozgalmak és a szemjonovszkojei ezred lázadása miatt I. Sándor szakított a Kapodisztiasz jelentette vonallal.

A laibachi kongresszus hivatalosan 1821. február 14(26)-án záródott, de Sándor ott maradt 1821. május 1(13)-ig. Az osztrák csapatok nápolyi intervenciója indítékul szolgált a Piemontban

⁶⁰ VPR XI. Prim. 301. 808.

⁶¹ VPR XI. Prim 290. 806.

⁶² VPR XI. Prim. 296. 807.

⁶³ VPR XI. Prim. 301. 809.

⁶⁴ MIZIANO, 1970. 113.

megkezdődő forradalomhoz, amit jóval rövidebb diplomáciai előkészület után szintén az osztrák hadsereg sodort el.⁶⁵ 1821. május 12-én Oroszország, Ausztria és Poroszország deklarációt írtak alá, amiben megerősítették, hogy akár erőszakos úton is helyre kell állítani a legitim uralkodók hatalmát.⁶⁶

A forradalmi megmozdulásokat ezzel Itáliában elfojtották ugyan, de Oroszországban elégedetlenséget váltott ki a cár hosszú külföldi tartózkodása, valamint hajlandósága arra, hogy orosz csapatokat küldjön Ausztria érdekeinek védelmében. A spanyol és itáliai forradalmak pedig közvetlenül is hatással lettek Oroszország történelmére, hiszen az 1825. december 14-i dekabrista felkelés résztvevői behatóan tanulmányozták az 1820-as évek elején lezajlott mediterrán forradalmak eszközeit és tapasztalatait.

Felhasznált irodalom

BEBESI, 2005. = BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Comenius, Pécs, 2005.

BERTI, 1959. = BERTI, Giuseppe: *Rosszija i italjanszkije goszudarsztva v period Riszordzsimento*. Inosztrannoj lityeraturi. Moszkva, 1959.

BODNÁR, 2008 = BODNÁR Erzsébet: *I. Sándor: reformer és diplomata*. In: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében*. Hungarovox, Budapest, 2008. 177–193.

DIÓSZEGI, 1997. = DIÓSZEGI István.: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História, Budapest, 1997.

HEARDER, 1992. = HEARDER, Harry: *Olaszország rövid története*. Maecenas, Budapest, 1992.

HELLER, 2003. = HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története. Orosz történelem I*. Osiris, Budapest, 2003.

HOBSBAWM, 1988. = HOBSBAWM, Eric, J.: *A forradalmak kora (1789–1848)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

⁶⁵ VPR XI. Prim. 301. 810.

⁶⁶ VPR XI. Prim. 301. 810.

- KIS, 1975. = KIS Aladár: *Olaszország története 1748–1968*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- MARKOV, 1989. = MARKOV, L. V.: *Rosszija i Szvjascennij sojuz. Novaja i novejsaja isztorija*. 1989/1. 63–76.
- MIZIANO, 1970. = MIZIANO, K. F. (szerk.): *Isztorija Italii v treh tomax*. Tom 2. Nauka, Moszkva, 1970.
- ORLIK, 1998. = ORLIK, O. V.: *Rosszija v mezsdunarodnih odnosenyijah 1815–1829. Ot Venszkogo kongressz do Adrianopolszkogo mira*. Nauka, Moszkva, 1998.
- ORMOS-MAJOROS, 1998. = ORMOS Mária-MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Osiris, Budapest, 1998.
- POTYEMKIN, 1959. = POTYEMKIN, V. P. (szerk.): *Isztorija gyiplomatyii*. Tom I. Polityicseszkoj lityeraturi. Moszkva, 1959.
- SOLMI = SOLMI, Arrigo: *Itália föltámadása*. Athenaeum, Budapest, é. n.
- VPR XI. = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo Minyisztjersztva Inosztrannih gyel. Szerija vtoraja 1815–1830 gg.* Tom 3 (XI). Maj 1819 g.–fevral 1821 g. Nauka, Moszkva, 1979.

**PROF DR MOLNÁR F TAMÁS - DR FAZEKAS LÁSZLÓ - DR
RENDEKI SZILÁRD**

**A SEBESÜLT ÉS A BETEG OROSZ KATONA AZ 1904-5-ÖS
OROSZ-JAPÁN HÁBORÚBAN**
Amerikai, brit orvos-tisztek és egy ukrán-orosz
hercegnő³⁵⁵

Bevezetés

A „boldog békeidők” fegyveres konfliktusai közül kétségtelenül az 1904-5-ös orosz japán háború aspirál legjobb eséllyel az I. világháború előképeinek kétes dicsőségű címére annak ellenére, hogy Európán kívül, azaz a korabeli nagypolitikai térben periférikusan zajlott. A „nulladik világháború” megjelölés bizonytalan tudományos értékű fogalom, gondolati modellként azonban nem haszontalan. Az I. világháború harcászati elemei szerves fejlődés eredményeként a XIX. század derekától, a krími háborútól kezdve az amerikai polgárháborún át, az 1870-71-es francia-porosz háborún keresztül a búr háborúkon át a két Balkán háborúig (1912 és 1913) érő láncban formálódtak, hogy azután 1914-ben új összefüggésekbe rendeződjenek.

Cikkünk tárgya, az orosz csapatok egészségügyi ellátásának vizsgálata az I. világháborút egy évtizeddel megelőző nagy intenzitású fegyveres konfliktusban. Kínálkozó az alkalom ez a Nagy Háborúban tapasztaltakkal való összevetésre is, ám ezt a jelen keretek sajnálatosan még nem engedik meg.

A XIX.-XX. század fordulóján elsősorban európai aktorként fellépő Orosz Birodalom és az Ázsiában terjeszkedni vágyó Japán 1904-5-ös konfliktusa két kontinenst is érintett, túllépve a lokális háború kategóriáján. Nem meglepő, tehát, hogy a búr

³⁵⁵ A szerzők nem történészek, orvosok, ezért ebben a tanulmányban a megszokottól eltérő módon tételes lábjegyzetek nem szerepelnek, a felhasznált irodalmat az orvosi szakmai feloldás szabályai szerint a tanulmány végén közöljük.

háborúban friss és keserű tapasztalatokat szerzett brit hadvezetés különös figyelmet fordított a távol-keleti események menetére, éppúgy, mint az 1898-as spanyol-amerikai háború után már távolabbi horizontra tekintő amerikai. A kor szokásainak megfelelően mindkét vezérkar megfigyelő tiszti csoportokat küldött a hadviselő felek mindegyikéhez. Az amerikaiak több forrásból is dolgoztak. A rendkívül részletes jelentésekben foglaltak kontextualizálásához szükséges dióhéjban összefoglalni az 1904 tájban rendelkezésre állt, akkor korszerű szervezési, orvosszakmai, ápolási tudást. A sebészetben addigre Semmelweiss és Lister nyomán törvénnyé vált a műtéti sterilitás. Az antiszeptikus anyagok, a karbolsav, a jód és a rézklorid polgárjogot nyertek, és 1898 óta elterjedt a gumikesztyűk és gumikötény használata is. A gennyes sebek kezelésének elveit is újrafogalmazták. Az altatás, fájdalomcsillapítás elnyerte jogos helyét a katonaorvoslásban is. Az éter és kloroform narkózis általánossá vált, kevésbé épp a már krími háború idején azt az elsők között alkalmazó orosz hadisebész, Pirogov munkássága nyomán is. Az orvoslásban uralkodóvá vált a bakteriológiai szemlélet. Logikus módon hódított teret a járványtan, mint új tudomány. Kellő súlyt, figyelmet és hatalmat kaptak a közegészségügyi rendszabályok, különösen a vízzel kapcsolatban. A megelőző orvostan fegyvertárába kezdtek bekerülni az oltások is. A veszettség, hastífusz, diftéria ellen már vakcináltak, és kutatták a kolera valamint a rettegett, katonaorvosi szempontból kiemelkedő fontosságú tetanusz (merevgörccs) elleni anyagokat. Az antibiotikumokra azonban még egy szűk fél évszázadig kellett várni.

A modern háborúban, tehát az orosz-japán háborúban is, a sorozott tömeghadsereg egészségügyi biztosítása, ellátása azon túl, hogy a harcérték megőrzésének fontos eszköze, egyben a társadalom aktuális értékrendjének kíméletlen tükré is. A sérültek, betegek felőli gondoskodás minősége megmutatja a társadalom igazi arcát. A katona tudatában van a rendszer várható szolidaritásának: ez a hadbavonulás/harcha lépés során, mint morális tényező jelenik meg („moral factor”). A sebesült, beteg kezelése, a gyógyítás kimeneteli esélyei természetesen

mindenkor a korabeli civil orvosi gyakorlat függvényei.³⁵⁶ Ez a komplex viszonyrendszer, melyben a szervezési elemek meghatározó szerepűek, szabta meg a cári orosz hadsereg és „alapanyaga” a bevonult muzsik egészségügyi veszteségeinek alakulását is.

A Bajkál tótól keletre 870.000 főnyi orosz erő tartózkodott, melyből 729.000 volt harcoló alakulat. Az egészségügyi veszteségek dokumentációja meglepően részletes volt. A hivatalos orosz adatok szerint 62.737-en estek el (ideértve az eltűnteket is), 121.486-an sebesültek meg. A kórházi statisztikák szerint a háború során 352 412 kórházi felvételre került sor. Közülük 113.755 sebesült (ez lényegesen nem tér el az előbbi adattól) míg 237.472 beteg volt. A teljes kórházi halálozás 8.983 esete (más forrás szerint 13.423) zavaróan alacsonynak tűnik, mindössze 3.8%. A sebesültek halálozása 3.501/113.755-en, míg a (zömmel fertőző) betegségek áldozatainak száma 9.922/237.472 volt. A statisztikák az eseménytér két szélső pontján szórhatnak: a.) A harctéren azonnal meghaltak/elesettek (killed in wounds: KIW) b.) Sebeikbe/betegségükbe később, már kórházon kívül elhunytak (died in wounds/diseases:DIW/DID) számában. Lényegesen elnagyoltabb statisztikák 70.000 és 170.000 közötti orosz veszteségről szólnak, mely utóbbiból 70.000 a közvetlen harctéri veszteség volna és 100.000 az utóbb, ápolás után sebesülésük vagy szerzett betegségük miatt elhalálozottak száma lenne. A becslés még akkor is eltúlzott, ha a flotta veszteségeit és a későbbi halálozást is ide számítjuk. A veszteséglista belső arányai (sebesülés, betegség, illetve azonnali/későbbi halálozás) azonban feltehetően helyesek.

³⁵⁶ A lövészárokháború Port Arthur ostromakor kialakuló, majd az I. világháborúban általános formát öltő körülményeinek elfogadása, a parancsmegtagadás, lázadás meglepően alacsony gyakoriságának okai között – szociokulturális tényezők mellett – számos mai szerző Ferguson és Keegan nyomán a korabeli civil életkörülményekhez viszonyított relatív életminőség javulását is számba veszi.

Az amerikai és a brit vezérkar kiküldöttjei

Két objektív korabeli munka szolgál különböző optikával bár, de azonos célról nagy megbízhatóságú képpel. A (Brit) Birodalmi Vezérkar delegáltjai 1908-ban vaskos kötetben adták közre fronttapasztalataikat. Az amerikai orvostisztek 1906-ban publikálták megfigyeléseiket. A két US Army ezredes különös módon, miközben többször hivatkoznak az 1898-as spanyol háborúra, - eltérően tíz évvel később, a világháborúban szolgáló kollégáiktól - nem tartották relevánsnak az 1861-65-ös polgárháborús katonaorvosi tapasztalatait.

Az angol megfigyelő tisztek referencia pontja érthetően a három évvel korábban befejeződött második búr háború volt. Fontos forrásuk volt a Makins által publikált dél-afrikai sebészeti anyag, illetve az abból levont következtetések. Úgy találták, hogy Mandzsúriában a sérülések jellege, megoszlása más, következésképpen a kimenetel (fertőzési hányad, halálozás) is különbözik. A száraz talajú, kellemes éghajlatú dél-afrikai természeti viszonyokhoz képest a sáros, nedves távol-keleti hadszíntéri környezet kifejezetten ellenségesnek bizonyult. A búr háborúban az áthatoló lőtt mellkasi sérülések halálozása 14%-ra csökkent, a XIX. század utolsó negyedében észlelt (amerikai polgárháborús, illetve porosz-francia háborús) 50-60%-al szemben. Az orosz-japán háború sokkal gyakoribb tűzérési lövedék és másodlagos projektil okozta halálozása nagyságrenddel nőtt mind a torzón mind a végtagok sebei esetében. A mindkét fél által alkalmazott lövészárokharc veszteségprofiljai előre vetítették az I. világháború nyugati frontjának adatait.

A brit tisztek figyelmét két fő kérdés kötötte le. Vizsgálták a sérült és betegellátás adatait, mikéntjét, és legalább ennyire a közegészségtan helyzetét, a járványmegelőzést. A skót MacPherson³⁵⁷ elemezte Port Arthur orosz katonaegészségügyi

³⁵⁷ Sir William Grant Macpherson KCMG, CB (1858-1927) 1915-18 között a Brit Egészségügyi csapatok parancsnoka (Colonel-Commandant of the Royal Army Medical Corps (RAMC) Major General). A Nagy Háború után 13 kötetben foglalta

létesítményeit, a helyőrségi kórházak és a három kórházhajó tevékenységét. Ez utóbbiak közül a Kazanyról szólva, azt a búr háborúban szolgált Princess of Wales kórházhajójukhoz hasonlítja, igen elismerőleg. Hibaként rója fel ugyanakkor, hogy az erőd egészségügyi ellátását: a katonai, a haditengerészeti és a Vöröskeresztes szervek munkáját nem hangolták össze. A katonai egészségügynek (a flottán kívül) három párhuzamos eljárója is volt: tábori (hadtest-szint), az erődbeli, és volt külön egy fősebész is. Az orvosok kifogásolták a kórházak önálló parancsnokságát, mely a gyógyításon kívüli, zömmel az ellátási feladatokért volt felelős. A Vöröskereszt működése ettől független volt. Az ellátmányok elosztása aránytalan volt. A megfigyelő szerint az ostrom alatt a kötszer kivételével a kórházakban nem volt anyagihiány. A vízszolgáltatásra nagy figyelmet fordítottak, mennyisége és minősége jó volt. Az előlfekvő csapatok lajtkocsin kapták a vizet. Bár előírás volt a vízforralás, a csapatok ezt gyakorta mellőzték. Sterilizáló apparátust a szerző nem látott.

A sérült és betegellátás rendszere

Az orosz katona egészségügyi biztosítását szervezetszerűen a hadsereg egészségügyi osztálya látta el, ám a Vöröskereszt személyzete és anyagi támogatása is igen jelentős volt. A Vöröskereszt diplomás nővéreinek, külföldi önkéntes (fizetett) orvosainak munkáját kitűnőnek ítélték. Az orosz társadalom krémje abban versengett, hogy melyikük állít ki és működtet nagyobb Vöröskeresztes részleget (szekció). A Cárnő, Alexandra Fjodorovna szervezett meg, s állított fel egy teljes vonatot, illetve legalább két másikat a nagyhercegnők. Természetesen ezek működési költségeit is végig állták ugyanúgy, mint a többiét az arisztokrácia és az egyes kormányzóságok. Több szempontból is lényeges, hogy ez az időszak a genfi konvenció és a Vöröskeresztes mozgalom fénykora is volt, mely természetes

össze a brit katonai egészségügyi ellátás tapasztalatait. Páratlan munkabírása, kitartása miatt kapta a hadseregben a „Tigris” becenevet.

módon tagozta be magába a nemes emberbaráti tevékenységet, a „szervezetszerű” társadalmi felelősségvállalást is.

A háború első heteiben a vöröskeresztes intézmények vasúton gyakran hamarabb települtek, mint hogy beérkeztek volna a csapatok, melyeknek ellátására felálltak. A Vöröskereszt osztályait Port Arthurban, Vlagyivosztokban, Liao-yangban, Chitában és Irkutszkban állították fel. Az egyes osztályok (divízió) a fronton szekcióikra oszlottak, melyeket alszekciókból álltak: Egyenként egy-két sebész, három-négy orvostanhallgató, és ugyanannyi beteghordó alkotta őket. Ezek a „repülő osztagok” orvosi első segélyt nyújtottak, majd saját alakulatuk hátrább fekvő egészségügyi formációihoz továbbították a sérültet. Az előretolt ellátóhelyek mögött, a fő kötözőhelyek a harcvonaltól 4-5 km-re települtek, lehetőleg vasútállomás közelében. A hadsereg és a Vöröskereszt közötti helyi együttműködés túl laza, olykor pedig kifejezetten zavaros volt. A hadsereg egészségügyi osztálya kettős; szakmai (sebészi) és katonai alárendeltségben működött. Ez utóbbi a kórházak ellátásán felül a logisztikáért, így a kórházvonatokért is felelős volt.

Kórházi ellátás

MacPherson, a statisztikák iránt fogékony angol tisztként Port Arthur Vöröskereszt Kórháza kétezer sebesültjét elemzi, de a szerző szerint biztonsággal általánosíthatók az egész hadjáratra. A sebesülések 50%-át tűzérségi tűz okozta, mely a búr háborúban csak 10% volt, míg 44%-át kézfegyver, a korábbi 90%-kal szemben. Az összes sérülések 10%-a a mellkast érintette, 26.6%-os halálozással. Míg a fejsérülések halálozása 67.2% volt, a hasi sérüléseké 53.2%. Összesen 600 műtétet végeztek, 8.5%-os halálozással, az elvérzéssel, mint fő okkal. Kiemelendő, hogy 14 hasi sérülés miatti műtetre szánták el magukat, közülük 11-en meg is haltak (78%). A koponyalékelés halálozása 42% volt. A kórházi környezetet szigorú csíraamentességre törekvés jellemezte, fő problémát a vitaminhiány okozta. Hiány volt a fogorvosi ellátásból.

A Vörös kereszt kórházak ellátottsága jobb volt a rigidebb rendben működő hadseregénél. A műszer és eszközpark a kor szintjének megfelelő volt, ám az oroszok egyetlen röntgen készülékkel rendelkeztek csak Mandzsúriában, a mukdeni Vörös kereszt kórházban. A hadsereg a hadszíntér 138, egyenként 250 ágyas katonai kórháza közül csak 82-öt működtetett. A hátszági polgári kórházak, de még inkább hivatalos működtetők segítőkészsége, honfitársi szolidaritása – mindegy milyen okból – csapnivaló volt. A 70.000 lakosú Irkutszk előjárója a kért 10-15.000 ápolási férőhely helyett csupán 2585 ágyat ajánlott fel. A 30.000 lakosú Krasnojarszk is arányosan kevesebbet 1.000 ágyat ígért. A betegek és sérültek zömét mélyebbre, sok esetben az európai Oroszországba kellett hátra szállítani.

A szervezeti felépítés

Az orosz katonai egészségügyi adminisztráció élén a mandzsúriai hadsereg vezérkarában Trepov altábornagy állt. Valamennyi mozgó és állandó kórház alá tartozott, kivéve az éppen mozgó hadosztálykórházakat. Ezek a folyton változó helyzet miatt saját hadosztályparancsnokuktól függtek. Szoros kapcsolatban állt a Vörös kereszt Társaság vezetőjével, és a hadsereg Főintendánsával (Ellátás). Beosztottja, a Fő Egészségügyi Szemlélő alatt állt a szakmai munkát irányító hadsereg fősebész (Surgeon-general). Gyógyító, higiénés, gyógyszerári és állatorvosi osztályok tartoztak alá. Minden hadtestnek volt hadtest vezető sebésze, aki a hadtestparancsnokot segítette egészségügyi kérdésekben. Nem csak a kezeléseikért a kötöző állomásokért volt felelős, de maga is operált. A hadtestnél működő vörös kereszt személyzet előjárója is volt. Beosztott egészségügyi tisztje is, a higiénés feladatokra, gyógyítási teendők nélkül. Minden hadosztálynak volt egy sebész főorvosa, egy beosztott egészségügyi felügyelővel. Előjárója a hadosztályparancsnok volt, de szakmai kérdésekben a hadtestorvostól függött. Miközben a hadosztály orvosainak előjárója volt, fő feladata a hadosztálykórház működtetése, mielőbbi kiürítése, hogy felkerekedve követhesse a

hadosztály mozgását. Az egész orosz struktúrára jellemző, hogy az adminisztratív és a szakmai feladatokat szétválasztja. Az orvosoknak nincs fegyelmezési és adminisztratív feladataik. A rendszernek vannak előnyei, de megosztja a felelősséget. Ha a gyógyszerekért, műszerekért felelős személy nem érdekelt a hatásukban, működtetésükben, akkor az a hatékonyság kárára van, vonta le a tanulságokat a megfigyelő.

A sebesült katonát ellátó helyek láncolata

Minden harcosnál volt elsősegélycsomag, melyet sebesüléskor az ezredsegélyhely személyzete az előretolt kötözőhelyeken használt fel. Ez volt az első ellátás. A telepítő ezredkórház, mely a támogatást adta, rendszerint hátul, a tartalékkal maradt. Századonként két hordággal nyolc hordágyvivő szolgált. A zászlóaljtól, ahol elvben már volt orvos is, a rendszeresített négykerekű sebesültszállító kocsit négy fekvő sérültet tudott elszállítani. Az orvos-felcser kétszintű, a magasabb képzettséget (és értéket) kiváltó rendszerre csak az amerikaiak figyeltek fel. A gyalogezrednél 16 ágyas kórház működött, négy-öt orvossal/felcserrel. (Ez a zászlóalj orvosaiból/felcsereiből állt össze, kiegészülve további egy fővel, az ezredtől). 18-22 kötöző/ápoló katona egészítette ki az egységet. A lovasságnál és a tüzérségnél hasonló rendszer működött azzal, hogy a squadronoknál (lovasosztály) illetve a dandárnál kisebb volt az egészségügyi személyzet, mint a gyalogságnál. A lovasezrednél a kórház hat ágyas volt, 3 orvossal, 14 kötözővel, és egy gyógyszerésszel. A valóságban a formációk ritkán örvendhettek teljes feltöltöttségnek. Volt olyan lovasezred, amelynek csak egy orvosa volt. A következő ellátási szint a hadosztálykórház volt, amely a brit rendszer egészségügyi századának felelt meg. Ez működteti a fő kötözőhelyet (angol megfelelője: Main Dressing Station) is. A sebesülteket az ezredkórházak által telepített kötözőhelyekről a hadosztálykórházak magukhoz szállítják, majd ellátás után továbbítják a mögöttük lévő mozgó tábori kórházakba. A feladat a mielőbbi kiürítés, hogy a továbbmozgó hadosztályt mihamarabb követhessék. A hadosztálynál egy

kórházat és két mozgókórházat rendszeresítettek. A nyolc sátras hadosztálykórház 200 sérültet és/vagy beteget tudott befogadni. A hadosztálysebészen kívül négy orvosa volt, egy tiszt a fegyelmi és adminisztratív feladatokra és 245 főnyi légénység illetve tiszt. Egy sérülthez tehát legalább egy ellátó/kiszolgáló személyzet jutott. Az ellátás következő szintjén a hadtest ellátó oszlopába tartozó két mozgó tábori kórház helyezkedett el. Egy fősebészből, három sebészből, egy tisztból, egy gyógyszerészből és 80 főnyi kisegítő személyzetből állt. Ezen a szinten jelentek meg először a hivatásos (képzett) ápoló nővérek, kórházanként négyen. A tartalék tábori kórházak abban a lényeges szempontban különböztek a mozgó kórházaktól, hogy nem volt saját szállító oszlopuk. Szükségben, felfokozott sérültáramlásakor több tartalékkórház egyesült és nagy kombinált tábori kórházat alkottak. Előírás szerint a hadtestek 20 kórházzal rendelkeztek, ide számítva a Vörös kereszt kórházait is.

Közegészségügyi intézetek és intézkedések

Az orosz hadvezetés öt speciális közegészségügyi és tíz fertőtlenítő (dezinfekciós, csírátlanító) egységet hozott létre. Egységenként négy bakteriológussal, kisegítő személyzettel és laboratóriummal voltak ellátva. A fertőző betegség felbukkanásakor a legközelebbi egység a helyszínre vonult, ahol a vizsgálatok után a fertőtlenítést is elvégezte. A betegségek túlsúlyát jól jellemzi, hogy például 1904. június 26.-án például a mandzsúriai hadsereg állományának 7.1%-a volt beteg, zömük dizentériás, és csak 3.9% volt sebesülés miatt harcképtelen.

A sebesült/betegszállítás módjai

A harcvonalból a sérülteket hordággal hozták ki, hátraszállításuk fő eszköze pedig a lóvontatású kocsi volt. Elöl vagy nehéz terepen, nagyobb távolságon hordággal mozogtak, melyek alá olykor kerekeket is rögzítettek. Alkalmasint két, párhuzamosított bicikli közé függesztették a fekvőalkalmatosságot. Volt, hogy emeletes, kétkerekű guruló kocsit alkalmaztak. Az épített utakon, illetve városi környezetben

és környékén szállításra az osztrák hadseregben is rendszeresített (Lohner típusú) a célra épített lovaskocsikat használták illetve alkalmilag omnibuszt. A nehéz Lohner kocsikkal való mozgás túl bonyolultnak bizonyult, különösen felázott sáros talajon. Nagy számban használták a helyi, kínai szekereket is. A helyi „droski” (voiturette) kedvelt lóvontatású szállítóeszköz volt. Az egylovas, kétkerekű (bricskaszerű) betegszállító alkalmasságok két fekvő sérültet tudtak továbbítani. Az országúti szállításban még teherhordó állatok oldalára rögzített két ülő alkalmaságok is szerepeltek. A hadosztálykórházból lehetőség szerint, a hadtestszinttől pedig szinte mindig vasúton szállították hátra a tartós kezelésre szorultakat. A vaspályán kívül a hajózható folyókat is felhasználták az evakuációra. Tizenhat, egyenként 130 ágyas kórházbárka állt rendelkezésre, amelyeket nyolc vontatóhajó mozgatott.

A kórházvonatok szerepe a kiürítésben

Nagy távolságra való szállításra kizárólagosan a vasutat alkalmazták. Mandzsúriában két kiürítő rendszer működött: egy a katonaság keretében és egy másik az Orosz Vöröskereszt szervezésében. A Vöröskereszt huszonnégy vonatot állított ki, melyek egyenként 16 átalakított 3. osztályú személykocsiból álltak, 259 oldhatóan rögzített, rugós ágynyi szállítókapacitással. A háború során, az igények növekedésével további 3-4 átalakított fedett teherkocsit is kapcsoltak a szerelvényhez. Személyzetüket két orvos, öt orvostanhallgató vagy felcser, kilenc nővér, és 38 főnyi egyéb személyzet alkotta. Az egyes kocsik gördülő kórtermekként saját konyhácskával, raktárral rendelkeztek. Egy első osztályú kocsit soroltak be a tiszteknek és az orvosoknak, egy másodosztályút a nővéreknek és az orvostanhallgatóknak és egy harmadosztályút a segédszemélyzetnek. Külön műtővagonban a legmodernebb felszerelések álltak rendelkezésre. Egy kocsi egyik felében a gyógyszertert, a másikban pedig kötözőt/kisműtőt helyeztek el. Külön kocsi alkotta a pihenőtermet, ahol személyzeti fürdő is volt. A konyhakocsin kívül volt külön málhakocsi is (ágynemű, kötözőanyag, élelem) A telefonvonalat a vonat teljes

hosszában kiépítették. A kocsik tetőterébe víztartályokat építettek be. Ezek a vöröskeresztes vonatok zömmel Irkutszkba evakuálták a sérülteket. Nagyobb ütközetek előtt a hadvezetés koncentrálták őket. A katonai kórházvonatok rendszerint 21 harmadosztályú személykocsiból álltak, egyenként 12 rögzített vászon hordággal. Hat sebész szolgált a műtő és málhavagonokkal és kiszolgáló kocsival ellátott szerelvényen. A szerelvényhez változó számú, átlagban 5 normál harmadosztályú vagont is csatoltak a könnyű esetek számára. Egy kocsiban 32 könnyű sérültet/beteget helyeztek el. Egy-egy vonat 412 beteg szállítására volt alkalmas, de volt eset, amikor 500 sérültet szállítottak, különösebb zsúfoltság nélkül. Az a tény, hogy az orosz személykocsi mindkét végén volt latrina, lényegesen javított a higiénés körülményeken. A vonatok felszerelése első osztályú volt, műtőik a legmodernebb sebészeti felszereléssel ellátva. A katonai szerelvények a Bajkál-tótól nyugatra, hadművelleti területen kívül már nem működtek. A két rendszer együttes szerelvényeinek nagy száma volt annak az oka, hogy néhány különösen súlyos ütközet kivételével az elszállítandó sebesültek sosem torlódtak fel. A Vöröskeresztes vonatok – ellentétben a katonáival – a Bajkál-tótól keletre és nyugatra egyaránt működtek. A hadművelleti területen kívül kizárólagos evakuációs szerepet vállaló Vöröskereszt ott 120 394 beteget és sérültet szállítottak el vonaton.

Ami elkerülte a megfigyelőtisztek figyelmét

A két adatdús kötet³⁵⁸ számos átfedést mutat, ami érthető, hiszen vizsgálatuk tárgya, az 1904-5-ös háború orosz egészségügyi ellátása, közös. Ugyanakkor osztoznak a hiányokban is, nevezetesen nem tesznek említést az ellátás egyik addig

³⁵⁸ Az amerikaiak közvetlenül a háború után kiadott (1906) összefoglalása és a brit hadügyminisztériumnak (War Office) a szerzők hazatérése után röviddel leadott, de csak három év múlva megjelent (1908) anyaga lényegében hézagmentesen mutatja be az orosz egészségügyi ellátást. Érdekes ugyanakkor, hogy a brit szöveg láthatólag nem támaszkodik a két évvel korábban már napvilágot látott amerikai megállapításokra. A már akkor sem ismeretlen egészségügyi felderítés (medical intelligence) érdekeit talán a korabeli szerzői tisztesség írta volna felül?

ismeretlen eleméről, az előretolt, primer ellátó helyként működő sebészeti kórházvonalról. Mentségükre szóljon, hogy feladatuk a cári hadseregben rendszerszerűen működő egységek vizsgálata volt, és azt vizsgálták, ami a saját előképeik alapján (búr háború, spanyol-amerikai háború) értelmezhető jelenség volt. Ebbe a képbe pedig az orosz hadsereg keretében működő, női sebész, Vera Gedroitz hercegnő által irányított vöröskeresztes kórházvonal tevékenysége valóban nehezen illeszthető be.

Vera Gedroitz mint az irányítása alá tartozó szerelvény vezető sebésze a korabeli sebészi tanokkal szembehelyezkedve, gyökeresen szakított az áthatoló hasi sérültek korabeli tanításával. Két megelőző, nagy esetszámon alapuló tapasztalat támogatta azt az uralkodó európai katonaorvosi álláspontot, a hasúr felnyitásának kerülését, azaz a nem operatív, tehát konzervatív kezelési mód uralmát. A búr háború (1880-81 és 1899-1902) és a spanyol-amerikai háború (1898) sebészi tapasztalata egyaránt az volt, hogy érdemi túlélési esélye azoknak a haslövötteknek volt, akiket nem műtöttek meg. Magában az orosz-japán háborúban a hasi sérülések halálozása 53.2% volt. A halálozás fő oka az óhatatlanul bekövetkező hashártyagyulladás volt. A hasi sérülések kezelési taktikájának története a sebészet általános fejlődésébe illeszkedik. Ehelyett annyi a lényeg, hogy az első világháborút megelőzően a műtét kerülése volt a főparancs. Vera Gedroitz agresszív sebészi attitűdjét, az előírttól gyökeresen különböző döntéseit arra alapozta, hogy a korabeli dogma nem számolt (mert nemigen számolhatott) a frissen sérültekkel, a pár órával később már elláthatókkal. Gedroitz a sérülés és a műtét közötti időt nagyon szűkre szabva arra számított, hogy a fertőzés elterjedése előtt operálhat. nagyon szigorú feltételek mellett (a sérülés elszenvédésétől számított három órán belüli műtét) 183 hasi sérültet operált meg, halálozás nélkül.³⁵⁹ Az ilyen rövid

³⁵⁹ TINTARI, 2011. A Kisinyovi (Chisinau, Moldova) orvosi egyetem periodikájában (Medical Courier) írt cikk zéró halálozásról ír. A nyugati források, melyek Gedroitzra hivatkoznak, legfeljebb az össz esetszámot említik, és kiváló eredményekről írnak, számok nélkül. A halálozás nélküli műtét valóban nehezen hihető, mindazonáltal nincs ellenkező bizonyíték sem. Az nyilvánvaló, hogy az orosz tábori sebészeti elveket Gedroitz közzétett eredményei az I. világháború

evakuációs idő, ismerve a helyi viszonyokat, csak úgy képzelhető el, ha az ellátást és kiürítést egyszerre biztosító kórházvonalat a peremvonalhoz igen, alkalmasint veszélyesen közel helyezkedik el. A tüzérségi vagy éppen kézfegyverek lőtávólán belüli nagy célt mutató azaz esékeny egészségügyi ellátó egység taktikailag nehezen védhető koncepció. Miközben a romantikus elképzelés ezt a szituációt nyilvánvalóan helyesli, logisztikai szempontból súlyos kétségek merülnek fel. Néhány sérült érdekében kétséget keltően nagy kockázatnak tesszük ki a vonaton lévő többi sebesültet, illetve a személyzetet. A gördülőállomány pótolhatatlan vesztesége nincs arányban az elérhető haszonnal, azaz az így megmenthető életekkel. Az orvosok, felcserek, szanitécek nem pótolható vesztesége ugyanis a későbbi sebesültek ellátásának hiányában torolja meg magát. A korabeli orosz szakmai vitairodalomban ezek az érvek is felmerültek. Számításba kell venni azt is, hogy az orosz-japán háborúban a vöröskeresztes jelzés védelmező ereje és a genfi konvenció előírásai meglepően erősnek bizonyultak mindkét hadviselő félnél. Bár a hadbanállók az első világháború korai szakaszában is törekedtek a civilizációs minimum betartására, később ez a szabálykövetés a kölcsönös atrocitások következtében fájdalmasan meglazult.

Ami a hasi áthatoló sérülések kezelési algoritmusát illeti, a német, angol és francia hadisebészek, akár csak az Osztrák-Magyar Monarchia katonaoorvosai csak a Nagy Háború második évében, 1915-ben kezdték széles körben felvenni azt a műtétpárti taktikát, amelyet orosz kollégáik Vera Gedroitz nyomán már 1905 óta követtek. Külön figyelmet és magyarázatot igényel, hogy ez a sebészeti paradigmaváltás, amelyet utóbb a világháború enormis sebészeti adathalmazával igazolt, milyen szélsőségesen különös személyiségjegyek mentén született meg.

Vera Gedroitz

Vera Gedroitz komplex jelenségét a XIX.-XX. század fordulójának egyik első női sebészét saját szakirodalmi tevékenysége³⁶⁰ éppúgy csak „tükör által homályosan” jellemzi, mint recens orosz nyelvű életrajza, és a sporadikus nyugati szakirodalmi utalások.

Vera Igniatevna Gedroitz, hercegnő a Radziwill család rokonaként, eloroszosodott litván arisztokrata családban született, 1870 április 7-én Kievben. A cirillikával írt név latinizált átírása több formában is megjelenik, így az általunk követett Gedroitz mellett a Gedroyts, Gedroits, Gedroic, Gedrojc és Giedroyć forma is ismert. Szülei kiterjedt hercegi birtokainak központja az orjoli kormányzóság brjanszki kerületében lévő Szlobodishe (Szlobodise, Szlobodizse) volt, Djatkovo városától nyolc kilométerre. 1892-ben szentpétervári gimnazistaként a V A Weinshtock vezette anarchista szervezkedésbe keveredett. Az Ohrana látókörébe került, származása és társadalmi rangja sem védte meg a rendőri felügyelet és a kicsapás elől. Az orosz egyetemi tanulmányok kapuja bezárulván előtte, az eminens képességű, ám nyugtalan, de tehetsős orosz nők útját választva Svájcba utazott. A lausanne-i egyetem orvoskarán szerzett diplomát.

Svájci tartózkodásának nem szakmai oldaláról tudjuk, hogy gyakran költözik, háromszor is lakáscímet cserél, sőt álnevet is használ. Talán az Ohrana szeme elől igyekezett eltűnni, de az sem kizárt, hogy korábbi forradalmár társai köréből kívánt kiválni. Végzés után 28 éves korában, 1898-ban Cezar Roux, a kor egyik legnagyobb sebésze klinikáján kap állást.

A korközegehez az tartozik, hogy 1904-ben az orosz orvosok 3.4%-a volt csak nő, ami a korban, más, nyitottabb, fejlettebb

³⁶⁰GEDROITS 1905 Gedroits VI: A szerzők számára elérhetetlen orosz eredeti angol címe: Report of the mobile advance noble detachment Moscow Pechatiya S I Yakouleua 1905 (Jelentés egy előretolt mozgó [sebészi?] ellátásról). GEDROITS 1914 VI: A szerzők számára elérhetetlen orosz eredeti angol címe Surgical discussions for nurses and doctors. Petrograd: Publishing House of the Special Corps of the Frontier Guard, 1914 (Sebészi tanácsok nővérek és orvosok számára) Mindkét eredeti forrás címének angol fordítása áll csak rendelkezésre

országokhoz képest is kiemelkedő. Az USA-ban ez a szám 5% volt. Az első angol női sebész Eleanor Davies-Colley 1910-ben kapott diplomát és 1911-ben lett a Royal College of Surgeons tagja. Az Amerikai Sebésztársaságban (American College of Surgeons) az első nő, Florence Duckering 1913-ban került be, míg Kanadában erre 1941-ig kellett várni. Az első magyar orvosnő, Hugonnai Vilma (1847-1922) 1879-ben Zürichben szerzett orvosi diplomát, ahol az egyetem sebészeti klinikáján dolgozott rövid ideig. Magyarországon 1895 óta folytathatnak orvosi tanulmányokat nők, míg Németországban erre 1908-ig kellett várni. A sebészet, mint specialitás azonban az I. világháborúig általában zárt maradt a nők számára Európa szerte.

Vera Gedroitz 1900-ban tért haza Oroszországba, és továbbra is orvosként dolgozott. Foglalkozott társadalomorvostani kérdésekkel is. A szociális érzékenység mellett magas társadalmi állását, kapcsolatait is működtette, így került sor arra, hogy az 1904-5-ös orosz-japán háborúban sebészként tevékenykedjen. Vera Gedroitz valószínűleg Olga vagy Tatiana Nikolevna nagyhercegnők, az uralkodó lányai által kiállított két vöröskeresztes szerelvény egyikén teljesített szolgálatot, települt kórházi tevékenységén kívül.

Röviden azért térünk ki további tevékenységére, mert lényeges mértékben világítja meg, alkalmasint okadatozza a mandzsúriai hadszíntéri orvosi tevékenységét. Négy év múlva, 1909-ben Carszkoje Szeloba, az udvari kórházba kapott kinevezést. Feladata a cári család és az udvari arisztokrácia gyermekeinek sebészi ellátása volt. Ebből az időből származik az az udvari anekdota, mely szerint összekülönbözött az ubiquitaer, mindenhez értő Raszputyinnal. A nagytermetű, széles vállú, cigarettázó, öltönyt viselő, a carszkoje szelo-i George Sand-nak hívott orvosnő a cárevics gyógyítása során vele vitába keveredő „szent embert” egyszerűen kidobta a kórteremből. A nyilvánvalóan provokatív, normaszegő személyiség érthető módon az udvar egyik részében mély megvetést gerjesztett, a másik része pedig rajongott érte.

Az 1917-es februári forradalom után katonaorvosi szolgálatra jelentkezett, s a frontra vezényelték. A szibériai, 6. Szimbirszki

Lövészhadosztály orvosaként megsebesült. Kievbe evakuálták, ahol felgyógyult. Szülőföldjén Ukrajnában marad, praktizál. Maria Noerodt grófnővel élt Kievben. 1921-től tanított sebészetet a kievi orvosi egyetemen, 1923-ban nevezik ki professzorá, 1929 vagy 1930 óta tanszékvezető sebészprofesszor. 56 évesen, 1932-ben Kievben halt meg. A Korchevatszkiji temetőben lévő sírján római katolikus kereszt áll.

Hogy Vera Gedroitz valójában hányadik „első női sebész” csak terméketlen prioritási vitáknak nyit teret. Az ellenben joggal állítható, hogy nem csak a korai női sebészek közül emelkedik ki, hanem bizonyosan első azon kortárs sebészek között, társadalmi nemre való tekintet nélkül, akik bebizonyították, hogy a lőtt hasi sérülések műtéti tilalmának dogmája hibás. Konzekvens személyes orvosi gyakorlata és az abból levont és publikált tapasztalatok az általa ellátottak és a sérültek szélesebb körének sorsát döntően határozta meg. Mint ilyen, a címben felvett kérdés megválaszolásában megkerülhetetlen elem: Még akkor is, ha a vizsgált két jelentés összesen több mint ezer oldalas anyagában nincs nyoma.

Az ifjúkori korai rebellis magatartásformák, mint amilyen Vera Gedroitz szembenállása a cári politikai hatalommal, később a professzióválasztásban öltöttek testet. Nő léte önellátásra alkalmassá tevő foglalkozást választott magának. Egyszerre két radikális döntést is hozott: Lelépett a társadalmi rangja által kijelölt pályáról (értelmiségi, szakmabeli lesz). Másrészt nembeliségi determinációját hágva át: hangsúlyosan férfias pályát választott, mert orvos lett. Etekintetben a sebészet már „csak” minősített eset. A pétervári gimnazista anarchista tendenciák energiái nem fecsérlődtek el: úgy tűnik, inkább kijelölt, ballisztikus pályát írtak le. A radikalitás a professzionális létbe, az orvoslás, speciálisan pedig a sebészet mezőibe transzponálódott. Amint forradalmi módon viszonyult korábban a társadalmi konvenciókhoz, (hercegnőként is, nőként is) ugyanolyformán tekintett a korban bevett sebészi tanításokra is. Ebben két biológiai determinációs tényező bizonyosan segítette. Az egyik, a sebészethez óhatatlanul szükséges manualitása, a másik pedig a női testbe zárt férfiassága volt. Mindeközben pedig rigorózan

ragaszkodott bizonyos mélyen gyökerező elvárásokhoz: azaz a képzés és diploma alapú tudáshoz, illetve a professzió (sebész) adta független társadalmi ranghoz. Mindezek aranyfedezetét a svájci, a roux-i sebészi iskola tudása képezi. Miközben Gedroitz radikálisan szakít a konvencionális nemi szerepekkel, a társadalmi és szakmai elvárásokkal pedig egyenesen szembement, nem tehetné ezt egy elfogadó, alkalmasint befogadó társadalmi közeg nélkül. Környezete – jól felfogott önértékből is fenntartás nélkül fogadja el őt a sebész szerepében. Ezért – talán cserébe? – nem vett tudomást a nemi szerep bizonytalanságáról, vagy nagyonis nyilvánvaló normasértéséről. A cári udvarban, majd a forradalmi és polgárháborús Oroszországban – más-más okból találhatunk magyarázatot a paradox helyzet feloldására, de az meghaladja a jelen dolgozat kereteit.³⁶¹

Összességében az mondható, hogy Vera Gedroitz a társadalmi konvencióknak, nemi identitásának fittyet hányó, utóbb az osztályának privilégiumait felszámoló rendszert is támogató nő (egyebek között poéta is) előbb fel akarta forgatni Oroszországot, ám célszerűbbnek találta választott hivatása szabályait megváltoztatni. Nagyhatású szublimáció volt ez.

Megbeszélés

Az 1904-5-ös orosz-japán háború, csakúgy mint a rákövetkező első világháborús események, katonai teljesítmények elemzésekor a rendelkezésre álló források bizonytalansága (bias) ismeretelméleti közhely aktuális lecsapódása. Miközben az anyagi erőforrásokat (haditechnika, ipari kapacitás, létszámok) a statisztikai közlések alapján közelítő biztonsággal tudjuk feltárni, a legalább olyan fontos emberi tényezőt illetően indirekt bizonyítékokra szorulunk. A harctéri sérülések irodalmi interpretációja és a száraz forrásadatok közötti meglepő egyezést korábbi közleményünkben igazoltuk. Az anyagi-emberi

³⁶¹ Az értetlenség fátylát ugyan nem libbenti fel, de érdekes párhuzamként Gertrude Stein és Alice B Toklas. 1940-45-ös párizsi tartózkodása adódik. Akárhogy is, a két történetet számos hasonlóságuk okán és összességében pozitív kimenetelében a história kedves rejtélyei közé sorolhatjuk.

erőforrásokkal való élés a vezetés művészete és a történeti megítélés alapja is: az egészségügyi ellátás mikéntje pedig mindenkor jó indikátor. A kívülálló, hűvös, olykor lenéző brit orvos-tisztek véleménye az orosz katonáról egyértelműen elismerő. A cári hadsereg számára az I. világháború nagygyakorlatának bizonyult orosz-japán háborúba, a megidézett források szerint az orosz katonák kellő elszántsággal és teherbírással, míg az egészségükért felelős orvosok, ápolók felkészülten, a korban eminens tudással és felszereléssel szálltak táborba.

A megfigyelők véleménye alapján az orosz egészségügyi rendszer kiválóan teljesítette heroikus feladatát, a sebesült és beteg orosz és japán katonák ellátását és a fertőző betegségek kordában tartását, járványok megelőzését. A résztvevők hadműveletek során gyakorolt magatartása az ekkor alig 40 éves genfi egyezmény sikeres próbaköve is volt. Valamennyi szerző egyetért abban, hogy a hadviselő felek igyekeztek betartani a genfi konvenciókból fakadó kötelezettségeket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a harc hevében ne fordultak volna elő alkalmi kilengések mindkét oldalon.

A brit megfigyelőtisztek egybehangzó véleménye, hogy az 1904-5-ös japán-orosz háborúban az orosz egészségügyi biztosítás eszközparkja, szakmai felkészültsége a korban élenjárókéval (brit, német) vetekedett, alkalmasint meg is előzte őket. Az önbizalomban nem szűkölködő brit birodalmi arrogancia sem talált kivetnivalót a közvetlen sérült/betegellátás minőségében, sőt némely tekintetben, mint a kórházhajók, vasút vonatkozásában kifejezetten álmélkodó. A katonaorvoslás elméleti és gyakorlati hátterét a pirogovi alapvetés képezte: hiszen a résztvevőket még egy generáció sem választotta el a Mestertől. A szentpétervári katonaorvosképzésnek legfeljebb a porosz gyökerű németek lehettek versenytársai. Ami pedig a képzést, szakember utánpótlást jelenti, azt az állománytáblákban lépten-nyomon előtűnő, előszörre nem is érthető kitétel magyarázza: „4-5 orvostanhallgató”. A brit és az amerikai megfigyelők fejezetei jellemzik az 1904-5-ös, orvosszakmai, ápolói

ellátási minőséget, amely az orosz sérültet/beteget a peremvonaltól a háterszági kórházig fogadta.

Ami a sérült és beteganyagot illeti, arról társai nevében is nyilatkozik Waters őrnagy: *„az orosz katona bármelyik európai társánál jobban viseli a hadjáratl járó nehézségeket”*.³⁶²

Amivel azonban a pártatlan megfigyelők és a vezetettek egyaránt elégedetlenek, az a vezetés és a szervezés minősége: bonyolultsága, tohonyasága, holt tömege és rendkívül alacsony hatékonysága.

Következtetés, kitekintés

Az öngúnytól nem mentes megállapítás, mely szerint minden új háborúba ez előzőből levont tapasztalatokkal vonulnak, és az előkészületek tökéletesen meg is felelnének a kívánalmaknak, ha nem lenne a helyzet gyökeresen más, csak részben áll a „nulladik világháború” orosz katonaegészségügyére, ha annak első világháborús teljesítményeit tekintjük. Egészen más a helyzet Vera Gedroitz esetével, akinél a biológiai determináció és a társadalmi nem elvárás/felfogás szétcsúszása egy kivételesen értékes életmű létrehozásának egyáltalán nem volt akadálya, sőt a legszélsőségesebb történelmi körülmények között máig érvényes tanulságokat hordoz. Ezek közül a katonaorvoslás jelenlegi fő kérdéseinek egyikében is érvényes mondanivalót hordoz öröksége. A XXI. századi hadszíntéri sérültellátás és a polgári mentésügy közös dilemmája, hogy a helyszínen milyen mérvű (tudás, eszköz, időigényű) ellátás az optimális. A kórház előtti (prehospitális) ellátásban ma is két rivalizáló koncepció van. A „Scoop and run” (Kapt fel és rohanj vele) a gyors kiürítés, a rövid sérülés-kórházi ellátás időszak mellett van, szemben a „Stay and play” (Maradj a helyszínen és lásd el, ahogy lehet, stabilizáld) filozófiával. Száztíz évvel ezelőtt Vera Gedroitz a cárnő vonatában megvalósította a „scoop and play” (Kapt fel és kezeld

³⁶²WATERS, 1908.b. : *„The Russian soldier is of such good physique, and as a rule so inured to privation in his own home, that he can, in my opinion, stand campaigning better than any other European soldier now that I have seen him in the field, amid all kinds of discouraging surroundings”*

miközben viszed) – modellt. A koncepció a hadszíntéri sebészet egy speciális esetét is jelenti, amely manapság épp bontogatja képzeletbeli – vagy éppen nagyonis valóságos szárnyait.

Felhasznált irodalom

- ADAMS, DB.: *Abdominal gunshot wounds in warfare: a historical review*. Military Medicine, 1983. 148: 15-20.
- BENNETT, JDC: *Abdominal surgery in the war: the early story*. Journal of Royal. Society of. Medicine, 1991. 84: 554-557.
- BENNETT, JDC: "Princess Vera Gedroits: military surgeon, poet, and author." In: British Medical Journal, 1992, 305: 15-32.
- BOURDAGHS, Michael, K: *World War 0*. In: Times Literary Supplement, 2014, March (28) 19.
- DWORETZKY, Anton : *Nikolai Pirogoff*. Münchner Medizinische Wochenschrift, 1910 57: 2770-71.
- ENNKER IC, SCHWARTZ K, ENNKER J: *The disproportion of female and male surgeons in cardiothoracic surgery*. In: Thoracic and Cardiovascular Surgery, 1999. Apr. 47 (2): 131-5.
- FERGUSON, Niall: *The Pity of War 1914-18*. Penguin Books, London, 1999.
- GEDROITS, VI: *Report of the mobile advance noble detachment* (Orosz eredeti címe nem ismert) Pechatiya S I Yakouleua, Moscow 1905.
- GEDROITS, VI: *Surgical discussions for nurses and doctors*. ((Orosz eredeti címe nem ismert)) Petrograd, Publishing House of the Special Corps of the Frontier Guard, 1914.
- GROOVES, Nancy: *From Past to Present. The Changing Demographics of Women in Medicine*. In: Ophtalmology Times, February, 2008.
- HAVARD, Valers. - Col, van R HOFF - John. *Col. Reports of Military Observers attached to the Armies in Manchuria during the Russo-Japanese War*. Government Printing Office, Washington 1906. 114.
- HOHLOV, Vlagyimir Georgievics: *Cvet zsziznyi belo: o doktore medicinszkih nauk, professzore*. V.I. Gedrojc, Brjanszk, 2011.
- HOME, JM : *Russian Medical Administration in the Field*. In: . The

Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field. General Staff War Office, London April 1908. 544-555.

HORNE, John (Szerk.): *A Companion to World War I*. Wiley Blackwell. John Wiley Sons Inc, United States, 2012.

KEEN, WW: *The contrast between the surgery of the civil war and that of the present war*. In: New York Medical Journal 1915. 101 (17) : 817-824.

KOLONITS Ferenc: *Az András kereszt és a felkelő nap háborúja*. In: Hadtörténelmi Közlemények. 2003. 1. 5- 34.

MACPHERSON, William Grant Lt-Col: *Port Arthur: The Russian Red Cross Society's Hospital: Statistical Analysis of 2080 Wounds Treated during the Siege*. In: The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field. General Staff War Office, London April 1908. 281-291.

MACPHERSON, William, Grant: *Port Arthur: Condition of hospitals and other medical establishments after the capitulation*. In: The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field. General Staff, War Office, London, 1908. April. 249-273.

MACPHERSON, William Grant: *Port Arthur: The Russian Red Cross Society's Hospital: Statistical Analysis of 2080 Wounds Treated during the Siege*. In: *The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field*. General Staff War Office, London 1908. April. 281-291.

MAKINS, George Henry: *Surgical Experiences in South Africa 1892-1900* Philadelphia, Blakiston, 1900.

MAKINS, George, Henry: *Surgical experiences in South Africa. 1899-1900*. Smith, Elder and Co Oxford, 1913. 384-417.

MYSYROWICZ, L.: *Les étudiants "orientaux en médecine a Geneve 1876-1914 Revue Trimetrique*. La Societé Suisse d'Histoire de la Medicine et des Sciences naturelles, 1977. 34. 207-12.

MOLNÁR F Tamás: *A krími háború véres veszteségeinek becslési módszereihez: Tolsztoj Szevasztopol ostrománál*. In: Bebesi György (Szerk.) *Utak és alternatívák MOSZT Könyvek 3*. MOSZT-TCE, Pécs, 2009. 13-19.

- MOLNAR TF, Jeyasingham K, Hasse D, Rendeki Sz: *Changing dogmas: history of development in treatment modalities of traumatic pneumothorax, hemothorax, and posttraumatic empyema thoracis*. In: *Ann Thorac Surg*. 2004. Jan. 77 (1). 372-8.
- NEWCOMB MCGEE, Anita: *The American Nurses in Japan*. Century Magazine April 1905. <http://history.ammed.army.mil/ancwebsite/McGeeWHMSpecial> (Letöltés ideje: 2013.10.18.).
- PAKENHAM, Thomas: *The Boer War* Random House Inc., New York, 1992.
- PIROGOV, Nikolai Ivanovich: *Questions of life. Diary of an Old Physician* In: Galina V. Zarechnak (Szerk.): *Science History Publications*, Watson Publishing International, Canton, 1991.
- PLOTKIN, Susan L. - PLOTKIN Stanley A.: *A short history of vaccination in: Vaccines*. In: Plotkin SA. (Szerk.), Sanders Elsevier, USA, 2008. 1-16.
- PRUITT, BA.: *Combat Casualty Care and Surgical Progress*. In: *Annals of Surgery*, 2006. 243. (6). 715-2.
- SENN, Nicholas: *Medico-surgical Aspects of the Spanish American War*. American Medical Association Press, Chicago, 1900.
- SCHILLING, John: *Advances in knowledge related to wounding, repair and healing 1885-1984*. *Annals of Surgery*, 1985. 201. 268-277.
- SECHER, Otto: *Nikolai Ivanovich Pirogoff*. *Anaesthesia*, 1986. 41. 829-837.
- STEINBERG, John W. - MENNING, Bruce W. - SCHIMMELPENNINCK VAN DER OVE, David - WOLFF, David - SHINJI, Yokote (Szerk.): *The Russo-Japanese War in Global Perspective: World War Zero*. Brill Publishing House, Boston, 2005.
- VAUTHEY, JN, MADDERN GJ, GERTSCH P: *César Roux--Swiss pioneer in surgery*. In: 1992, Nov. 112. (5). 946-950.
- WATERS, WHH Col: *The Russian Medical Services*. In: *The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field*. General Staff War Office, London, 1908. April. 539-543.
- WATERS, WHH Col: *The health of the Russian Troops*. In: *The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field*. General

Staff War Office, London, 1908. April. 552- 558.

Debrah, A.: *The history of women in surgery*. In: Can J Surg, 2009. Aug. 52. (4). 317-320.

TINTARI Stanislav: *Laparatomia exploratorie in plagile abdominale penetrante*. In: Curierul Medical, 2011. 4. (322). 56-60.

BEBESI GYÖRGY

SÚLYOS VERESÉG, KÖNNYŰ BÉKE

**SZ. J. VITTE, EGY TEHETSÉGES OROSZ DIPLOMATA ÉS A
PORTSMOUTH SZERZŐDÉS¹**

Egy elfelejtett politikus

2008-ban, az Orosz Föderációban érdekes médiaesemény történt, „Oroszország neve” címmel, amely a történeti identitását kereső egykori birodalom lakosainak történelmi értékrendjét vizsgálta. A nem kevés manipuláció mellett zajló, több mint 3 hónapig elhúzódó verseny érdekes eredményt hozott: első helyre *Alexandr Nyevszkij* került, a „Jégmezők lovagja”, második helyen *Pjotr Arkagyjevics Sztolipin* végzett, és „Sztálin elvtárs” is magas szavazataránnyal szerezte meg a harmadik helyet, a nagyságra emlékező tömegek akaratából, a múlt megszépítő messzeségéből.² Az igazi meglepetés talán nem is Sztolipin második helye volt, hiszen a jelenlegi orosz társadalom, a „Negyedik Oroszország” keresi parlamentáris gyökereit, hanem sokkalta inkább az a tény, hogy Sztolipin elődje, az első alkotmányos miniszterelnök, a rubel aranyalapra helyezője, a transzszibériai vasút egyik szellemi atyja, a feketeszázas szélsőjobb kérlelhetetlen ellenfele, s nem utolsósorban az orosz-japán háborút lezáró portsmouthi béke megkötője, *Szergej Juljevics Vitte* még csak fel sem került a 12-es listára, holott politikusi teljesítménye nemcsak szerteágazó és hasonló nagyságrendű volt, mint utódjáé, hanem nélkülözhetetlen előzménye is volt Sztolipin nemzetmentő kísérletének.³ Jelen előadás az adott területi korlátok között Vitte tevékenységének - életútja rövid ismertetése mellett - egy kiemelkedő szeletét, az orosz-japán háborút lezáró,

¹ A jelen tudományos közleményt a szerző a Pécsi Tudományegyetem alapításának 650. évfordulója emlékének szenteli

² Lásd erről: SZVÁK, 2009. 5.

³ Lásd erről: BEBESI, 2012. 67-82.

egy vesztes helyzetet a lehetőségek határáig mentő diplomáciai bravúráját mutatja be, tömören vázolja az oda vezető utat és magát a háborút.

Az ázsiai terjeszkedés

Oroszország a krími háborúban egykori szent-szövetségi partnereitől elszenvedett, katonai súlyában talán nem, de politikai presztízsében jelentős veresége után a Távol-Kelet és a gyarmatosítás felé fordult, itt keresvén kompenzációt magának. Másrészt levonta a belpolitikai konzekvenciákat, ezért új uralkodója II. Sándor átfogó reformprogramba kezdett, amelynek a hadi- és nehézipar modernizálása volt az elsődleges célja a katonai nagyhatalmi szerep helyreállítása érdekében, de az intézkedések kiegészültek általános társadalmi reformokkal is, amelyek felcsillantották egy békés átalakulás lehetőségét is.⁴

A keleti terjeszkedés nagy hagyományokkal bírt az elsősorban szárazföldi kolonizátor Oroszország számára,⁵ kezdetei rettegett Iván korára nyúlnak vissza, amikor a híres *Sztroganov* kereskedőcsalád koncessziót kapott az uralkodótól a Káma vidéki földek elfoglalására.⁶ Az évszázadok során a terjeszkedés hol kisebb, hol nagyobb lendülettel folyt, de a „rétegesen gyarapodó,” erődöket építő, a terepet kereskedőkkel felderítő cári birodalom a 19. század második felére óriási méretű szárazföldi területek fölött rendelkezett.⁷ Nem részletezve a hódítás folyamatát, témánk szempontjából az a fontos, hogy az 1860-as -70-es évekre már bekebelezték a Kaukázus térségét, majd a sorban a belső ázsiai mohamedán fejedelemségek következtek.⁸ Délen a Birodalom határai elérték Afganisztánt, ez szükségessé tette Angliával az indiai brit érdekelttség miatt a megegyezést, a mindkét fél számára elfogadható határ megállapítására 1885-ben

⁴ Lásd erről: BEBESI 2014. 75-82.

⁵ VÖ: KLJUCSEVSZKIJ, V: *Előadások az orosz történelemről*. In: BEBESI, 1997. 9.

⁶ Lásd erről: BEBESI, 2010. 27-40.

⁷ Lásd erről: BEBESI, 2010. 29.

⁸ Lásd erről: BEBESI, 2002. 129. valamint: ZSUKOVSKIJ, 1915. 179-183.

került sor.⁹ Ezzel párhuzamosan intenzíven folyt Szibéria és a Távol-Kelet meghódítása is, amelynek végső állomásaként sor került Vlagyivosztok kikötővárosának („urald a keletet”) megalapítására. Az immáron gigantikus méretű területek összekötésére 1891-ben született meg a transzszibériai vasút felépítésének gondolata, a tényleges munkák 2 évvel később indultak meg. A távol-keleti terjeszkedés új kérdéseket vetett fel, itt Oroszország elsősorban Mandzsúria és Korea iránt „érdeklődött”, de ezzel párhuzamosan fent kívánta tartani a status quot Kínával. A hatalmas keleti országgal az 1869-es jegyzőkönyvek rögzítették a végleges határt, amelyet a korábbi ajguni, és pekingi, szerződések, majd csugucsaki jegyzőkönyvek jelöltek ki, ezekben Kína elismerte az Amur vidék és a Dél-Usszuri területek fölötti orosz fennhatóságot.¹⁰ Az 1858-as tiencsini jegyzőkönyvekben az oroszok lényegében a tengeri gyarmatosító hatalmakhoz hasonló privilégiumokat kaptak, a kínai területen alapított orosz ügynökségek főként a tea és a prém kereskedelmében láttak komoly lehetőségeket.¹¹

Egy új ázsiai hatalom felbukkanása - Japán jelentkezése

Az 1870-es évektől a cári birodalomnak a hagyományos tengeri kolonizátorok mellett egy új partnerrel, a Meidzsi reformok révén gyors ütemben modernizálódó és a kontinensre behatoló Japánnal szemben is ki kellett külpolitikai koncepcióját alakítania. Az első diplomáciai érintkezésre még Szimodában került sor 1855-ben, ahol *Putatyin* altengernagy által vezetett orosz misszió megállapodott a szigetországgal a határokból és a kereskedelemi alapelvekben. Eszerint a Kuril szigetek orosz tulajdonban maradnak, a Szahalin félszigeten pedig mindkét fél szabadon kereskedhet.¹² 20 évvel később, az ún. szentpétervári jegyzőkönyvben a Szahalini területet kizárólagosan megszerezni

⁹ DIÓSZEGI, 1997. 182.

¹⁰ A jegyzőkönyvek teljes szövege olvasható: JUZEFOVICS, 1869. 251-269.

¹¹ ZSUKOV, 1953. 28-29.

¹² SZUNOMÁR, 2013. 194.

kívánó Oroszország a félszigetért cserébe lemondott a látszólag jelentéktelen Kuril szigetekről, sok orosz történész értékelése szerint Alaszka eladása mellett (1867) a század második legrosszabb döntését hozták meg ezzel, ugyanis, a szigetek birtokában Japán megakadályozhatta az orosz hajók kijutását a Csendes Óceánra.¹³ A két hatalom viszonya ténylegesen az 1894-95-ös japán-kínai háború után vált feszültté, ekkor ugyanis egy koreai felkelést követően Kína és Japán egymás ellen fordult, és a háború során a modernizálódó szigetország katonai győzelmek sorát aratta, és szempontjait a simonoszeki békében korlátlanul érvényesítette is. Koreát függetlenítette Kínától, megszerezte a Liaotung félszigetet, Tajvant és a Pescadores szigeteket, megnyitott hét Kínai kikötőt, 300 millió tael hadisarcot követelt, és lényegében ugyanolyan jogokat kapott az egykori hatalmas birodalomban, mint az európai gyarmatosítók.¹⁴ Oroszország Japán térnyerését túlzottnak ítélte, s ekkor még diplomáciai eszközökkel képes volt a korrekcióra: Németország és Franciaország támogatását maga mögött tudva jegyzékben kényszerítette Tokiót, a Liaotung félsziget átadására, a „felkelő nap országa” magasabb jóvátételi összeggel vigasztalódhatott. A tárgyalóasztal mellett elért győzelmet követően Oroszország erős pénzügyi és gazdasági pozíciók kiépítésébe kezdett mind Kínával, mind Koreával, ami 1896-ban egy Szentpéterváron aláírt tüköri katonai segítségnyújtási megállapodásban öltött testet, amiért cserébe az oroszok Mandzsúrián keresztül, rövidebb úton építhették a transzszibériai vasutat.¹⁵ A Kínával kiépített jó kapcsolatoknak azonban hamarosan véget vetett Németország agresszív fellépése a térségben, 1897 végén „helyet követelve a nap alatt” elfoglalták Csingtao kikötőjét, és megszállták Kiaucsout. Bár az orosz diplomácia eleinte hezitált, végül is azonban nem akarták a kialakult angol-japán tengellyel szembeni egyetlen szövetségesüket elveszíteni, ezért elfogadták a német ajánlatot és kompenzációként decemberben elfoglalták Port

¹³ Vö: HELLER, 2003. 600.

¹⁴ ORMOS – MAJOROS, 1998. 180.

¹⁵ VITTE, 1964. 160-161.

Arthurt, amivel jégmentes kikötőhöz jutottak.¹⁶ A Kínára kényszerített orosz szerződés 25 éves bérleti és bíraskodási jogot biztosított a cári rendszer számára, lehetőséget kapott a Dél-Mandzsúriai Vasút megépítésére, és megszervezte az elfoglalt területen Kvantung kormányzóságot.¹⁷ Mivel ez a megállapodás súlyosan sértette Japán érdekeit, amely már régóta prioritásának tekintette Port Arthurt, az egy évvel későbbi Tokióban aláírt jegyzőkönyvekben Oroszország Mandzsúriáért cserébe Korea függetlenségnek elismerésével kompenzálta ázsiai riválisát. Mivel a németek a kínaiakra egy oroszhoz hasonló diktátumot kényszerítettek 1898-ban, ebben megkapták Santung feletti rendelkezési jogot, a két hatalom érdekei pillanatnyilag egybeestek, II. Vilmos II. Miklósnak írt levelében Oroszország civilizációs küldetését a „sárga faj európai betörése elleni védelemben jelölte meg”.¹⁸

1900-ban a félgyarmati sorba süllyesztés és az ezzel járó nemzeti megalázottság, gazdasági kiszolgáltatottság kirobbantotta a Ji Ho Csuan által vezetett „A béke és igazság ökle” társaság, közismert nevén boxerek felkelését, amelynek elfojtására 8 gyarmatosító ország hadserege fogott össze. Az orosz hadsereg Tiencsinből indult, gyors győzelmeket aratva elfoglalta Pekinget, majd megszállta Mandzsúriát.¹⁹ A felkelők leverése után a győztes hatalmak 1901. szeptember 7-én írtak alá Kínával egy záró jegyzőkönyvet, ebben óriási hadisarc, 450 millió tael megfizetésére kötelezték. Oroszországnak 1902 áprilisára sikerült külön egyezményt kötni Kínával, ebben már érzékelve nemzetközi elszigeteltségét, a francia támogatás hiányát, az angol-japán közeledést, mérsékelt követeléseket fogalmazott meg, és felajánlotta csapatai fokozatos kivonását Mandzsúriából, illetve a kínai közigazgatás helyreállítását. Az orosz-kínai különmegállapodások ugyanakkor gyorsították az

¹⁶ VITTE, 1964. 180.

¹⁷ Ha hihetünk Vitte emlékiratainak, akkor a szerződés kínai részről történő elfogadásához az is szükséges volt, hogy az orosz pénzügyminiszter 500 ezer rubellel megvesztegesse Li Huang csan kínai főtárgyalót. VITTE 1964. 185.

¹⁸ PATYOMKIN, 1948. 116.

¹⁹ SALGÓ – BALOGH, 1980. 98.

angol-japán egymásra találást, a két hatalom veszélyesnek ítélte Oroszország Távol-Keleti térnyerését, és ez elvezetett az 1902-es angol-japán egyezmény megkötéséhez, amelynek a két hatalom érdekei kölcsönös elismerése mellett különösen katona cikkelyei voltak figyelemreméltóak.²⁰ A szerződéssel japán gyakorlatilag szabad kezet kapott egy esetleges orosz háború esetére. 1902 és 1904 között diplomáciai birkózás folyt a cári és a császári birodalom között. Úgy tűnt, hogy amennyiben Oroszország Mandzsúriát nem kizárólagosan orosz -kínai ügynek tekintette volna, és hozzájárult volna a szabad hajózáshoz a koreai szorosban, egy békés megoldás is elképzelhető lett volna, az orosz merevség és nagyhatalmi magabiztosság, a katonai fölénybe vetett hit azonban az eszkaláció felé tolta a problémát, amely a 10 éves flottafejlesztési programját befejező, az angol egyezményt maga mögött tudó Japánnak egyáltalán nem volt ellenére.

Az orosz-japán háború

A konfliktust megelőző japán-orosz diplomáciai tárgyalások nem vezettek eredményre, mert mindkét ország kormányzatában a háború hívei kerekedtek felül, mint azt a Vitte életrajz kapcsán még külön is érintjük. Japán 1904. január 13-án ultimátummal felérő követeléssel állt elő, amelyben azt kérte az orosz államtól, hogy ismerje el Mandzsúria területi integritását, a jegyzéket az orosz diplomácia nem vette komolyan és válasz nélkül hagyta.²¹ Február 6-án megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok, és a *Togo* admirális által irányított japán hajóhad február 8-án - hadüzenet nélkül - megtámadta Port Arthur városát, és súlyos vereséget

²⁰ Az 1902. január 30-i angol japán szerződés katonai cikkelyei szerint, ha bármelyikük háborúba keveredne egy harmadik hatalommal, akkor a másik fél semleges marad, sőt másokat is igyekszik távol tartani a konfliktustól. Ha bővül az ellenfelek köre, akkor az aktív katonai segítségnyújtást is elképzelhetőnek tartja, valamint kizárja különbéke lehetőségét és veszély esetére közös tanácskozást ír elő. PATYOMKIN, 1948. 152.

²¹ ORMOS - MAJOROS, 1998. 184.

mért az ott állomásozó orosz flottára,²² ezzel együtt bekerítette a csemalpuói (Korea) kikötőben állomásozó orosz hajókat.²³ A háborúra a japánok jobban felkészültek: kínai halászhajóknak álcázott hírszerzőik figyelték a kikötőket, jelentéseket adtak az ott állomásozó orosz hajók létszámáról, fegyverzetéről, a legénység harci moráljáról, stb.²⁴ Amikor február 8-án a diplomáciai kapcsolatok megszakadása után két nappal egy japán gőzös elszállította Port Arthur kikötőjéből az ottani japánokat, egy ügynök még pontosan le tudta rajzolni az orosz hadihajók elhelyezkedését.²⁵ A háború kitörését az orosz diplomácia nem kezelte a helyzet súlyának megfelelően, Pleve belügyminiszter kifejezetten jó alkalomnak látta arra, hogy elterelje a figyelmet a belső problémákról,²⁶ az ellenfelet pedig nemes egyszerűséggel és nem kis rasszizmussal „sárga törpéknek”, „makimajmoknak” tartották.²⁷ Ugyanakkor a japánok a hadműveletek kezdetétől fölényben voltak. Az oroszoknak 80 ezer emberük volt a térségben *Alekszejev* admirális vezetésével, és 28 hadihajójuk, a japánok 150 ezer fővel és kb. 50 hajóból álló flottával rendelkeztek, és katonai erejüket - közel lévén a hadműveleti térséghez - gyorsan tudták növelni.²⁸ Az orosz flotta egy része Vlagyivosztok kikötőjében rekedt, s az egyes hajóosztályokat tekintve is hátrányban volt.²⁹ Április 13-án a flotta zászlóshajója a

²² A támadás során elsüllyesztették a *Retvizan* és a *Csaszarevics* páncélos csatahajókat, és a *Pallada* cirkálót, majd a másnapi támadás során további 4 hadihajót. Vö: PANKARATOVA, 1950. 32.

²³ A hadüzenet nélküli háború japán „specialitás” így jártak el az 1894-es kínai konfliktusban, majd, mint közismert, 1941-december 7-én a második világháborúban Pearl Harbornál is. Vö: KENNEDY, 1992. 200. Érdekesség, hogy a Csemalpuói orosz flotta két ágyúnaszádjának a „Varjag”-nak és a „Korec”-nek a legénysége úgy döntött, hogy inkább elsüllyesztik hajóikat, semmint japán kézre kerüljenek. Vö: KRAUSZ – SZILÁGYI 1992. 25.

²⁴ KOLONITS, 2003. 77-143. 81.

²⁵ KOLONITS, 2003. 83.

²⁶ SZILÁGYI – KRAUSZ, 1992. 25.

²⁷ SZUNOMÁR, 2013. 211. HELLER, 1996. 583.

²⁸ ORMOS – MAJOROS, 1998. 184.

²⁹ Egyedül páncélos csatahajókból volt az oroszoknak eggyel több, mint a japánoknak, (7:6) de ezekből kettő mindjárt az első támadásnál megsemmisült, a többi hajótípus tekintetében a páncélos cirkálóknál 8:4, a cirkálóknál 12:7, a

Petropavlovszk aknára futott és elsüllyedt, fedélzetén *Makarov* altengernaggyal, a flotta parancsnokával, és a híres festővel, *Verescsaginnal*, rajtuk kívül 29 tiszt és 652 matróz lelete hullámsírban a halálát.³⁰

A hadiesemények orosz szempontból a szárazföldön is szerencsétlenül alakultak: áprilisban a Yalu folyó mellett vereséget szenvedett egy 20 ezer fős orosz sereg, amelynek a Mandzsúriába vezető utat kellett volna lezárnia a japánok előtt, ezek után az ázsiai erők a szárazföld irányából is be tudták keríteni a tenger felől már blokád alatt tartott Port Arthur erődjét, a várost egy kb. 80 ezres japán sereg vette ostrom alá. Augusztusban az orosz flotta kétségbeesett kitörési kísérletet hatott végre a bekerített kikötőből, de ennek során nagy része megsemmisült, a sikerrel kijutó hajók semleges kikötőkbe futottak be, ezzel Oroszország elvesztette csendes-óceáni tengeri erejét. Szintén augusztusban Liajoang mellett már a frissen kinevezett új orosz főparancsnok *Kuropatkin* kényszerült visszavonulni, miután 17 ezer embert veszített, Mukden felé, szeptemberben pedig a Sahe folyó mellett szenvedtek vereséget a japánoktól. Orosz szempontból most vált világossá, hogy mennyit jelent a hadművelleti térségtől való távolság, és hogy a frissen elkészült transzszibériai vasút áteresztőképessége mennyire gyenge, különösen a Bajkál-tó megkerülése jelentett nagyon komoly gondot.³¹ Port Arthur felmentésére és a tengeri erőegyensúly helyreállítására 1904 októberében kétségbeesett döntés született, amely szerint a balti flottát kell a Távol-Keletre átvezényelni. A *Rozsgyesztvenszkij* admirális által irányított hajóhad – miután a szuezi szorost a nemzetközi egyezmények és Anglia magatartása miatt nem használhatta – Afrika megkerülésével, 7 hónap után érkezett a Csendes-óceán vizeire,

torpedórombolóknál és naszádoknál 47: 37 volt az arány a japánok javára. GORSKOV, 1983. 47.

³⁰ SZILÁGYI – KRAUSZ, 1992. 25.

³¹ A Bajkál –tónál ugyanis a vasútvonal megszakadt, és hajókon, jégtörőkön kellett a katonákat és a felszerelést továbbszállítani, Mandzsúria rossz útjain pedig már csak négykerekű szekereket használhattak, amelyek rendre beleragadtak a sárba. Vö: PANKRATOVA, 1950. 33.

1905 májusában.³² Május 27-28-án, a koreai szoroson áthaladva a Csuzima szigeténél vívott tengeri ütközetben a Togo admirális által irányított japán flottától döntő vereséget szenvedtek, 37 hajót veszítettek, ezeket részben a japánok elsüllyesztették, részben foglyul ejtették, mindössze 7 hajójuk érte le Vlagyivosztko kikötőjét, eközben 5.000 embert veszítettek, 500-an sebesültek meg, és kb. 6.000-en estek fogságba.³³ Időközben utánpótlás híján és a felmentés reménye nélkül már decemberben *Sztyesszel* (*Stössel*) tábornok kénytelen volt feladni a több mint 5 hónapig ostrom alatt tartott Port Arthur erődjét, 1905 február-márciusában pedig a japánok döntő vereséget mértek Mukdennél (Senjang) az orosz szárazföldi erőkre, ami után a cári hadsereg maradványai kénytelenek voltak elhagyni Mandzsúriát. A mukdeni és a csuzimai verség után világossá vált, hogy Oroszország a távolkeleti háborút elveszítette, ráadásul Japán júniusban megszállta a Szahalin félsziget északi részét is. A romeltakarítás, a még menthető mentése a diplomáciára várt, és ebben kiemelkedő szerep jutott egy a cári udvar által különösebben nem kedvelt politikusnak, a háborút kezdettől ellenző Szergej Juljevics Vittének.

Vitte, a besorolhatatlan

M. I. Vitte grófné, férje emlékiratai elé írt előszavában férjét idézve és őt jellemezve így ír: „Nem vagyok liberális, sem konzervatív; mindössze kultúremler vagyok. Nem tudok Szibériába küldeni valakit, mert nem úgy gondolkodik, mint én; polgári jogaitól sem tudom megfosztani, amiért nem abban a templomban fordul istenhez, amelyben én imádkozom...”³⁴. Ez volt az a magatartás, amellyel Vitte szinte mindegyik politikai táborban számos ellenséget szerzett magának, és amely miatt, pedig befolyásos családból származó,

³² Az út során nemzetközi hajózási incidensre is sor került, amely kis híján meghiúsította a flotta útját, ugyanis Hull magasságában az orosz hadihajók angol halászhajókra nyitottak tüzet, japánoknak vélvén őket. Anglia komolyan fontolgatta a tengeri fellépést az orosz flotta ellen, amitől csak Franciaország erőteljes fellépésére állt el. Vö: ORMOS - MAJOROS, 1998. 184.

³³ PEMSEL, 2005. 880-887.

³⁴ VITTE, 1964. 9.

elképesztően jó eszű és tehetséges ember volt, mindenütt úgy tekintettek rá, mint idegenre, kívülállóra. Pedig egyszerűen csak olyan ember volt, akiből abban a korban, s talán később sem volt sok politikus körökben: elveket, értékeket követett, s karrierje érdekében nem volt hajlandó székértáborokhoz csatlakozni, s ha kellett, kemény konfrontációkat is vállalt.

A Kaukázusban született 1849-ben, anyai ágon gazdag orosz nemesi felmenőkkel, apai ágon pedig holland lutheránus bevándorlókkal, akik letelepedésük után áttértek a pravoszláviára. A Kisinyovi Gimnáziumban érettségizett, majd az Odesszai Egyetem matematika fakultására iratkozott be, ahol kiváló eredménnyel végzett 1870-ben, bár gáláns ifjúkori kalandjai miatt az évfolyamelsőnek járó aranyérmet nem vehette át.³⁵ Eleinte úgy tűnt, hogy a tudományos pályát választja, de nagybátyja *gróf Bobrinszkij* rábeszélte, hogy álljon állami szolgálatba, így került a vasúthoz, majd gyorsan végigjárva a hierarchiát, még nagyon fiatalon, és még mérnöki vizsgái letétele előtt az Ogyesszai Vasút igazgatója lett.

Első nevét széles körben ismertté tévő ténykedése még 1881-ben volt, amikor II. Sándor cár meggyilkolása miatti felháborodásában nagybátyja *Fagyajev gróf* segítségével nemesekből egy tikos szabadkőműves páholy-szerű likvidátor csoportot szervezett, a Szent Csapatot, amelynek az volt a célja, hogy a terroristákat saját eszközeikkel semmisítsék meg.³⁶ S bár ez a kezdeményezés hamarosan karrieristák tömeges belépése miatt félrecsúszott, és egy év után meg is szűnt, mégis hamarosan Vitte lett az új uralkodó kedvenc minisztere, a Délnyugati Vasutak igazgatójaként gyakran találkozott személyesen is a cárral, akinek ilyenkor ő felelt az utazásáért és a személyes biztonságáért, ennek köszönhetően hamarosan vasútigazgató, majd közlekedési miniszter lett. Legkeményebb feladatát az

³⁵ Egyetemistaként belekeveredett az ún. diákpénztári mozgalomba is, s mivel ez a korban törvénytelen volt, egy bíróság Szibériai száműzésre ítélte, és csak befolyásos kapcsolatai mentették meg ettől és a kizárástól, végül megúszta 25 rubel pénzbüntetéssel. Lásd erről: BEBESI, 2012. 67-68.

³⁶ Lásd erről: BEBESI, 1999. 30-49.

uralkodótól 1892-ben kapta, amikor kolerajárvány söpört végig az országon, s *III. Sándor* személyes megbízottjaként, akire mint a kormány legfiatalabb miniszterére esett a választás, végigutazott a Volga vidéken, a járvány sújtotta területeken, és a kor higiéniai szabályait betartva nemcsak nem kapta el a fertőzést, hanem nagyon figyelemre méltó jelentést írt az uralkodónak a betegség természetéről és a közállapotokról.³⁷ Még ebben az évben, köszönhetően bátor teljesítményének és kiváló jelentésének, kinevezték pénzügyminiszternek, s ebbéli minőségében nagyon komoly gazdasági reformprogramba kezdett. Az 1891-es nagy éhínség után 20 millió rubelnyi hitellevelet bocsájtott ki, hogy legalább az állami alkalmazottakat ki tudják fizetni, majd 1896-ban már *II. Miklós* alatt, aranyalapra helyezte a rubelt. A Németországgal folytatott vámháborúban sziklaszilárdan védelmezte Oroszország gazdasági érdekeit, s a behozatali vám 10%-os emelésével a német partnert tárgyalásokra majd az eredeti vámszint visszaállítására kényszerítette. Ő vezette be a szeszmonopóliumot és a vodka üvegben történő értékesítését, ami kitűnő bevételi forrás volt az állam számára, de a kortársak természetesen kárhoztatták érte. Ő volt az, aki felismerte, hogy egységes vasúthálózatot csak az állam tud építeni, így felvásároltatta a magán-vasúttársaságokat, és a leghatározottabban támogatta még közlekedési minisztersége alatt megfogalmazódott transzszibériai vasút megépítésének gondolatát, és az építés folyamatát.

Nézetei társadalmi, társadalompolitikai kérdésekben is előremutatóak voltak. Az elsők között foglalt állást a munkásbiztosítás bevezetése mellett, szorgalmazta a népoktatás kiterjesztését, és a zsidók egyenjogúsítását. Tiszta logikával levezette, hogy a diákok korlátozásából és a zsidók emancipációjának hiányából hogyan következik, hogy közülük

³⁷ Jelentésben leírta például, hogy az orvosok gyakran elmenekültek a járvány sújtotta vidékről, és a betegeket diákok, orvostanhallgatók, alacsonyabb rangú egészségügyi személyzet látta el. Dolgozata sokat segített a diákokról a cárgyilkosság utáni közhangulatban kialakult negatív kép rehabilitálásában. Vö. BEBESI, 2102. 69.

kerülnek ki a „bombadobáló gyilkosok”³⁸. Ugyanígy elítélte a munkáskérdés megoldására tett századfordulós naiv elgondolásokat, nagyon korán rámutatott, hogy a rendőrszocializmus államilag manipulált rendszere kudarcra van ítélve. Később az első orosz forradalomban markáns véleményt fogalmazott meg az akkoriban születő új politikai pártokról, míg azonban a baloldaliakat csak elvakult fanatikusoknak tartotta, különösen lesújtó véleményt fogalmazott meg a szélsőjobb karrierista, alantas szenvedélyek által vezérelt, a csőcseléket hergelő tagjairól.³⁹ Az elsők között volt, akik felismerték, még jóval *Rasziputyin* megjelenése előtt, hogy milyen veszélyes az uralkodóházra, és így magára a Birodalomra is az a miszticizmus, ami a német származású cárné környezetében terjedt el az udvarban. Vitte feltétel nélkül az autokrácia híve volt, de II. Miklós trónra lépésével nehéz helyzetbe került, mert a fiatal cárt nem tartotta felkészültnek az uralkodásra, s nagyon korán észrevette, hogy képességei, finoman szólva is csak átlagosak – ezért, már 1904-ben arra a gondolatra fut ki egyik írásában, „*hogy nincs más kiút, mint ésszerűen korlátozni, széles gátak közé szorítani az egyeduralkodó rendszert*”.⁴⁰ Nyilván nem véletlen, hogy Vitte lesz az első orosz alkotmány kidolgozója a forradalmi kényszerhelyzetben 1905-ben, és ő lesz Oroszország első alkotmányos miniszterelnöke.

Vitte és az orosz külpolitika

Az 1890-es években Vitte még III. Sándor közlekedési és pénzügyminisztereként, majd II. Miklós kormányának tagjaként aktívan bekapcsolódott az orosz külpolitika irányításába, erre nemcsak miniszteri tisztségei, hanem udvari tanácsosi rangja is feljogosította. Tevékenysége egyrészt protokolláris jellegű volt, részt vett például *Ferenc József* osztrák császár és *II. Vilmos* német császár szentpétervári látogatásain, mint a fogadó delegáció tagja és a cár tanácsosa, de ugyanígy *Felix Faure* francia köztársasági

³⁸ VITTE, 1964. 227.

³⁹ VITTE, 1964. 254-255.

⁴⁰ VITTE, 1964. 273.

elnök orosz fővárosban tett vizitációjakor is, az orosz tárgyalási stratégia egyik kidolgozója volt.⁴¹ Külügyi tevékenységének egyik kiemelkedő állomása volt az 1898. augusztus másodikán megnyíló hágai konferencián történő részvétele, és ottani megnyilvánulásai. Az értekezlet előtt rávette az uralkodót, és a külügy formális irányítóit, hogy vessék fel a lefegyverzés vagy legalább a fegyverkezés korlátozásának a kérdését. Konceptiójával, amely a fegyverkezési verseny keretek közé szorításáról, a leszerelésről és a békés egymás mellett élésről szólt, messze megelőzte saját korát, ezek a kérdések majd a huszadik századi nagy leszerelési fórumoknak lesznek állandó témái. Ugyanakkor emlékirataiban tárgyilagosan leszögezte: *„Legnagyobb sajnálatomra el kell ismernem, hogy a vitás kérdések békés megoldása nem jutott tovább az elő meghirdetésénél. S éppen Oroszország az, amely ellenkező példával szolgált, mint amit az uralkodó javasolt.”*⁴²

A Távol-Kelet kérdésében is igen dinamikusan politizált, még 1892-ben pénzügyminiszterként ő vázolta fel III. Sándornak a térség meghódításának gazdasági programját. Konceptiója szerint az orosz szupremácia érvényesítéséhez két dolog szükséges: a Csendes-óceánt Oroszország központi területeivel összekötő vasút megépítése, és Kína pénzügyi függésbe vonása.⁴³ Tehát a transzszibériai vasút megépítésnek gondolatát ő vette fel először, és mivel a korabeli orosz politikuskárdában messze ő rendelkezett a legátfogóbb gazdasági-földrajzi ismeretekkel a térségről, stratégiai helyzete miatt elsősorban Mandzsúria megszerzését gondolta fontosnak. 1895-ben pénzügyminiszteri minőségében részt vett azon a rendkívüli értekezleten, amelyen a cári diplomácia vezetői a japán - kínai háborút követően a túlzottan megerősödött, szerintük magát túlnerő szigetországgal szembeni lépésekről döntöttek. Vitte itt igen radikális álláspontot képviselt, és a háborút sem tartotta volna kizártnak, amennyiben

⁴¹ Lásd erről: BEBESI, 2012. 69-70.

⁴² VITTE, 1964. 196.

⁴³ PATYOMKIN, 1948. 113.

Japán nem fogadja el az orosz fél által diktált feltételeket.⁴⁴ Miután a „felkelő nap országa” más külpolitikai lehetőség híján a békés megoldást, a Liaotung félszigetről való lemondást választotta, Vitte dolgozta ki Kína pénzügyi függésbe vonásának tervét. Hatalmas összegű kölcsönt nyújtott állami garancia mellett az egykor jobb napokat látott óriási országnak, mivel az orosz gazdaság erre egyedül képtelen lett volna, a hitelt ténylegesen francia bankok finanszírozták meg, formális célja a jóvátétel összegének kifizetéséhez nyújtott támogatás volt.⁴⁵ A kölcsön folyósítása után megalapították az Orosz-Kínai Bankot, és Kína kötelezte magát, hogy pénzügyeit nem helyezi külföldi ellenőrzés alá, ha abban az orosz kormány képviselői nem vesznek részt.⁴⁶ A sikeres manőver után Vitte és az orosz diplomácia érdeklődése Korea felé fordult, amelynek sorsáról Japánnal folytattak intenzív tárgyalásokat, végül a felosztás elmaradt, de 1896-ban Moszkvában megegyeztek a közös gazdasági függésbe vonás játékszabályairól. Eszerint közösen adnak tanácsot a koreai királynak, mindketten fenntarthatnak kereskedelmi és részvénytársaságokat és szabadon folytathatnak Koreával kereskedelmet, de Korea pénzügyminiszterének kijelölése orosz hatáskör lett.⁴⁷ Vitte 1896 áprilisában hajtotta végre egyik legnagyobb diplomáciai bravúrját. Ekkor tárgyalásokat folytatott Moszkvában *Li Huang csang* kínai diplomatával, s ennek eredményeként aláírtak egy titkos szerződést. Ebben a két fél kötelezte magát, hogy amennyiben Japán akár Kína, akár Korea, akár a távol-keleti orosz birtokok ellen támadást intéz, akkor a két fél teljes szárazföldi és tengeri erejével együttműködik, közösen tervezik meg hadműveleteiket, és nem kötnek különbékét.⁴⁸ Az orosz fegyveres segítség ígérete fejében lehetőséget kaptak, hogy Vlagyivosztokba rövidebb útvonalon, Mandzsúrián keresztül építsék ki a vasutat. Erre a célra létrehozták a Kelet-Kínai

⁴⁴ SZUNOMÁR, 2013. 197.

⁴⁵ SZUNOMÁR, 2013. 197.

⁴⁶ PATYOMKIN, 1948. 117.

⁴⁷ ZSUKOV, 1953. 85.

⁴⁸ ZSUKOV, 1953. 90.

Vasúttársaságot, a koncessziót formálisan az Orosz-Kínai Bank kapta.⁴⁹ Vitte Kína felé gondosan felépített, garanciákra és gazdasági kooperációra építő politikája összeomlott egyrészt az orosz belpolitika megváltozása, másrészt a németek térségben történő agresszív fellépése miatt. Amikor 1897 novemberében a németek elfoglalták Csingtao kikötőjét, és Kína érvényes szerződése szerint Oroszországtól kért segítséget, Vitte Kína iránti elkötelezettségével az erről döntő rendkívüli értekezleten kisebbségben maradt, és a cár a német ajánlat, Port Arthur kikötőjének elfoglalása mellett döntött. A kialakult helyzetben Vitte – saját emlékiratainak tanúsága szerint, de más források által meg nem erősítetten – 500 ezer rubellel vesztegette meg a Pekinget képviselő Li Huang csangot, hogy Port Arthur elfoglalását vegyék tudomásul.⁵⁰ A kínaiakra kényszerített szerződés alapján 25 évre bérbe kellett adniuk Port Arthur és Talienvan kikötőit, itt az oroszok bíraskodási jogot szereztek. A bérelt területektől északra kínai csapatok nem tartózkodhattak, tovább Oroszország a Kelet-Kínai vasútvonaltól a Liaotung félszigetig szárnyvonalat építhetett ki, ezt nevezték a későbbiekben Dél-Mandzsúriai Vasútnak, és így hozták létre a körzetben a Kvantung kormányzóságot.⁵¹

Most Japán érezte úgy, hogy kirekesztették egy számára fontos terület fölötti megállapodásból, s ha Oroszország nem akart egy keleti háborút, tárgyalásokat kellett kezdenie a szigetországgal. Mandzsúria megtartásának a Koreából történő kihátrálás lett az ára, amit az ún. *Nisi-Rozen* féle 1898. április 25-i tokiói jegyzőkönyvek rögzítettek.⁵² Vitte külpolitikai tekintélyét, és politikacsináló szerepének nemzetközi elismertségét mutatja, hogy Anglia, amikor 1898-ban tájékozódni kívánt az orosz diplomácia kínai kérdésben képviselt álláspontjáról, akkor

⁴⁹ PATYOMKIN, 1948. 125.

⁵⁰ VITTE, 1964. 185.

⁵¹ KOLONITS, 2003. 79.

⁵² A jegyzőkönyvek rögzítették, hogy Oroszország elismeri Korea önálló államiségét és függetlenségét, ezért kerüli a belügyeibe történő beavatkozást, és visszahívja gazdasági tanácsadóit. Az Orosz-Koreai Bank hamarosan meg is szűnt. Vö. ZSUKOV, 1953. 99.

Salisbury angol külügyminiszter a pétervári követét arra utasította, hogy kérdezze meg személy szerint Vittétől, van-e esély Anglia és Oroszország kínai tevékenységének összehangolására, bár ezek a magántárgyalások nem jártak eredménnyel.⁵³ Következő fontos fellépése a boxer lázadás leverése utáni időszakban volt, amikor az orosz kabinet radikálisabb tagjaival szemben keresztülvitte, hogy Kínával kapcsolatban térjenek vissza a békés pénzügyi-gazdasági függésbevonás politikájához, az erőszak és a nyílt gyarmatosítás helyett. Jól látta, hogy a nagy keleti állam meggyengítése csak a riválisok pozícióit javítja, miközben az európai kapcsolatok a szövetségesekkel, elsősorban Franciaországgal, meglazulnak.⁵⁴ Álláspontja *Lamszdorf* külügyminiszter által is támogatott érvényre jutásának tekinthető, hogy Oroszország különtárgyalásokat kezdett Kínával, ebben az ázsiai fél elismerte az oroszok Mandzsúriához fűződő különleges jogait.⁵⁵ Az is tény, hogy éppen az orosz-kínai különtárgyalások voltak azok, amelyek közelebb hozták Angliát és Japánt, az 1901 áprilisában megkezdett konzultációik vezettek el az 1902-es szövetségi egyezmény megkötéséhez. Az új helyzetben Oroszország sokkal mérsékeltebb követeléseket fogalmazott meg Kínával kapcsolatban, hiszen Franciaország katonai támogatását nem tudhatta maga mögött az angol-japán koalícióval szemben, ezért korábbi radikális igényeivel felhagyva ígéretet tett, hogy gyakorlatilag fokozatosan visszaadja Kínának Mandzsúriát.⁵⁶

A kérdés most már a Japánnal szemben folytatandó politika kialakítása lett, ebben Vitte kezdettől a mérsékelt vonalat támogatta és háborúellenes volt. 1902-es mandzsúriai útja után készült feljegyzéseiben a következőképpen fogalmazta meg az

⁵³ Az angol ajánlat lényege szerint országa átengedi az oroszoknak Mandzsúriát, ha cserébe lemond a Jangce völgyében történő terjeszkedésről. Vö. PATYOMKIN, 1948. 27.

⁵⁴ PATYOMKIN, 1948. 149.

⁵⁵ ZSUKOV, 1948. 124.

⁵⁶ A szerződésben Oroszország vállalta, hogy visszaadja a kínai vezetésnek a kormányzói, és a közigazgatási hatalom gyakorlását, és csapatait 18 hónap alatt három részletben kivonja Mandzsúriából. Vö. ZSUKOV, 1953. 130.

orosz külpolitika szerinte követendő céljait: „Szilárdan követni a Kínával való megbékélés útját, és szigorúan betartani az egyezmény alapján vállalt kötelezettségeinket – ez meggyőződésem szerint az orosz külpolitika legközelebbi feladata a mandzsúriai kérdésben. (...) A két rossz – a Japánnal való fegyveres összeütközés, és Korea teljes átengedése Japánnak – közül az utóbbi a kisebb.”⁵⁷ Álláspontja azonban háttérbe szorult a cári udvarban egyre inkább megerősödő és pozíciókat szerző háborúpárti csoporttal szemben, ide tartozott Pleve belügyminiszter, Bezobrazov államtitkár, Alekszejev és Kuropatkin tábornokok, és sokat nyomott a latban, hogy maga az uralkodó személy szerint is ellenszenvet érzett a japánokkal szemben. A távol keleti orosz katonai készülődés eleinte aggodalommal töltötte el Japánt, ezért mentési kísérletként Kurinó nagykövet még 1903 őszén felkereste Vittét, amelyben a készülődő katonai konfliktus miatti aggodalmának adott hangot, illetve nehezményezte, hogy a japán diplomaták felelős orosz vezetők helyett csak egy tábornokkal, Alekszejev generálissal, a távolkeleti orosz erők parancsnokával tárgyalhatnak a megoldandó problémákról.⁵⁸

Vitte azonban hamarosan kikerült a szűkebb döntéshozói körből, kegyvesztett lett, és a továbbiakban már nem tudott érdemi befolyást gyakorolni az események menetére. Bukásának okai felől megoszlanak a vélemények, nyilván sokaknak csípte a szemét túlzott udvari befolyása, a háborús párt is ellenfelet látott benne, legvalószínűbb oka azonban az volt, hogy egy örökösödési kérdésben utólag ránézve nagyon negatívan visszaható módon foglalt állást. Vite ugyanis kitűnő elméleti felkészültsége okán 1900 és 1902 között, köz - és államgazdaságra tanított két nagyherceget, Andrej Vlagyimirovicsot, és a cár öccsét, Mihail Alexandrovicsot. Az oktatás során közel került a jó képességű fiatalemberekhez, így amikor Jaltában egy megbeszélésen II. Miklós súlyos betegsége miatt a trónöröklés kérdésében kellett állást foglalnia, akkor úgy nyilatkozott, hogy Miklós estleges

⁵⁷ Idézi: ZSUKOV, 1953. 132.

⁵⁸ VITTE, 1964. 263.

halála esetén a trónt Mihail Alexandrovicsnak kell örökölnie.⁵⁹ És bár akkoriban álláspontjával mindenki, még I. Miklós cár fia, *Mihail Nyikolajevics* nagyherceg is egyetértett, aki a trónöröklési sorban megelőzhette volna Vitte jelöltjét, utóbb mégis, II. Miklós felgyógyulása után a szemére vetették, hogy a cár halálára apellált, és saját neveltjét akarta trónra ültetni.⁶⁰ Ezek a feltételezések eljutottak nyilván a cárig is, aki Vittét felfelé buktatta: a Miniszteri Bizottság elnökévé tette. Ez a jól hangzó funkció azonban csak formális volt, megszűnt az a lehetősége, hogy közvetlenül az uralkodóhoz forduljon, ez a fórum, csak javaslatokat dolgozhatott ki a tényleges döntéshozó testületek, pl. az Államtanács számára, kegyvesztettsége látszólag magas pozíciója ellenére mindenki számára nyilvánvaló volt.⁶¹

A grófi rang, a portsmouthi béke megkötése

Amikor a cári Oroszország háborús veresége nyilvánvalóvá vált, és az udvari döntéshozói körökben megfogalmazódott a békekötés elkerülhetetlensége, szinte azonnal és egyöntetűen Vittét javasolták az orosz békedelegáció vezetőjének, minden formális mellőzöttsége ellenére, és Lamszdorf külügyminiszter előzetes puhatolódzása után az uralkodó személyesen is felkérte a feladatra.⁶² Ennek több oka is volt: egyrésztől kezdettől ellenezte a fegyveres konfliktust Japánnal, tehát úgy tűnt, hogy igaza volt, kinevezése külpolitikai irányvonalának elismerését is jelenthette. Másrészt Vitte képességei, tehetsége közismertek és elismertek voltak, azok előtt még ellenfelei is fejet hajtottak, ebben a vesztes helyzetben, egy belpolitikai krízis közepén, amit többek között éppen a japán háborús vereség robbantott ki, formátumos emberre és gyors megoldásra volt szükség. Harmadrészt Vitte nemzetközileg is elismert politikus volt, tekintélye a nemzetközi fórumokon is megkérdőjelezhetetlen volt, és Oroszországnak most éppen erre volt szüksége. Volt a

⁵⁹ BEBESI, 2012. 70.

⁶⁰ VITTE, 1964. 214-215.

⁶¹ BEBESI, 2012. 74-75.

⁶² VITTE, 1964. 316.

hátterben egy Vitte szempontjából kevésbé hízelgő szempont is, a súlyos vereség utáni várhatóan megalázó békét egyetlen orosz diplomata sem kívánta kézjegyével ellátni, a hálátlan feladatot inkább a félreállított politikusra bízták. Kérdés hogy ebben a helyzetben miért vállalta el a tárgyalódelegáció vezetését. Egyrészt ebben a korban nem volt szokás az uralkodói felkérések visszautasítása, másrészt egy esetlegesen sikeres nemzetközi szereplés visszatérést jelenthetett volna számára a politika első vonalába, a tényleges döntéshozói körbe, továbbá Vitte igazi orosz hazafi volt, aki úgy érezte, hogy országának most rá van szüksége. Természetesen ő is bízott kapcsolatrendszerében és tárgyalási készségében, de emlékiratai tanúsága szerint a felkérést – felmérve annak súlyát és nehézségét – még így is hezitálva vállalta csak el, főmegbízotti kinevezése formálisan 1905. június 29-től lépett életbe.

Kinevezése utáni első lépésként, felkereste *Nyikolaj Nyikolajevics* nagyherceget, hogy az orosz hadsereg tényleges helyzetéről pontos információkat nyerjen. A főparancsnok egyértelműen közölte vele, hogy nem szenvedhetnek több olyan súlyú vereséget, mint Liajoangnál, és Mukdennél. A csapatok jelentős megerősítése esetén látott lehetőséget a japánok visszaszorítására a Kvantung félszigetre és Koreába, ez azonban álláspontja szerint egymilliárd rubelbe, egy évnyi újabb háborúskodásba, és becsülhetően negyedmillió orosz katona életébe kerülne. Miután mindkét flottájuk odaveszett, tengeri erő nélkül a Csendes- óceán térségében gyakorlatilag esélytelenek.⁶³ Mindez egyértelművé tette, hogy a békét meg kell kötni, de annak feltételeivel kapcsolatban már erőteljesen megoszlott az orosz politikusok véleménye. Maga cár és a nagyherceg kifejezésre jutatták, hogy egyetlen kopejkát sem hajlandók fizetni jóvátételként, és a „szent orosz földből” egy talpalatnyit sem lehet feladni. Ugyanakkor *Biriljov* tengerészetügyi miniszter a realitások talaján maradván Vittének kifejtette, hogy a „*jobb időkben összerabolt nem orosz területeket vissza lehet adni*”.⁶⁴ S bár néhány

⁶³ VITTE, 1964. 317.

⁶⁴ VITTE, 1964. 317.

tábornok, például *Linyevics* és Kuropatkin a háború folytatása mellett kardoskodtak, Vitte, mint volt pénzügyminiszter tisztában volt vele, hogy a békekötés már csak azért is elkerülhetetlen, mert félő, hogy Oroszország pénzügyi csődbe jut. Már korábban *Kokovcov* pénzügyminiszter a papírpénz kibocsátásához folyamodott, 600 millióról 1200 millióra emelve annak mennyiségét, Vitte világosan látta, hogy ez a folyamat gazdasági összeomláshoz, államcsődhöz vezethet. Az orosz diplomácia nem tudhatta, hogy 1905 végére már Japán is a pénzügyi csőd szélére került, és nagyon is kapóra jött neki a béketárgyalás, sőt mint később kiderült, a meglepően enyhe békefeltételeknek ez lehetett az egyik gazdasági oka.⁶⁵ Végül is, mikor Vitte 1905. július 6-án Pétervárról hajóval elindult, népes szakértői kísérettel és felesége társaságában, a következő négy pontban lehetett összegezni azokat az instrukciókat, amelyeket az orosz legfelsőbb hatalomtól kapott: nem jöhet szóba orosz terület feladása; nem kötelezheti el az országot katonai jóvátétel fizetése mellett; nem iktatható ki a Kelet-Kínai Vasút Vlagyivosztoki szárnya; végül nem tehet ígéretet a Csendes-óceáni orosz flotta felszámolására.⁶⁶

A béke megkötéséhez a nemzetközi feltételek úgy tűnt, hogy kedvezően változtak. Az USA korábban egyértelműen Japánt támogatta a konfliktusban, Anglia szövetségesi szerződésben volt Japánnal az esetleges német vagy francia katonai beavatkozásnak Rooseveltt úgy vette elejét, hogy figyelmeztette őket, hogy amennyiben fellépnek az oroszok oldalán, Amerika Japán mellett fog belépni a háborúba. Az amerikai külügyi vezetés az orosz - japán ellentétek tartós fennállására számított, azt azonban nem kívánta, hogy valamelyik hatalom a Csendes-óceán térségében túlságosan megerősödjön, tényleges érdeke a két nagy rivális meggyengítése volt. Mindezekért, amikor Japán katonai győzelme Csuzima és Mukden után egyértelművé vált, az USA úgy látta, időszerű a békekötés, mielőtt az ázsiai ország túlnyeri

⁶⁵ KENNEDY, 1992. 200.

⁶⁶ HELLER, 1996. 583.

magát, és *Roosevelt* felajánlotta közvetítői szerepét, és országát, mint semleges tárgyalási helyszínt.⁶⁷

Vitte útja először Európai szövetségeséhez, Franciaországhoz vezetett, akitől elsősorban pénzt kívánt szerezni, sikeres békekötés esetén a háború nyomainak és a belpolitikai krízisnek a felszámolásához, sikertelen tárgyalások esetén pedig a háború folytatásához. S bár a főmegbízottat lelkes tömeg köszöntötte Párizsban, a francia –orosz kapcsolatok jelentősen lehűltek, hiszen Oroszország Távol-Keleti lekötöttsége miatt Franciaország magára maradt, s így Angliához kezdett közeledni, amelyet az 1904-es, később antantként elhíresült szerződés tanúsított. Vitte találkozott *Rouvier* miniszterelnökkel és *Loubet* köztársasági elnökkel, akik kifejtették, hogy az oroszok jelen helyzetben a francia pénzpiacra nem számíthatnak. Miután a békekötést szükségesnek tartották annak érdekében, hogy Oroszország ismét aktívabb tudjon lenni Európában, úgy foglaltak állást, hogy francia pénzügyi segítség csak a japán jóvátétel fizetéséhez képzelhető el. Vitte ezt határozottan visszautasította, egyrészt mert felhatalmazása sem volt jóvátétel fizetésére, másrészt, a régi érvet hangoztatta, hogy „*Oroszország története során még soha, senkinek nem fizetett jóvátételt*”.⁶⁸ Amikor a tárgyalások során a franciák felhívták a figyelmet, hogy országuk a hetvenes években hatalmas összegű hadisarcot fizetett Németországnak, és ez „nem csökkentette méltóságát”, Vitte azzal riposztzott, hogy ha majd a japánok elfoglalják Moszkvát, akkor majd Oroszország is másképp közelíti meg ezt a kérdést.⁶⁹ Az orosz külpolitika megbízott vezetőjének párizsi tartózkodása során zajlott le II. Vilmos és II. Miklós björköi találkozója, a kis finnországi sziget mellett a német uralkodó rávette unokatestvérét, hogy írja alá, még az előző évben előkészített szövetségesi együttműködés szövegét. Miklós trükkös módon, a szerződés szövegét eltakarva íratta azt alá a kíséretében lévő Biriljov tengerészeti miniszterrel,

⁶⁷ PATYOMKIN, 1948. 169.

⁶⁸ VITTE, 1964. 319.

⁶⁹ VITTE, 1964. 319.

így a formális ellenjegyzéssel a szerződés érvénybe lépett.⁷⁰ Miután azonban a ténye kitudódott, óriási erők mozdultak meg az annulálása érdekében, Lamszdorf külügyminiszter értesítette erről a Párizsban tartózkodó Vittét, majd a későbbiek során, már a portsmouthi béke megkötése után, sikerült rávenniük az uralkodót, hogy tájékoztassa II. Vilmost, hogy a szerződés – Oroszország diplomáciai elkötelezettsége miatt – csak akkor lép életbe, ha ahhoz Franciaország is hozzájárul, ami a megállapodás finom formában történő visszavonását jelentette.

Vitte párizsi tartózkodása egyébként keserű tapasztalatokban gazdag volt, amiket ő feljegyzett, és továbbított Szentpétervárra. A francia baloldali sajtó „méltatlanul és sértőn”⁷¹ írt a cári Oroszországról, a franciák többsége közömbös volt, vagy megvetően viselkedett, ő pedig korábról, még pénzügyminiszteri látogatása idejéből tekintélyhez és elismeréshez szokott. Személyét a francia titkosszolgálat állandó védelem alá helyezte, mert tartani lehetett attól, hogy emigráns orosz anarchisták, akik ellenezték a békét, megkísérlik meggyilkolását. Egyes forradalmár vezetők, pl. *Burcev*, levélben fordultak közvetlenül Vittéhez, ebben az egyeduralom megdöntésének fontosságát hangsúlyozták, s mivel a békekötés stabilizálhatja a hatalmat, ezért úgy tartották, hogy azt nem szabad megkötni.⁷² Mindezzel együtt is az európai nagyhatalmak vezetői bíztak Vittében, s több helyről is megerősítést kapott, hogy ha valaki békét tud kötni ebben a helyzetben, akkor az csak ő lehet, és nem melleleg az európai közhangulat is békepárti volt. Végül Cherbourg kikötőjében felszállt a Wilhelm de Gross nevű gőzösre, amelyen megkezdte 6 napos tengeri útját Amerikába. Miután személy szerint is nehezen élte meg, hogy egy méltatlan helyzetben kell az Orosz Birodalmat képviselnie, ekkor írta naplójába híres sorait, amit később annyit idéztek tőle: „*A japánok ... nem Oroszországot, nem is az orosz hadsereget verték*

⁷⁰ PATYOMKIN, 1948. 168.

⁷¹ VITTE, 1964. 324.

⁷² VITTE, 1964. 323.

meg, hanem rendszerünket, ... azt a gyerekes módszert, amellyel 140 milliós lakosságunkat az utóbbi években kormányozták”⁷³

A hajóút alatt, ahol, mint írja sokat volt egyedül (felesége Párizsban maradt) dolgozta ki tárgyalási stratégiáját, amelyet 5 pontban foglalt össze. Először is mindenképpen kerülni kívánja annak látszatát, hogy mindenáron békét kíván kötni, inkább csak az európai népek közhangulatának engedelmeskedik, és hangoztatja, hogy a cárt alig lehetett rávenni a tárgyalásokra. Másodszor, méltóságteljes orosz diplomataként úgy viselkedik, mintha az országot csak egy kis kellemetlenség érte volna. Harmadszor, felismerve hogy Amerikában a sajtónak óriási szerepe van, mindent el fog követni, hogy a sajtó megkedvelje, így megkísérli maga oldalára állítani az amerikai és a világközvéleményt. Negyedszer, mivel Amerika demokrácia, maga is így fog viselkedni, a közelébe engedi az újságírókat, kerüli az arisztokrata döllyföt. Ötödször, mivel New Yorkban és az amerikai sajtóban jelentős a zsidók befolyása, kedvesen fog velük viselkedni, ez azonban a többi ponttal ellentétben nem fog nehezebbre esni, mert ebben a kérdésben egyébként is a cári udvarban ritkaságnak számító filozemita álláspontot képviselte.⁷⁴ Programjának végrehatását már a hajóút alatt megkezdte, és gyakran adott interjút a „hajót ellepő” újságíróknak, szívesen szóba elegyedett velük. Ehhez kapcsolódik a híres technikatörténeti aktus is, mely szerint Dillon angol újságírónak a Daily Telegraph tudósítójának nyilatkozatot adott, és ez volt az első, az óceán közepéről rádió által közvetített tudósítás.⁷⁵ Elképzeléséhez amerikai tartózkodása során végig következetesen tartotta magát, ha különvonattal vitték valahová, előrement és kezét fogott mozdonyvezetővel, mindig a sajtó rendelkezésére állt, és közvetlen, megnyerő viselkedést tanúsított, ami kellemes meglepetés volt az amerikai közvéleményben, akik

⁷³ VITTE, 1964. 324. Miután levelét, amelyben e sorokat írta, továbbította Szentpétervárra Gejgyen grófnak, a cári szárnysegédének, így az nagy valószínűséggel az uralkodó kezébe is került, így érthetjük meg, hogy nyílt kritikája miatt minden tehetsége ellenére miért gyűlölték Vittét.

⁷⁴ VITTE, 1964. 325.

⁷⁵ VITTE, 1964. 325.

egy merev orosz arisztokratát vártak. Ugyanakkor őszintén bevallja emlékirataiban: "... magatartásom – amely egyáltalán nem volt szokásom, sőt terhesnek bizonyult, mert állandóan szerepet játszottam..."⁷⁶ Stratégiája azonban végül is sikeresnek bizonyult, ami nyomon követhető az amerikai sajtó hangnemváltásából, a közhangulat alakulásából, amely egyre inkább szimpatizálni kezdett az ázsiai győztesrel szemben a barátságosan viselkedő vesztes cári Oroszországgal, legalábbis annak diplomáciai képviselőjével. A két tárgyalódelegáció első találkozására az amerikai elnöki jachton került sor Portsmouthban, ahová az orosz tárgyaló delegációt New Yorkból hadihajó szállította. Mint emlékirataiban írja, az első találkozás eléggé nyomasztóra sikerült, hiszen szembesült azzal a kettőséggel, hogy a világ legnagyobb országát képviseli, amelyet egy ostoba háborúban most megverték, és nem rejtette véka alá, hogy nem sokra becsüli a győzteseket.

Tárgyalási koncepciójához azonban következetesen tartotta magát, és annak sikeréhez hozzájárult a japán delegáció tagjainak külső megjelenése és kultúrájukból fakadó zárkózottsága, míg Vitte tudatosan azt javasolta, hogy a sajtó képviselői vehessenek részt a tárgyalásokon, „mert neki, mint az orosz cár megbízottjának, semmiféle hátsó gondolata, titka nincs”.⁷⁷ Végül is megegyezés hiányában a sajtó nem lehetett jelen a tárgyalásokon, hanem az egyes ülések után rövid közleményeket bocsájtottak ki, Vitte azonban gondoskodott róla, hogy a közvélemény tudomására jusson, hogy azok szűkszavúsága a japán cenzúrának köszönhető. A tárgyalásokon azonban a határozott, magabiztos orosz arisztokratát játszotta, akinek kissé nehezére esik, hogy méltatlan körülmények között, idegen földön kell alkudoznia a japánokkal. Egy alkalommal Komura báró külügyminiszter, a japán tárgyalódelegáció vezetője meg is jegyezte: „Őn következetesen úgy beszél, mintha önök volnának a győztesek”⁷⁸ Mire

⁷⁶ VITTE, 1964. 326.

⁷⁷ VITTE, 1964. 327.

⁷⁸ VITTE, 1964. 327.

Vitte irattárának tanúsága szerint azt válaszolta: „*Itt nincsenek győztesek, ezért nincsenek legyőzöttek sem*”⁷⁹

Ami a konkrét kérdéseket illeti, Oroszország kénytelen volt elismerni japánok Dél-Mandzsúriára és Koreára vonatkozó igényeit, mely szerint az említett területek a későbbiekben kizárólagosan a japán érdekszférába tartoznak. Két kérdésben azonban éles vita alakult ki, és úgy tűnt, hogy ezekben nem közelednek az álláspontok. Az egyik a jóvátétel kérdése volt, a másik pedig a Szahalin-félsziget problémája. Az ázsiai szigetország 1200 millió jen háborús jóvátételt követelt, Vitte, előzetes tárgyalási utasításának megfelelően megismételte a már franciák előtt Párizsban is kifejtett álláspontját, hogy országa történelem során még soha, senkinek nem fizetett hadisarcot, és most sem fog, valamint a félsziget kérdésében sem kívánt engedményt tenni. A megmerevedő orosz álláspont megosztotta a japán delegáció tagjait, akik közül Vitte többet már korábbról, Szentpétervárról ismert. A küldöttség második embere, Ito márki, tisztában lévén azzal, hogy saját országa is súlyos pénzügyi nehézségekkel küzd, és Mandzsúriával illetve Koreával már lényegében elérte háborús céljait, a béke aláírására szavazott. Tokióban azonban a háborús párt, s maga Komura, a japán delegáció vezetője is ragaszkodtak a hadisarchoz, illetve a félsziget megszerzéséhez, ennek érdekében akár a háború folytatását is elképzelhetőnek tartották. Időközben azonban nem kis mértékben Vitte magatartása következtében az amerikai álláspont is megváltozott, hiszen kifelé úgy tűnt, hogy az oroszok a lényegi kérdésekben engedtek, és a béke aláírása csak a japán makacsság miatt késik. Rooseveltnak személyes kudarc lett volna, ha az általa kezdeményezett tárgyalás sikertelen, ezért informálisan figyelmeztette a japánokat, hogy az amerikai közhangulat megváltozott, és ha a háború folytatódik, akkor a szigetország már nem tudhatja Amerikát maga mögött.⁸⁰ A delegációkra nemzetközileg is nagy nyomás hárult, hogy egyezzenek meg, a megállapodást kívánta Anglia és

⁷⁹ VITTE, 1964. 327.

⁸⁰ PATYOMKIN, 1948. 169.

Franciaország, sőt Vilmos császár is, az amerikai közvélemény s az amerikai zsidóság is megegyezéspárti és oroszbarát álláspontot képviselt. Végül is úgy tűnt, hogy japánok a jóvátétel elmaradását el tudják fogadni, Szahalin kérdésében azonban nem engedtek, így mindkét fél számára az lett a dilemma, hogy a félsziget megéri-e a háború folytatását, az amerikai elnök a cárnak a félsziget átadását javasolta, cserébe a jóvátételről történő japán lemondásért. Vitte maga is a sikeres béke megkötése érdekében felhatalmazást kért a cártól a félsziget átengedésére, amiről II. Miklós augusztus 23-án úgy nyilatkozott az amerikai követ jelenlétében, hogy végső esetben kész Szahalin déli felének átengedésére, álláspontjának „felpuhulásában” az orosz belpolitikai krízis elmélyülése nyilvánvalóan közrejátszott. A japán kormány augusztus 27-i ülésén, felmérve az ország szorult pénzügyi helyzetét, úgy döntött, hogy lemond Szahalin iránti igényéről, és a béke megkötésére utasította Komurát.⁸¹ Hogy Vitte nem tudott gyakorlatilag ilyen körülmények között teljes sikert elérni, az egy kiszivárogtatásnak köszönhető: a japánok tudomást szereztek arról, hogy a cár hajlandó a félsziget déli részének átengedésére,⁸² azért követeléseiket erre összpontosították, az orosz főmegbízott pedig a cár felhatalmazásával elfogadta a megosztásra vonatkozó japán javaslatot, így a szigetországgé lett az északi szélességi 50. fokától délre eső terület.

Végül is a békét hivatalosan 1905. szeptember 5-én (az orosz naptár szerint augusztus 23-án) írták alá. Az első cikkely a szokásos elvi deklarációt tartalmazta, a szerződés 2. pontja szerint Oroszország elismerte Japán Koreához fűződő „túlnyomó politikai, katonai és gazdasági érdekeltségeit”.⁸³ Az 5. cikkelyben a cári monarchia lemondott a Liaotung-félsziget és Port Arthur bérleti jogairól, a 6.-ban pedig a dél-mandzsúriai vasútról, így a terület szintén japán érdekszféra lett. A hetedik cikkelyben

⁸¹ PATYOMKIN, 1948. 169.

⁸² Az információ annyira fontos volt, hogy a japán tengerészeti miniszter állítólag azt mondta, hogy ha a hír hamisnak bizonyul, akkor megszerzője harakirit köteles elvégezni magán. PATYOMKIN, 1948. 170.

⁸³ VÁL. DOK. 1958. 457.

kötelezték magukat, hogy a közös üzemeltetésükben lévő kelet-kínai vasutat csak kereskedelmi és ipari célokra fogják használni,⁸⁴ a 9. paragrafusban történt meg a kötelezettség vállalás az ominózus Szahalin –félsziget déli részének átadásáról. A 10. cikkely lehetőséget adott japán fennhatóság alá került terület orosz alattvalóinak, hogy ingatlanjaik eladása után visszatérjenek hazájukba, amennyiben azonban helyben kívánnak maradni, akkor garantálják számukra tulajdonukat és foglalkozásuk szabad gyakorlását, feltéve, ha alávetik magukat a japán törvényeknek és igazságszolgáltatásnak. A 11. cikkelyben Oroszország halászati jogot volt kénytelen biztosítani a szigetországnak „az „orosz birtokok mentén” a Japán, az Ohotszki és a Bering- tengeren.⁸⁵ A 12. cikkelyben a szerződő felek köteleztél magukat, hogy az új kereskedelmi és hajózási egyezmények megkötéséig a kereskedelemben a legnagyobb kedvezmény elvét biztosítják egymásnak, a 13.-ban a hadifogolycseréről rendelkeztek, s mivel a japánok jóval több hadifoglyot ejtettek, Oroszország vállalta, hogy az elszámolás után a költségkülönbötet megtéríti. A 14. cikkely a ratifikációról és a hatálybalépésről rendelkezett, az utolsó pont a szerződések nyelvezetéről és hitelességéről szólt. A harmadik és a 9. cikkelyekhez kiegészítő rendelkezéseket is fűztek, előbbi a mandzsúriai katonai erők kivonására, a második egy Szahalin szigetén létrehozandó határmegállapító bizottság megalakítására vonatkozott.⁸⁶ A szerződést a delegációvezetők, Vitte és Komura, valamint az érintett államok amerikai nagykövetei, *Rozen* báró és *K. Takahira* írták alá.⁸⁷ Jellemző a kortársak álláspontjára a békeszerződéssel kapcsolatban elterjedt mondás, hogy a konfliktusban az oroszok első győzelme a békeszerződés aláírása volt.⁸⁸

⁸⁴ A vasút északi része orosz üzemeltetésben maradt.

⁸⁵ VÁL. DOK. 1958. 459.

⁸⁶ VÁL. DOK. 1958. 460.

⁸⁷ VÁL. DOK. 1958. 460.

⁸⁸ VITTE, 1964. 333.

A szerződés utóélete ugyancsak viharos volt. Tokióban forrongás kezdődött, amikor a békefeltételek ismertté váltak, Ito márki még életében emelt emlékművét ledöntötték, a kormány ostromállapot kihirdetésére kényszerült. Komurát hazatérése után leváltották külügyminiszteri posztjáról és magánéletbe számúzták, igaz később rehabilitálták és megkapta a londoni nagyköveti posztot. Amikor azonban a kedélyek lecsillapodtak, világossá vált, hogy Japán mégiscsak megnyert egy háborút egy európai nagyhatalom ellen, túljutott pénzügyi válságán, sőt gazdaságilag megerősödött, elismertette a világgal távol-keleti hatalmi rangját, azt, hogy a térségben nem hagyható figyelmen kívül.⁸⁹

Egész másképp alakult a helyzet az enyhe békefeltételek zseniális sakkhúzásokkal történő kiharcolójával, Vittével. Eleinte óriási volt a lelkesedés körülötte, a hazaúton ünnepelték, a cár grófi rangot adományozott neki⁹⁰ teljesítménye elismerésül. Átmenetileg visszaszerezte tekintélyét és politikai befolyását, bár már amerikai tartózkodása idején megindult ellene az udvari intrika, a cárt a sikeres politikus túlzott befolyásától „óvta” környezete. Amikor azonban a belpolitikai krízisen nem tudott úrrá lenni a cári kormányzat, ismét csak Vitte kapott felkérést a helyzet megoldására. Ő dolgozta ki a Birodalom első alkotmányát, és ő lett Oroszország első alkotmányos miniszterelnöke, a külpolitikában pedig ő szerezte meg hazája számára a békekötés és a forradalom elfojtása utáni időszakban a pénzügyi stabilizációhoz oly annyira szükséges pénzügyi kölcsönt. Később azonban ismét kegyvesztett lett,⁹¹ és élete végéig háttérbe szorult, visszavonult emberként élt, a feketeszázas szélsőjobb két ízben is megkísérelte megölni, „mert korlátok közé szorította az uralkodót”.⁹²

⁸⁹ Paul Kennedy amerikai történész értékelése. KENNEDY, 1992. 200.

⁹⁰ Ugyanakkor ellenfelei cinikusan „félsziget-grófnak, „fél-Szahalin grófnak neveztek a háta mögött.

⁹¹ VITTE, 1964. 330.

⁹² Lásd erről: BEBESI, 1999. 122-123.

Felhasznált irodalom

- BEBESI, 1997. = BEBESI György: *A pétervári Oroszország története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához.* JPTE, Pécs, 1997.
- BEBESI, 1999. = BEBESI György: *A feketeszázak.* MRI, Budapest, 1999.
- BEBESI, 2002. = BEBESI György: *Oroszország ázsiai gyarmatainak megszerzése.* In: Anyaországok és (volt) gyarmataik. 1. Szerk. Szabó Loránd, Ölbei Tamás, Wilhelm Zoltán. PTE, Pécs, 2002.
- BEBESI, 2010. = BEBESI György: *Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza.* In: Majoros István (Szerk.): *Nemzetek és birodalmak.* Diószegi István 80 éves. ELTE, Budapest, 2010.
- BEBESI, 2012. = BEBESI György: *Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics Vitte (1849-1915).* In: Majoros István (Főszerk.): *Háborúk, békék, terroristák.* Székely Gábor 70 éves. ELTE, Budapest, 2012. 67-82.
- BEBESI, 2014. = BEBESI GYÖRGY: *II. Sándor „peresztrojkája”, Oroszország békés modernizációjának 19. századi nagy kísérlete.* In: Majoros István (Főszerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek.* Balogh András 70 éves.. ELTE, Budapest, 2014.
- DIÓSZEGI, 1997. = DIÓSZEGI István *A hatalmi politika másfél évszázada.* MTA, Budapest, 1997.
- GORSKOV, 1983. = GORSKOV, SZ: *Az állam tengeri hatalma.* Zrínyi, Budapest, 1983.
- HELLER, 2003. = HELLER, M: *Az Orosz Birodalom története.* Osiris, Budapest, 2003.
- JUZEFOVICS, 1869. = JUZEFOVICS, T: *Dogovori Rosszii sz vosztokom.* Szpv. 1869.
- KENNEDY, 1992. = KENNEDY, P: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása.* Akadémiai, Budapest, 1992.
- KOLONITS, 2003. = KOLONITS FERENC: *Az András-kereszt és a Felkelő Nap háborúja.* Hadtörténeti Közlemények 2003/1. 77-143.
- KRAUSZ - SZILÁGYI = KRAUSZ Tamás - SZILÁGYI Ákos szerk. *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája. 1900-1991.* Akadémiai, Budapest, 1992.

- ORMOS-MAJOROS, 1998. = ORMOS Mária - MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Osiris, Budapest, 1998.
- PATYOMKIN, 1948. = PATYOMKIN, V. P: *A diplomácia története*. Szikra, Budapest, 1948.
- PEMSEL, 2005. = PEMSEL, H: *Weltgeschichte der Seefahrt. Band VI. Seeherrschaft II. Seekriege und Seepolitik von 1650 bis 1914*. Koehler Marine neuer wissenschaftlicher Verlag, Wien – Graz, 2005.
- SALGÓ-BALOGH, 1980. = SALGÓ LÁSZLÓ-BALOGH ANDRÁS: *A gyarmati rendszer története*. Kossuth, Budapest, 1980.
- SZUNOMÁR, 2013. = SZUNOMÁR Szabolcs: *A cári Oroszország távol-keleti politikája a századfordulón*. PTE, 2013.
- SZVÁK, 2009. = SZVÁK Gyula: *A tizenkét legnagyobb orosz*. Russica Pannonica, Budapest, 2009.
- VÁL. DOK. 1958. = HONFI József - JÓZSA Antal - POPOVICS György (Szerk.): *Oroszország a kapitalizmus és az imperializmus korában. Válogatott dokumentumok*. TK, Budapest, 1958.
- VITTE, 1964. = VITTE, SZ. J. *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Gondolat, Budapest, 1964.
- ZSUKOV, 1953. = ZSUKOV, J. M: *A távol-kelet a nemzetközi politikában 1870-1945*. Szikra, Budapest, 1953.
- ZSUKOVSZKIJ, 1915. = ZSUKOVSZKIJ, V: *Sznosenyija Rosszii v Buharoi i Hivoj za poszlednyije trjohszotletnyije*. Szentpétervár, 1915.

HUSZÁR MIHÁLY

LIBERÁLIS FORRADALMÁR - KONZERVATÍV IDEOLÓGUS

PJOTR SZTRUVE BÉKEKÖTÉSE A CÁRIZMUSSEL

Előszó

Az orosz történelem számtalan harca és küzdelme – amely a társadalom különböző rétegei, népcsoportjai és politikai érdekcsoportok között folyt – végződött kiegyezéssel vagy az egyik fél behódolásával. A szabadelvű, liberális politikai mozgalom, amely a 19. század elején a dekabrista felkeléssel „látványosan” indult, hosszú évtizedekig illegalitásban, cenzúrától terhesen a közpolitizálás hivatalos színterein kívül volt kénytelen működni. A század utolsó harmadában ugyan a kormányzati reformok hatásaként lehetőség nyílt a széleskörű véleménykifejtés új terein – az újságok elterjedése, az egyetemi autonómia és az értelmiségi réteg megerősödése – a liberális gondolkodók, politikusok megjelenésére, ám a kormányzat erős regresszív hatásaként könnyen kerülhettek börtönbe, száműzetésbe vagy emigrációba. A különféle közigazgatási, oktatási reformok hatásaként erősödő „szabadelvű szigetek” hálózataként az alsó és középszintű területi közigazgatásban (zemsztvo) kialakultak a további reformokat (népképviselő, sajtószabadság, parlamentarizmus) követelő, alkotmányosságért küzdő nemesi és értelmiségi csoportok. A helyi sajtóban a szűk lehetőségekhez mérten vagy az emigránsok által Oroszországba csempészett újságokban radikális hangnemben tere nyílt az autokrácia kritikájának. Felerősítették ezt az orosz állam bürokráciájáról, a büntetési, a száműzetési gyakorlatáról, a cenzúrájáról és a nyomorúságos közállapotairól szóló nyugati utazók jelentős érdeklődéssel kísért beszámolóit is. Ezek kicsempészett, titkos kormányzati adatsorok publikálásával váltak igazán hitelessé.¹ Az oroszországi emigránsok

¹ KENNAN, 1905a, 1905b.; HUSZÁR, 2013, 173-188.

hagyományosan Németországban adták ki azokat az újságokat, amelyeknek a hazajuttatásának megakadályozására és a szerkesztőinek a megfigyelésére jelentős ügynökhálózatot tartott fenn a cári hatalom „ökle”, az Ohrana.² A kormányzati erőfeszítések ellenére az 1890-es évekre megerősödött az államapparátuson belül szerveződő zemsztvo mozgalom, amely hathatós segítséget kapott a Pjotr Sztruve által alapított és Stuttgartban kiadott *Oszvobozszenije* (Felszabadítás) című laptól.³ Az együttműködés az első orosz forradalmat követően a későbbi első liberális pártok (kadet, oktobrista) létrejöttét hozta el. Az orosz cári rendszer ugyanakkor sikerrel gátolta meg a nyugati alkotmányosság és parlamentarizmus fokozatos kiépülését, a liberálisok kezdeti rövid távú győzelmei hamar szétforgácsolódást és konzervatív visszarendeződést eredményeztek. Ennek eredményeként a liberális pártharcokból kiábránduló néhány szabadelvű gondolkodó – az orosz történelemben már nem először történt meg – „bűnbánó módon” kiegyezett a cárizmussal, később néhányan a későbbi szélsőjobboddallal prominensévé váltak. Kritikájukban a korábban példának és állandó „reménysugárnak” kikiáltott, értelmiséget ostromolták az 1909-ben megjelent *Vehi* (Méröldkövek) című kötetben.

Liberálisok küzdelmei a reformokért

A reformtervek akár az egyes modernizáló kormányzatok alatt, akár a legális, illegális szervezkedések irányából érkeztek, mindig erős kölcsönhatásban voltak egymással. Olykor szalonokban vitáztak, mint az 1840-50-es években a szlavofilok és nyugatosok, máskor a radikális célokat meghirdető forradalmárok, narodnyikok vagy a terror eszközeit is alkalmazó forradalmárok háborúban álltak autokrácia kormányzatával, amely a megtorlások és kemény büntetések széles eszköztárát vonultatta

² BEBESI – POLGÁR, 2006. 121-131.

³ LEONTOVITSCH, 2012. 220-221., SZ. BÍRÓ, 1998. 353.

fel. Ezek mellett megtörténtek a fokozatos reformok, amelyek az „ellentmondások” országát modernizálták.

A liberális elvek úttörésének az egyik fontos területe volt a közigazgatás, amely az első Duma felállításáig, a közpolitizálás színterét is jelentette. A II. Sándor által 1864-ben elindított zemsztvo reform a választott testületek (nemesi, polgári, paraszti) felállításával, a közrend, a közegészségügy, az oktatás megszervezésével mintegy kiváló terepe volt a liberális nemesi és értelmiségi réteg politikai véleménynyilvánításának, fokozatos térnyerésének. A kormányzat ugyanakkor időről időre megakadályozta a javaslatok felterjesztését, szűkítette a hatásköröket, leváltotta a népszerű vezetőket. A század végére kialakult a reformkövetelések hangadó rétege, melynek az egyik legfőbb követelése az országos zemsztvo, egy népképviseleti alapon összehívott дума volt. Ennek Moszkva és Szentpétervár város képviselő testülete volt az egyik főszorgalmazója.⁴ A másik fontos terület az egyetemi reform volt, amelyben az autonómia kiszélesítése, a szabad rektor és tanárválasztás, klub és egyesületalapítás is szerepelt. A *raznocsinyec* (vegyes rendű) értelmiség térnyerése is ekkortól indult meg. Szintén 1863-ban vezették be az előzetes cenzúra eltörlését, az utólagos viszont megmaradt. A belföldi leveleket nem cenzúrázták, ám a külföldiek és a külföldre utazó orosz állampolgárok leveleit továbbra is ellenőrizték, ahogy az országba bekerülő könyveket és sajtótermékeket is. Az 1885-ben bővítve kiadott büntető törvénykönyvben olvasható, hogy összes polgári jogait elveszti, örökre száműzik, vagy kényszermunkára ítélik azt, aki „a fenséges hatalom ellen” terjeszt kiadványt, vagy nyilvánosan felszólal.⁵

Ezekben az években III. Sándor reakciónak tartott kormányzását olyan határozatok is jellemezték, mint a „Rendelet az államrend és a társadalmi nyugalom biztosítását célzó intézkedésekről”, amely tág lehetőséget adott az adminisztratív hatalomnak, hogy beavatkozzon a bírósági ügyekbe.

⁴ BEBESI, 2014. 78.

⁵ BEBESI, 2014. 80.; KENNAN, 1905b. 275-276.

Közigazgatási úton, ítélet nélkül száműzzön olyanokat, akiknek „a jelenlétét a társadalmi rendre veszélyesnek tartja; fogságba vetik és a belügyminiszter jóváhagyásával a roppant birodalom valamelyik helyiségébe küldik, ahol aztán öt évig rendőri felügyelet alatt áll.” – írta George Kennan.⁶ Jellemzője még a korszaknak forradalmárok és az Ohrana harca, az egyetemek autonómiájának a megszüntetése, a cenzúra kiterjesztése: a lapok által megírható témák számának a szűkítése. A cári kormányzat a zemsztvok önálló rendeleteit egyenesen a belügyminisztérium engedélyezése alá irányította.⁷ 1895-ben került sor a liberális zemsztvo tagok első közös állásfoglalására: egy kvázi alkotmánytervezetet jelentettek meg Londonban a Szabad Orosz Sajtó Alapítvány segítségével.⁸

Ebből az időszakból érdemes kiemelni a liberális teoretikusok közül Pavel Miljukovot, akinek írásai által Sztruve korabeli álláspontja is könnyebben megérthető. Miljukov, az „állami iskolának” nevezett történetírás képviselője, későbbi liberális pártvezér, 1898-ban kiadott könyvében (*Ocserki po isztorii russzkoj kulturi*) az orosz fejlődés sajátosságait vette számba, az államiság fejlődésének kontextusában.⁹ Az általa megfogalmazott orosz fejlődést meghatározó alapelvek, mintegy a későbbi liberális politika önmeghatározásának is a fundamentumát jelentették. Ezzel az 1880-as években terjedő oroszországi marxizmus megerősödésére keresett válaszokat, ugyanakkor az autokrata cári monarchiának kínált modernizáló alternatívát. Álláspontja szerint az orosz történelmet két szélsőséges erő a nyugatos és az orosz sajátosság különlegessége és szlavofil szemszögből hirdető kivételessége, határozza meg. Amíg a nyugatosságot az európai folyamatokkal azonosítja, és az orosz marxizmusban teljesedik ki, addig a 15-18. századi „nacionalizmus uralmából” egyenesen következik a 19. század végi konzervativizmus. A kettő között áll a liberalizmus. Miljukov elismeri az orosz történelmi folyamat mély sajátosságait, ám a fejlődés megkésett akadályát jelenti az

⁶ KENNAN, 1905a. 91.

⁷ NIEDERHAUSER – SZVÁK, 2002. 276-277.

⁸ MENYHÁRT, 1983. 31.

⁹ APRISKO, 2007. 458.

orosz kultúra különös tökéletessége, amelyet a szlavofilek hirdettek.¹⁰ Felfogásában az orosz állam sajátos rendező, központi generáló szerepe okozta a nyugat-európai és az oroszországi fejlődés alapvető eltérését. Amíg nyugaton a társadalom alulról, organikusan épült fel az államrend felé, addig az orosz „változat” szerint felülről lefelé, a külső szükségletek hívták életre az államhatalmat. Ezek a külső szükségletek pedig a gazdasági fejletlenséget jelentették. A liberalizmus alapját meghatározó polgárság azért nem járhatta be a „nyugati utat”, mert a városok mindenekelőtt kormányzati és katonai központok voltak. Ugyanígy az erős állam miatt nem alakultak ki a rendiség keretei sem. Krausz Tamás megfogalmazásával: *„Miljukov liberális álláspontja szükségképpen innoválja a „közös fejlődés eredményeket” a nyugati államokkal, végül is Oroszországban is kifejlődött a társadalmi erők „öntevékenysége”, és a gazdasági fejlődés mégiscsak elvezetett az állami gyámkodás részleges gyengüléséhez.”*¹¹

Sztruve és a szabadelvű forradalmárok

Az orosz liberalizmus meghatározó szereplője volt Pjotr B. Sztruve (1870-1944), filozófus, kadet pártvezető, aki az első orosz forradalom után, 1909-ben kiegészített a hatalommal, majd a 1917 után harcot hirdetett, a korábbi forradalmi pártoknak – elsősorban a szocialistáknak – immár a szélsőjobb oldaláról. Sztruve a permi kormányzó fiaként szabadelvű nevelést kapott, Stuttgartban, majd a szentpétervári gimnáziumban tanult, ahol egy liberális diákkör tagjaként szocialista könyvek olvasásával kezdett megismerkedni a közpolitikával. 1889-től a szentpétervári egyetem hallgatójaként a marxista diákkör tagja lett, majd Grazban tanult ahol megismerkedett neves szociáldemokrata vezetőkkel, Georgij Plehanovval, Karl Kautzkyval és Eduard Bernsteinnel.¹² Hazatérése után, 1895-ben kitüntetéssel végezte el a szentpétervári egyetemet, majd magántanárnak nevezték ki. Az egyetemi tanítás mellett egyrészt a német és osztrák

¹⁰ KRAUSZ, 1991. 18-19.

¹¹ KRAUSZ, 1991. 20-21.

¹² PIPES, 1970. 3-10.; HUSZÁR, 2011. 186.

szociáldemokrata sajtóban élesen támadta a narodnyikokat, másrészt nyílt levélben bírálta II. Miklóst az elmaradt reformokért.¹³ Sztruve ugyanakkor komoly munkát végzett az oroszországi munkásmozgalom megszervezésében is. Az 1890-es évek első felében az oroszországi legális marxisták – Szergij Bulgakov, Nyikolaj Bergyajev, Mihail Tugan-Baranovszij – vezetője volt, majd 1896-ban részt vett a Londonban rendezett II. Internacionálé negyedik kongresszusán. Ez olyan különleges időszak volt, amikor cári hatalom által engedélyezett újságokban és folyóiratokban publikálhattak: *Zizsny* (Élet), *Novoje Szlovo* (Új Szó), *Nacsalo* (Kezdet). Kritikájuk elsődleges célpontja a narodnyik mozgalom volt. Elsőként ő fordította és szerkesztette orosz nyelven Marx *Tőke* című művét, valamint megírta az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) pártprogramját 1898-ban.¹⁴ Ezzel a párt a kifulladásban lévő és a kormányzattal vívott harcokban komoly veszteségeket szenvedő narodnyikok helyébe kívánt lépni. 1895-ben Sztruve Leninnel és más szociáldemokratákkal és legális marxistákkal alapította meg a Harci szövetség a Munkásosztály Felszabadításáért nevű forradalmi szervezetet. Kettejük kapcsolatát a szolidáris barátság, majd eltávolodásuk után évtizedes kritikai publicisztika jellemezte. Lenin megjelenésével a szentpétervári marxisták körében az addig vezető „tekintélynek” számító Sztruve szerepe leértékelődött. Lenin egyrészt jobb szónoknak és sikeresebb pártszervezőnek bizonyult, másrészt a cár elleni merényletkísérletet végrehajtó „legendás” Uljanov öccse volt.¹⁵

Sztruve a legális marxistákkal való szakítását követően vált a liberálisok vezéregyenységévé, elsősorban kiemelkedő újságszerkesztői és publikációs tevékenységével. Miután részt vett liberális tüntetéseken, letartóztatták. Elvesztette egyetemi állását száműztetésbe kényszerült ahol 1902-ben megalapította *Felszabadítást*, amelyben radikális hangnemben követelték az önkényuralom eltörlését és az alkotmányosság bevezetését. Ez

¹³ BEBESI, 2004. 273-274. o. Lásd még: FRANK, 1956; PIPES, 1970; PIPES, 1980.

¹⁴ BEBESI, 2004. 274.; APRISKO, 2007. 778.

¹⁵ KRAUSZ, 2008. 46-49.

lett az a legfontosabb sajtóorgánus, amely köré szerveződött a liberálisok mozgalma, majd a kadet párt egyik szócsöve is lett. Az első számban jelent meg a Miljukov által írt liberális program is.¹⁶ Ez a korszak az egyetemes történelemben a tömegsajtó nagy korszaka volt: sok száz újság, naprakész információk, olcsó ár és nyílt közélet volt a jellemzője. Megkétszerezve, de Oroszországban is elkezdtek terjedni a tömegújságok a 19. század végétől legalisan cenzúrázva, vagy mint például a *Felszabadítás* illegalitásban. Széles olvasó táborok jöttek létre – a jobboldaltól a baloldalig – az olykor csak néhány számot megélő, máskor hosszú évekig megjelenő újságok körül.

1904 tavaszán a liberális és a kormányzati körök is érezték, hogy az ország válaszüthöz érkezett, a háború okozta helyzetben csakis az alkotmányos átalakulás menthette meg Oroszországot. Szergej Vitte, a Miniszteri Bizottság akkoriban „kegyvesztett” vezetője, Frankfurtban megjelent inkognitóban adott interjújában nyíltan és konkrétan beszélt a kormányzat, a társadalom és a gazdaság állapotáról, az orosz-japán háború megjósolható katasztrófájáról. *„Az intelligenciától (értelmiségtől) való félelem nálunk már mániává vált. Hiszen az intelligencia – az maga a forradalom. Csak semmi kapcsolat a liberális elemekkel. Népünk üdve – hivatalos vélekedés szerint – az izoláltság.”* Vitte a korszak reformokat bevezető, modernizáló politikusaként pontosan tisztában volt a helyzettel. A beszélgetésben súlyosnak tartotta a rendőrállami gyakorlatot, a *„jó érzésű patrióták”* letartóztatását, a parasztság adóságait, nyomorát, a középosztály nélküli társadalmat és a *„kínai fal”* mögött élő cár tudatlanságát. Szerinte a megoldás: *„A rendőrállam felszámolása, a személyes szabadság biztosítása, a cenzúra eltörlése, a szektások – akik a legjobb alattvalóink – üldözésének megszüntetése, valamint – egészen nyugodtan mondom ki a szót – egy alkotmány.”* Ezekkel a kis engedményekkel elkerülhető lehetne a katasztrófa, és az *„intelligencia megszabadulna béklyóitól”*. Vitte véleménye szerint az alulról jövő terror és a rendőri terror parasztlázadásokat eredményez, a nemesség pedig a szociális és

¹⁶ LEONTOVITSCH, 2012. 220-221.; SZ. BÍRÓ, 1998. 353, 359.; HUSZÁR, 2011. 187-188.

intellektuális szakadék miatt a hatalom oldalán van. A kormányzat összeomlását ugyanakkor a külföldi adósságok fizetésének a megszűnése okozza majd, ami egy alkotmányozó gyűlést eredményezhet. Mivel jól ismerte az államügyek intézését, ezért a véleménye, hogy az autokrácia alkalmatlan egy modern állam irányítására, a történelmi tapasztalatok szerint önkéntesen a cári rendszer nem fog kormányzati formát változtatni.¹⁷

1904 őszén a kormányzat a kül- és belpolitikai válság hatására engedményeket ígért, Szvjatopolk-Mirszkij belügyminiszter révén: száműzött zemsztvo-liberálisok elengedése, cenzúra enyhítése, zemsztvok feletti ellenőrzés lazítása. A reményt keltő hangulatban írták a liberálisok a *Felszabadításban*, hogy „*támogatni fognak minden felülről kiinduló jó kezdeményezést, (...) készek türelemmel várni, csak minél előbb ki kell hirdetni, hogy a népet bevonják az ország kormányzásába.*” Az első orosz forradalom kezdetén Sztruve annak a Felszabadítás Szövetsége liberális szervezetnek volt a vezetőségi tagja, amelyik a zemsztvo küldöttek konferenciájával egyetértésben, országos „bankett kampányt” szervezett. Az 1904 novemberi szentpétervári zemsztvo tanácskozáson Miljukov kijelentette: „*A jelenlegi politikai viszonyok között az ország semmilyen jogilag szabályos formában nem emelheti fel szavát, és akár akarja, akár nem, a tanácskozásnak magára kell vállalni a küldést: megfogalmazni az ország véleményét a hatalom előtt.*” Az *Oszvobozsdenyija* 1905. március 5-i számában közzétették a leendő Alkotmányos Demokrata (kadet) párt programját, benne fogalmazták meg az Alkotmányozó Gyűlés összehívásának, az emberi és szabadságjogok kimondásának, a régi törvények törlésének, az általános, egyenlő, titkos, közvetlen választójog alapján megválasztandó népképviselők követeléspontjait is. Sztruve sürgette a liberálisok minél előbbi párttá szervezését, mert véleménye szerint, ha háttérbe szorulnak a leendő káderek, akkor a kezdeményezést a szélsőséges és reakciós pártok veszik át.¹⁸ Ugyanakkor a párttá szerveződő

¹⁷ GYARMATI, 1982. 126-129.

¹⁸ MENYHÁRT, 1976. 55- 58.

liberális mozgalomban hamar megjelentek azok a kisebbségi hangok, amelyek a mérsékelt követeléseket és az orosz sajátosságok alapján szervezett nem nyugati parlamentarizmust hangsúlyozták.¹⁹ Az Alkotmányos Demokraták október 14-i alakuló kongresszusán elnökké választották Pavel Miljukovot, Sztruve pedig bekerült a vezetőségbe, a Központi Bizottság tagja lett.²⁰ Az *Alkotmányos Zemsztvo-képviselők Szövetségének* tagjaival kiegészült az új szervezet, amelyben a baloldalt a Felszabadítás Szövetségének tagjai, míg a jobboldalt inkább a zemsztvo képviselők jelentették.²¹ Sztruve bizakodva tekintett a jövőbe az új orosz alkotmányosság hajnalán, 1905 októberében, amikor lapjában ezt írta: „A szabadság jelszava a kormányzati tevékenység jelszavává kell, hogy váljon. Nincs más útja az állam megmentésének. (...) az emberi szabadság eszméje diadalmaskodni fog, ha nem reformok, akkor forradalom által”²² 1905 decemberére viszont a cári hatalom sikerrel szerezte vissza az állásait, a forradalom kifulladásban volt. Sztruve meg is jegyezte egyik cikkében, hogy a forradalom nem számíthat sikerre, amíg nem kap hatalmat. A liberális vezérkar viszont elvetette egy leendő ideiglenes forradalmi kormány elvi lehetőségét, mert nem látták a politikai pártok szervezettségét. Miljukov az egyik cikkében szólította fel az olvasóit a választói névjegyzékbe való feliratkozásra, választói gyűlések összehívására és politikai pártok alakítására.²³

Pjotr Sztruve a I. és II. Duma sikertelen működését követően, 1908-ra jutott el oda, hogy kiábrándult a forradalomból. Több rövid életű újságot is indított kevés sikerrel. Aktív kadet politikusként II. Miklós cár parlamentarizmust korlátozó, Dumát szétkergető döntései ellen vezető képviselőként lépett fel. Politikai hitvallásában a fordulópontot az 1909-es év jelentette, amelynek az eredményeként a korábbi publikáló társaival (Bergyajev, Bulgakov) és más értelmiségiekkel kezdett bele a

¹⁹ MENYHÁRT, 1976. 59-60.

²⁰ PIPES, 1997. 63, 65-66.

²¹ SZ. BÍRÓ, 1998. 353.

²² PIPES, 1997. 68.

²³ MENYHÁRT, 1976. 74.

„bűnbánó értelmiség” könyvébe.²⁴ Érdeemes röviden kitérni az egyik szerzőtársa Szemjon Frank (1877-1950) életútjának a hasonló szakaszaira. (Frank, Sztruve munkásságával ellentétben politikai szerepet soha nem vállalt.) Az orosz-zsidó családból származó Frank szakított a zsidó vallással, gimnazistaként a moszkvai jogi egyetemen marxista diákkörök tagja volt. 1899-ben letartóztatták, és kizárták az egyetemről, Heidelbergben és Münchenben tanult tovább. 1900-ban jelent meg a marxizmus gazdaságelméletét kritizáló könyve (*Marx értékelmélete*), amelyben – Sztruvéhoz hasonlóan – szakított a legális marxizmussal.²⁵ Együtt publikáltak Bulgakovval, Bergyajevvel és Kisztyakovszkijjal az 1902-ben megjelent *Az idealizmus problémái* című kötetben. Frank az első orosz forradalom után eltávolodott a politikai radikalizmustól, Sztruvéhoz hasonlóan a nihillista értelmiség magatartását bírálta írásaiban. 1906-tól tanított, kulturális folyóiratokban publikált, majd 1912-től a szentpétervári egyetemen óraadó volt. Az ortodox kereszténység felvétele után a spirituális vallásosság lett az inspirálója. Filozófiai munkásságot folytatott az 1922-es emigrációját követően is. 1956-ban posztumusz jelent meg két műve, az egyikben Sztruve munkásságát gyűjtötte össze (*Bibliografija P. B. Sztruve*) a másikon a századforduló orosz filozófiai gondolkodásáról állított össze egy szöveggyűjteményt (*Iz isztorii russzkoj filozofszkoi miszli konca XIX-vo i nacsala XX-vo veka*)²⁶

Értelmiség és forradalom

Oroszország – ahogy Sztruve, az *Értelmiség és forradalom* című esszéjében írja – az első orosz forradalomig két jelentős válságot élt meg: az első „szmutát” a 17. század elején, és a Pugacsov-féle felkelést. Ahogy fogalmaz: „Ezek a tömegmozgalmak az egész nép életét felforgatták, de hiába is keresnénk bennük olyan vallási és politikai eszméket, amelyek a Nyugat nagy változásaihoz tennék őket hasonlatossá.(...)” Az 1905-ös forradalmat az 1598-1613 között

²⁴ HUSZÁR, 2011. 189-191.

²⁵ SZOMBATH, 2005. 48-49.

²⁶ ÉLETRAJZOK, 1990. 325., SZOMBATH, 2005. 48-49.

lezajlott zavaros időszakhoz hasonló eseményként értékelte, ám csak jellegében volt ugyanolyan. *„Egy győztes forradalom után általában a reakció valamely formája jut hatalomra, a XVII. század elejének „zavaros időszak”-át ellenben az jellemzi, hogy ebben a forradalomban s egyúttal népi mozgalomban azonnal a társadalom egészséges, államalkotó elemei kerekedtek felül – a reakció stádiumát átugorva.”* Nemcsak Sztruve látta így, hanem Oroszország szerte a liberális és konzervatív értelmiségieken át a szélsőjobbon elhelyezkedő feketeszázasokig mindenki. 1909-ben mintegy legitímálta a forradalom sodrát megállító orosz monarchista politikát. A XVII. századi zavaros időszak Sztruve szerint, nemcsak társadalmi és politikai, hanem hatalmas nemzeti és vallási önvédelmi mozgalom is volt egyben. A lengyel beavatkozás nélkül nem lett volna nemzeti felszabadító harc, legfeljebb palotaforradalmak sorozata. Hangsúlyozza azt is, hogy ez a harc a konzervatív társadalmi erők vezetésével zajlott, és elindította az államépítést. *„Ha egyáltalán dicsőnek nevezhetjük ezt a korszakot, nem az alsó rétegek lázadásának köszönhetően: ez a lázadás ugyanis nem vezetett sehová.”*²⁷

Az értelmiség fogalmát Sztruve több értelemben használta. Oroszországban hosszú ideig, a papság és a nemesség foglalta el ezt a helyet, de nem hordozták a forradalmi örökséget. *„Az értelmiség az orosz politikai fejlődésben azért funkcionál sajátos tényezőként, mert történelmi jelentőségét az államhoz, mint eszméhez és mint valóságos létezőhöz való viszonya határozza meg.”*²⁸ A 18. század végétől az orosz „intelligencia” a hivatali szerep vállalásában látta – egzisztenciális megfontolásból is – a leginkább biztosítottnak a társadalomért végzett munka hatékonyságát. Jól példázza ezt az első forradalom előtt aktivizálódott zemsztvo értelmiség helyzete.²⁹ De a hatalom liberalizálásának a kísérlete sokkal nehezebben végezhető a hatalom sáncai mögött Oroszországban, mint Nyugat-Európa egyes államaiban. Ahogyan Krausz Tamás fogalmaz: *„Míg a tipikus nyugat-európai*

²⁷ SZTRUVE, 1909. 151.

²⁸ SZTRUVE, 1909. 154.

²⁹ SZ. BÍRÓ, 1995. 96.

értelmiségi elsősorban szakember volt, addig Oroszországban értelmiséginek lenni küldetés. 1905-ig az átlag értelmiségi az önkényuralom ellensége, vagyis forradalmár volt." Döntően közrendűek voltak, és nem a pénzszerzés, hanem egy sajátosan orosz küldetéstudat, az „orosz nép felemelése” vezérelte őket. Egy részük a hatalommal együttműködve megmaradt az önkényuralom szolgálatában, más részük viszont forradalmár lett.³⁰ Ők egyénileg vagy csoportba szerveződve, illegálisan vagy emigrációban, tollal vagy terrorista eszközökkel folytatták a harcot az önkényuralommal szemben, így tökéletesen alkalmatlanná váltak a hatalommal való párbeszédre.

Sztruve szerint az orosz értelmiség eszmei megjelenési formája a renegát magatartás. Ez pedig kétféle módon, egy abszolút, illetve egy relatív formában jelent meg. *„Abszolút formájában anarchizmusként jelentkezik: tagadja az államot és elutasít mindenfajta társadalmi rendet (például Bakunyin és Kropotkin herceg). Relatív formájában az orosz forradalmi radikalizmus különféle változataiban ölt testet, amelyek alatt elsősorban az orosz szocializmus különféle módoszatait értem.*” Arra a következtetésre jutott, hogy a marxizmus térnyerése az értelmiség köreiben, – az osztályharc és osztályuralom hirdetésével – tetőzte be az államellenes renegát magatartás fejlődési irányát. De ez csak az egyik aspektus, mert az államellenesség mellett ott van a vallásellenesség sajátos orosz formája is. Ez a magatartás nem egy új vallási misztikum hirdetésével, hanem szigorúan empirikus és racionális alapra helyezkedve jelent meg. *„Az értelmiség a világot a világ nevében utasítja el, de ezzel sem magát a világot, sem Istent nem szolgálja.”*³¹ Felületesnek tartja azt a közvélekedést, hogy az orosz „intelligencia” vallásos lenne. Szerinte Vlagyimir Szolovjov a vallásellenes gondolkodókat a kereszténység és a vallás szempontjából rehabilitálta. Az orosz értelmiség sajátos politikai pálfordulásokat élt meg. A radikális rendszerellenesség és a monarchiahűség, a marxista és a másfajta ateizmus, illetve a századforduló táján megerősödő új messianizmus

³⁰ FONT ÉS MTSAL, 2001. 446.

³¹ SZTRUVE, 1909. 154-155.

Oroszországnak (Szolovjov, Bergyajev) a kettősségében élt. Sztruve véleménye szerint mindez ennek a rétegnek az egzisztenciális helyzetéből fakadt, amennyiben egyáltalán egységes társadalmi rétegnek lehet őket tekinteni.³² Ehhez járult hozzá az „intelligenciának” az a meggyőződése is, amely a legkisebb mértékben is elutasította a cárizmussal a kompromisszumot, „fanatikus gyűlölettel és gyilkos következetességgel folytatta harcát, (...) ám egy fikarcnyi vallási eszme nélkül. (...) Az orosz értelmiség ingatag morális álláspontja és politikai dilettantizmusa tehát az állam ellen irányuló, vallástalan renegát magatartáson alapul.” Sztruve jellemző problémának látta az értelmiség népneveléssel kapcsolatos gyenge munkáját, amely egyenesen vezetett a forradalom sikertelenségéhez. *„A forradalmat nem jól hajtották végre. Nem az a lényeg tehát, hogy milyen volt a forradalom, hanem az, hogy egyáltalán volt forradalom. Hogy olyan időszakban robbantották ki, amikor minden erejüket a politikai nevelésre és az önnevelésre kellett volna összpontosítaniuk. A háború felnyitotta a nép szemét, felébresztette a nemzet lelkiismeretét, s ezzel óriási távolatok nyíltak meg a politikai nevelőmunka előtt.”*³³

Írásában jól látszik, hogy miként ostromozta az értelmiség tevékenységét, de ezzel egyben a saját tevékenységének a kritikáját is megfogalmazta. A kadet párt létrejöttéig a sajtóban és gyűléseken végzett felvilágosító munka, a nehéz körülmények ellenére sem hozta meg a forradalom átütő sikerét. Ennek az okai az értelmiség vallástalan, renegát magatartása, ingatag moralitása, politikai dilettantizmusa érdekes módon felerősítve szóltak az írás lapjairól, ellentétben a kormányzat reformfolyamatokat gátló, megtorló tevékenységével. Sztruve vádolta saját társadalmi osztályát, korábbi harcostársait, mintegy önmagát – bűnbánó módon – igazolandóan a forradalom viharos évei után megerősödő cári kormányzat előtt, annak sáncai mögül. A kötet kritikusai – főképp Miljukov – heves támadásban keltek ki az írásokban megfogalmazottak ellen. Ezzel a liberális táborban végbemenő szakítás a néhány éven belül elkövetkező

³² SZTRUVE, 1909. 156.

³³ SZTRUVE, 1909. 160-163.

felmorzsolódást érte el. Az orosz liberalizmusnak, a békés reformok útján végbemenő átalakítás elvének, egyre szűkülő tere maradt. A kormányzat visszavett a korábbi engedményeiből, a radikális mozgalmak tovább radikalizálódtak, amely egy következő forradalmi összeomláshoz vezetett.

Újabb „hadüzenet” a második orosz forradalom erőinek

Sztruve tudományos karrierjének a csúcspontját a szentpétervári egyetem politikai gazdaságtan egyetemi tanári posztja jelentette. Jelentős publikációja *Feudális gazdaság: Oroszország gazdaságtörténetének kutatása* címmel jelent meg 1913-ban. A Cambirge-i Egyetem jogi díszdoktorává 1916-ban, az Orosz Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává pedig 1917-ben nevezték ki.³⁴ A háború alatt az Összoroszországi Zemsztvo Tanács elnökeként, a későbbi Ideiglenes Kormány két vezéralakjával, Lvov herceggel és Gucskovval, nyugat-európai körúton vett részt.³⁵

Sztruve az első világháborút követően a második orosz forradalom hatására a politikai paletta jobboldalán, a később szerveződő Fehér Gárda mozgalom egyik ideológusaként jelent meg. 1917 áprilisában V.V. Sulginnal, a feketeszázak vezéralakjával és N. N. Lvov herceggel részt vett az *Russzkaja Szvoboda* (Orosz Szabadság) című demokrácia és forradalom ellenes lap szerkesztésében.³⁶ Májustól Sztruve az Orosz Kultúra Ligája nevű szervezet létrejöttén dolgozott, amely júniusban fel is állt. A tagsága jól mutatta, hogy kikre is számíthatott támogatóként. A Központi Bizottságnak Sztruve mellett tagja volt: Rodzjanko, a дума elnöke; Kratasev, a Szent Szinódus prokurátora; Sulgin, feketeszázak képviselő és Savics dumaképviselő is. Az alapításban részt vettek vehista szerzőktársak (Bergyajev, Bulgakov, Izgojev és Frank); prominens

³⁴ APRISKO, 2007. 461.

³⁵ PIPES, 1980. 226.

³⁶ HUSZÁR, 2011. 192.

akadémikusok (Platonov és Oldenburg); Maklakov, a kadet párt vezető szónoka és Andrej, az ufai püspök is.³⁷

A *Vehi* megjelenésekor kialakított nemzeti etatista messianizmus, forradalom- és szocializmus ellenes hitvallás jól illeszkedett a tradicionális orosz monarchiát megmenteni kívánó fehérek ideológiájába. Sztruve mintegy „átvezette” az értelmiség bizonyos csoportjait az államellenes táborból a konzervatív állampárti (goszudarsztvennyik) táborba. Egy újfajta evolúcióra épülő cárizmust, modern orosz nagybirodalmat kezdett propagálni. A fehérgárdista eszmerendszer egyik alapját jelentő erős államiság elve Sztruvénál a hatékony állam, és az állami forradalom jelszavát is jelentette.³⁸ Korábbi szerzőtársa Szemjon Frank szerint Sztruve egy olyan konzervatív, de modernista eszmerendszer kiépítésén fáradozott, amelyben Oroszország az öntudatra ébredő nép és az önmérsékletet tanúsító hatalom megbékélésével válik egységessé és erőssé. Nála az olyan liberális alapértékek, mint a jogvédelem, személyes szabadság egyesül az erős állam és vallásosság konzervatív elveivel.

Az 1918-as harcra hívás

1918-ban Sztruve kezdeményezésére elkészült egy újabb kötet *De profundis* (A mélységből) címmel, amelyben az 1917-es forradalomról közöltek véleményt a korábban a *Mérföldkövekben* is publikáló szerzők. Az új forradalmi hatalom betiltotta a kötet megjelenését, ám 1921-ben „öntevékeny” nyomdászok segítségével mégis megjelenhetett. Írása *Az orosz forradalom történelmi értelme és a nemzet feladatai* címet viselte.³⁹ Létrejöttének a körülményei bizonyos szempontból mások, mint az 1909-es kötetben publikáltaké. Akkor a forradalom utáni konszolidált, nyugalmi állapot adott alkalmat a tanulságok összegzésére. 1918 augusztusában viszont polgárháború zajlott, Sztruve valóban „a mélységben érezhette” magát, hiszen az addigi társadalmi-politikai keretek, amelyeket 1907-re sikerült jól-rosszul létrehozni,

³⁷ PIPES, 1980. 234-236.

³⁸ HALÁSZ, 2005. 33.

³⁹ SZ. BÍRÓ, 1990. 317.

végzetesen megszűnni látszottak. Ebben az írásában mintegy számvetést készített az 1917-es forradalom eseményeiről, amelyeket egyszerűen „világraszóló szégyenként”, „megdöbbentő sorscsapásnak” nevezett. Ezzel szemben „tisztá építő eszmékre” és olyan „szenvedélyeszmékre” van szükség, amelyek megtisztítják és megmentik Oroszországot. Véleménye szerint az a közkeletű vélekedés, hogy a forradalomnak nevezett katasztrófa elsősorban a nép tudatlanságának és műveletlenségének az eredménye, téves, hiszen a nyugati tömegek is csak a XIX. században váltak művelté, így az orosz nép tudatlanságának az eredményeként beállítani az eseményeket, merő ostoba felületesség. Az orosz nép idealizálásával a szlavofil gondolkodók foglalkoztak kimerítően, amely tézisek beépültek a konzervatív politikai hagyományba, így később megjelentek az ellenforradalom ideológiájában is. A monarchista rendszerről, annak intézményeiről, bürokráciájáról, rendőrállamáról és az egyeduralomról a forradalom csupán technikai értelemben bizonyította be azt, hogy nem működtek kielégítő módon, a társadalmi közegben és a nép szokásaiban voltak a hibák gyökerei. Mint már 1909-ben, 1918-ban is az értelmiség torz neveltetésében és az abból fakadó hibás szerepfelfogásában látta a forradalom kitörésének egyik okát. A monarchia és a hozzá közel álló körök a hatalom kizárólagos birtoklása miatt *végleg elidegenítették az államtól a művelt emberek szélesebb rétegeit, vad gyűlöletet ébresztve bennük a hatalom iránt.* Ugyanakkor az önkényuralom az orosz kultúra megteremtőjét, a nemességet is kizárta. A renegát magatartás és hagyomány pedig az orosz művelt rétegeken keresztül rombolóerőként szétáradt az egész népben, romba döntve az államot.⁴⁰ Sztruve a „régí egyeduralom” felelősségét is kritizálta, majd a későbbiekben egy új típusú, a régi hibáktól mentes, „tisztá” monarchiát kezdett propagálni.

Az orosz állam bolsevikok általi lerombolása – Sztruve szerint – egy eredendő bűnhöz, az 1730-as évek nemesi kiváltságokért küzdő, az uralkodót alkotmányosan korlátozni kívánó köznemesi mozgalmához kötődik. Innentől lehet számítani az engedelmes,

⁴⁰ SZTRUVE, 1918. 229-230.

anyagi javakkal kielégített és politikai célok nélküli nemességet, amelynek egy része ugyanakkor a XIX. század folyamán illegális, földalatti harcot vívott az államhatalommal. Ehhez csatlakozott az értelmiség, amely nyugat-európából vett át radikális és szocialista eszméket.⁴¹ Oroszország 1917-es összeomlását szerinte két tényező együttes, késleltetett megoldása idézte elő: a nemesség politikai és a jobbágyság állampolgári jogfosztottságának a felszámolása. Ehhez járult hozzá a monarchia féltékenysége, amely kizárta a kulturált és művelt személyeket a hatalom gyakorlásából. Az értelmiség pedig – súlyos rövidlátást tanúsítva – harcba szállt ellene, uszítva a népet is *„az állam és a történelmi monarchia ellen, mely minden hibája és bűne ellenére mégiscsak az állam egységét és erejét képviselte és tartotta fenn.”* Sztruve ezekkel a sorokkal is elutasítja a forradalmakat és a cári hatalom korlátoltságát, ám minden fölé helyezi a történelmi Oroszország nagyságát. Az írása VI. fejezetében Sztruve a szocializmus és kommunizmus az államiságot és gazdasági kultúrát leromboló tevékenységéről ír, ennek eredménye pedig az volt, hogy *„több tíz millió embert juttatott az éhhalál szélére”*. Kiemeli a vezetők kis csoportjainak a *„racionalista fennhéjázását”*, a tömegek szabadjára engedett ösztöneit és vágyait. Ezeknek a vágyaknak a megzabolázására alkalmatlannak bizonyultak a tervszerű szocializmus eszméjét hirdető, maroknyi doktriner vezér. *„Az osztályharc elve tehát eddig is jelentéktelen szervező tényező volt az orosz forradalomban és a jelentősége továbbra sem növekszik; a rombolásban viszont óriási szerepet játszott és játszik mind a mai napig.”* Ezt a rombolást pedig az orosz néptömegek egyrészt a gazdasági és termelési funkciót nélkülöző: *„burzsujok”, „urak”, „értelmiség”, „kadetok”, „junkerek”, „kalapos hölgyikék”* és a hozzájuk hasonlók ellen, másrészt mintegy direktívaként, a *„burzsuj”* rétegek kiirtásaként kapott jelszóként hajtották végre. *„A szocialisták (kommunisták) saját ideáljaik megvalósításához akarták eszközként felhasználni ezeket az ösztönöket és szenvedélyeket, a*

⁴¹ SZTRUVE, 1918. 230-231.

tömegek viszont saját törekvéseik szentesítését látták a szocializmus eszméjében (...)."⁴²

Sztruve jobboldalivá válásának olyan kijelentések az igazán jellemzői, mint „*a forradalom fogalma már önmagában is negatív és romboló, konstruktív erővel, azaz az élet építésével nem is kerülhetnek szoros kapcsolatba*”. 1917-ben pedig az internacionalizmus és az osztályszellem először aratott győzelmet a nemzeti eszme felett. A forradalom szétszakította az emberek, a közösségek közötti régi szálakat, a nemzeti, az állami és a vallási kapcsolatokat, ám nem tudott újakat teremteni helyettük. (1909-ben még csak a nem jól végrehajtott forradalomról írt.)

Az utolsó, X. fejezetben Sztruve megpróbál megoldási javaslatot kínálni. A nemzet jegyében és nevében meg kell erősíteni a szellemi kultúrát, az osztálytudatú eszmével szemben, az egyes embereket és tömegeket kell ennek a szellemében nevelni. Elutasítja azt a közkeletű vélekedést, hogy magasabb szinten állnának az orosz nemzeti kultúra felett az olyan politikai- és társadalmi formációk, mint a köztársaság, a kommuna, szocializmus és a nemzetközi proletáriátus osztály érdekei. 1918-ban jó dolognak érzi, hogy a szocializmus és a politika hatalma megszűnt a művelt emberek felett, ám a forradalom romboló erői meggyalázták Oroszország szentként tisztelt helyeit, személyiségeit: Nagy Péter hazaszeretetét, Szuворov hőstettét, Puskin, Gogol, és Tolsztoj művészetét. „*A múlt, és csakis a múlt Oroszország jövőjének a záloga*” – ahogy írja. Az értelmiség adóságaként pedig a nép között szenvedélyesen és kitartóan terjesztendő nemzeti eszme, mit az országot gyógyító és szervező erőt hirdeti, amellyel az újjászületés megvalósítható.⁴³

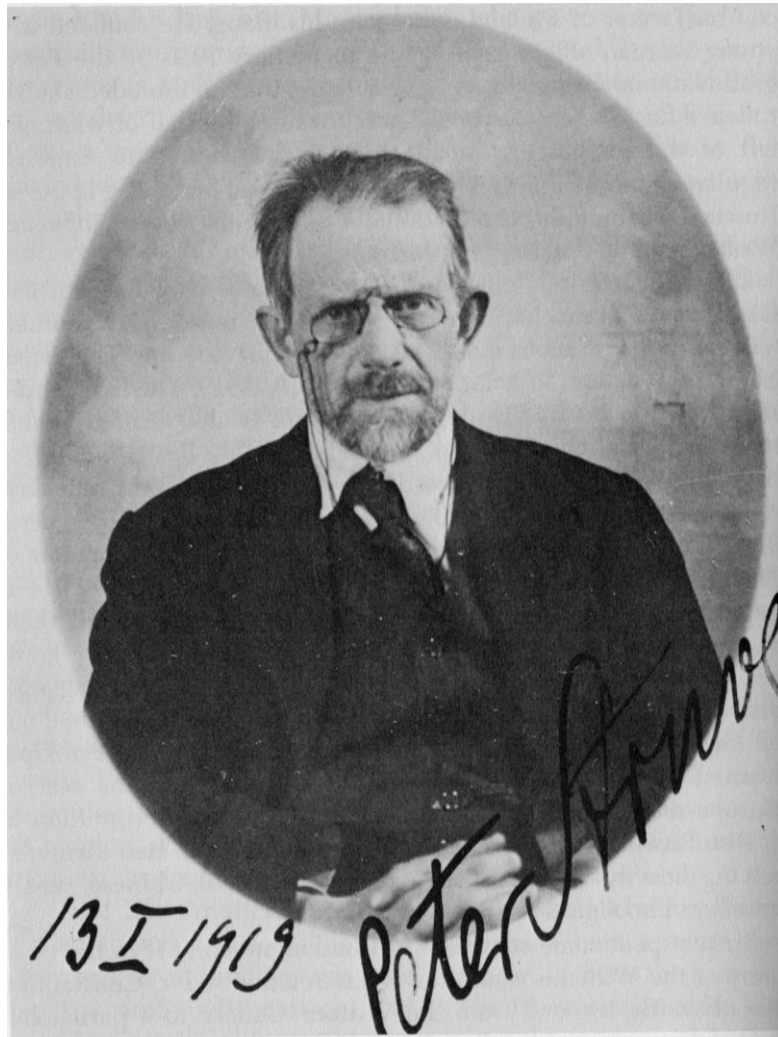
⁴² SZTRUVE, 1918. 232-236.

⁴³ SZTRUVE, 1918. 240-242.

Zárszó

Sztruve politikai hitvallásának váltakozásai, először egyértelműnek tűnhetnek, mintegy „fejlődési útként” is felfoghatóak. Már a kezdeti liberális értékrendjében megtalálhatóak voltak azok az elemek, amelyek nem véletlenül kerültek hangsúlyos szerepbe 1918 után. A *Mérföldkövek* kritikái, Miljukovtól a szocialistákig még kellő visszhangot jelentettek az akkori békeévekben. A *Mélyégből* írásairól szóló kritikák viszont hangtalanok lettek a polgárháborús világban.⁴⁴ A politikus Sztruve marxista teoretikusnak indult, emigráns, liberális, sajtószerkesztő mozgalmi emberből, pártpolitikus, majd moralizáló filozófus, ellenforradalmi ideológus lett. Az 1909-es cári kormányzattal „megkötött békéje” emelte ki igazán a személyét az orosz történelemben. A liberalizmus oroszországi történetének fontos személyeként, az első vonalhoz tartozott, majd az orosz polgárháborúban, és az emigrációban végzett konzervatív-szélsőjobboldali tevékenysége már korlátozott hatással jelentkezett.

⁴⁴ KRAUSZ, 1991. 41.

*P.B. Struve portréja 1919-ben.
Forrás-PIPES, 1980. 272.*

Felhasznált irodalom

- APRISKO, 2007. = APRISKO, P.P: *Az orosz filozófia története*. GORETITY József (ford.): Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- BEBESI, 2004. = BEBESI György: *Pjotr Berngardovics Sztruve (1870-1944)*. In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 2004. 273-279.
- BEBESI – POLGÁR, 2006. = BEBESI György – POLGÁR Tamás: A „Virtuóz provokátor”. *Jevno Azef, a legendás kettősgyőző*. Aetas 2006/6. 127-145.
- BEBESI, 2014. = BEBESI György: II. Sándor „peresztrojkája”. *Oroszország békés modernizációjának 19. századi nagy kísérlete*. In: Majoros István (szerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek*. Balogh András 70 éves. ELTE-BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2014. 75-82.
- ÉLETRAJZOK 1990. = *A kötetben szereplő szerzők életrajza*. In: Kiss Ilona (szerk.): *Az orosz forradalom démonjai*. Századvég Kiadó, Budapest, 1990. 323-328.
- GYARMATI, 1982. = GYARMATI György: *Oroszországi helyzetkép az 1905. évi forradalom küszöbén*. (Korabeli interjú Sz. J. Vitte gróffal). Világtörténet. 1982/4. 121-129.
- HALÁSZ, 2005. = HALÁSZ Iván: *A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsim az oroszországi polgárháborúban 1917-1920*. Ruszisztikai Könyvek XV. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005.
- HUSZÁR, 2011. = HUSZÁR Mihály: „A forradalmat nem jól hajtották végre...”. *Pjotr Sztruve útkeresései a marxizmus és a szélsőjobb között*. In: Bene Krisztián – Sarlós István – Vitári Zsolt (szerk.): *Kutatási Füzetek 17*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2011. 185-206.
- KENNAN, 1905a. = KENNAN György: *Szibéria*. Zempléni P. Gyula (ford.): Győző Andor Kiadása, Budapest, 1905.
- KENNAN, 1905b. = KENNAN György: *A száműzöttek sorsa Szibériában*. Zempléni P. Gyula (ford.): Győző Andor Kiadása, Budapest, 1905.
- KRAUSZ, 1991. = KRAUSZ Tamás: *Pártviták és a történettudomány*. *Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel*

- az 1920-as évekre. In: Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 113. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- KRAUSZ, 2008. = KRAUSZ Tamás: *Lenin – Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- FRANK, 1956. = FRANK, Szemjon L.: *Bibliografija P. B. Sztruve*. [k. n.], New York, 1956.
- FONT ÉS MTSAI, 2001. = FONT Márta – SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil – KRAUSZ Tamás: *Oroszország története*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001.
- LEONTOVITSCH, 2012. = LEONTOVITSCH, Viktor: *The History of Liberalism in Russia*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012.
- MENYHÁRT, 1976. = MENYHÁRT Lajos: *A parlamentarizmus kérdése P. N. Miljukov publicisztikájában (1904. november – 1906. április)*. In: Egyetemes Történeti Tanulmányok X. 1976. 55-81.
- MENYHÁRT, 1983. = MENYHÁRT Lajos: *Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón (1895-1906)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- NIEDERHAUSER – SZVÁK, 2002. = NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2002.
- PIPES, 1970. = PIPES, Richard: *Struve. Liberal on the Left, 1870-1905*. Harvard University Press, Cambridge, 1970.
- PIPES, 1980. = PIPES, Richard: *Struve. Liberal on the Right, 1905-1944*. Harvard University Press, Cambridge, 1980.
- PIPES, 1997. = PIPES, Richard: *Az orosz forradalom története*. Szappanos Gábor (ford.): Európa Kiadó, Budapest, 1997.
- SZ. BÍRÓ, 1990. = SZ. BÍRÓ Zoltán: *Ideák, idolumok, démonok*. In: Kiss Ilona (szerk.): *Az orosz forradalom démonai*. Századvég Kiadó, Budapest, 1990. 305-320.
- SZ. BÍRÓ, 1995. = SZ. BÍRÓ Zoltán: *Az orosz történelmi fejlődés különössége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai*. Replika 1995/19-20. 93-102.
- SZ. BÍRÓ, 1998. = SZ. BÍRÓ Zoltán: *Liberalizmus a századelő Oroszországában*. Múltunk 1998/3-4. 344-375.
- SZOMBATH, 2005. = SZOMBATH Attila: *Bevezetés Szemjon Frank társadalomfilozófiájához (Bevezető tanulmány)*. In: Szemjon Frank: *A társadalom szellemi alapjai*. Bevezetés a társadalomfilozófiába.

Kairosz Kiadó, Budapest, 2005. 9-85.

SZTRUVE, 1909. = SZTRUVE, Pjotr B.: *Értelmiség és forradalom*. In: Kiss Ilona (szerk.): *Az orosz forradalom démonai*. Századvég Kiadó, Budapest, 1990. 151-167.

SZTRUVE, 1918. = SZTRUVE, Pjotr B.: *Az orosz forradalom történelmi értelme és a nemzet feladatai*. In: Kiss Ilona (Szerk.): *Az orosz forradalom démonai*. Századvég Kiadó, Budapest, 1990. 227-245.

SZUNOMÁR SZABOLCS
A BÉKE UTOLSÓ NAPJAI
OROSZORSZÁG HÁBORÚBA SODRÓDÁSA 1914 NYARÁN

A Ferenc Ferdinánd osztrák-magyar trónörökös és felesége meggyilkolása, 1914. június 28-a után a világ közvéleménye előtt Ausztria-Magyarország a régóta tervezett háború tekintetében kivételesen kedvező helyzetben találta magát. Mivel a két ország kapcsolatai már régóta feszültek voltak, a katonai és politikai vezetők többsége siettette a mielőbbi hadműveletek megindítását Szerbia ellen. A szövetséges Németország fővárosából erőteljes biztatás érkezett, katonailag az időzítés kiváló, kár lenne elszalasztani a kedvező alkalmat.

Azon a végzetes júniusi napon II. Miklós orosz cár a Finn-öböl hullámain ringatózó jachtján élvezte a nyári napsütést hitvesével és szűk belső környezetével.¹ A baljóslatú jelek mintha összejátszottak volna: a trónörökös pár meggyilkolása, Raszputyin szerzetes, a család kegyence egy késszúrásos merénylet után lábadozott Szibériában,² a vérzékenységben szenvedő Alekszej cárevics pedig leesett egy létráról és kificamította a bokáját. Udvartartása előtt nyugalmat erőltetett magára, folytatva kedvelt időtöltéseit, teniszezett, kenuzott, lovagolt.

Oroszország egy évtizeddel korábban vereséget szenvedett Japántól. A háborús kudarc és a forradalom sebeit begyógyítani igyekvő, ugyanakkor modernizációt is megtestesítő Sztolipin miniszterelnök húsz év nyugalmat akart a regenerálódáshoz. Bár őt magát rejtélyes körülmények között meggyilkolták³ és reformjai befejezetlenek maradtak, utódai sem kívántak felelőtlen kalandba bocsátkozni. Az országba áramlott a külföldi tőke, erőteljesen zajlott a természeti javak kiaknázása, a gazdaság,

¹ KASZVINOV, 1987. 182.

² Ld. BEBESI, 2014. 69.

³ Ld. BEBESI, 2013. 89-110.

főként a modern nagyipar még gyenge lábakon állt, de önmagához képest fejlődött.

Oroszország a távol-keleti fiaskó után újra a Balkánon aktivizálta magát és célba vette régi álmát, a tengerszorosokon való szabad átjutás elérését.⁴ A kérdést nem dönthették el egyedül Szentpéterváron, az csakis „összeurópai” ügyként merülhetett fel. Nagy-Britannia - mely országgal 1907 óta szövetség állt fenn - az orosz törekvéseket már kisebb ellenállással fogadta.⁵

A XIX. század közepétől megjelenő függetlenségi mozgalmak kitűnő hivatkozási alapot teremtettek az Oszmán-birodalom elleni támadásokhoz.⁶ Oroszország balkáni pozíciói megszerzésekor igyekezett az alávetett népek patrónusaként fellépni. 1914 nyarán egyedül a törökök visszaszorítása után területileg megnagyobbodott, ugyanakkor alaposan kimerült, ortodox Szerbia jelentett biztos hídfőállást. Szerb titkos szervezetek célul tűzték ki az egységes délszláv állam megvalósítását a Karagyorgyevics-ház uralma alatt, ami szükségszerűen érintette a Monarchia területi épségét.

Szergej Szazonov külügyminiszter a megelőző években olyan konstellációkon dolgozott, melyek megadják az esélyt Oroszországnak egy győztes háborúra és ezzel expanziós céljainak megvalósítására. Szorosabbra kívánta vonni a Nagy-Britanniával fennálló szövetséget, létre akart hozni egy újabb „Balkán-blokk”-ot, - kibékítve Szerbiát és Bulgáriát - ezúttal a Monarchia ellen és engedékenyebb nemzetiségi politikára ösztönözte a kormányt, főképp a lengyel alattvalók megnyerését tartotta kulcsfontosságúnak.⁷

⁴ Az annektálás ötlete inkább csak a háború során kristályosodott ki

⁵ A hanyatló Törökország egyre inkább német befolyás alá került, katonai tanácsadók érkeztek, német fegyverekkel modernizálták a török hadsereget. Anglia inkább Oroszország szándékai felett hunyt szemet, mintsem veszítsen pozícióiból a világ újrafelosztását akaró Németországgal szemben

⁶ Ld. erről: BEBESI, 2005. 93-94.

⁷ NÉMETH, 2014. 179.

Az újonnan létrehozott Állami Duma csak korlátozott jogkörrel rendelkezett,⁸ mégis, egyfajta szelepet jelentett, ahol a különböző frakciók véleményei kifejeződhetnek, hatást gyakorolva a külpolitika alakulására.⁹

A kialakult nemzetközi helyzethez való viszonyulást elsősorban a katonai megfontolások határozták meg. A feltételek egyértelműen kedvezőbbnek tűntek, mint a boszniai válság vagy a balkán-háborúk idején, a hadsereg azonban nem állt teljesen készen. A díszszemléken parádésan festettek, de még mindig nem érték el azt a színvonalat, amit a tervezők látni akartak maguk előtt. A hadfelszerelési program lefutásához hiányzott két-három év. A „Nagy Program” kiemelt területének a vasútépítés számított. 1910-ben az orosz mozgósítás 250 db szerelvényt vehetett igénybe naponta, 1914-ben 360-at. Az előirányzatok szerint három évvel később ez a szám már 560 db-ra növekedhetett.¹⁰ A szövetséges francia tisztek terveket tettek le az asztalra a vonalak kétvágányúra való átállítására vonatkozóan, jobban felgyorsítva a katonák és hadianyag szállítását.

Géppuskából az ideálisnak tartott 160 db helyett csak 32 db jutott hadosztályonként, a tüzérség kiképzését felületesen kezelték, légierő gyakorlatilag nem létezett.¹¹ A parlamenti pártok egyetértettek a fejlesztésekkel és megszavazták a költségvetést, a hiányzó 2 milliárd rubelt államkölcsonök útján kívánták begyűjteni.¹²

A német hadvezetés jól ismerte leendő ellenfele helyzetét, II. Vilmos császár emlékirataiban azt írta: „Oroszország tulajdonképpen még 1914-ben sem volt teljesen készen. Januskevics és Szuhomlinov a háborút csak 1917-re tervezték.”¹³

⁸ Ld. erről: BEBESI, 2014/a. 85-86.

⁹ A pánszlávizmus zászlaját elsősorban a liberális pártok emelték magasra, a konzervatív arisztokrácia Németország és a Monarchia felé békésebb hangot kívánt megütni

¹⁰ STONE, 1998. 41.

¹¹ BRUSZILOV, 1986. 61-64.

¹² DIÓSZEGI, 1997. 247.

¹³ GALÁNTAI, 1980. 111.

Így június 28-át követően Oroszország a konfliktus békés megoldását, a fennálló status quo megőrzését óhajtotta. A nyilvánosság előtt egyetértett a merényletben részt vevők megbüntetésével és utasította Belgrádot, amennyiben szükséges, saját területén próbálja meg segíteni a nyomozást és ne adjon további támadási felületet északi szomszédjának.¹⁴ Jóllehet a nagy összecsapás ideje még nem érkezett el, Szerbia osztrák-magyar leigázását Pétervár még ilyen korai időzítéssel és kedvezőtlen helyzetben sem engedhette meg magának. A Monarchia hadművelete előkészíthette szövetségese, Németország közlekeleti gazdasági behatolását és egyben elvágva Oroszországot a Fekete-tengeri kijárattól. Másrészt Oroszország elveszthette az évtizedek óta iránta táplált bizalmat a szláv népek körében. Egy újabb kényszerű visszavonulás már nagyhatalmi helyzetét kérdőjelezhette meg. Ezért diplomatai egyértelművé tették megfelelő csatornáikon, a szerbeket a méltányos igazságszolgáltatáson kívüli „indokolatlan zaklatás esetén” nem hagyják magukra.¹⁵

Az intő jelek ellenére, illetve a fegyveres erők gyengeségének tudatában a hangadó német kormánykörök azzal a gondolattal kacérkodtak, megfelelően erős, parancsoló hangnemmel és elszántság felmutatásával távol lehet tartani az oroszokat a válságtól.¹⁶ Optimizmusukat Bécsben is osztották.¹⁷

A szerb kormánynak szóló ultimátum szövege július közepére elkészült¹⁸, azonban annak átadásával várni kellett, Franciaország vezetőinek hadihajója július 20-án horgonyt vetett Kronstadt kikötőjében. A július 20-a kora délutántól 23-a estéig tartó időt festői környezetben tartott, díszes pohárköszöntőkkel, fényűző lakomákkal, városnézéssel és díszszemlével egybekötött komoly politikai tárgyalások töltötték ki. Poincaré köztársasági elnököt és Viviani miniszterelnököt II. Mikós cár fogadta, orosz

¹⁴ GALÁNTAI, 1980. 111.

¹⁵ GALÁNTAI, 1980. 111.

¹⁶ CARTER, 2010. 421.

¹⁷ JOLL, 1984. 12.

¹⁸ GALÁNTAI, 1975. 91.

részről jelen volt még Szazonov külügyekért felelős miniszter, Goremkin miniszterelnök, Frederiksz gróf udvari miniszter és Izvolszkij párizsi követ, Szazonov elődje a miniszteri székből.

Az 1890-es évek elején létrejött megállapodás a közös ellenfél, Németország kétfrontos háborúra kényszerítését célozta.¹⁹ A két állam politikusai igyekeztek azonos álláspontot kialakítani a várható fejleményekkel szemben, hivatalos közleményt juttattak el a sajtóhoz, demonstrálva egységüket a külföld előtt. Egyetértettek abban, a háborút el kell kerülni. A francia vendégek az orosz félre bízta, meddig hajlandók elmenni Szerbia védelmében.²⁰ Összhangban működő partnerségükön kívül szerették volna elérni Anglia semlegességi politikájának némi oldódását és határozott kiállását a francia-orosz szövetség mellett.²¹

Ekkor még csak pontatlan információk szivárogtak ki egy, a szerb kormánynak átadandó jegyzékről, viszont Péterváron sikerült feltörni az osztrák-magyar követség által használt titkosírást, így elég részletes információkhoz juthattak a bekövetkező eseményeket illetően.²² A felszínen figyelmeztető lépéseket tettek a követelések mérséklése érdekében Berlin és Bécs felé.²³ A Berlinből érkező biztatások mértékéről kevesebb fogalmuk lehetett. Szazonov már ekkor fontolóra vette kisebb katonai lépések megtételének szükségességét.²⁴

23-án este, nagyjából azzal egyidőben, amikor Poincaré és Viviani felszállt a „France” fedélzetére, Giesl báró Belgrádban átadta a Pasic miniszterelnököt helyettesítő Pacu pénzügyminiszternek a dokumentumot, majd szóban közölte, feltétel nélküli elfogadására 48 órás határidőt állapít meg.²⁵ Az európai országok akkreditált nagykövetei a Bécsből érkező

¹⁹ Ugyanakkor biztosította Franciaországot olasz, míg Oroszországot osztrák-magyar támadás ellen is

²⁰ GALÁNTAI, 1975. 135.

²¹ PALÉOLOGUE, 1982. 12.

²² JOLL, 1984. 12.

²³ GALÁNTAI, 1975. 134.

²⁴ JOLL, 1984. 12.

²⁵ GALÁNTAI, 1975. 105.

utasításnak megfelelően másnap, 24-én délelőtt ismertethették az ultimátum tartalmát. Az orosz fővárosban már korábban, a belgrádi kézbesítés után olvasták, ugyanis Strandtmann ügyvivő, a nem sokkal korábban elhunyt Hartvig követ utóda, a pénzügyminiszter jóvoltából hozzájutott és táviratozta Szentpétervárra, a védelem kérésével együtt.²⁶

Szazonov június 24-én délelőtt 10 órakor érkezett vissza nyaralójából. Belepillantva a jegyzékbe düh öntötte el: „*Tudom miről van szó. Háborút akarnak Szerbiával!... Tűzbe borítják Európát.*”²⁷ Belgrádnak először csak annyit tudott tanácsolni, időnyerés céljával fogadjanak el minél több követelést.²⁸ Az ebédet a francia és angol követ társaságában költötte el. Ők hárman, - Paléologue, Buchanan és Szazonov a háborút közvetlenül megelőző napokban gyakran találkoztak és vitatták meg a lehetőségeket. A francia diplomata szövetségi támogatásáról biztosított, míg angol kollégája továbbra is kivárára épített és a közvetítés módjait fejtegette. Buchanan és feljebbvalója, Grey angol külügyminiszter a közvélemény hangulatára hivatkozott, osztrák vagy német agressziót egyértelműen bizonyító tények hiányában nem támogatná a háborút. Őva intette a külügyminisztert Ausztria-Magyarország német szövetségését ingerlő, elhamarkodott döntésektől.²⁹

A délután 3 órakor kezdődő, a hadsereg és a flotta vezetőivel kiegészített orosz minisztertanácsi ülésen döntés született, miszerint a többi nagyhatalomhoz fordulnak, egységesen demonstrálják a szerb válasz határidejének meghosszabbítását, valamint kérik a szerb kormány szarajevói merényletben való közvetlen felelősségét bizonyító dokumentumok nyilvánosságra hozását, amire korábban osztrák-magyar részről ígéret hangzott el. Emellett négy katonai körzet, valamint két flotta mozgósításának elrendelését fogják kérni a cártól.³⁰

²⁶ HERESCH, 1995. 152.

²⁷ GALÁNTAI, 1980. 114.

²⁸ GALÁNTAI, 1975. 114.; HERESCH, 1995. 154.; CARTER, 2010. 423.

²⁹ BUCHANAN, 1923. 195.

³⁰ GALÁNTAI, 1975. 138.

Szazonov fogatta Pourtalés német követet és jelezte, Szerbiát nem fogják magára hagyni. A német követ amellet kardoskodott, az ügy csak a két érintett országra tartozik.³¹ Berlin minden külügyi fórumon a „be nem avatkozás” propagandisztikus elvét hangsúlyozta, így igyekezvén szabad kezét biztosítani szövetségesének. Pourtalés, az egyértelmű célzások ellenére optimistán jelentette Berlinbe: *„A kérdés európaizálásának kívánsága is arra utal, hogy Oroszország azonnali beavatkozása nem várható.”*³² A minisztertanács után ugyanis Szazonov az Osztrák-Magyar Monarchián kívül Németországban, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Romániában és Olaszországban működő alárendeltjeit arra utasította, minden követ mozgassanak meg az ultimátum határidejének meghosszabbítása érdekében.³³

Július 25-én délelőtt 11 órakor újabb minisztertanácsi ülést tartottak Péterváron, ezúttal a cár elnökletével. Az ingatag uralkodó mellett Szazonov képviselte a céltudatosabb, harciasabb vonalat, háborút azonban ő sem akart. A jelenlévők elhatározták, másnaptól, vagyis június 26-ától életbe lép a „mozgósítás előkészületi periódus” állapota mely felkészíti az országot és a hadsereget a komolyabb háborús műveletekre való átállásra.³⁴ A négy katonai körzetet és a flottát nem riadóztatták, elnapolták a Monarchia konkrét fegyveres fellépésének idejére.³⁵ Egyelőre megelégedtek a csapatok raktáraihoz rendelésével, és a szabadságon tartózkodó hivatalnokok visszahívásával.³⁶ *„A kormány figyelemmel kíséri a szerb-osztrák konfliktus fejleményeit, amelyekkel szemben Oroszország nem maradhat közömbös.”*³⁷ - állt a közzétett nyilatkozatban.

Az osztrák-magyar demarch-ra adandó válasz határideje június 25-én este 18 órakor lejárt. Belgrádban lényegében már délelőtt kialakították az ultimátum válaszát, így 6 óra előtt pár

³¹ GALÁNTAI, 1980. 114.

³² GALÁNTAI, 1975. 140.

³³ GALÁNTAI, 1975. 138-39.

³⁴ GALÁNTAI, 1975. 188.

³⁵ GALÁNTAI, 1975. 141.

³⁶ JOLL, 1984. 78.

³⁷ GALÁNTAI, 1975. 141.

perccel Pasic személyesen vitte Giesl-nek. A történész-körökben vita tárgyát képezi, vajon a koronatanácsai ülést követően érkezett-e konkrét katonai segítségnyújtási ígélet Pétervárról és Pasic ennek tudatával indult el a követségre vagy nem? Az ülések idején Szazonov annyit mondott Spalajkovic pétervári szerb követnek, hazája „nem hivatalosan számíthat orosz támogatásra”³⁸, ennek konkrét formája a cári döntésétől és a szövetséges franciákkal való egyeztetés eredményétől függ.³⁹ A magyar nyelvű forrásokban szintén szűkszavúan találhatunk információt az orosz fővárosban kiállított biankó csekkre vonatkozóan. Spalajkovic mindenesetre a következőket táviratozta másnap hazájába: *„Pozitívumként jelenthetem: tegnap megszületett a döntés, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia ellen 1.700.000 főt mozgósítanak és amint az Osztrák-Magyar Monarchia megtámadja Szerbiát, azonnal megindítják ellene a legerélyesebb offenzívát.”*⁴⁰ Ugyanazon a napon keletkezett másik üzenetében ez állt: *„A jelen pillanat óriási horderejű, mivel Oroszország el van szánva arra, hogy elmenjen a legvégsőkhöz és történelmi tettet hajtson végre. (...) Ezért kíváncsi vagyok, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia megtámadjon bennünket.”*⁴¹

Mivel a követelések csak egy részét fogadták el, Giesl alkuba bocsátkozás nélkül közölte, a válasz nem kielégítő és még aznap este fél 7-kor személyzetével együtt elutazott Belgrádból, a diplomáciai kapcsolatok megszakadtak.

Az időnyerési kísérlet eredménytelenül végződött: *„a határidő meghosszabbításba nem egyezhetünk bele”*⁴² - mondta Berchtold osztrák-magyar külügyminiszter 25-én délután és Pourtalés is világossá tette, a követelések tekintetében Bécs mellett állnak.⁴³ Hadüzenet egyelőre nem következett be, így Szazonov nem adta fel a konfliktus békés rendezésébe vetett reményét.

Június 26-án és 27-én Szazonov folytatta közvetítési

³⁸ CLARK, 2013. 462.

³⁹ CLARK, 2013. 462.

⁴⁰ HERESCH, 1995. 155.

⁴¹ HERESCH, 1995. 156.

⁴² GALÁNTAI, 1980. 115.

⁴³ PALÉOLOGUE, 1982. 24.

kísérleteit. „Az utolsó pillanatig alkudozni fogok” - jelentette ki.⁴⁴ Felkarolta Grey angol külügyminiszter javaslatát egy négyhatalmi konferencia összehívására.⁴⁵ Emellett az orosz sajtó nacionalista kirohanásait is megpróbálta visszafogni.⁴⁶ Június 26-én találkozott Szapáry magyar követtel. Beszélgetésük közben igencsak meglephette partnerét javaslatával, miszerint mérsékeljék az ultimátum kihívó és szerinte egy szuverén ország számára elfogadhatatlan pontjait, ő pedig megkísérli elérni, hogy Belgrád elfogadja az enyhébbre módosított verziót.⁴⁷ Szapáry kitérő választ adott.⁴⁸ II. Miklós a szerb régensherceget nyugtatta: „Biztosíthatom Fenségedet, hogy Oroszország számára soha semmiképp sem lesz közömbös Szerbia sorsa.”⁴⁹

Június 28-ától kezdve a politikusok alól egyre inkább kezdett kicsúszni a talaj. A diplomaták elmentek lehetőségeik végső határáig, helyüket a katonai vezetők vették át. Az előbbiek várakozásaival szemben az elkövetkező napokban a mozgósítás elrendelése nem a diplomácia leghatásosabb fegyvertényeként vált be, hanem a háború kirobbantásának eszközeként funkcionált. Ezen a napon az Osztrák-Magyar Monarchia hadüzenetet juttatott el Szerbiának. Bár a konkrét szárazföldi haderő még két hétig nem indulhatott rohamra, a szávai flotta már aznap este lőtte a szerb főváros környékét.⁵⁰

A hadüzenet híre a kora esti órákban jutott el az orosz fővárosba. Lényegében minden tárgyalási kísérlet hamvába holt, Oroszországnak döntenie kellett, fegyverekhez nyúl-e Szerbia megsegítése érdekében, hajlandó-e háborúzni a Monarchiával és így bizonyosan Németországgal is? Aznap este beterjesztették a cárnak a részleges, vagyis Ausztria-Magyarország elleni mozgósítási parancsot, viszont az uralkodó csak másnap, 29-én

⁴⁴ PALÉOLOGUE, 1982. 25.

⁴⁵ GALÁNTAI, 1975. 189.

⁴⁶ PALÉOLOGUE, 1982. 26.

⁴⁷ BUCHANAN, 1923. 196.

⁴⁸ PALÉOLOGUE, 1982. 24.

⁴⁹ HERESCH, 1995. 156.

⁵⁰ GALÁNTAI, 1980. 124.

írta alá.⁵¹ Az intézkedés 30-tól lépett életbe. Egy nappal korábban Szazonov úgy tájékoztatta Buchanan-t, a mozgósítás csak akkor kezdődik, amikor az osztrák-magyar hadsereg megsérti Szerbia határait.⁵²

Az orosz katonai gépezet mozgásba hozása nehezen áthidalható problémákat vetett fel. A Monarchia ellen négy katonai körzetet kellett riasztani (Kijev, Moszkva, Odessza, Kazany) az itt tartózkodó erők kevésnek bizonyultak volna a tőlük elvárt feladatok megoldására, sőt egy részükkel a hadvezetőség egy esetleges Németország elleni műveletben számolt. A leendő front nyugati részén mielőbbi támadásra és nagyobb létszámú, jobban felszerelt egységekre volt szükség.⁵³ A részlegesről az általános mozgósításra való átállás behozhatatlan késlekedést okozhatott, melynek árát az orosz hadsereg a harctereken fizetheti meg.

*„Ha tehát ma megelégszünk az Ausztria ellen készülő tizenhárom hadtest mozgósításával, és holnap Németország úgy dönt, hogy katonai támogatást nyújt szövetségésének, akkor képtelenek leszünk védekezni Lengyelország és Kelet-Poroszország felől.”*⁵⁴ - magyarázta a helyzet kiszámíthatatlanságát Bazili külügyminisztériumi helyettes irodafőnök Paléologue francia követnek.

Vezérkarának tanácsára kezdetben maga a cár is hajlott az általános mozgósítás azonnali elrendelésére. Amikor Dobrorolszkij tábornok a belügy-, hadügy- és tengerészeti miniszterek ellenjegyzéseit megszerezte és kb. fél 10-kor továbbítani akarta az ukázt, megcsörrent a telefonon. Januskevics, a vezérkar főnökének felülbíráló parancsa érkezett: II. Vilmos császár felajánlotta segítségét az Ausztria-Magyarországgal támadt vita elsimítására, így az uralkodó visszakozott.⁵⁵ Miklós cár még két nappal korábban, 27-én kérte a vitorlásversenyéről hazatérő unokatestvérét, hasson a bécsi háborús körökre és tartsa

⁵¹ GALÁNTAI, 1975. 185.; 190.

⁵² BUCHANAN, 1923. 197.

⁵³ GALÁNTAI, 1980. 129.

⁵⁴ PALÉOLOGUE, 1982. 30.

⁵⁵ HERESCH, 1995. 159.; CLARK, 2013. 507.

vissza a kenyértöréstől Ferenc Józsefet.⁵⁶

A német uralkodó egyébként is kiemelt jelentőséget tulajdonított a személyes meggyőzés és magánbeszélgetések erejének a külpolitika alakításában. Németországnak érdekében állt lassítani az orosz manővereket és ameddig csak lehetséges távol tartani a határaitól. A két uralkodó személyes üzenetváltása július utolsó napjaiban a helyzet súlyosságát jól jellemezve megszorodott. Szinte egy sajátos hangvétellű diplomáciai csatornát létesített közöttük, akiknek háború és béke kérdésében a végső döntés a kezükben volt.

Szazonov, a diplomácia egyre szűkülő mozgásterében utolsó lépéseként július 30-án megfogalmazott egy üzenetet és az egyre idegesebbéváló Pourtalés német követtel továbbította: „Ha Ausztria elismervén, hogy az osztrák-szerb probléma európai méreteket öltött, késznek mutatkozik elhagyni ultimátumából azokat a pontokat, amelyek sértik Szerbia szuverenitását, Oroszország hajlandó felfüggeszteni katonai előkészületeit.”⁵⁷

Miklós az általa életre hívott Hágai Konferenciát javasolta az osztrák-szerb konfliktus elbírálására. Vilmos hallani sem akart semmiféle konferenciáról, táviratában kinyilvánította, nem adja ingyen közvetítő szolgálatait, annak ára az orosz mozgósítás leállítása.⁵⁸ Miklós megpróbálta megnyugtatni, amit ők tesznek „csupán óvintézkedések”⁵⁹.

Július 30-án délután 3 óra körül Betthmann-Hollweg német kancellár nagykövete útján figyelmeztetését juttatta el Pétervárra: „Kérem, nagyon komolyan mutasson rá Szazonov úr előtt, arra, hogy az orosz mozgósítási intézkedések folytatása mozgósításra kényszerítene minket, és hogy akkor az európai háború aligha lesz elkerülhető.”⁶⁰

14 óra körül Januskevics vezérkari főnök telefonon hívta Szazonovot és kérte, látogassa meg őt és Szuhomlinov hadügyminisztert a lakásán, ugyanis fontos dolgokat kell

⁵⁶ HERESCH, 1995. 159.

⁵⁷ PALÉOLOGUE, 1982. 31.; BUCHANAN, 1923. 201.

⁵⁸ PALÉOLOGUE, 1982. 31.

⁵⁹ HERESCH, 1995. 160.

⁶⁰ GALÁNTAI, 1975. 190.

közölnie. Amikor odaért, a két tábornok arra kérte, gyakoroljon nyomást az uralkodóra az általános mozgósítás újbóli elrendelése céljából, mert erős a gyanújuk a német hadsereg közbeavatkozására.⁶¹ Más források szerint Januskevics felhívta telefonon a cárt és javaslatának kikoszorázása után közölte, a helyiségben tartózkodik Szazonov, aki szintén az általános mozgósítás mellett áll.⁶² A kísérletet siker koronázta: „Három órakor fogadom”⁶³ – zárta a beszélgetést Miklós.

Szazonov a cárral folytatott egy órás kihallgatásán meggyőződésének adott hangot, Vilmos csak az időt húzza és valójában esze ágában sincs visszatartania szövetségését. Az orosz nép nem bocsátaná meg a tétlenséget, az uralkodónak pedig az alattvalók hangját kell megszólaltatnia. A háttérben pedig továbbra is ott húzódott a részlegesről- az általános mozgósításra való átállás nyomán keletkező, - akár végzetessé is váló - idővesztés. *„Ez annyit jelent, mint halálra ítélni száz- és százezer orosz. Hogyan ne rettenjünk vissza ilyen elhatározástól?”*⁶⁴ - tette fel a kérdést Miklós. *„Igaza van. Nincs más választásunk, mint várni a támadást. Adjátok át a vezérkari főnöknek mozgósítási parancsomat”*⁶⁵ - engedett végül a cár környezetének. Januskevics már korábban kijelentette, amennyiben a tervük sikerül, eltöri a telefonkészülékét, így érzékeltette, személy szerint ő nem hajlandó még egyszer visszavonulót fújni. Az intézkedés július 31-től lépett életbe.⁶⁶

Az orosz mozgósítás elrendelése, mely visszafordíthatatlanul elindította az események dominóhatását, számos okra vezethető vissza. A katonai vezetők által előszeretettel hivatkozott érv mellett, - miszerint az részlegesről az általános mozgósításra való átállás közben technikai problémák lépnek fel, - a halogatás az ellenfél oldalára játszotta át a kezdeményezés lehetőségét és tette volna védtelenné a hadsereget. A német vezetés már július 30-án,

⁶¹ SZAZÓNOV, 1926. 273-74.

⁶² HOW THE WAR, 1925. 63.

⁶³ SZAZÓNOV, 1926. 277.

⁶⁴ SZAZÓNOV, 1926. 280.

⁶⁵ SZAZÓNOV, 1926. 281.

⁶⁶ GALÁNTAI, 1975. 191.

az Ausztria elleni készülődést is vehemensen fogadta és kérte az orosz külügyminisztérium magyarázatát, Vilmos császár is ennek leállításától tette függővé közvetítői szándékait. A bejelentést motiválta továbbá Franciaország megígért segítsége és a britektől érkező inkább támogató, mintsem semleges hangok. Ugyanakkor a német követelések semmi garanciát nem adtak Ausztria-Magyarország megfélemezésére, Berlin és Bécs úgy akart tárgyalni, hogy közben a Szerbia elleni hadműveletek tovább folytatódhatnak. Péterváron ilyen körülmények között inkább néztek szembe a vérontással, mintsem presztízsük lássa kárát.

31-én Miklós egy saját kézírású távirattal arról próbálta megnyugtatni a „Kaiser”-t, ugyan Oroszország mozgósít, amit technikai okok miatt nem állíthat le, mégsem hajt végre katonai cselekményeket más állam, konkrétan a Monarchia ellen.⁶⁷ Délután két órakor Vilmos válaszolt, szerinte a helyzet megoldásának kulcsa Péterváron van és kérte állítsák le a mozgósítást: *„Nem én fogom viselni tehát a felelősséget azért a szörnyű csapásért, mely az egész civilizált világot fenyegeti.”*⁶⁸ Július 31-én, Bécsben is elhatározták az általános mozgósítást, augusztus 4-i kezdéssel, Németország pedig délben kihirdette a „háborús veszély állapotát”.

Erre az időre Berlinben már rájöhettek, hiú remény Oroszország távolmaradását remélni, a német kormánynak most már ürügyre volt szüksége saját haderejének elindításához és az orosz mozgósítás szállította is a kitűnő érvet.

Az este 18 órakor megjelenő német követ ezúttal fenyegetőbb hangra váltva ultimátumot adott át az orosz kormánynak a katonai rendszabályok leállítását kérve másnap déli határidővel. Ellenkező esetben Németország is riadóztatja fegyveres erőit. Elutasító választ kapott.⁶⁹

Augusztus 1-én Miklós biztosítékot kért Vilmostól, német katona nem lépi át Oroszország határait.⁷⁰ Vilmos azonban

⁶⁷ HERESCH, 1995. 161.; PALÉOLOGUE, 1982. 32.

⁶⁸ PALÉOLOGUE, 1982. 33.

⁶⁹ GALÁNTAI, 1975. 194-95.; PALÉOLOGUE, 1982. 33.

⁷⁰ HERESCH, 1995. 161.

hallgatásba burkolózott. A több napos üzenetváltások során az egyik fél a mozgósítás abbahagyását, míg a másik a támadás leállítását tette békülékenységeinek sarokkövéként, így mindkettejük számára értelmes megoldás nem születhetett. 18 órakor, jóval az ultimátum bejelentett határidejének lejárta után Pourtalés átnyújtotta hazája hadüzenetét Oroszországnak, majd magába roskadva és könnyek között távozott. „*Bűnös politikát folytatnak. A népek meg fogják átkozni önöket*”⁷¹ - reagált Szazonov. A hírt futár útján azonnal közölték II. Miklóssal. „*A cár lába szinte földbe gyökerezett a döbbenettől, később aztán összeszedte magát, és a miniszterekért küldetett.*”⁷²

Minden oroszok cárijának arcára kiültek a többnapos feszültség jelei: „*Csak látnunk kellett július szörnyű utolsó hetének közben, hogy észrevegyük, milyen mentális kínokon megy keresztül.*”⁷³ „*A táskák, amik mindig feltűntek a szemei alatt mikor fáradt volt úgy tűnt jelentősen nagyobbak*”⁷⁴ - írta a cárevics házitanítója.

Vilmos utolsó táviratát már órákkal később, a két ország között beállt háborús állapot beállta után kapta kézhez. Ebben a császár még mindig úgy érvelt, egyedül Miklós állíthatja helyre békét. Válaszadásra már sem diplomáciailag, sem erkölcsileg nem volt hajlandó.

1914. augusztus első napja II. Miklós számára nemcsak uralkodása végéhez vezető út egyik állomását, hanem egyben személyes csalódást is jelentett. Sokáig megbízott Vilmos császársban, akiről azt gondolta, ugyan szereti a katonai parádékat, teátrális pózokat és szívesen játssza a legfelsőbb hadúr szerepét, mégsem rántana kardot országa ellen. Ezen a napon azonban Vilmosról lehullt az álarc. Korábbi optimizmusával szemben: „*Nem tudom elhinni, hogy Vilmos háborút akar... Ha ön úgy ismerné, mint én!*”⁷⁵, most már józanabb hangon ecsetelte felismerését a francia nagykövetnek: „*Vilmos sohasem volt őszinte,*

⁷¹ PALÉOLOGUE, 1982. 34.

⁷² HERESCH, 1995. 164.

⁷³ CARTER, 2010. 423-424.

⁷⁴ CARTER, 2010. 435.

⁷⁵ PALÉOLOGUE, 1982. 8.

egyetlen pillanatig sem, a végén már valószínűleg reménytelenül belegabalyodott a saját arcátlanságának és hazugságainak a hálójába.”⁷⁶

A háború proklamálását a hadba lépett országok városaiban lelkesen éljenző tömeg fogadta. Nem volt ez másképpen Oroszországban sem. Augusztus 2-án a cár aláírta a népéhez intézett kiáltványt, istentiszteletek zajlottak.⁷⁷ A cári család Szentpétervárról, - melynek németesen hangzó nevét Sankt-Peterbourgról Petrográdra változtatták - az ősi városba, Moszkvába költözött.

Augusztus 5-én az Osztrák-Magyar Monarchia is hadat üzent Oroszországnak. Bár a KuK hadsereg elsődleges célpontja Szerbia leigázása volt, német partnere sürgette a belépést minél nagyobb orosz erő lekötése érdekében.⁷⁸

Az eufórikus lázban egyedül a bolsevik párt foglalt állást a háború ellen. Illegálisban élő forradalmárai úgy látták a nacionalizmus által megerősített kötelék olyan szoros a nép és uralkodója között, hogy a várva várt rendszerváltozást talán ők már meg sem érik.

Vitte gróf, egykori pénzügyminiszter és az első forradalom utáni rendteremtés miniszterelnöke, aggodalmát fejezte ki. Szerinte a központi hatalmak felett aratott majdani győzelem nem csak területi nyereséggel járhat, hanem az ottani monarchiák bukása is bekövetkezhet, ami országhatárokon átlépő forradalmi szellemet indíthat el, veszélyeztetve a cári autokráciát. Nem hallgattak rá, ahogy a cárné bizalmas barátjának, Raszputyin sztarecnek sem érvényesült a befolyása.⁷⁹ Később azt állította, apokaliptikus álmai segítségével le tudta volna beszélni a cárt a hadbalépéstől.⁸⁰

A pesszimista hangokat bármelyik oldalról is érkeztek, a társadalmi csoportok ellentéteivel együtt elnyomta a hazafias

⁷⁶ HERESCH, 1995. 165.

⁷⁷ PALÉOLOGUE, 1982. 36.

⁷⁸ GALÁNTAI, 1980. 136.

⁷⁹ BEBESI, 2014. 70.

⁸⁰ KASZVINOV, 1987. 183.

felbuzdulás. A Romanov-dinasztia és vele együtt a cári Oroszország fényes külsőségek között indult el végzete felé.

Felhasznált irodalom

BEBESI, 2005. = BEBESI György: *Oroszország a pánszlávizmus és a Balkán a XIX. század utolsó harmadában*. In: Árvay Viktor-Bodnár Erzsébet-Demeter Gábor (Szerk.): *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában*. Hungarovox, Bp. 2005. 89-95.

BEBESI, 2013. = BEBESI György: *Az első orosz alkotmány születése, a cárizmus utolsó „félparlamentáris” 10 éve, a júniusi monarchia*. In: Bebesi György-Lengyel Gábor (Szerk.): *Európa peremén*. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről. PTE, Pécs, 2013. 89-110.

BEBESI, 2014. = BEBESI György: *Egy sarlatán és az Orosz Birodalom sorsa. A Raszputyin jelenség*. In: Szabó Tünde (Szerk.): *Történelem és egyéni lét. Hagyomány és megújulás a szláv népek kultúrájában IV. A 2014-es felolvasóülés anyaga*. Oroszország Népeinek Története és Kultúrája Sorozat 13. Szombathely, 2014. 62-75.

BEBESI, 2014/a. = BEBESI György: *Az orosz alkotmányosság első kísérlete*. In: PRO PUBLICO BONO, Magyar Közigazgatás. A Nemzeti Köszolgálati Egyetem Közigazgatás- Tudományi Szakmai Folyóirata. 2014. 2. 79-87.

BRUSZILOV, 1986. = BRUSZILOV, Alekszej A.: *A cár árnyékában*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986.

BUCHANAN, 1923. = BUCHANAN, George: *My mission to Russia and other diplomatic memoirs*. Cassel & Company, London, 1923.

CARTER, 2010. = CARTER, Miranda: *The three emperors. Three cousins, three empires and the road to world war one*. Penguin Books, London, 2010.

CLARK, 2013. = CLARK, Christopher: *The Sleepwalkers. How Europe went to war in 1914*. Penguin Books, London, 2013.

DIÓSZEGI, 1997. = DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. MTA Történettudományi Intézete/História, Budapest, 1997.

- GALÁNTAI, 1975. = GALÁNTAI József: *Szarajevótól a háborúig. 1914. július*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- GALÁNTAI, 1980. = GALÁNTAI József: *Az első világháború*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.
- HERESCH, 1995. = HERESCH, Elisabeth: *II. Miklós. Gyávaság, árulás, hazugság. Az utolsó orosz cár élete és halála*. Magyar Könyvklub, Budapest, 1995.
- HOW THE WAR, 1925. = *How the war began in 1914: being the diary of the Russian Foreign Office from the 3. to the 20. of July, 1914*. George Allen & Unwin LTD. London, 1925.
- JOLL, 1984. = JOLL, James: *The origins of the first world war*. Longman Group Limited, London-New York, 1986.
- KASZVINOV, 1987. = KASZVINOV, M. K.: *Huszonhárom lépcsőfok a halálba*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- NÉMETH, 2014. = NÉMETH István: *Az első világháború 1914-1918*. L'Harmattan, Budapest, 2014.
- PALÉOLOGUE, 1982. = PALÉOLOGUE, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- STONE, 1998. = STONE, Norman: *The eastern front 1914-17*. Penguin Books, London, 1998.
- SZAZÓNOV, 1926. = SZAZÓNOV, Szergej D.: *Végzetes évek. Emlékiratok*. Genius Kiadás, Budapest, 1926.

SARLÓS ISTVÁN

A DREADNOUGHT VERSENY ÉS OROSZORSZÁG

Az 1906. február 2-án vízrebocsátott *Dreadnought* csatahajó kora technikai csúcsteljesítménye volt. A 19. század tudományos és technikai fejlődésének szinte minden haditengerészeti fejlesztése megjelent az új típusú csatahajóban, amelyet arra szántak, hogy az 1860. december 29-én vízre bocsátott és 1861. augusztus 1-én szolgálatba állított *Warrior*-hoz hasonlóan egy technikai ugrással biztosítsa a brit hadiflotta fölényét a világtengereken. A *Warrior* és a *Dreadnought* szolgálatba állítása között eltelt szűk fél évszázadban azonban több ország ipara is olyan technikai színvonalra jutott, hogy 1906. december 2-án szolgálatba állított *Dreadnought*-t Európában, Amerikában és Ázsiában is lemásolták, minden komoly haditengerészettel rendelkező ország a *Dreadnought*-hoz hasonló csatahajók tervezésébe és építésébe kezdett. Megszületett a dreadnought típusú csatahajó, amely 8-12 (14) nagy ágyúval felszerelt, teljes terhelés mellett 20 ezer tonnás vízkiszorítással és közel 20 csomós maximális sebességgel bírt.¹ 1906-ban minden nagyobb haditengerészetnél megkezdtek a saját dreadnought típusú csatahajók tervezését, építését; mivel egy nagyobb tengeri összecsapás e hajók száma és tűzereje dönthetett el. Elsőként az Amerikai Egyesült Államok reagált a *Dreadnought*-ra, 1906-ban kezdték meg a *South Carolina*-osztály építését,² 1907-ben Németországban fektették le a *Nassau*-osztály csatahajóinak gerincét,³ 1909-ben Olaszország, 1910-ben Franciaország és Ausztria-Magyarország, majd 1911-ben Japán is beszállt a

¹ Természetesen az itt megadott paraméterek a kezdeti dreadnoughtokra vonatkoznak. 1914-re a legújabb csatahajók mérete már meghaladta a 30 ezer tonnát, sebességük elérte a 25 csomót. A nagy ágyúk száma nem változott számottevően, de űrméretük fokozatosan nőtt. A dreadnought típusú csatahajók fejlődéséről részletesen: KEEGAN, 1998. 107-113. és BAK ÉS MTSAL, 1984. 41-47.

² BAK ÉS MTSAL, 1984. 210.

³ GRÖNER, 1965. 80-81.

dreadnought építési versenybe.⁴ Egy dreadnought megépítése hatalmas költségekkel járt, és nem minden ország rendelkezett olyan minőségű ipari üzemekkel és hajógyárakkal, hogy ilyen típusú hadihajókat építhessen, ezért több, kisebb haditengerészettel rendelkező ország – Argentína, Brazília, Chile, Oszmán Birodalom/Törökország, Spanyolország – külföldről rendelt hajókat.⁵ Az itt felsorolt haditengerészetek sorából kilóg Oroszország, amely 1906-ban, a dreadnought verseny kezdetén speciális külpolitikai és gazdasági helyzetben volt.

Az orosz hadiflotta helyzete az orosz-japán háború után

A 20. század első évtizedében Oroszországot külső csapások és belső megrázkódtatások érték. Az Európában és Ázsiában is érdekelt hatalmas birodalom nemzetközi megítélése az 1904-1905-ös orosz-japán háborúban jelentősen változott.⁶ A félgyarmati sorba süllyesztett Kína területén több európai nagyhatalom is speciális jogosítványokat élvezett, saját felhasználásra hasított ki területeket. Oroszországnak a Koreai-félszigeten, a Liaodong-félszigeten és a Sárga-tengeren voltak érdekeltségei, ezek központja volt a Liaodong-félsziget csücskén található kikötő és erőd, Port Arthur. A Kínából részt követelő ázsiai gyarmatosító nagyhatalom, Japán 1904. február 8-án váratlanul megtámadta Port Arthurt, kitört az orosz-japán háború. A jól felkészített japán szárazföldi csapatok és a japán flotta gyorsan elfoglalták a Koreai-félszigetet, bevették Port Arthurt – 1905. január 2. – és döntő vereséget mértek a Kuropatkin tábornok vezette orosz főerőkre Mukdennél – február 24-március 10. Az orosz csendes-óceáni flottát a vele azonos erőt képviselő japán flotta beszorította Port Arthur-i és vlagyivosztoki

⁴ BAK ÉS MTSAI, 1984. 293. Japán helyzete annyiban különbözött a többi nagyhatalomtól, hogy a *Kongo*-osztály hajói csatacirkálók voltak, az osztály névadóját Angliában építették, a másik három hajót viszont már Japánban.

⁵ Uo. 120., 177., 184., 363., 365., 466. A spanyol *Espana*-osztály csatahajóit ugyan Ferrolban építették, de a britek jelentős segítséget adtak hozzá.

⁶ Lásd erről: BEBESI, 2013. 73.

támaszpontjára. Az oroszok többször is megkísérelték a kitörést Port Arthurból, a legmesszebb 1904. augusztus 10-én jutottak Witgeft⁷ tengernagy vezetésével, a Sárga-tengeren csatába⁸ bonyolódtak a Heihacsiro Togo tengernagy vezette japán flottával. A hosszú tűzpárbaj után egy szerencsés japán találat megbénította az orosz zászlóshajót és megölte a tengernagyot, mire a többi orosz hajó visszamenekült Port Arthurba.⁹ A város és az erődítmény elestekor a kikötőben rekedt még úszóképes orosz hadihajókat a legénysége elsüllyesztette. Az oroszok számára a legnagyobb megaláztatást Csendes-óceánra átvezényelt balti flotta totális veresége jelentette Csuzimánál 1905. május 27-28-án. A Zinovnij Petrovics Rozsgyesztvenszkij vezette orosz flotta számbeli fölényben volt a japánokkal szemben, de a japán hajók technikai fölénye és a modern fegyvereket jobban alkalmazó japánok minimális veszteségek árán megsemmisítették az orosz flottát.¹⁰ Japán egyértelmű szárazföldi és a totális tengeri győzelme után a háborúban kimerült felek¹¹ az Amerikai Egyesült Államok közvetítésével Porthmouthban ültek tárgyalóasztalhoz, és 1905. szeptember 5-én kötöttek békét.¹²

⁷ Witgeft, Wilgelm Karlovich (1847-1904), német származású orosz tengernagy. Nevét Wilhelm Withöfftnek, esetleg Wityelffnek is írták.

⁸ Az 1904. augusztus 10-én a Sárga-tengeren megvívott csata döntő befolyással volt a *Dreadnought* születésére. A menekülő orosz flottát a japánok több órán keresztül üldözték és a nagy lőtávolság miatt csak a nagy hajóágyúk vettek részt a tűzpárbajban. A háborúban együttműködő brit és japán titkosszolgálatok információcseréje következtében az összecsapás pontos leírása gyorsan eljutott Nagy-Britanniába. Itt John Fisher tengernagy, az Admirális első tengeri lordja levonta a megfelelő következtetéseket egy új, „csak nagy ágyúkkal” felszerelt csatahajó megépítésével kapcsolatban.

⁹ A sárga-tengeri csatáról és következményeiről részletesen: STENZEL, 1911. 345-352.

¹⁰ A csuzimai csatáról és következményeiről részletesen: STENZEL, 1911. 386-407.

¹¹ A háború miatt Oroszországban 1905 elején ugrásszerűen növekedtek az élelmiszerárak, ami éhezéshez és általános elégedetlenkedéshez vezetett. A cárizmus belső rendfenntartó ereje is csődöt mondott, az országban forradalmi állapotok voltak, amelyet nehezen lehetett lecsillapítani. A több mint egy évig tartó háború kimerítette Japánt is, a hadsereg készletei kimerültek, a hadiflotta nagy egységei általános javításra szorultak. Lásd erről: BEBESI, 2011. 72-73.

¹² BEBESI, 2013. 73.

Az orosz hadvezetés levonta a következtetéseit a háborús vereségből, megszülettek a tervek a fegyveres erők modernizálására. A hadiflotta esetében ez dreadnought típusú csatahajók és csatacirkálók beszerzését jelentette. Az orosz haditengerészet 1906-ban kivételesen rossz helyzetben volt, mivel szinte mindent a nulláról kellett kezdenie.¹³ A hajók nagy része elpusztult az 1904-05-ös háborúban, bár néhány kiemelt, vagy internált egységet sikerült visszavásárolni, de ezek már elavult konstrukciónak számítottak. Az új típusú hadihajók beszerzésével kapcsolatban csak a saját építkezés jöhetett szóba. Az orosz-japán háborúban a britek a japánokat támogatták, így 1906-ban Oroszország csak saját építésű dreadnoughtokkal számolhatott.¹⁴ A hadiflotta számára a személyi feltételek biztosítása jelentette az igazi kihívást, mivel a hajózásban járatos matrózok és tisztek jelentős része elesett az orosz-japán háborúban, emellett sokan a forradalom hatására kiléptek a haditengerészettől. A helyzetet súlyosbította az a tény, hogy az orosz lakosságot sem a tenger, sem a flotta nem érdekelte. A Balti-tenger partján élő finnek, észtek, lettek, litvánok és németek alkották a flotta személyi állományának meghatározó részét.¹⁵ Az oroszoknak a teljesen új fegyverekhez teljesen új személyzetet kellett kiképezniük.¹⁶ Nagy-Britannia és Oroszország 1907. augusztus 31-én a szentpétervári szerződésben rendezte gyarmati ellentéteit. A felek megállapodtak abban, hogy Közép-Ázsiában – Perzsia, India, Afganisztán – tiszteletben tartják egymás érdekeit. E szerződés az oroszok számára katonai tehermentesítést jelentett a megjelölt övezetekben, és a brit haditengerészet segítette az oroszokat a

¹³ 1905 nyarán Oroszországnak 2 szolgálatra alkalmas modern hadihajója maradt, ezenkívül még néhány építés alatt állt. KIRCHHOFF, 1921. 13.

¹⁴ 1906-ban dreadnoughtra brit hajógyárak fogadtak külföldi megrendeléseket, azok is módjával. Az USA is próbálkozott Dél-Amerikában, de az ottani országok is elsősorban a britektől rendeltek hadihajókat. A dél-amerikai piacokért a németek is versenyeztek ekkor.

¹⁵ KIRCHHOFF, 1921. 14.

¹⁶ Egy dreadnought típusú csatahajó építése legjobb esetben is kb. 3 évig tartott, a hajó legénységének kiképzése legalább 5 évig. Erről részletesen: SPECTOR, 2002. 47-62.

saját dreadnought flottájuk kiépítésében.¹⁷ Természetesen az oroszok a németektől és Ausztria-Magyarországtól vettek át – vásároltak – új, már a britekénél fejlettebb technikai megoldásokat.

Az orosz hadiflotta lehetséges hadműveleti területei

Az orosz haditengerészetnek a 20. század elején négy stratégiaiilag fontos hadműveleti területe volt: a Jeges-tenger, a Balti-tenger, a Fekete-tenger és a Csendes-óceán. A Jeges-tenger jelentőségét majd az első világháborúban fedezik fel, így az ottani kikötőkben – Murmanszk, Arhangelszk – csak minimális erőket állomásoztattak az északi flotta keretein belül. A Csendes-óceán az angol-orosz szerződéssel szintén kiesett a veszélyzónából, mivel a japánok jó viszonyt ápoltak a britekkel. Az 1905-ös békekötés után Oroszország és Japán csendes-óceáni viszonyát egy békés, de kölcsönösen bizalmatlan együttélés jellemezte. A csuzimai katasztrófa után Ázsiában csak kisebb kötelékeket állomásoztattak az oroszok, elsősorban Vlagyivosztokban, a hajóraj hivatalos neve szibériai flotta lett.¹⁸ Oroszországnak igazából a Balti-tengeren és a Fekete-tengeren kellett szembenéznie ellenséges haditengerészet fenyegetésével.

A Balti-tenger

A Balti-tengeren Oroszország lehetséges ellenfele Németország volt. A Központi Hatalmak katonailag legerősebb tagja Alfred Tirpitz 1898-as haditengerészeti miniszteri kinevezése óta robbanásszerűen építette ki hadiflottáját, amellyel egyértelműen a brit Royal Navy elsőségét fenyegette. A német császári hadiflotta az Északi-tengeren és a Balti-tengeren kiépített támaszpontjain állomásozott, de a Yland-félsziget lábánál lévő Vilmos császár-

¹⁷ LÖNHÁRT, 2007.

¹⁸ Az 1907-es szerződés után mindkét ország az antant hatalmak közé tartozott, az első világháború idejére a szövetség érdekében félretették korábbi vitás kérdéseiket.

csatorna¹⁹ közvetlen összekötést biztosított a két tenger között, így a német flotta legnagyobb hadihajóit szükség esetén gyorsan átcsoportosíthatták az egyik tengerről a másikra. A Balti-tengeren a támaszpontjaik elhelyezkedése miatt az oroszok stratégiai hátrányból indultak. Az orosz flotta még egy erőltetett fejlesztés esetén sem vehette fel a versenyt a Reichmarine-vel, így itt aktív partvédelemre és kisebb taktikai előnyöket jelentő akciókra vállalkozhattak csak az oroszok. A balti flotta kialakításakor elsősorban e kitételeknek kellett megfelelnie. A német fölény mellett az orosz flottának számolnia kellett a Balti-tenger kedvezőtlen időjárási körülményeivel. A nagy orosz támaszpontokat – Kronstadt, Helsingfors²⁰ – kiépítették, és Szentpéterváron nagy hajógyárak – Admiralitás és a Balti Hajógyár – biztosították a hadihajók javításához, karbantartásához szükséges műszaki háttérrel, de télen a kikötők vize befagyott, ezt pedig minden esetben számításba kellett venni a hadihajók és a flottaakciók tervezésénél. A Balti-tenger partja épülő tengerpart, azaz kisebb szigetekkel, nagy homokzátonyokkal és turzásokkal tarkított a hajózó útvonalak környéke. Ilyen terepen a megfelelően telepített aknamezők nagy segítséget jelenthettek a gyengébb flotta számára. A német hadiflotta túlereje miatt Oroszország itt csoportosította az 1904-05-ös háborút túlélte és közvetlenül utána épített predreadnought típusú hajónak jelentős részét, amelyeket aknaszedő-telepítő szerepkörben kívánt bevetni.²¹ Az aknarakó flották és a

¹⁹ A csatorna alapkövét 1887. június 3-án I. Vilmos császár tette le, 1895. június 21-én adták át. Eredeti neve Kaiser Wilhelm Kanal volt. A Kielt Brunsbüttellel összekötő csatornát már születésekor a német hadiflotta igényeinek megfelelően építették ki, ezért többször átépítették, bővítették. A csatornát 1948-ban Nord-Ostsee-Kanal – Északi- és Balti-tenger csatorna – keresztelték át, de a köznyelvben a Kiel-i csatorna elnevezés is használatos. A csatorna jelentőségéről részletesen: KIRCHHOFF, 1921. 12-13.

²⁰ Ma Finnország fővárosa, Helsinki.

²¹ Néhány hajó itt maradt 1904-ben, mivel nem készült el Rozsjesztvenszkij indulására – *Slava*, *Andrej Pervozvanni*, *Imperator Pavel I.*, *Rurik* –, vagy a Csendes-óceánon túlélte a harcokat és internálták, majd visszavásárolták – *Czarevics*, *Aszkold*, *Aurora*, *Zsemcsung*, *Oleg* –, vagy Vlagyivosztokból vezényelték ide őket – *Bogatir*, *Rosszija*, *Gromoboj*.

támaszpontok védelmében kellett felvonulnia a balti flottánál szolgáló dreadnoughtnak.

A Fekete-tenger

A Fekete-tenger az orosz és a török hadiflotta főhadművelleti területe volt már több évszázad óta. Az oroszok a Fekete-tengeri haderejüket a mindenkori török flottához igazították. Itt a két flotta közel azonos erőt képviselt, bár e hadszíntér is beltenger volt. Az időjárás nem korlátozta drasztikusan a flottaakciók idejét, és a partvidék tagoltsága is egy nyíltabb, dinamikusabb taktikát követelt meg. Természetesen az oroszok itt is taktikai hátrányból indultak, mivel a Boszporuszt és a Dardanellákat az oszmán hadsereg parti erődítményei védték, de nyílt tengeri, támadó flottaműveletekkel és egymás parti létesítményeinek rajtaütés szerű támadásával is próbálkozhattak a parancsnokok. Az Oszmán Birodalom 1911 elején kezdett hozzá hadiflottája modernizálásához, amely azonnali orosz válaszlépést vont maga után.

A balti flotta fejlesztése

A 1906-14 között a balti flotta fejlesztése volt Oroszország számára a legfontosabb. 1906-ban a haditengerészet reformja érdekében tengernagy bizottság alakult, amely az orosz flottavezetés hagyományaitól eltérően kezelte a flottafejlesztés kérdését. Az orosz-japán háborúban „leszerepelt” vezérkart leváltották. A katasztrofális vereség hatására a Royal Navyt alapul véve a haditengerészet minden területén reformokat vezettek be: új harci eljárások és taktikák, új tengerésziskolák és korszerűbb képzés, jobb szolgálati körülmények. 1906-ban két alapjában véve különböző nézet képviselői vitáztak fontos stratégiai és taktikai kérdésekben. A Balti-tenger adottságait kihasználva a kisebb hadihajók építést Nikolaj Ottovics Essen²²

²² Essen, Nikolaj Ottovics (1860-1915), tengernagy. Katonai hagyományokkal bíró német családból származott, végigjárta az orosz flottánál a teljes ranglétrát. Több hajót is vezetett, tehetséges parancsnoknak bizonyult. 1906-ban az orosz-japán

tengernagy képviselte. Az orosz-japán háborúban a *Novik* cirkáló parancsnokaként jelentős érdemeket szerző Essent 1908-ban ellentengernagyi rangban a balti flotta főparancsnokává nevezték ki. Essen a német flottával szembeni aktív fellépést a kisebb, gyors hajókból álló kötelékekre kívánta építeni. E kötelékek folyamatosan támadták, nyugtalanították volna a németek balti partvidékét, kikötőit. A nagy német csatahajók elől gyorsaságukat kihasználva menekültek volna vissza a védett támaszpontokra. A német flotta folyamatos támadása érdekében egész évben jégmentes haditengerészeti támaszpont kiépítését javasolta a Balti-tengeren. Erre a célra a mai Lettország területén lévő Libau²³ és Riga²⁴ kikötői tűntek a legalkalmasabbnak. Essennel szemben állt Alexej Krilov²⁵ tengernagy, aki a nagy dreadnought típusú csatahajók építését szorgalmazta, amelyeknek elsődleges feladata a Szentpétervár védelme lett volna. Krilov javaslata értelmében a főváros közelében, a Finn-öbölben lévő támaszpontokat – Kronstadt, Reval²⁶ Helsingfors – kellett volna bővíteni és dreadnoughtok fogadására alkalmassá tenni. A Krilov által képviselt irányvonal átengedte volna a kezdeményezést a németeknek, valamint a Finn-öböl téli befagyása jelentősen korlátozta volna a hadihajók mozgását térben és időben is.

háború legsikeresebb parancsnokaként tért haza, 1908-ban ellentengernagy és a balti flotta vezetője, 1913-tól tengernagy. 1915-ben Rigában tüdőgyulladásban meghalt.

²³ Libau a város német neve, az 1910-es években ezen a néven került be a köztudatba. A mai neve Liepāja.

²⁴ Ma Lettország fővárosa.

²⁵ Krilov, Alexej Nikolajevics (1863-1945), orosz tengernagy, matematikus, tengerészeti hadmérnök. Már iskolai évei alatt kitűnt haditengerészeti tervezést és hajózást segítő munkáival: tájolók mágneses elhajlása, lövegtornyok méretezése, dülöngélő mozgásból eredő feszültségek elemzése. 1900-tól a hajók úszóképességét vizsgálta víz alatti sérülések esetén, kidolgozta a vízzáró válaszfalak tökéletes elméleti rendszerét, valamint az ellenelárasztások elméleti táblázatát. Munkásságáért 1898-ban megkapta a Royal Institution of Naval Architects aranyérmét. Mind az orosz, mind a szovjet haditengerészet fejlesztésében jelentős szerepet játszott.

²⁶ Ma Észtország fővárosa, Tallin.

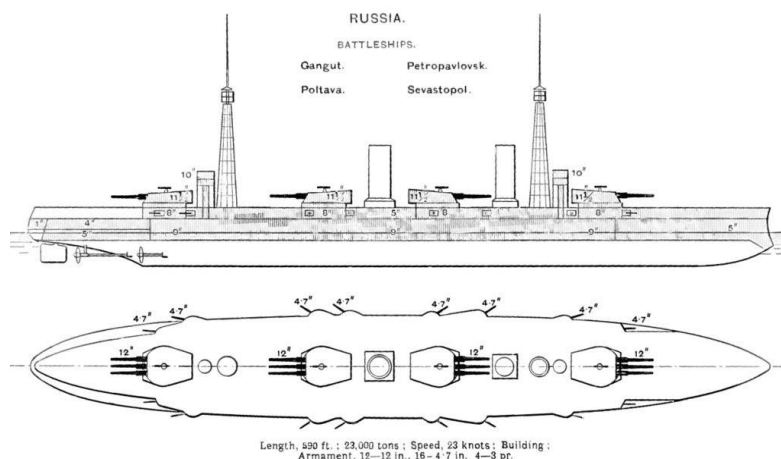
1906-ban Krilov álláspontját fogadták el, így Oroszország is megrendelte az első dreadnought típusú csatahajóit.²⁷ A kiírt nemzetközi tervpályázatra 18 pályamunka, 51 tervvázlat érkezett; ebből 6 orosz, 21 külföldi cégé volt. A beadott terveket a Haditengerészeti Műszaki Bizottság bírálta el – vezetője Alexej Krilov –, a hazai ipar támogatása érdekében a szentpétervári Balti Hajógyár pályázatát hirdették ki győztesnek.²⁸ Az Ivan Bubnov²⁹ vezette tervezőcsoport készítette el *Gangut*-osztály 4 csatahajójának terveit. A Balti hajógyár mérnökei koruk legjobb csatahajóit tervezték meg. Alapul az olaszok Cuniberti-féle elrendezését vették – középvonalban elhelyezett főtüzérség –, de ezen számos változtatást hajtottak végre. A befagyó tengereken teljesítendő szolgálathoz a hajók orrát a jégtörőkéhez hasonlatosra képezték ki. A *Gangot*-ok világszínvonalú csatahajók lettek, az első generációs dreadnoughtok közül a legnagyobbak, a leggyorsabbak és a legütőképesebbek voltak.³⁰

²⁷ Az oroszok minden csatahajójukat sorhajónak nevezték. A később építendő csatacirkálók esetében a sorcirkáló megnevezést használták.

²⁸ HORVÁTH, É.N. 6.

²⁹ Bubnov, Ivan Grigorijevics (1872-1919) orosz hajóépítő mérnök. Kronstadtban és Nikolajevben tanult tengerészeti tervezőmérnöknek, a hajó- és tengeralattjáró-tervezés lett a szakterülete. Szentpéterváron dolgozott az Admiralitás és a Balti Hajógyáraknak. A dreadnought típusú orosz csatahajók tervezése az ő nevéhez fűződik. 1919-ben típuszban halt meg.

³⁰ HORVÁTH, É.N. 7-8.

Gangut-osztályú csatahajó jobb oldalnézeti és felülnézeti diagrammja.³¹

Az 1906-ban kiírt tervpályázat azonban nem jelentette az építkezések azonnali megkezdését, mivel Oroszország súlyos anyagi gondokkal küzdött és az állami дума nem szavazta meg szükséges pénzt, így a hajók építésének elkezdése folyamatosan tolódozott. A helyzetet II. Miklós cár döntése oldotta meg, aki 1909-ben személyes utasítást adott az építkezések elindítására, amelyet francia kölcsönből fedeztek. 1909. június 6-án megtörtént a 4 hajó gerincfektetése Szentpéterváron, a *Gangut* és a *Poltava* az Admiralitás Hajógyárban, a *Szevasztopol* és a *Petropavlovsk* a Balti Hajógyárban épült.³² A pénzhiány és a tervdokumentációban mutatkozó hiányosságok miatt az építkezést már 1909 végén leállították, a terveket többször átdolgozták. A *Gangut*-okon felfedezhetők voltak olasz, német és brit csatahajókról átvett műszaki és technikai megoldások. A 181,2 m hosszú, 26,9 m széles és 8,99 m merülésű 25.850 tonnás hajók hajtóművei Angliából érkeztek, mindegyik 25 db Yarrow kazánt és 4 db

³¹ Forrás: http://en.wikipedia.org/wiki/Gangut-class_battleship#mediaviewer/File:Gangut_class_diagrams_Brasseys_1912.jpg (letöltés ideje: 2014. október 6.)

³² BAK ÉS MTSAI, 1984. 482. és HORVÁTH, É.N. 9.

Parsonos-turbinát kapott. A gépek 42.000 LE teljesítménye 23-24 csomós sebességet biztosított számukra, amely bő 3 csomóval felülmúlta a velük egyenrangú német ellenfeleik sebességét.³³ A hajók fő fegyverzetét 12 db 305 mm-es ágyú alkotta 4 db a hajó középvonalában elhelyezett lövegtoronyban. Az 50,7 tonnás 15,85 m csőhosszúságú orosz tervezésű ágyúk és a hozzájuk tartozó lövedék kategóriája legjobb kombinációjának számított.³⁴ A hajók másodlagos tűzértségét 16 db 120 mm-es ágyú alkotta, melyet a főfedélzeten helyeztek el oldalsó lövegkazamatákban. A hajók tűzértségét német minták alapján hangolták össze. Az ellenfél távolságának és sebességének felméréséhez használatos optikai berendezéseket a német Zeiss cég szállította, a tűzvezetést a német hadihajókon használt Pollen-rendszerrel oldották meg.³⁵ A viszonylag nagy sebességért és jelentős tüzerőért a *Gangut*-ok a fedélzeti páncélzatuk vastagságával fizettek. A hajók oldalát 225 mm-es övpáncél, a felépítményeket 150 mm-es, a lövegtornyokat 203 mm-es páncélzat védte.³⁶ A fedélzeti páncélzat számított a hajók gyenge pontjának a 25-37 mm-es vastagságával.³⁷ A hajók vízvonál alatti páncélvédelme is gyengének mondható.³⁸ A páncélzatot a kritikus részekben a Németországban gyártott Krupp

³³ HORVÁTH, É.N. 10. Próbamenetben a *Poltava* 24,5 csomót teljesített, ez volt a legnagyobb feljegyzett sebesség. Tartós menetben maximum 24 csomóra voltak képesek.

³⁴ 25 fokos csőemeléskor 23.300 m-es lőtávolsága volt, a lövedék tömege 470,9 kg-ot tett ki. Az első világháború után a britek tesztelték egy ilyen ágyút és megállapították, hogy saját 343 mm-es ágyúikkal egyenértékű lőtávolságban és páncéltörő képességben. A löveg rendkívüli képességeit mutatja, hogy a második világháborúban partvédelmi ütegeként is használták a típust, az utolsókat 1996-ban vonták ki az aktív szolgálatból.

³⁵ Az 1910-es évek elején Arthur Pollen által kidolgozott haditengerészeti tűzérzési táblázatok még napjainkban is az ágyúkkal felszerelt hajók tűzvezetési rendszerének alapját jelentik, természetesen a célzó és irányzó készülékek már modern technikát használnak.

³⁶ BAK ÉS MTSAL, 1984. 482. és HORVÁTH, É.N. 11-12.

³⁷ Krilov véleménye szerint egy fedélzeti találat jelentette a legkisebb veszélyt a dreadnought számára, egy itt kapott végzetes találat valószínűsége volt a legkisebb.

³⁸ Ez minden korabeli dreadnoughtra igaz.

Cemetal Armor³⁹ – KCA – páncélzat alkotta, amely erős védelmet biztosított a hajóknak. A 4 hajót 1911 második felében bocsátották vízre.⁴⁰ A hajók felszerelése és szolgálatba állítása már sokkal gyorsabban haladt, 1914 végén, 1915 elején⁴¹ kezdték meg aktív szolgálatukat a balti flottánál. A *Gangut*-osztály egységeit a nemzetközi szakirodalom nehezen sorolja be, mivel a korabeli kategorizálási elveket figyelembe véve átmenetet képeztek a csatahajó és a csatacirkáló között, az eredeti orosz besorolásuk alapján tekintik őket csatahajónak.

A *Gangut*-ok építési nehézségeit látva az orosz haditengerészet aktív lobbitevékenységbe kezdett. A hadiflotta fejlesztését az orosz nagyhatalom alappilléreinek tartották és erről meggyőzték a parlamenti képviselőket is. 1912-ben az állami дума elé vittek egy hosszú távú hadiflotta-fejlesztési tervet, amely végén – 1930-ban – Oroszországnak három önállóan működő ütőképes flottája lett volna. A tervek szerint 24 csatahajó, 12 csatacirkáló, 24 cirkáló, 108 torpedóromboló és 36 tengeralattjáró alkotta volna a teljes orosz hadiflottát. Az egységeket egyenlő arányban osztották volna szét a balti, a fekete-tengeri és a szibériai flották között.⁴² Az 1912-es flottafejlesztési terv kezdeti szakaszában 4 csatacirkáló építését tervezték a balti flotta részére és a Fekete-tengeren már elkezdett 3 csatahajó befejezéséhez különítették el a forrásokat. A hajóépítés

³⁹ A Krupp művek 1894-ben mutatta be speciális cementálási eljárását, amivel nagy ellenálló-képességű páncélt készített. A króm-nikkel-acél ötvözet lemez felületére izzó állapotban világítógázokat sajtoltak. A világítógázok bizonyos mélységig behatoltak a lemezbe és beépültek a szerkezetébe, amely így különösen keménnyé vált. A lemez alsóbb rétegeit a gázok már nem érték el, így az biztosította a rugalmasságot. A KCA páncélzat ellenálló-képessége függött a sajtolás idejétől és a hőfoktól is, de összességében elmondható, hogy egy nagy szakértelmet igénylő, bonyolult és nagyon drága eljárásról van szó, csak a legnagyobb haditengerészetek engedhették meg maguknak a használatát.

⁴⁰ *Gangut* – 1911. október 20.; *Petropavlovsk* – 1911. szeptember 22.; *Szevasztopol* – 1911. július 10.; *Poltava* – 1911. július 23.

⁴¹ *Gangut* – 1915. január 11.; *Petropavlovsk* – 1915. január 5.; *Szevasztopol* – 1914. november 30.; *Poltava* – 1914. december 30.

⁴² KIRCHHOFF, 1921. 44-45.

mellett kiemelt fejlesztési területnek minősítették Revalt, itt első osztályú flottatámaszpont kialakításába kezdtek.⁴³

1912. december 19-én hajtották végre a *Borogyino*-osztály 4 csatacirkálójának gerincfektetését. A *Gangut*-ok építésénél kialakult gyakorlat szerint a *Borogyino* és a *Kinburn* az Admirális Hajógyárban, míg az *Izmail* és a *Navarino* a Balti Hajógyárban épült. E hajók terveit is Ivan Bubnov készítette, így maradt a lövegtornyok Cuniberti-féle elrendezése, a 12 db 356 mm-es ágyút 3 lövegtoronyban a hajó középvonalaiban kívánták elhelyezni. A 223,85 m hosszú, 30,5 m széles és 8,81 m merülésű 38.000 tonnás hajók hajtóműveit szintén Angliában rendelték meg. A tervek szerint 66.000 Le teljesítmény 26,5 csomós sebességet biztosított volna a hajóknak.⁴⁴ A 4 *Borogyino*-osztályú hajót a korabeli „divatnak” megfelelően sorolták a csatacirkálók közé, valójában a *Gangut*-osztály logikus továbbfejlesztései, az orosz flotta második generációs dreadnought típusú csatahajói lettek volna. A flottafejlesztési tervet az 1914. július 29-én kitört első világháború teljes egészében megváltoztatta. Az orosz ipar a szárazföldi hadszíntéren elszenvedett veszteségeket sem tudta pótolni, a stratégia nyersanyagok hiánycikkek lettek, a hajók építéséhez szükséges acélt és egyéb értékes ötvözeteket a szárazföldi hadsereg ellátására használták fel. Az elkészült hajótesteket ugyan 1915-16 folyamán vízre bocsátották,⁴⁵ de egyértelmű volt, hogy a háború alatt az ipari kapacitások hiányában nem fejezik be egyiket sem. A briteknél megrendelt alkatrészeket az oroszok visszamondták, a 4 hajótest Szentpéterváron elhagyatva állt egészen 1923-ig. Ekkor a szovjet kormányzat felmérte lehetőségeit a hasznosításukkal kapcsolatban, és a lebontásuk mellett döntött. 1923. augusztus 21-én 3-at eladtak német hajóbontóknak, a legjobb állapotban lévő

⁴³ KIRCHHOFF, 1921. 45.

⁴⁴ HORVÁTH, É.N. 14.

⁴⁵ *Izmail* – 1915. június 22.; *Borogyino* – 1915. július 31.; *Kinburn* – 1915. október 30.; *Navarino* – 1916. november 9.

Izmail-t ekkor még megtartották a jövőbeni befejezés reményében, de 1931-ben ezt is kiselejtezték.⁴⁶

A Fekete-tengeri flotta fejlesztése

A Fekete-tengeren az oroszoknak a török flotta kihívására kellett válaszolniuk, mikor 1911-ben elkezdték építeni Nikolajevben az ottani flottájuk megerősítésére szánt 3 dreadnought. Az Oszmán Birodalom katonai potenciája a 19. század végén, 20. század elején hanyatlott. A török politikusok belátták, hogy az ország fővárosát, a Boszporuszt és a Dardanellákat, valamint fekete-tengeri kereskedelmi érdekeiket csak egy modern flottával képesek hatékonyan megvédeni. A török hajógyárak alkalmatlanok voltak dreadnoughtok építéséhez, ezért az oszmán kormányzat Nagy-Britanniából rendelt, esetleg vásárolt csatahajókat. A britek 1911. augusztus 1-én kezdték meg a *Reshadije* csatahajó építését Törökországnak,⁴⁷ majd 1914 januárjában a törökök megvásárolták Brazíliától a már majdnem kész *Rio de Janeiro* csatahajót, amelyet *Sultan Osman I.* néven kívántak a saját flottájuknál szolgálatba állítani.⁴⁸ Oroszország számára 1911-ben, a *Reshadije* megrendelésekor vált egyértelművé, hogy az előregedett pre-dreadnoughtból álló flottájuk képtelen lesz felvenni a harcot a modern török hadihajókkal.

1911 elején a *Gangut*-osztály terveinek átdolgozásával születtek meg az *Imperatrice Marija*-osztály tervei. 1911. október 17-én Nikolajevben fektették le az *Imperatrice Marija*, az *Imperatrica Jekatyerina Velikija* és az *Imperator Alexander III.* gerincét.⁴⁹ A

⁴⁶ HORVÁTH, É.N. 15.

⁴⁷ BAK ÉS MTSAL, 1984. 363. A hajó 1914 augusztusában készült el, de háború kitörése miatt a brit kormány lefoglalta és saját flottájánál állította szolgálatba *Erin* néven. A csatahajót az első világháború után több országnak is felkínálták, de senkinek sem kellett, ezért az 1920-as években lebontották.

⁴⁸ BAK ÉS MTSAL, 1984. 365. A hajót 1914 augusztusában a brit kormány lefoglalta és *Agincourt* néven a Royal Navy kötelékébe osztotta be. Az *Agincourt* volt kora leghosszabb és legtöbb nehézlöveggel felszerelt dreadnoughtja. A hajót az 1920-as években lebontották.

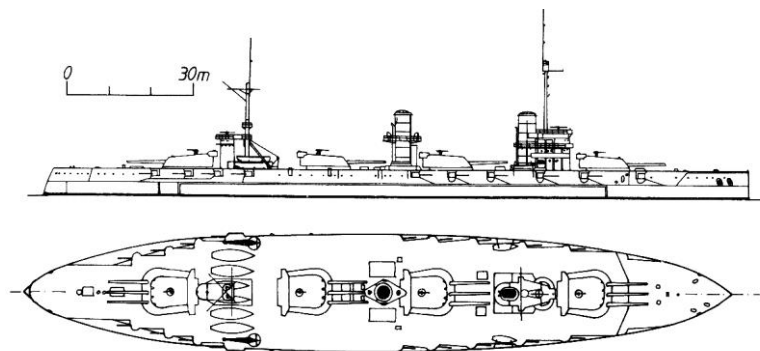
⁴⁹ HORVÁTH, É.N. 13.

Gangut-okhoz hasonlóan e hajók építését is cári utasításra külföldi kölcsönből kezdték meg, de az 1912-es flottafejlesztési törvény értelmében jelentős forrásokat biztosítottak befejezésükhöz, így a munkálatok 1913-14-ben viszonylag gyorsan haladt. A *Gangut*-osztály terveit annyiban módosították, hogy a hajók sebességét feláldozták a jobb páncélvédetség érdekében. A 167,8 m hosszú, 27,3 m széles és 8,35 m merülésű hajók 24.100 tonnásak voltak. A 20 Yarrow kazán teljesítménye csak 26.500 LE volt, amely 21 csomós sebességet biztosított a hajóknak. Mindhárom egység páncélvédetségére jónak mondható, a hajótestet 262 mm-es övpáncél, a felépítményeket és a lövegtornyokat 305 mm-es páncél védte, és a fedélzetekre is 38 mm jutott.⁵⁰ A kritikus helyeken itt is a német KCA páncélt használták. A hajók fő fegyverzete mind méretében, mind elrendezésében megegyezett a *Gangut*-oknál bevált ágyúkkal. A kisebb méretű ágyúk méretét 130 mm-esre, számukat 20 db-ra növelték. A rövidebb és szélesebb hajótest stabil „ágyútalpat” jelentett, ez a Pollen rendszerrel kombinálva meglepően hatékony tűzvezetést eredményezett. Az első világháborús összecsapásokban az *Imperatrice Marija* és az *Imperatrice Jekatyerina Velikija* is viszonylag nagy távolságból 3-5 sortűz alatt belőtte ellenfelét. Az első világháború e hajóosztály egységeinek az építését is befolyásolta. Mindhárom egységet vízrebocsátották a háború kitörése előtt,⁵¹ de a befejezésük és szolgálatba állításuk nagyon elhúzódott, az *Imperator Alexander III.* igazából sohasem készült el teljesen.⁵²

⁵⁰ BAK ÉS MTSAI, 1984. 483. és HORVÁTH, É.N. 13.

⁵¹ *Imperatrice Marija* – 1913. október 19.; *Imperatrice Jekatyerina Velikija* – 1914. június 6.; *Imperator Alexander III.* – 1914. április 2.

⁵² *Imperatrice Marija* – 1915. július 13.; *Imperatrice Jekatyerina Velikija* – 1915. október 18.; *Imperator Alexander III.* – 1917 közepén bevetették, de teljesen sohasem készült el.

Imperatrice Marija-osztályú csatahajó jobb oldalnézeti és felülnézeti diagrammja.⁵³

A fekete-tengeri orosz flotta további megerősítését 1914 második felében határozta el az orosz hadvezetés, mikor a német földközi-tengeri hajóraj⁵⁴ befutott Isztambulba és a *Goeben* csatacirkálót,⁵⁵ valamint a *Breslau* kiscirkálót⁵⁶ a török kormány megvásárolta a németektől. A *Goeben* legyőzéséhez kevésnek érezték az oroszok az *Imperatrice Marija*-osztály egységeit, ezért 1914. szeptember 14-én megrendelték az osztály negyedik, minimálisan módosított, megnövelt méretű egységét az *Imperator Nikolaj I.-et*.⁵⁷ A hajó gerincét 1915. április 28-án fektették le Nikolajevben, és 1916. október 18-án vízre is bocsátották, de a befejezésére már nem maradt elég forrás, így a hajótest a *Borogyino*-osztály egységeinek sorsára jutott 1927. június 28-án kiselejtezték, majd lebontották.

⁵³ Forrás: BAK ÉS MTSAI, 1984. 483.

⁵⁴ A német földközi-tengeri hajóraj történetéről részletesen: KIRCHHOFF, 1921. 120-123.

⁵⁵ BAK ÉS MTSAI, 1984. 502.

⁵⁶ BAK ÉS MTSAI, 1984. 381.

⁵⁷ HORVÁTH, É.N. 13.

Összegzés

A cári Oroszország haditengerészete az egyik legnagyobb hagyományokkal rendelkező európai haditengerészet volt. A Nagy Péter uralkodása óta létező, és bizonyos időszakokban igen aktív orosz hadiflotta évszázados tekintélye az orosz-japán háborúban ugyan összeomlott, de a hagyományokból építkezve egy képzett tisztikar az első világháború kezdetére újjászervezte, újjáépítette az orosz hadiflottát. Több egyedi, kitűnő műszaki és technikai megoldás is született, amely a *Gangut*-osztály hajóit az első generációs dreadnoughtok legjobbjává tette, és valószínűleg a *Borogyino*-osztály egységei is megállták volna a helyüket az aktív szolgálatban. Oroszország 1906-ban, az elsők között szállt be a dreadnought versenybe és jó hajókat építettek, de a hajógyárak lassú termelése miatt hosszú távon nem vehették fel a versenyt legnagyobb ellenfelükkel, Németországgal. Az 1906-14 között eltelt néhány évben a Balti-tengeren létrejött egy figyelemreméltó adottságokkal rendelkező, de kicsi létszámú hadiflotta, amely sikeresen védhette támaszpontjait a számbeli és technikai fölényben lévő német császári flottával szemben, de ennél többre erejéből nem futotta. A Fekete-tengeren az oszmán haditengerészet közel sem volt olyan erős, mint a német, ezért itt az első világháború alatt közel egyenlő ellenfelek küzdelme zajlott.

Az 1912-es hadiflotta-fejlesztési törvény megkésett, kezdeti szakaszából is csak néhány hajót sikerült befejezni és szolgálatba állítani az első világháborúban. A folyamatos katonai kudarcok miatt 1917. március 10-11-én kitört szentpétervári forradalom elsöpörte a cár hatalmát, az ország fokozatosan belpolitikai anarchiába süllyedt, amelyet a november 6-12. között lezajlott bolsevik forradalom sem tudott azonnal helyreállítani. Oroszországot 1917-21 között egyszerre több megrázkódtatás is érte: megalázó békekötés és katonai megszállás, korábbi szövetségesei intervenciója, polgárháború és hadikommunizmus, belső politikai csatározások és a „proletárdiktatúra” megszületése. Ezalatt, a cári hadiflotta szinte teljesen szétesett, a hajók elhasználódtak, tönkre mentek, némelyiket elsüllyesztették,

vagy internálták; a tiszti kar szétszűllött, emigrált, vagy az új államhatalom félreállította őket. 1922. december 30-án, a Szovjetunió megalakulásakor az újjászülető szovjet flotta néhány hajót és szakembert leszámlítva majdnem onnan kezdhette, mint az elődök 1905-ben Csuzima után.

Felhasznált irodalom

- BAK ÉS MTSAI, 1984. = BAK József – CSONKARÉTI Károly – LÉVAY Gábor – SÁRHIDAI Gyula: *Hadihajók. Típuskönyv*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1984.
- BEBESI, 2011. = BEBESI, György: A roszakag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században. MOSZT, Pécs, 2011.
- BEBESI, 2013. = BEBESI, György: *A nemzetközi kapcsolatok a 19. század második felében, a krími háborútól az első világháborúig. (1856-1914)*. In. BEBESI György szerk: A hosszú 19. század rövid története. Bocz, Pécs, 2013. 59-80.
- GRÖNER, 1965. = GRÖNER, Erich: *Die deutschen Kriegsschiffe 1815-1945*. Band 1. J. F. Lehmanns Verlag, München, 1965.
- HORVÁTH, É. N. = HORVÁZH Zoltán: *Sztálin csatahajói*. <http://acelmonstrum.host22.com/szth.html> (Letöltés ideje: 2014. 10. 06.)
- KEEGAN, 1998. = KEEGAN, John: *A tengeri hadviselés története*. Corvina, Szekszárd, 1998.
- KIRCHHOFF, 1921. = KIRCHHOFF, Hermann: *Seekriegsgeschichte. In ihren wichtigsten Abschnitten mit Berücksichtigung der Seetaktik. Sechster Teil. Von 1910-1920*. Hansche Buchandlung, Hannover, 1921.
- LÖNHÁRT, 2007. = LÖNHÁRT Tamás: *1907. A századelő világa egy évszázad távlatából: nagyhatalmi politika, politikai nemzedékváltás, nemzetiségi és társadalmi mozgalmak (1903-1908)*. In: Korunk, 2007. december <http://www.korunk.org/?q=node/8744> (Letöltés ideje: 2014. 10. 06.).
- SPECTOR, 2002. = SPECTOR, Roland H.: *Háború a tengereken. Tengerészek és tengeri csaták a 20. században*. Kossuth Kiadó, Szekszárd, 2002.

STENZEL, 1911. = STENZEL, Alfred: *Seekriegsgeschichte. In ihren wichtigsten Abschnitten mit Berücksichtigung der Seetaktik. Fünfter Teil. Von 1850 bis 1910.* Hansche Buchhandlung, Hannover und Leipzig, 1911.

KOLONTÁRI ATTILA
MAGYAR INTERNACIONALISTÁK AZ OROSZORSZÁGI
POLGÁRHÁBORÚBAN
(1917-1922)

A kérdéskör az államszocialista időszakban divatos kutatási témának számított. Igyekeztek a legapróbb részletekig feltárni, hiszen a magyar internacionalisták részvételét a polgárháborúban a „szovjet-magyar fegyverbarátság” ősforrásaként lehetett feltüntetni. Levéltári dokumentumok, korabeli sajtóanyag, túlélők visszaemlékezései, orosz és magyar szaktörténeti munkák voltak hivatottak ezt a fegyverbarátságot dokumentálni. A politikai indoktrináció légkörében azonban számos kézenfekvő következtetés levonására nem nyílt mód, bizonyos kérdések feszegetésétől pedig kifejezetten tartózkodni kellett. Ezen korlátokon túlmenően azonban csak elismeréssel szólhatunk történész elődeink alaposságáról és kitartásáról az adatgyűjtés, forrásfeltárás területén.

Az oroszországi polgárháború a harci cselekmények jellegében több szempontból is különbözött az első világháború csatáitól. A frontok rendkívül gyorsan változtak, rövid idő alatt nagy területek cseréltek gazdát. Ebben a helyzetben felértékelődött a gyorsan mozgó alakulatok, a lovasság, a páncélvonatok jelentősége.

Az évekig húzódó harci cselekmények jó része, különösen a központtól távoli turkesztáni, szibériai területen több ezer kilométerre elnyúló vasútvonalak mentén zajlott. Abban a térségben, ahol a hadifogolytáborok többsége helyezkedett el. A magyarokat, osztrákokat és németeket általában a birodalom távoli vidékeire szállították, ahol hatalmas, több ezer főt befogadó táborok jöttek létre. 1916-os adatok alapján Omszkban 14.000, Csitában 32.000, Berezovkában 27.500, Szamarkandban 22.000

fogoly raboskodott.¹ A fogolyállomány pontos nemzetiségi összetételét lehetetlen megállapítani, de pontosan a cári rendszer előbb említett hadifogoly-politikájának következtében a magyarok számaránya ezekben a táborokban igen magas lehetett, egyes táborokban elérte a létszám felét, harmadát.

A magyar internacionalisták története nem különíthető el a polgárháború történetétől. Egykori magyar hadifoglyok – más nációk képviselőivel együtt – valamennyi frontszakaszon harcoltak a Vörös Gárda illetve a Vörös Hadsereg alakulataiban, a különböző partizánegységekben, szolgáltak a gabonabegyűjtő osztagokban és a Cseka soraiban. A magyarok jelenléte kimutatható az 1917-es moszkvai bolsevik hatalomátvételtől kezdve a Bajkál-tó térségében zajló 1918-as harcokban, a Volga-vidéki hadműveletekben, a transz-szibériai vasútvonal mentén dúló küzdelmekben, Turkesztánban vagy éppen a lengyel illetve a krími fronton.

A bolsevik hatalomátvétel kulcsfontosságú eseményei közül mindenekelőtt a moszkvai harcokban figyelhető meg jelenlétük. A moszkvai Michelson és Goujon gyárakban alakult vörösgárdista osztagokban szép számmal szolgáltak hadifoglyok. Utóbbiak egyik osztagát Karikás Frigyes vezette. Az egység több fontos objektum, az Alekszejev-katonaiskola és a Kreml ostromából is kivette részét. Az elhúzódó harcok miatt a Vörös Gárda Központi Parancsnoksága erősítést vezényelt a városba az elérhető távolságra lévő településekről. Így került Moszkvába Ivanovo-Voznyeszenszkből egy 22 fős magyar csapat élén Jancsik Ferenc, aki a harcokban maga is megsebesült, illetve Holländer Sándor osztaga Szerpuhovból, amely a kurszki pályaudvar és a Kreml környékén dúló összecsapásokban vett részt.²

A Vörös Hadsereg kötelékén belül homogén, egynyelvű internacionalista alakulatokat általában szakasz illetve század szintig szerveztek. Ennek kizárólag praktikus okai voltak, mivel az egynyelvű vezénylet megkönnyítette a közvetlen harctéri irányítást. A magasabb szintű egységek esetében a zászlóalj

¹ JÓZSA-MILEI, 1968. 15.

² JÓZSA-MILEI, 1968. 36-37.

többszörf, az ezrek mindig vegyes összetételűek voltak. A kibontakozó polgárháború kaotikus viszonyai között 1918 folyamán számos alakulatot nem tudunk besorolni a fenti hierarchiába, ezeket általában osztagként szokták megnevezni. Az osztagok létszáma lehetett 20-30 fő, de meghaladhatta akár az ezret is. Több egység esetében ismert, hogy a személyi állomány fele vagy akár nagyobb része magyarokból állt. A breszt-litovszki béke aláírása után a belépőktől általában megkövetelték a szovjet állampolgárság felvételét. A kaotikus állapotokra jellemző, hogy sokszor a helyi szovjetek is adományoztak állampolgárságot.

Az államszocialista éra évtizedeiben a magyar történeti szakirodalomban meggyökeresedett felfogás szerint százezer volt hadifogoly magyar internacionalista szolgált a Vörös Gárda illetve a Vörös Hadsereg egységeiben. Ez az adat az események egykorú résztvevőinek (Kun Béla, Gavró Lajos, Varga Gyula András) hozzávetőleges becslésén alapszik. Münnich Ferenc egy helyütt 80-100 ezer hadifogolyról beszélt.³ 1918 őszén a magyar kommunista szekció adatai alapján 50 ezer internacionalista állt fegyverben, ezek mintegy 60%-a magyar volt.⁴ Más adatsor szerint a szibériai és távol-keleti egységekben a polgárháború éveiben 27-30 ezer magyar szolgált. A polgárháború kaotikus viszonyai között a magyarok pontos számáról teljes kimutatás nem készült és nem is készülhetett. Mint ahogy az 1914 és 1917 között hadifogságba esett magyarok számát is csak közelítőleg tudjuk megmondani. Becslések szerint az osztrák-magyar hadseregből orosz fogságba került 1,6-2,2 millió főből 500 és 600 ezer közé tehető a magyar nemzetiségűek száma.⁵ Ha ezeket a számokat elfogadjuk, akkor 10-20% lehetett azoknak az aránya, akik a foglyok közül hosszabb-rövidebb ideig harcoltak a bolsevikok oldalán. Ez nagyjából megegyezik a cári és az

³ Érdemes megemlíteni, hogy az internacionalista fegyverbarátságot hirdetők mellett napjainkban azok is igyekeznek a magyarok (lettek, zsidók és más nem orosz etnikum) szerepét kidomborítani, akik a bolsevik hatalomátvétel nem orosz jellegét kívánják hangsúlyozni. Jó példa erre ARISZTOV, 2003.

⁴ JÓZSA-MILEI, 1968. 254.

⁵ A hadifogolylétszámokkal kapcsolatos adatok áttekintését lásd: JÓZSA, 1970. 92-103.

Ideiglenes kormányok alatt az orosz hadvezetés által felállított cseh, lengyel, délszláv, román alakulatokba az adott nemzetiségű hadifoglyok közül belépők százalékos arányával. Ez a csehszlovák légió esetében 20%, a románoknál 10% körül mozgott.⁶

A számadatok arra engednek következtetni, hogy a Vörös Hadseregben és a Vörös Gárdában szolgálatot teljesítő magyarok összlétszáma egy adott időpontban nemigen haladhatta meg a 40 ezer főt. 1917 utolsó és 1918 első hónapjaiban helyi szinten még néhány száz felfegyverzett internacionalista biztosíthatta a bolsevik hatalomátvételt. Jelentőségük és számarányuk az évek folyamán azonban fokozatosan csökkent. Ennek oka részben a hol elakadó, hol nekilendülő hazatérési folyamatban, részben a Vörös Hadseregben 1918-1919 folyamán lezajlott szerkezeti, szervezeti változásokban keresendő. Bevezették az általános hadkötelezettséget, a Vörös Gárda alakulatait fokozatosan integrálták a hadsereg soraiba, megszüntették a parancsnokok választhatóságát. Az 1918 elejéig favorizált önkéntesség, a partizánmódszerek és katonai demokrácia helyett visszatértek a reguláris hadsereg alapelveihez. Az 1918 tavaszán még mindössze 150-200 ezer főt számláló Vörös Hadsereg 1919-re milliós tömeghadsereggé vált, a létszám 1919 végén elérte a 3 millió, 1920 őszére az 5,5 millió (!) főt.⁷ Ebben már akár egy 40 ezer, akár egy 100 ezer fős magyar kontingens is eltörpül.

Mindenesetre ezt a talán valóban százezer főnyi tömeget hiba lenne homogén, egységes kontingensként, valamiféle öntudatos, harcos proletár élcsapatként felfogni. Egyéni és közösségi szinten is számtalan oka lehetett annak, ha valaki ezt az utat választotta. Nem kevesen voltak, akik valóban a bolsevik ideológia és propaganda meggyőződéses híveivé és terjesztőivé váltak. Itt nem szabad elfeledkezni arról, hogy az első világháború milliós embertömegek életét mozdította ki a megszokott kerékvágásból, családokat szakított szét. Az elesettek hozzátartozói, a rokkantak, fogságban sínylődők felelősöket, de legalábbis bűnbakokat

⁶ JÓZSA, 1970. 298.

⁷ LBOV, 2005.

kerestek szenvedéseikért. A táborlakók egy részével is sikerült elhitetni, hogy a jövőendő igazságos, kizsákmányolástól mentes világához a létezőt porig le kell rombolni, hogy a fényes jövőhöz a „proletariátus diktatúráján” keresztül vezet az út. Mindezt kiterjedt és hatékony propagandagépezet igyekezett sulykolni a hadifoglyokba. 1918 folyamán rögzültek azok a szervezeti keretek, melyek között a magyar kommunisták agitációs és szervező tevékenységüket végezték. 1918. márciusában Moszkvában megalakult az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportja, majd a Magyarországról érkező hírek hatására 1918 őszén sor került a Kommunisták Magyarországi Pártjának létrehozására. A magyar kommunisták programja lényegében a lenini nézetekkel és taktikával való teljes azonosulást jelentette. Ennek központi eleme a világháború polgárháborúvá alakítása, kommunista (bolsevik) típusú pártok létrehozása és a hatalom erőszakos úton történő megszerzése. A hadifoglyok között végzett tevékenység a vizsgált időszakban kettős célt szolgált. Egyrészt a táborokban nagy tömegben, koncentráltan jelen lévő, katonai fegyelemhez szokott, kiképzett, fegyverforgatáshoz értő emberanyagot kívánták mozgósítani a bolsevik hatalom, a „közös szocialista haza” védelmében. A bolsevikok, ahol lehetett, már 1917 nyarán-őszén megkezdték a hadifoglyok toborzását saját fegyveres testületükbe, a Vörös Gárdába. Eddigi ismereteink szerint többek között a Donyec-medencében, Kurszkban, Ivanovo-Voznyeszenszkben, Tomszkban, Krasznojarszkban, Penzában, Szerpuhovban mutatható ki hadifoglyok, többek között magyarok részvétele a vörösgárdista alakulatokban a bolsevik hatalomátvétel előtt. Azt követően pedig országszerte új lendületet vett a szervezőmunka. 1918. február 23-án a Nemzetközi Szocialista c. újság címlapján a „Minden hadifogoly-munkás, minden hadifogoly-paraszt a Vörös Hadseregbe!” felhívással jelent meg, az alcímben pedig a „Veszélyben a szocialisták közös hazája” jelszóval próbált mozgósítani a szovjethatalom védelmére.⁸ Másrészt meg akarták teremteni egy odahaza is felhasználható fegyveres erő magvát,

⁸ JÓZSA-MILEI, 1968. 62.

amely majd hazatér a „nagy leszámolásra”. 1918-tól már tudatosan irányították haza azokat, akiknek a feladata a frontokon harcoló alakulatok bomlasztása, az „orosz példa” propagálása volt. 1918 őszén pedig a magyar kommunista vezérkar jelentős része is hazafelé vette az útírányt. A folyamatról maga Lenin is elismerően nyilatkozott: *„több százezer hadifogoly ment vissza Magyarországra, Németországba, Ausztriába, és munkájuk eredményeképpen a bolsevizmus bacilusai teljesen elárasztották ezeket az országokat.”*⁹ A hazatérőket természetesen megfelelő útravalóval látták el. Se vége, se hossza nem volt azoknak a felhívásoknak, melyek lázadásra, a gyárak, földek elvételére, a proletárdiktatúra bevezetésére, a burzsoázia elnyomására szólították fel őket.

Az elhivatott forradalmi messianizmuson túl azonban számosan akadtak olyanok is, akik a táborokban uralkodó nyomorúságos, elviselhetetlen körülmények miatt csatlakoztak a bolsevikokhoz. Ezt szemléletesen érzékelteti egy, a fogságból hazatérő tiszthelyettes és vöröskatona beszélgetőársának párbeszéde. A vöröskatona hangsúlyozta, hogy ők továbbra is igaz magyarok maradtak, egyedül a biztos pusztulástól, az éhhaláltól való menekülés szándéka vitte őket a bolsevik táborba. Aki ezt nem élte át, az nem is értheti meg, *„...hogyan miért kapott mindenki két kézzel a vörös szabadság, a vörös élet, illetőleg a vörös étel után, amikor mindezekért csak vörös mundaiba kellett öltözni. Odahaza, persze, ezekről nem tudnak semmit és hazaárulónak minősítenek minket, pedig nem csináltunk semmi egyebet, minthogy jól élünk az oroszok butaságából.”*¹⁰ A belépők rendszeres zsoldot (vidékenként eltérően 50-150 rubelt), ellátást, ruházatot kaptak, míg a „semlegesektől”, a táborban maradóktól gyakran a legelemibb létfeltételeket is megvonták, és – különösen a tisztek – állandó zaklatásnak voltak kitéve „öntudatos” honfitársaik részéről: rangjelzések leszakítása, fosztogatás, bebörtönzés. A bolsevik hadifogoly-bizottságok igyekeztek átvenni a táborok feletti ellenőrzést. Olyan esetek is előfordultak, hogy a hadifogolytábor őrsege hazament, átadta fegyvereit a legénységi állományú

⁹ LENIN, 1953. 155-156.

¹⁰ BAJA, 1930. 347.

hadifoglyoknak, akik inntól kezdve saját tisztjeiket őrizték. (Ez történt például 1917 nyarán Ivanovo-Voznyeszenszkben vagy a Danyilov térségében zajló vasútépítkezésein.)¹¹

A Vörös Gárdába illetve a Vörös Hadseregbe történő belépés motívumait vizsgálva nem feledkezhünk meg a nemzeti elemről sem. Az oroszországi polgárháború nem pusztán szociális- és osztály-alapon megvívott küzdelem volt, de véres etnikai konfliktus is. Nemcsak a volt cári Oroszország területén élő nemzetiségek, de a csehek, szerbek, magyarok is az orosz hadszíntéren igyekeztek kiegyenlíteni egymással szemben „rendezetlen számláikat”. Turkesztánban például a hadifogoly magyarok a függetlenségükért küzdő szártok és a vörösök oldalán harcoló oroszok összecsapásában két tűz közé kerültek. Mindkét fél a maga oldalán próbálta meg bevonni őket a sokszor mélysárlásig fajuló küzdelembe, olykor pedig közvetítőként léptek fel a vérontás megakadályozása érdekében.¹²

Közvetett módon a magyarok voltak a kirobbantói az 1918-as esztendő egyik legnagyobb hatású katonai eseményének, a csehszlovák hadtest lázadásának. A breszt-litovszki béke aláírását követően megkezdődött a csehszlovák egységek hazaszállítása. A fronthelyzet miatt ezt a transz-szibériai vasúton, Vlagyivoszton keresztül lehetett csak megtenni. A mintegy 40-45 ezer főből álló hadtest menetoszlopai több ezer kilométer hosszan nyúltak el a vasútvonal mentén Penzától Vlagyivosztokig. Cseljabinszknál a csehek összetűzésbe keveredtek magyarokkal, egy magyar hadifoglyokat szállító vagonból kidobott fémtárgy megölt egy cseh legionáriust. A csehek elégtételt vettek a magyarokon, mikor az önbíráskodó cseheket a helyi szovjet megpróbálta őrizetbe venni, azok ellenálltak és erőfölényüket kihasználva megszerezték a vörösgárdisták fegyvereit.¹³ Ezt követően Trockij elrendelte a cseh alakulatok lefegyverzését egész Szovjet-Oroszország területén, azzal, hogy a fegyverrel a kezében elfogott legionáriust a helyszínen agyon kell löni. A milliós

¹¹ JÓZSA, 1970. 300.

¹² Az ezzel kapcsolatos események leírását lásd: BAJA, 1930. 321-328.

¹³ JÓZSA-MILEI, 1968. 96-97.

tömeghadseregekkel vívott világháború jellegétől való eltérést jól jelezte, hogy egy 40 ezer fős fegyveres alakulat több ezer kilométeres frontszakaszon tudta megfordítani a hadi helyzetet a közlekedési útvonalak és csomópontok birtokbavételével. Sorra kerültek a fehérek kezére az olyan fontos városok, mint Penza, Omszk, Tomszk, Irkutszk.

A csehek, miután ezredeik 1918 nyarán a transz-szibériai vasútvonal mentén fellázadtak a bolsevikok ellen, előszeretettel követtek el atrocitásokat a kezükbe kerülő magyar hadifoglyokkal szemben. Utóbbiak számos táborban tehát nem világnézeti, hanem pusztán önvédelmi okokból ragadtak fegyvert. Ez történt 1918 júniusában Krasznojarszkban is. *„Álljunk be abba a csapatba – hangzott Forgách Dezső felhívása társaihoz a „Fáklya” című helyi szociáldemokrata újság lapjain – amely tisztán hadifoglyokból fog állni... és nem kizárólag a szocialista eszméért, hanem saját életünkért fog harcolni – akinek így jobban tetszik – az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország hadseregeinek ellenségei ellen fogja megvédeni és felszabadítani Krasznojarszk városát”*.¹⁴ Az áruló csehek elleni harcot sokan hazafias cselekedetnek tartották, nem tekintették a katonai eskü megszegésének. A fehérekben többnyire az antant szövetségeseit látták.

Végül, nem elhanyagolható kategóriát alkothattak a kényszerrel mozgósítottak, vagy azok, akik semmi más nem akartak, csak mielőbb hazatérni, és úgy ítélték meg, hogy ezt azzal tudják elérni, ha fegyvert ragadnak a bolsevikok oldalán. A polgárháborúnak voltak olyan frontjai, időszakai, ahol a harcoló „internacionalista” alakulatok (soraikban volt magyar hadifoglyokkal) politikai kötődése meglehetősen bizonytalan volt, anarchista, eszer hatások éppúgy kimutathatók soraikban, mint bolsevik befolyás. 1918 július-augusztusában a Bajkál-tó térségében kibontakozó hadműveletekben két jelentősebb alakulat tevékenykedett, hol összehangoltan, hol egymással is rivalizálva, amelynek soraiban ugyancsak szép számmal találunk magyar internacionalistákat. Az egyik Nyesztor Kalandarisvili osztaga volt. A grúz származású egykori száműzött a

¹⁴ JÓZSA-MILEI, 1968. 106-107.

köztörvényes bűnöző és az anarchista forradalmár tipikus keveréke volt. Számláját még a világháború előtti évekből pénzhamisítás és rablások sorozata terhelték. Partizánalakulatának összetétele is meglehetősen vegyes volt: köztörvényes bűnözők, politikai elítéltek, anarchisták, kalandorok, a cári hadsereg volt tisztjei és a környéken nagy számban található magyar hadifoglyok alkották az egységet. Utóbbiak, a visszaemlékezések szerint, legszűkebb környezetében is meghatározó szerepet játszottak. A magyarok maguk között csak „Ceruzának” hívták vezérüket, ami a Kalandarisvili és az orosz „karandas” (ceruza) hasonló hangzásából adódott. A halálfejes fekete zászló felirata sokat elárult Kalandarisvili politikai beállítottságáról: „Az anarchia a rend szülőanyja”.¹⁵ A másik, létszámban nagyobb egység parancsnoka az anarko-kommunista Fjodor Lavrov volt. Ebben az osztagban szolgáltak a berezovkai táborban mozgósított magyar hadifoglyok, köztük géppuskásként Nagy Imre is. A mozgósítás egyik résztvevőjének visszaemlékezése szerint Lavrovék a felsorakoztatott hadifoglyokkal szemben a nagyobb nyomaték kedvéért két gépfegyvert is felállítottak, így sikerült összeszedniük 2800 embert. A térségben harcoló vörös csapatok 1918 augusztusára reménytelen helyzetbe kerültek. Nyugatról az előrenyomuló csehek és Anatolij Pepeljajev ezredes hadteste, keleti irányból a japánok és Grigorij Szemjonov atamán alakulatai közeledtek. Irkutszk, majd Verhnyeugyinszk elvesztését követően a frontparancsnokság a harctevékenység beszüntetése, a front felszámolása mellett döntött. A magyarok egy része Kalandarisvilivel kitört a bekerítésből, és mongol területen át nagy kerülővel nyugati irányban tért vissza orosz területre. Az egység folytatta ugyan a partizánharcot, de 1918 decemberére teljesen felmorzsolódott. Az eredeti 1500 fős létszámból mintegy hetvenen maradtak. Más egységek a vasútvonaltól eltávolodva a tajgába húzódtak vissza, hogy ott vészeljék át a telet, majd ismét be tudjanak kapcsolódni a küzdelembe. A legismertebb ezek közül a jórész németekből, osztrákokból és kisebb részt

¹⁵ Kalandarisvili életútját és polgárháborús szerepét lásd. BASZAJEV, 2008.

magyarokból álló nem egészen 200 fős, úgynevezett tungiri osztag volt. Az egység még hónapokig tartotta magát megerősített téli táborhelyén, maradványait 1919 tavaszán számolták fel a japánok és Szemjonov katonái. Az 1920-as, 1930-as években a helyet, ahol a Tungir folyó partján az osztag utolsó katonái életüket vesztették, a helyiek „Magyar zátonyak” hívták.¹⁶

Nemcsak a harcoló, de a parancsnoki állományban is szép számmal találunk magyarokat. Többnyire szakaszokat vagy századokat irányítottak, de több esetben dandárt vagy ezredet vezényeltek, sőt arra is találunk példát, hogy időlegesen frontszakaszt bíztak rájuk. Itt is igaz, hogy zászlóalj szinttől felfelé a magyar vörösparancsnokok által irányított alakulatok soknemzetiségűek voltak. A 20. századi magyar kommunista- és munkásmozgalom számos prominens képviselőjét szervezőként, parancsnokként, agitátorként vagy akár az események egyszerű résztvevőjeként megtalálhatjuk a polgárháború frontjain. A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük az 1919-es magyar tanácsköztársaság több népbiztosát: Kun Bélát, Szamuely Tibort, Vántus Károlyt, az 1918 őszén megalakított KMP Központi Bizottságának tagjai közül Jancsik Ferencet, Kellner Sándort, Pór Ernőt, Rabinovics Józsefet stb. Az események sodrában az 1945 utáni politikai élet több meghatározó szereplője is felbukkan. Rákosi Mátyás ugyan elsősorban a daurijai táborból való szökésre és a hazajutásra használta ki a bolsevik hatalomátvételtől adódó lehetőséget, de Münnich Ferenc már fontos szerepet játszott a harcoló egységek felállításában és vezetésében. 1918 nyarán a Bajkál-tó környéki harcokban részt vett a berezovkai fogolytáborból vörösgárdistának jelentkező Nagy Imre is. De említhetjük a „második vonalból” Sík Endrének, az 1950-es évek külügyminiszter-helyettesének, majd a Münnich-kormány külügyminiszterének, vagy Garasin Rudolfnak a nevét, aki ugyanebben az időben a Belügyminisztériumban és az ÁVH berkeiben kamatoztatta a szovjet erőszak-apparátus működtetésében szerzett tapasztalatait.

¹⁶ POZNANSZKIJ, 1978. 158-173.

Végül ott voltak azok, akik megmaradtak a katonai pályán, vagy hosszabb, rövidebb kitérőkkel visszatértek oda az irodalom, a diplomácia, vagy éppen a külföldi illegális munka területéről. Zalka Máté (Frankl Béla), aki Lukács Pál tábornok néven a 12. nemzetközi brigád parancsnokaként harcolt a spanyol polgárháborúban. Zalka előbb a Habarovszk melletti Krasznaja Recska-i, majd a krasnojarszki hadifogolytábor lakója volt, 1918-ban belépett a táborban szerveződő internacionalista osztágra. 1919-ben egységével Pjotr Scsetyinkin és Alekszandr Kravcsenko partizán-hadseregében tevékenykedett Acsinszk térségében, Kolcsak csapatainak hátában. Tagja volt annak a nemzetközi osztagnak, amely 1920 tavaszán a Kolcsaktól megszerzett aranykészletet (a cári Oroszország aranytartalékának maradékát) Acsinszkból Kazanyba kísérte. Zalka 1920 szeptemberétől a déli fronton internacionalista zászlóalját irányított. Egységével részt vett a Krím elfoglalásában, a perekopi, csongári hadműveletekben. Fried Dezső, a szretyenszki hadifogolytáborban szervezett a hadifoglyokból vörösgárdista osztágot. 1918 nyarán a Bajkái Front vezérkari főnökének, majd a front parancsnokának helyettese volt. A front összeomlása után egy ideig partizánharcot folytatott, japán fogságba esett, Ausztráliába szökött, 1920-ban tért vissza Vlagyivosztokba.¹⁷ 1933-tól, a Frunze Katonai Akadémia elvégzését követően a 157. lövészezred parancsnoki tisztét töltötte be. Zalka Mátéhoz hasonlóan ő is a spanyol polgárháborúban esett el.

Gavró Lajost már a kortársak is sokszor „magyar Csapajevként” emlegették. Gavró 1918 nyarán az Asztrahanyban szervezett internacionalista zászlóalj, 1918 decemberétől az 1. asztrahanyi internacionalista ezred parancsnoka volt. Később, a polgárháború különböző frontjain ezredet, majd dandárt vezényelt (Az általa irányított 173. lövészdandár 1920-ban a lengyel fronton Kijev majd Luck térségében harcolt). Két ízben is megkapta a Vörös Zászló érdemrendet. Az 1930-as évek elején az 50. lövészhadosztály élén állt, majd a Frunze Katonai Akadémia elvégzését követően, 1936 februárjában a Vaszilij Bljuher marsall

¹⁷ FRIED, 1977. 202-215.

irányítása alatt álló Vörös Zászló Érdemrenddel kitüntetett Különleges Távol-Keleti Hadsereghez vezényelték, a 92. hadosztály parancsnokává nevezték ki. Gavró, sok más társával együtt, a Vörös Hadsereg tisztikarát sújtó tisztogatások áldozatává vált. 1937 júliusában letartóztatták, majd 1938 májusában a Legfelsőbb Bíróság Katonai kollégiumának ítélete alapján agyonlőtték.¹⁸

Varga Gyula András szintén a polgárháború ismertebb magyar vörös-parancsnokai közé tartozott. Hivatásos katonatiszt volt, 1915-ben főhadnagyként került orosz fogságba. 1918 nyarán-őszén a volgai frontszakaszon, a Kazany, Szimbirszk, Szizrany térségében kibontakozott harcokban vett részt. Az 1. hadsereg állományában harcoló 1. internacionalista (jórészt csehekből, magyarokból, németekből álló) lövészezred parancsnoka előbb Jaroslav Častek, majd Szimbirszk elfoglalását követően Varga Gyula András lett. Az alakulat a későbbiekben a 216-os hadrendi számot kapta. Varga 1919 elején ezredével részt vett az orenburgi előrenyomulásban, melynek során a sikerült megteremteni az összeköttetést a Turkesztánból nyugati irányban áttörő vörös alakulatokkal. 1919 tavaszától Kijevben szervezte azt az expedíciós egységet, melynek feladata Tanács-Magyarország katonai megsegítése lett volna. Az ekkor létrehozott önálló internacionalista lövészdandár hadműveleti osztályának főnöke lett. 1920-21-ben karhatalmi alakulatokat (előbb a 108. karhatalmi lövészdandárt majd az 50. belső karhatalmi lövészhadosztályt) vezényelt a szaratovi kormányzóságban felkelt parasztok ellen. Később a vezérkar felderítési osztályán kapott beosztást, hamarosan azonban egy korábbi sebesülés maradandó következményei miatt leszerelték, 1945-öt követően hazatért, itthon altábornagyi rendfokozatot kapott és haláláig hadtörténészként dolgozott.¹⁹

¹⁸ Gavró Lajos regényes, valótlan elemeket is tartalmazó erősen heroizáló életrajza Oleg Vasziljev tollából magyarul is olvasható. Milei György a kötethez írt előszóban megpróbálta az orosz változat legkirívóbb valótlanosságait korrigálni. VASZILJEV, 1980. Gavró Lajos életrajzi adatait lásd még: http://www.hrono.ru/biograf//bio_g/gavro_1.php

¹⁹ VARGA, 1977. 230-239.; JÓZSA-MILEI, 1968. 130-133.

Münnich Ferenc, aki hadnagyként esett orosz fogságba, Kun Bélával együtt aktívan kivette részét a tomszki hadifogoly-tábor szociáldemokrata mozgalmának szervezésében és a vörösgárdista zászlóaljak felállításában. A cseh legionáriusok közeledtének hírére 1918 tavaszán-nyarán több városban bolsevik ellenes lázadás tört ki. A tomszki megmozdulás leverésében döntő szerepet játszott a Münnich Ferenc által irányított osztag: *„ez természetesen nem javította esélyeinket, hogy megnyerjük a tomszki kispolgárok tetszését”*. A várost azonban a csehek közeledtével fel kellett adni. Ekkor lőtték agyon a forradalmi törvényszék által szabadságvesztésre ítélt fehér tiszteket. Münnich alakulata a vasútvonaltól észak felé elszakadva 2 gőzhajóval az Ob folyón nyugati irányban igyekezett eljutni a Perm-Jekatyerinburg térségében harcoló szovjet erőkhöz. Útközben kirabolták a narimi bankot (a zsákmányolt, mintegy 5 millió rubel értékű aranyat – Münnich elmondás szerint – átadták az uráli szovjet szervezeteknek), Tobolszkban az ott lévő hadifoglyokból toboroztak erősítést, Permben a frissen érkezett jövevényeket viszont a helyi „Cseka” letartóztatta, amíg kilétüket nem sikerült tisztázni. Münnichéknek addigra sikerült átvágni magukat, mikor a front Perm és Jekatyerinburg között éppen mozgásban volt. Az egységet Liszva térségében vetették harcba, de a kini állomás feletti ellenőrzésért folytatott összecsapásban felmorzsolódott. A 400 főből mindössze 35-en maradtak életben. Újabb tartalékok bevetésével azonban az állomást sikerült visszafoglalni és a frontot Kintől keletre stabilizálni. Ebben a fázisban Münnich már a 3. hadsereg 3. dandárja kötelékében harcoló ezred-szintű internacionalista egység parancsnoka volt, a dandár politikai biztosa pedig Kun Béla. Münnich ezrede egyébként teljesen vegyes összetételű volt, oroszok, osztrákok, kínaiak is szolgáltak benne a magyarok mellett. 1918 őszére az egységben, részben a hosszú frontszolgálat miatt is, a bomlás, a demoralizálódás jelei mutatkoztak. Ebben a helyzetben Münnich a fegyelem megszilárdítása érdekében az ingatagok, megbízhatatlanok leszerelését és hazaküldését javasolta. Az epizód arra utal, hogy valóban számosan voltak, akik a vörös hadsereg-beli szolgálatot a hazatérés meggyorsítására alkalmas eszköznek vélték. 1918 őszén

a magyarországi események hatására mind Kun Bélát, mind Münnich Ferencet elvezényelték a frontról.²⁰

Voltak, nem kevesen olyanok is, akik számára a polgárháború életük utolsó állomását jelentette. Az eredetileg bádogos végzettségű Wienermann Lajos egy 1918 elején Moszkvában nagyrészt magyarokból létrehozott vörösgárdista osztag parancsnokaként érkezett alakulatával a dél-orosz hadszíntérre. Itt egységét dandárrá fejlesztették és a 4. hadsereg kötelékébe sorolták. Wienermann a dandár élén, a Volga és az Ural folyók alsó folyása között húzódó frontvonalon önálló frontszakaszt kapott, feladata Alekszandrov Gajtól délre a hadsereg jobbszárnyának biztosítása, illetve a szemben álló fehér erők lekötése volt. Egy ilyen katonai vállalkozása során 1918. szeptember elején egysége bekerítésbe került, az alakulatot sikerült ugyan kivonni a gyűrűből, Wienermann azonban az összecsapás során elesett. Holttestét Moszkvában, a Vörös téren temették el katonai tiszteletadással, az alakulat pedig parancsnoka emlékére Wienermann-dandárként harcolt tovább 1919 márciusáig.²¹ De említhetjük Ligeti Károly zászlós nevét is. Ligeti, a Népszava külső tudósítója a központi területeken lévő kovrovi és voznjeszenszki táborból küldött haza levélben tudósításokat, és vett részt a hadifoglyok szervezkedésében. Egy 1916 végén írt versében már a közelgő forradalmat, a remélt „vérvörös tavaszt” köszöntötte. Az omszki hadifogoly-táborban pedig már hetekkel a pétervári hatalomátvétel előtt tudatos bolsevik agitátorként tevékenykedett. Ligetit Omszkban még a helyi szovjet végrehajtó bizottságába is beválasztották. 1918 nyarán Omszk védelménél egy internacionalista osztagot irányított. Sebesülten esett fogságba, 1919 júniusában kivégezték.²²

1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltását követően a szovjet-orosz és szovjet-ukrán területen lévő internacionalistákból

²⁰ Münnich Ferenc visszaemlékezését az eseményekre lásd. VARGA, 1977. 168-179.

²¹ MILEI, 1979. 45.

²² Ligeti Károlyra vonatkozóan lásd: JÓZSA-MILEI, 1968. 19-20., 31., 199.

elkezdtek felállítani azt a Nemzetközi Vörös Hadsereget, amelynek feladata a magyar tanács hatalommal való közvetlen katonai összeköttetés megteremtése lett volna. A szervezésben a szovjet (orosz és ukrán) katonai és politikai vezetés, a magyar internacionalisták és - rendeletek, felhívások szintjén - a Forradalmi Kormányzótanács is részt vett. Az ukrán Vörös Hadsereg parancsnoka, Antonov-Ovszejenko már 1919 áprilisában elrendelte, hogy dolgozzák ki a galíciai áttörés tervét és kezdjék meg az ehhez szükséges alakulatok felállítását, elsősorban magyar internacionalistákból. Kijevben, Nyizsnyij Novgorodban és Odesszában szervező központokat hoztak létre, ide rendelték olyan ismert magyar vörösparancsnokokat, mint Varga Gyula Andrást, Gavró Lajost, Garasin Rudolfot és másokat. 1919. május 8-án a Forradalmi Kormányzótanács mozgósítási parancsot adott ki az orosz és ukrán területen tartózkodó 18 és 45 év közötti magyar munkások, parasztok és alkalmazottak részére. 1919 májusában összességében 3 internacionalista ezredet állítottak fel. Az első júniusban már Proszkurov térségében harcolt Szimon Petljura erői ellen. A 2. sz. ezred parancsnoka Fekete Rudolf lett. Az alakulat magyar és román internacionalistákból állt, létszáma kb. 1200 fő volt. A 3. internacionalista ezredet a Kijev térségébe irányított 1. asztrahanyi és a Nyizsnyij Novgorodból ide vezényelt (szintén 3. számú) ezredből hozták létre a cseh Jozef Netik parancsnoksága alatt. A 2. zászlóalj élére Gavró Lajost nevezték ki. A fentiekén kívül sor került egy 800 fős önálló lovasosztály felállítására is. A Vörös Hadsereg irányításának 1919. júniusi átszervezésével összefüggésben az 1. és a 3. internacionalista ezredből létrehozták az 1. internacionalista lövészdandárt (parancsnoka Jaroslav Častek lett), amely a 12. hadsereg kötelékébe került. Cserkassziban megkezdődött a 2. internacionalista dandár felállítása is, ennek élére ideiglenes jelleggel a magyar Boskovics Gyulát nevezték ki.²³ A hadihelyzet változása miatt az így képzett erőt azonban nem tudták eredeti rendeltetésének megfelelően felhasználni. Időközben ugyanis Nyikifor Grigorjev, a 6. ukrán

²³ JÓZSA-MILEI, 1968. 171-175.

szovjet hadosztály korábban is renitens és megbízhatatlan parancsnoka fellázadt és szembefordult a bolsevikokkal. 1919 júniusában Anton Gyenyikin altábornagy csapatai is megindították offenzívájukat, augusztus végére a vörösöknek fel kellett adniuk Kijevet. Ebben a helyzetben az internacionalistákat Grigorjev és Gyenyikin ellen kellett harcba vetni. Fekete Rudolf ezrede Harkov környékén teljesen felmorzsolódott. Gavró Lajos zászlóalja Kijev térségében bekerítésbe került. Gavró a rendezetlenül visszavonuló töredékeket összegyűjtötte és megszervezte belőlük a 3. radomiszli internacionalista ezredet. Az ezred a későbbiek során az 519. hadrendi számot kapta és a 12. hadsereg 58. hadosztályának alárendeltségébe került. Gavrót katonai teljesítményéért, a bekerítésen folytatott több hetes harc elismeréseként Vörös Zászló érdemrenddel.²⁴ 1919. július végére, augusztus elejére a keleti front helyzete végre lehetővé tette volna az ott harcoló internacionalista alakulatok átdobását, illetve soraik feltöltését a Kolcsaktól elfoglalt területeken lévő táborok foglyaiból. A Köztársaság Forradalmi Katonatanácsának erről szóló határozata augusztus 1-én született meg, a tanácsköztársaság azonban időközben megbukott, így a kérdés lekerült a napirendről.

Középtávon azonban nem mondtak le Magyarországot szovjetizálásának tervéről. 1919 decemberétől magyar tannyelvű vörösparancsnok-képző iskolákat állítottak fel. Előbb Taskentben, majd Omszkban hoztak létre ilyen intézményt. Az omszki rövidesen átkerült Moszkvába. 1920 szeptemberében az iskola hallgatóit Bakuba vezényelték a keleti kiképző dandár állományába, ahol a magyarok külön zászlóaljat alkottak Kapitány Gyula parancsnoksága alatt. Az itt végzett 250 fő egy részét harcoló alakulatokhoz irányították, 100 fő részvételével pedig megszervezték a felsőfokú parancsnokképzést. Az ő számukra a tanfolyam 1922 szeptemberében ért véget Péterváron.²⁵ A cél bevallottan az volt, hogy a leendő új

²⁴ VARGA, 1977. 157-158. és JÓZSA-MILEI, 1968. 181-182.

²⁵ LŐWI, 1977. 449-451.

tanácsköztársaság és az új magyar Vörös Hadsereg részére képezzenek kádereket, zászlóalj- és ezredparancsnokokat.

A magyar katonák és alakulatok harcértékéről Szemjon Bugyonnij, a híres-hírhedt 1. lovashadsereg parancsnoka a következőképpen nyilatkozott: *„Két fontos körülmény folytán szívesen vettem be a magyarokat. Először is tudtam, hogy a magyar internacionalista harcosok rendíthetetlen katonái a forradalomnak, önkéntesek, akik képtelenek az árulásra... Másodszor, magam is régi lovaskatona voltam, részt vettem az első világháborúban, és tudtam, hogy a magyar lovasság a legjobbnak számított. A tapasztalt kozák lovassággal kellett harcba szállnunk, olyan vörös lovasságot kellett tehát megalakítani, amely felülmúlja a kozákokat. Így aztán a magyar lovasok jelenléte nagy nyereség volt számunkra.”*²⁶ Bugyonnij elismerő szavai évtizedekkel később hangzottak el, így azok minden bizonnyal magukon viselik az akkori időszak kötelező „szovjet-magyar barátkozásának” lenyomatát. Szergej Lazo a Bajkáli Front parancsnoka azonban 1918-ban egy katonai tanácskozáson adott hangot véleményének. *„Jól harcolnak a nemzetköziek. Túlnyomó többségük (80-85 százalékuk) magyar, a többi osztrák, német... Mindannyian, mint volt katonák, harci tapasztalattal rendelkeznek... Hűek a forradalomhoz.”*²⁷

Az internacionalistákból, ezen belül részben magyarokból álló egységek megingásának egyetlen tipikus, többször előforduló példája ismert, amikor soraikban felerősödött a hazatérési szándék. Ilyenkor sokszor csak az adott egység feloszlásával, a hazatérni kívánók elbocsátásával lehetett rendezni a sorokat.

A magyar alegységek és internacionalisták kitartását, elszántságát más források, visszaemlékezések is megerősítik. Ebben szerepet játszott az a körülmény is, hogy számukra nem volt visszaút. Akarva-akaratlan elfogadták a polgárháború könyörtelen logikáját. Az első világháború hadifogoly-tömegeivel ellentétben a polgárháború képlékeny frontjain nem nagyon ejtettek foglyokat. A szembenálló felek a magukat megadókat

²⁶ BUGYONNIJ, 1977. 455.

²⁷ Idézi: KRUSANOV, 1978. 29.

vagy hazazavarták (ez volt a jobbik eset), ha némi hajlandóságot mutattak rá, akkor besorozták saját alakulataikba, vagy legyilkolták. Mivel a Vörös Hadseregben szolgáló magyarok számára az első két út járhatatlan volt, ezért általában az utolsó emberig harcoltak. Emiatt sokszor alkalmazták őket utóvédként, a visszavonulás biztosítására. Ha az ellenség kezére kerültek, nem számíthattak kegyelemre, de ha úgy hozta a sors, ők sem tanúsítottak kíméletet. Ez történt például 1918 szeptemberében Gavró Lajos alakulatának Petrovszk (ma: Mahacskala) – Kizljár-i offenzívája idején, amikor az elfogott internacionalistákat, köztük magyarokat lekasabolták, a sebesülteket pedig élve temették el. Az ekkor elesett és kivégzett magyarok számát a korabeli jelentések mintegy 80-ra teszik.²⁸ De megemlíthetjük azt is, hogy a csehek 1919 végén Troickoszavszk kiürítésekor mintegy 1.000 magyar internált hadifoglyot lőttek agyon, akiknek többsége korábban a bolsevikok oldalán harcolt.²⁹ De Szemjonov vagy Kalmükov kozákjai sem tanúsítottak nagyobb kíméletet a kezükbe került magyar vöröskatonák iránt. Más részről Münnich Ferenc is megemlíti egy visszaemlékezésében, hogy az elfogott fehérgárdistákat, cseh légionáriusokat az ő osztaga is agyonlőtte. A magyar internacionalisták tevékenysége ebből a szempontból is polgárháború könyörtelen logikáját követte.

Ezen a téren az egyik legvitatottabb, legkényesebb és egyik leghomályosabb mozzanat a cári család lemészárlásában való esetleges magyar részvétel. Amit teljes biztonsággal állíthatunk, az az, hogy 1918 nyarán a Jekatyerinburgban állomásozó 2. uráli internacionalista ezredben mintegy 300 magyar szolgált, illetve az Ipatyev-ház őrsége is *„megbízható orosz, lett és magyar katonákból állott”*. A mára lerombolt épület teraszán a 6. számú poszt őrhelyén a későbbi vizsgálóbizottság, melyet Nyikolaj Szokolov vezetett, a következő feliratot találta: *„Verhas [más olvasat szerint Vérházy] Andras 1918 VII/15 eorségen”*.³⁰ További kérdéseket vet fel az úgynevezett Meyer (Maier?)- vagy Jurovskij-lista, melyet

²⁸ JÓZSA-MILEI, 1968. 147.

²⁹ NOVIKOV, 2003.

³⁰ SZOKOLOV, 1991. 204.

sok helyen, mindenfajta szakmai korrektséget mellőzve egyszerűen csak a gyilkosok névsoraként idéznek. A cirill betűs, gépelt listán az orosz nevek mellett magyar illetve zsidó hangzású neveket találunk: Horvat Laons (Lajos?), Fekete Emil, Edelstein Izidor, Nad (Nagy?) Imre, Vérházy (Vérhas?) András, Grünfeld Viktor, Fischer Anzelm. A történet nem lenne teljes, ha a névsor 5. helyén szereplő Nad (Nagy?) Imrét néhány felületes vagy rosszindulatú publikációban nem azonosítanák az 1956-os magyar miniszterelnökkel. Elizabeth Heresch több nyelven, többek között magyarul is kiadott „II. Miklós. Az utolsó cár élete és halála” című könyvében minimális szakmai lelkiismeret nélkül egyenesen a gyilkos kommandó listájának titulálja a névsort. A névsor fotokópiája alatti képaláírásban pedig külön is felhívja a figyelmet „Nagy Imre” nevére.³¹

Több körülmény is arra mutat ugyanakkor, hogy a dokumentum jóval az események után készült, minden bizonnyal hamisítvány. A fejlécén a következő felirat olvasható: az „*Ипатьев-házba kirendelt különleges rendeltetésű alakulat (1. kamisl[ovi] lövészezred)*” A névsor legalján a dátum (1918. július 18.) mellett szintén gépelve a következő szerepel: a Cseka főnöke, Jurovskij. A cári család legyilkolására a július 16-ról 17-ére virradó éjszaka került sor, tehát már a keltezés sem stimmel. A fejlécen megnevezett 1. kamislovi lövészezred felállítására pedig csak 1918. augusztus 10-én került sor.³² Ennek állományába valóban szép számmal kerültek a Szibéria felől visszavonuló „internacionalista” alakulatok katonái, köztük magyarok is. A „különleges rendeltetésű” kifejezésnek sem kell nagy jelentőséget tulajdonítani, hiszen minden olyan egységet így neveztek, amely bármilyen formában kapcsolatba került a cári család őrzésével. Egy másik ilyen lista 30, kizárólag orosz nevet tartalmaz. Ugyancsak elgondolkodtató körülmény, hogy a „listát” egy bizonyos Johann Meyer (vagy Maier) nevű volt osztrák hadifogoly 1956-ban tette közzé. A lista összeállítója minden bizonnyal már ismerte a Nyikolaj Szokolov által vezetett

³¹ HERESCH, 1995. 333.

³² PLOTNYIKOV, 2003.

vizsgálóbizottság 1925-ben közzétett jelentését. Erre utal a Vérházy név szerepeltetése a névsorban. (Zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a cárgyilkosság körülményeit vizsgáló Nyikolaj Szokolov 1924-ben váratlanul meghalt, a nála lévő iratok egy bizonyos Nyikolaj Orlov herceg kezébe kerültek. A kiadványt vizsgáló kutatók egy része valószínűnek tartja, hogy az Orlov által megjelentetett változat nem egyezik az eredeti, Szokolov-féle kézirattal.³³)

Nagy Imre, aki az 1916-os hadműveletek során, a 19. honvéd gyalogezred őrzetőjeként, július 29-én sebesülten került. Néhány hónap múlva, felépülését követően egy kisebb transzporttal a Bajkál-tó és Verhnyeugyinszk között elhelyezkedő berezovkai lágerbe szállították, ahol 1917 folyamán bekapcsolódott a forradalmi mozgalomba, majd 1918 tavaszán belépett az akkor formálódó internacionalista fegyveres osztagba, amely egyelőre csak a tábor őrzésével kapcsolatos feladatokat látta el. A nyár folyamán azonban mozgósították őket, a berezovkai internacionalisták egy része, köztük Nagy Imre is Fjodor Lavrov osztagába kerültek. A szemjonovistáktól és Gajda csehszlovák hadtestétől elszenvedett vereséget követően Lavrov vezérkarával elmenekült, az osztagot feloszlatták, a vezetőket kivégezték, a közkatonák visszatérhettek a táborba. Ez a sors jutott osztályrészül Nagy Imrének is. Néhány hét múlva innen Irkutszkba szállították kényszermunkára.³⁴ ekkor a jekatyerinburgi eseményektől mintegy 3.000 kilométernyi távolságra tartózkodott, – mint erről már szó volt – egyszerű vörösgárdistaként a Bajkál-tó környékén dúló harcokban vett részt. A két helyszín közötti hatalmas térséget a fehérek és a fellázadt csehszlovák hadtest uralták. Nevét a cári család legyilkolásával összefüggésbe hozni teljes képtelenség. Az 1930-as években készült önéletírásaiban semmi hasonló momentum nem szerepel. A cári családot lemészároló osztagból, bár minden valószínűség mellett voltak benne internacionalisták is, név szerint eddig csak orosz illetve oroszországi személyeket lehetett,

³³ MIRONOVA

³⁴ Nagy Imre életének ezen szakaszáról lásd: RAINER M., 1996. 45-55.

mint Jakov Jurovszkij, Pavel Medvegyev, Mihail Medvegyev, Nyikulin, Pjotr Jermakov, Sztjepan Vaganov stb.³⁵

Az orosz polgárháború európai záróakkordjának egyik sötét fejezetét jelenti Kun Béla krími ténykedése. A Vrangel ellen 1920 októberében felvonultatott, Mihail Frunze parancsnoksága alatt álló Déli Front 5 hadseregében (1. és 2. lovashadsereg, 4., 6., és 13. hadsereg) több alakulatban is szolgáltak magyar internacionalisták. Ott voltak Vaszilij Bljuhernek, a Keleti Frontról ide irányított és a 6. hadsereg kötelékébe sorolt 51. hadosztályában is. A hadosztály az egyik legnehezebb feladatot kapta, a perekopi földszorost elzáró megerősített védelmi vonal, az ún. Török árok ellen intézett több hullámban frontális támadást, amely csak a második napon járt eredménnyel.³⁶ A harcoló tömegben eloszló magyarok nevesítése, teljesítményük önálló értékelése történeti-hadtörténeti szempontból meglehetősen nehéz vállalkozás. A kivételt ezen a téren Kun Béla személye jelenti.

Kun Béla 1920 októberétől tagja volt a Déli Front Forradalmi Haditanácsának, a Krím félsziget elfoglalása után pedig a Krími Forradalmi Bizottság elnöke lett, amely a teljhatalmat gyakorolta. Kun Béla aláírásával jelent meg a bizottság hírhedt 4-es számú parancsa arról, hogy a lakosság különböző kategóriái kötelesek 3 napon belül jelentkezni nyilvántartásba vétel végett: az önkéntes és fehér hadseregek volt tisztjei, katonái, hivatalnokok, a Krímbe 1919 júniusa után érkezők. A nem engedelmeskedőket agyonlövétéssel fenyegették. A továbbiakban ezek a regisztrációs listák képezték az alapját a tömeges megtorlásnak. A terrornak volt egy spontán fázisa, ez a Vörös Hadsereg egységeinek bevonulásával kezdődött, amikor Szimferopolban, Szevasztopolban, Jaltában és másutt a magukat megadó, fogságba esett fehér tiszteket, katonákat a nyílt utcán

³⁵ PLOTNYIKOV, 2003. Az említett Meier- vagy Jurovszkij-féle listán Vaganov egyébként Szergejként szerepel. Valószínűleg a lista ismeretlen összeállítója láthatott egy névsort, ahol az illető Sz. Vaganovként volt feltüntetve és a rövidítést az egyik leggyakoribb „sz” kezdőbetűs orosz keresztnévvel oldotta fel.

³⁶ JÓZSA-MILEI, 1968. 234-235.

lemészárolták. A terror intézményesítése Kun Béla nevéhez fűződik. Georgij Pjatakov, Rozalija Zemljacska (Zalkind) mellett ő is tagja volt annak a trojkának, amely az első hónapokban a tömeges kivégzéseket irányította. Szovjet adatok szerint 1920-1921 folyamán mintegy 52 ezren estek áldozatul a terrornak, a maximális becslések meghaladják a 100 ezret. Nem csak katonák, de sokan az értelmiség, a papság, a vállalkozók soraiból. Szevasztopolban például agyonlőttek 500 kikötői munkást is, akik a Vrangel-hadsereg behajózásánál segédkeztek. De hasonló sorsa jutottak a fehéreket a Krímbe követő kurszki vasutasok is. A terror legdurvább időszaka Kun Béla „országglására” esett. Ez még Kun helyettesének, Jurij Gavennek is sok volt, aki egyébként maga is a tömeges terror elkötelezett hívének tartotta magát. Mégis Nyikolaj Kresztyinszkijhez, a Politikai Iroda tagjához, a Központi Bizottság titkárához írt levelében Kun Béla megfékezését javasolta. Valószínűleg részben a levél hatására Kun Bélát és Zemljacska-t visszahívták a Krímből.³⁷

Felhasznált Irodalom

ARISZTOV, 2003. = ARISZTOV, Vagyim_ „A »vörös magyarok«. Magyar önkéntesek az orosz polgárháborúban”. In: Vagyim ARISZTOV: „Budapest és Magyarország orosz világa” (karcolatok és cikkek a történelmi múltból és a jelenről). (orosz nyelvű kiadás), Budapest, 2003. Fordította: Zicherman István. A magyar fordítás lelőhelye: <http://forum.index.hu/Article/showArticle?go=73952127&t=9155900> (Letöltés ideje: 2014. május 12.).

BAJA, 1930. = BAJA Benedek et al. (Szerk.): Hadifogoly magyarok története. 2. kötet, Budapest, Athenaeum, 1930. old.

BASZAJEV = BASZAJEV, Szergej: Nyesztor Kalandarisvili: ataman-anarhiszt, geroj oficialnoj isztorii. In: Novaja Burjatyija – nyezaviszimaja gazeta <http://www.newbur.ru/news/2008> (Letöltés időpontja. 2013. április 12.).

³⁷ SZOKOLOV, 2008. 242-244.

BUGYONNIJ, 1977. = BUGYONNIJ, Sz. M: Barátunk, Kun Béla. In: Tanúságtevők 3/a köt. Magyarok a Nagy Október győzelméért 1917-1921. (Szerk.: Milei György, Petrák Katalin) Budapest, Kossuth, 1977.

FRIED, 1977. = FRIED Dezső: Az internacionalisták harca a szibériai ellenforradalom ellen 1918-ban. In: Tanúságtevők 3/a köt. Magyarok a Nagy Október győzelméért 1917-1921. (Szerk.: Milei György, Petrák Katalin) Budapest, Kossuth, 1977.

HERESCH, 1995. = HERESCH, Elisabeth: II. Miklós. Az utolsó orosz cár élete és halála. Budapest, Magyar könyvklub, 1995.

JÓZSA, 1970. = JÓZSA Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

JÓZSA-MILEI, 1968. = JÓZSA Antal-MILEI György: A rendíthetetlen százezer. Budapest, Kossuth, 1968.

KRUSANOV, 1978. = KRUSANOV, A. I.: Az orosz Távol-Kelet dolgozóinak internacionalista kapcsolatai az európai, ázsiai és amerikai országok dolgozóival a szovjethatalomért vívott harc éveiben (1917-1920). In: Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten. (Szerk.: Pach Zsigmond Pál, A. P. Okladnyikov et. al.) Budapest, Kossuth, 1978.

LBOV, 2005. = LBOV, Alekszandr: Internacionalishti v grazsdanszkoi vojnye 1919-1922. In: Proriv. Obscsesztvenno polityicseskij zurnal. 2005/2. sz. http://proriv.ru/articles.shtml/lbov?intern_v_GV (Letöltés időpontja: 2013. április 30.).

LENIN, 1953. = LENIN beszéde az OK(b)P VIII. kongresszusán. In: Lenin összes művei, 29. kötete. Budapest, Szikra, 1953.

LÓWI, 1977. = LÓWI Gyula: Adalékok a szovjet-oroszországi magyar vörösparancsnok-képző iskolák történetéhez. In: Tanúságtevők, 3/a, Magyarok a Nagy Október győzelméért 1917-1921. (Szerk.: Milei György, Petrák Katalin) Budapest, Kossuth, 1977.

MILEI, 1979. = MILEI György: A mi forradalmunk is. Budapest, Táncsics kiadó, 1979.

MIRONOVA = Mironova, Tatjana: Kto bil avtorom knyigi „ubijsztvo carszkoi szemi” N. A. Szokolova. In: Russzkij

- vesztnyik. <http://www.rv.ru/content.php3?id=1439> (Letöltés időpontja: 2013. május 23.).
- NOVIKOV, 2003. = NOVIKOV, P. A.: Bojevie gyejsztvija na juzsnom beregu Bajkala. In: Zemlja Irkutszkaja 2003. 2-3. sz. <http://www.baikalvisa.ru/baikal/gr-voina.html> (a letöltés időpontja: 2013. május 25.).
- PLOTNYIKOV, 2003. = PLOTNYIKOV, Ivan: O komangye ubijc carszkoj szemi i ejo nacionalnom szosztave. In: Ural, 2003/9. sz. <http://magazines.russ.ru/ural/2003/9/plotnik.html> (Letöltés időpontja: 2013. május 15.).
- POZNANSZKIJ, 1978. = POZNANSZKIJ, V. Sz.: A tungiri internacionalista osztag hőstette. In: Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten. (Szerk.: Pach Zsigmond Pál, A. P. Okladnyikov et. al.) Budapest, Kossuth, 1978.
- RAINER M., 1996. = RAINER M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. Budapest, 1956-os Intézet, 1996-1999.
- SZOKOLOV, 1991. = SZOKOLOV, N. A.: Ubijsztvo carszkoj szemi. In: Poszlednyije dnyi Romanovih. Moszkva, Knyiga, 1991.
- SZOKOLOV, 2008. = SZOKOLOV, Dmitrij: Revkomi Krima kak szredsztvo oszusesztvlenijja polityiki masszovovo tyerrora. In: Almanah „Belaja gvargyija”. 10. sz. Moszkva, Poszev, 2008. http://ruskline.ru/analitika/2009/11/13/revkomy_kryma_kak_sredstvo_osuwestvleniya_politiki_massovogo_terrora/ (Letöltés időpontja: 2013. április 28.).
- VARGA, 1977. VARGA Gyula András: Egy magyar vörösparancsnok az októberi forradalomban és a polgárháborúban. In: Tanúságtevők 3/a köt. Magyarok a Nagy Október győzelméért 1917-1921. (Szerk.: Milei György, Petrák Katalin) Budapest, Kossuth, 1977. 230-239.
- VASZILJEV, 1980. = VASZILJEV, Oleg: Gavró Lajos élete. Budapest, Kossuth, 1980.

FÓRIS ÁKOS

**A MAGYAR 2. HADSEREG MEGSZÁLLÓ TEVÉKENYSÉGE A
SZOVJETUNIÓBAN**

ADALÉKOK A MAGYAR PARTIZÁNELLENES POLITIKÁHOZ A
KELETI FRONTON

A magyar 2. hadsereg keleti fronti tevékenysége régóta a magyar második világháborús emlékezet és szakirodalom előterében található. Amiképp viszont a Magyar Megszálló Csoport története sem feltárt, úgy a Don-kanyarhoz kiküldött magyar alakulatoknak a megszálló tevékenysége, azaz a civil lakossággal való viszonya sem feldolgozott. Tanulmányomban néhány adalékkal kívánok szolgálni a 2. hadsereg megszálló funkciójához.

A hadseregnek a polgári személyekkel kapcsolatos politikáját alapvetően két tényező határozta meg. Egyrészt, hogy az itt élő lakosság ne támogassa a partizánmozgalmat, sőt lehetőség szerint segítse is annak felszámolását. Másrészt, hogy az itteni lakosság kielégítse a hadsereg szállás, élelmiszer, nyersanyag és munkaerő igényét.

Tanulmányomban a 2. honvéd hadsereg partizánpolitikáját elemzem. Először azt a kérdést vizsgálom meg, hogy a magyar katonák milyen előítéletekkel viszonyultak a helybeli lakossághoz, majd a hadsereg partizánellenes politikáját három lépésben taglalom. Ezt követően elsőként a 2. hadsereg partizánellenes harcait ismertetem a Donhoz való felvonulása során. A követő fejezetben a Donnál folyamvédelmet ellátó hadsereg hátsó területein alkalmazott partizánellenes intézkedéseket tekintem át. Végül a visszavonuló csapatok partizán harcaival foglalkozom.

Az orosz lakosság képe

Bár a magyar propaganda kezdetben külön kívánta kezelni az orosz lakosság és a bolsevik rendszer képét - s ebből a megszállt területeken megpróbált politikai tőkét is kovácsolni -, hamarosan kialakult a magyar hadseregben a lakosság és partizánok azonosítása. Pihurik Judit kutatásai alapján látható, hogy a katonák jelentős hányadánál már a kezdetektől az antikommunizmus russzofóbiával párosult.

A lakosság és az államhatalom azonosítására jelentősebb hatással volt az a tény, hogy a partizán hadviselés teljes elutasításra talált a katonák körében. A partizánok tevékenységét „lovagiatlannak” tartották, és ez a katonák számára front mögötti egzisztenciális kiszolgáltatottságot jelentett. Amikor Soltész Pál augusztus 7-én Gluhovban 30 magyar sírjára bukkant egy templomkertben az alábbi költői kérdést tette fel naplójában: „Hogyan? A front mögött 400 km-re?” Azoknál a katonáknál, akik a háborús propagandát magukévá téve magukat valóban mint „felszabadítót” aposztrofálták, külön töréspontot jelentett volt a frontvonal mögött kialakult helyzet értékelésekor a partizánok jelenléte.¹ Ezentúl a magyar haderő tagjait nem készítették fel arra, hogy mi a teendőjük azokban az esetekben, ha támadás éri őket a helyi lakosság részéről, amire mind az 1940-es erdélyi, mind az 1941-42-es délvidéki tömeggyilkosságok rámutatnak.²

Ennek tükrében a megszállókkal csak a kényszerhelyzet hatására együttműködő lakosság hamarosan kétszínűnek tűnhetett fel annak mérlegelése nélkül, hogy a lakosság elsősorban nem a bolsevik rendszert, hanem hazáját védte a támadókkal szemben.³ Ezt az állapotot a különböző jelentések a polgári lakosság hangulatának egykedvűségével jellemezték.⁴

¹ PIHURIK, 2007. 29-44., 99-115.

² UNGVÁRY, 2005c. 6-9.

³ PIHURIK, 2007. 29-44., 99-115.

⁴ Hadtörténelmi Levéltár (Továbbiakban: HL) II. 1453. 6. dob. 548. sz. hadinapló-melléklet - Összefoglaló ellenséges helyzetkép (1942. VIII. 1.-VIII. 12.) Törzsszállás, 1942. augusztus 15.

A lakosság képének megváltozása mutatkozik meg a 6. gyalogezred számára az indulás során kiosztott segédanyagban, ami már így jellemezte az orosz katonát: „az orosz szívós, bizalmatlan, alattomos és minden ortámadásra kész ellenség.”⁵ Ugyanezt fejezi ki egy kiképzési útmutató: „tekintettel arra, hogy minden bennszülött partizánnak tekinthető, megatartásunkat a legnagyobb fokú bizalmatlanság, óvatosság és meggondoltság jellemezze, mely szükség esetén erélyes kíméletlen cselekvéssé változzék.”⁶

E instrukciók nyomán a magyar hadsereg félelemmel tekintett a lakosságra. Egy jelentés szerint szovjetek „ügynököket bíztak meg a háttérületen tömegarzenmérgezések előidézésére.”⁷ Más jelentés arról tudósította a magyar katonákat, hogy a szovjet hírszerzőnők feladata a katonai konyhák megmérgezése.⁸ Különösen gyanúsaknak minősültek az arcvonalon átjövő civilek. Egy további jelentés kiemelte, hogy az ellenséges hírszerzés a nőket veti be elsősorban,⁹ más alkalommal a „nyomorékokra és fejletlen vézna gyerekekre” hívják fel a figyelmet.¹⁰ A hadvezetés szerint velük szemben legfőbb cél a magyar a szálnalom érzésének az elűzése volt.

Am azzal is tisztában voltak a megszállók, hogy „a lakosság közreműködése a bandák leküzdésében nélkülözhetetlen.” Ennek érdekében általánosságban „igazságos bánásmódot” illetve a lakosság létminimumának biztosítását írták elő, az aktívabb közreműködők számára pedig „serkentően ható” jutalmakat helyeztek kilátásba. Viszont a kollaborációnak is egyfajta határt szabtak azzal, hogy ugyan támogatták az önkéntes alapon

⁵ N. N., 1942. 6.

⁶ HL II. 1453. 26. dob. Irányadó megbeszélés a 12. ho. megalakítására és kiképzésére. 1943. március 21.

⁷ HL II. 1453. 7. dob. 974. sz. hadinapló-melléklet – Összefoglaló ellenséges helyzetkép (1942. IX. 15.–IX. 24.) Alexejewka, 1942. szeptember 4.

⁸ HL II. 1453. 8. dob. 1577. sz. hadinapló-melléklet – Összefoglaló ellenséges helyzetkép (1942. XI. 15.–XII. 12.) Törzsszállás, 1942. december 1.; HL II. 1453. 31. dob. Sz. n. főszállásmesteri parancs. (töredék) 1942. november 10.

⁹ HL II. 1453. 7. dob. 808. sz. hadinapló-melléklet – Összefoglaló ellenséges helyzetkép (1942. VIII. 25.–IX. 4.) Alexejewka, 1942. szeptember 4.

¹⁰ HL II. 1453. 7. dob. 903. sz. hadinapló-melléklet – Összefoglaló ellenséges helyzetkép (1942. VIII. 5.–IX. 14.) Alexejewka, 1942. szeptember 15.

szervezendő „*milic-osztagokat*”, ám ezek élére emigránsok¹¹ és egykori értelmiségiek nem voltak tehetők. A partizántámogatók esetében pedig előírták, hogy őket „*annál keményebb megtorló intézkedésekkel kell sújtani*”.¹²

A 2. hadseregnek kihirdetett parancsok alapján viszont gyakran inkább a terror eszközeivel kívántak úrrá lenni a helyzeten, mint a lakosság megnyerésével. A háborús propagandán túl tehát elsősorban abban láthatjuk ennek a fellépésnek okát, hogy mind a megszálló feladatok ellátására, mind pedig a lakosság létminimumának a biztosítására¹³ elégtelen volt a 2. hadsereg ereje.

A felvonulás

A magyar 2. hadsereg már a felvonulás során is látott el megszálló tevékenységet, mivel a frontra való kivonulása során partizánveszélyes területeken keresztül haladtak át. A felvonulás területén található brjanszki erdőben 1942 tavaszán 86 partizánosztág tevékenykedett.¹⁴ Nemeskéri Kiss Miklós zászlós az alábbi szavakkal ismerteti a brjanszki erdőben kialakult viszonyokat: „*A vasútvonal mentén mindenhol litván és orosz nemzetőrség állt, nagy lánggal lobogó őrtüzek körül. Egyes szakaszokon, ahol a fegyveres őrség nem elegendő, a helybeli oroszokkal őriztetik a vonalat, akik fejükkel felelnek a nekik beosztott vonalrészén történő merényletekért. (...) A vasútvonal mentén partizántevékenység nyomairól tanúskodtak az árokban heverő szétroncsolt teherkocsik, melyek közt egy helyen nyolc magyar kocsit is láttunk.*”¹⁵

A III. hadtest hadtestközvetlenjei közül a VI. kerékpáros zászlóaljnak, az 1. huszárutegnek - és idejében való érkezés esetén

¹¹ HL II. 1453. 31. dob. 31. sz. hadsereggparancs. 1943. március 13.

¹² HL II. 1453. 7. dob. 896. sz. hadinapló-melléklet - Bandák leküzdése. Törzsszállás, 1942. szeptember 15.

¹³ Ezt felismerte a magyar hadvezetés is, amikor a partizánok tagjainak egyik csoportját így határozza meg: „*a nincstelen vagy nincstelenné tett lakosság férfitagjai*” In: HL II. 1453. 26. dob. Irányadó megbeszélés a 12. ho. megalakítására és kiképzésére. 1943. március 21.

¹⁴ SZABÓ, 2001. 70.

¹⁵ HL II. 1453. 31. dob. Nemeskéri Kiss Miklós naplója. 1942. május 17.

a 2. huszárszázadnak - azt a parancsot adták április végén, hogy a Csermosloje, Luschku és Tur környékét megszálló 30-35 fős orvlövész csapatot leküzdjék.¹⁶ Az ugyancsak a III. hadtest alá tartozó 6. k. hadosztályt „partizánvadászat” céljára német alárendeltségbe került.¹⁷ Május 17-én a Szevszktől nyugatra lévő Szeregyina Buda helységeknél vonták össze a partizánok felszámolására az ún. Möckl-csoporttal egyetemben.¹⁸ A 2. hadsereg május 31-ig 30 tisztet és 469 legénységi állományú katonát veszített partizántámadások miatt,¹⁹ ezek közül 90 halottat, 314 sebesültet és 32 eltűntet veszített a 6. k. ho. A IV. hadtest utász zászlóalja és egyéb műszaki alosztályai is jelentős veszteségeket szenvedtek, főleg május 23. és 26. közötti putyivli harcok során. Június 8-i leváltásukkor a műszaki csapatok vesztesége 73 hősi halottra, 80 sebesültre és 32 eltűntre rúgott.²⁰

A 6. k. ho. és a IV. hadtest műszaki alosztályainak harcai már megmutatták azokat a problémákat, amelyek jellemezték a Donhoz kivonuló magyar haderőt a partizánokkal szemben. Így egy jelentés szerint az *„első pillanatban, miután érzésük szerint részeket megleptek, a harctapasztalatlan csapatok közül egyesek elfutottak.”* Emellett a német ígéretek ellenére nem kaptak megfelelő támogatást, a felderítés pedig erősen hiányos volt.²¹ Sőt a 6. k. hadosztálynak az a benyomása alakult ki *„mintha az 580. Korück, e véletlenül hozzájutott komoly felszerelésű seregtestet a rendelkezésre bocsátott idő alatt teljesen ki akarná szipolyozni.”*²² A magyar csapatokat nem tekintette egyenlő partnernek a német fél, melynek egyik legjellemzőbb megnyilvánulása az volt, amikor a 6. k. ho. német összekötőtisztje, Schmahl alezredes

¹⁶ HL II. 1453. 5. dob. 90./III.hdt.I.a.1942.IV.26. Távirat vitéz Barta vkb. szd. úrnak, Kurszk. Törzsszállás, 1942. április 26.

¹⁷ SZABÓ, 2001. 71.

¹⁸ BABUCS-SZABÓ, 2009. 23-24.

¹⁹ CSIMA, 1961. 158

²⁰ SZABÓ, 2001. 74-75.

²¹ HL II. 1453. 5. dob. 90./2.hds.I.a.42.V.26. sz. Magda Pál szds. távb. jelentése 26-ára virradó éjjel.

²² HL II. 1453. 5. dob. 221./6.k.ho.I.a.42.V.26. sz. Helyzetjelentés V. 23-tól 25-ig. Törzsszállás, 1942. május 26.

„bandának” nevezte a 22/II. zászlóaljat.²³ Szintén problémát jelentett, hogy a partizánokkal szembeni „felszerelés és lőszer hiány”, főleg annak tükrében, hogy a partizánok gránátvetőkkel, páncéltörőkkel és tüzérséggel voltak ellátva.²⁴ A fogatolt egységek lovai igen gyenge és leromlott állapotban voltak, mirigykór is elérte az állatokat.²⁵ Jellemző a meglévő viszonyokra, hogy a 22/6. század május 25-én lefegyverzett egy policáj osztagot, mert azt nem tudta azonosítani.²⁶

A kora nyári időszakban is több partizánellenes akcióban részt vettek a 2. hadsereg csapatai a felvonulási területen. A 7. gy. e. a Recsicától Kolbinig tartó ezer kilométeres menete során július 19-én partizánok elleni akcióban is részt vett.²⁷ A B Hadseregcsoporthoz rendeltére július 21-én a 13. k. ho. 31. gyalogezredét és a 13/II. tüzérosztályát a 105. dandárnak rendelték alá. Ez a döntés ellenállást váltott a hadosztály parancsnokának részéről,²⁸ ám ennek ellenére ezeket az alakulat július 24. és augusztus 6. között Glukov, Kinelj és Putyivl területén három nagyobb partizánellenes vállalkozásba is bevették. A 10. k. ho. egyik zászlóalja 1942. június 8-án Rjecsicában, a 19. k. ho. egyik zászlóalját és huszárszázadát Grodoiscse, Ignatovka, Csusikovo környékén vetették be partizánok ellen.²⁹ A 12. k. ho. 38/I. zászlóalját 1942. július 16-17-én Gluhov és környékén a helyi Ortskommandantur felkérésére partizánellenes műveletekbe vonták be, amely során 32 főt és 8 gépkocsit veszítettek.³⁰

²³ HL II. 1453. 5. dob. 220./6.k.ho.I.a.42.V.26. sz. Schmahl alezredes leváltásának kérése. Törzsszállás, 1942. május 26.

²⁴ HL II. 1453. 5. dob. 912./2.hsd.főszmstr.42.V.25. Bíró hdgy. távb. jelentése. 1942. május 25.

²⁵ HL II. 1453. 5. dob. . 263./6.k.ho.I.a.42.VI.2. sz. Helyzetjelentés V.26-VI.1-ig. 1942. június 2.

²⁶ HL II. 1453. 5. dob. 202./6.k.ho.I.a.42.V.26. sz. Elkobzott fegyverekről jelentés. Törzsszállás, 1942. május 26.

²⁷ CSIMA, 1961. 163.

²⁸ HL II. 1453. 5. dob. 216. sz. hadinapló-melléklet. Távirat. (Másolat) Törzsszállás, 1942. július 22.

²⁹ CSIMA, 1961. 163.; SZABÓ 2001. 104.

³⁰ HORVÁTH, 1959. 58.

Partizánvadászat a Donnál

A felvonulás időszakát követően partizánvadászatokat a hadtáp 6 zászlóalja illetve az I.b. osztályok hajtották végre. A 101. (Sztarij Oszkol), a 106. (Novij Oszkol) és a 108. (Korocsa) hadtápzászlóalj a hadtápparancsnokság alárendeltségében, míg a 102. a III., a 105. a IV., a 109. zászlóalj pedig a VII. hadtest kötelékében szolgált.³¹ A hadtápzászlóaljak mintegy 40-50 kilométerrel a front mögött fejtették ki tevékenységüket. Mivel feladatainak ellátására elégtelen erővel rendelkeztek, 1942 októberétől „*kisegítő rendőri századokat*” állítottak fel szovjet hadifoglyokból egy szláv nyelvet beszélő magyar tiszt vezetése mellett.³² 1942 őszétől a hadtápzászlóaljak elsősorban a vasútvonalak őrzésében játszottak jelentős szerepet, így a 106. hadtápzászlóalj Sztarij Oszkol környékén,³³ a 101. zászlóalj pedig Korocsa környékén folytatott vasútbiztosítást.³⁴

Kérdéses, hogy mennyiben volt valós partizánveszély. Torzsai Henrik ezredes, az egyik hadtáp zászlóalj parancsnoka 1942 júliusának első napjaiban mutatott Erdeős Lászlónak, a 2. hadsereg személyügyi előadójának egy, a front mögött részt a Dontól Kurszkig szakaszon a front mögötti részt bemutató térképet, amely szerint a vidék hemzsegett a partizánoktól. Erdeőt viszont ez nem győzte meg s úgy látta a magyar hadtápalakulatok tevékenységét az határozta meg, hogy a hadtáp tisztjei „*az általuk rendezett partizánvadászatok címén tömeges kitüntetést reméltek kapni*”. Leszögezte, még hogy „*a vidéken békés orosz polgári lakosság lakott, egyáltalán nem állott fenn partizánveszély.*”³⁵

Még nem feltártak a 2. hadsereg hadtápalakulataink partizánellenes akciói. A június 28-i támadás megkezdését

³¹ SZABÓ, 2001. 43.

³² SZAKÁLY, 1990. 54-56.

³³ HL II. 1453. 17. dob. 106. hadtáp zászlóalj harctudósítása I. 12 – II. 6. vitéz Bajay Ferenc cső. alez. Óbecse, 1943. április 22.

³⁴ SZABÓ, 2001. 160-161.

³⁵ Budapest Főváros Levéltára (Továbbiakban: BFL) XXV.1.a. 2613/1947 432. (Erdeős László tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 22.)

követően a hadtápalakulatok több esetben szétvert csapatrészekkel is harcba keveredtek, folyamatos razziákat tartottak az újonnan meghódított területeken. E hadművelet során június 28 és július 23. között 2 saját halottra és 4 könnyű sebesülte 17 harcközből elesett ellenség és 47 kivégzett partizán jutott,³⁶ más források szerint a június 28 és július 20. közötti tisztogatásaik során 351 ember halt meg. Ezt követően augusztus 31-ig mintegy 200 partizánt vagy partizánnak minősített személyt öltek meg.³⁷ A 106. htp. zászlóalj jelentése szerint viszont Sztarij Oszkol területén csak július 20-ig 148 főt öltek meg harcban, 203 főt „partizánt” végeztek ki 2 halott és 4 sebesült árán.³⁸

Ezek jelentős „eredmények” annak tükrében, hogy a felvonuláskor történt partizánharcok során a partizánok leküzdésére tüzérségi támogatásra is szüksége volt a magyar csapatoknak, míg a hadtápzászlóaljak csak könnyű fegyverekkel rendelkeztek.³⁹ Arra a tényre, hogy partizánvadászatok alkalmával mennyiben kerültek szembe a magyar katonák valóban partizánokkal, az a veszteségadatokból látszik. 1942. augusztus 1. és 3. között Korowino, Tim és Sztarij Oszkol mellett a magyar csapatok „partizán góccokat” és „szétugrasztott ellenséges részeket” semmisítettek meg. Ennek során 2 halottat és 17 sebesültet vesztek a magyarok szemben az ellenség 148 halottra rúgó veszteségével, amely nem tartalmazza azt a 192 férfit és 11 nőt, akiket mint „partizánt” végeztek ki. Tehát még a „harcban” elszenvedett veszteségeket is figyelembe véve egy magyar veszteségre közel nyolc megölt ellenség jutott.⁴⁰

³⁶ HL II. 1453. 5. dob. 226/1. sz. hadinapló-melléklet. Jelentés a htp. csapatok működéséről a hadműveletek megkezdésétől július 23-ig terjedő időszak alatt. 1942. július 26.

³⁷ SZABÓ, 2001. 160.

³⁸ HL II. 1453. 15. dob. 500. sz. osztálynapló-melléklet - Hadtáp szolgálat.

³⁹ Századonként 170 puskával és 16 golyószóróval rendelkeztek. A zászlóaljak törzséhez még egy géppuskás és egy táboricsendőr szakasz tartozott. SZAKÁLY, 1990. 53–54.

⁴⁰ HL II. 1453. 6. dob. 402. sz. hadinapló-melléklet - Harchelyzet jelentés. 1942. augusztus 5.

Razziák alkalmával a községek lakosságát a falu központjában kellett összegyűjteni. A lakossággal erélyes, de igazságos őriséget hagy meg a csapatok körében kiosztott bandaharc emlékeztető. Igazságos viselkedés alatt egyrészt a harácsolás megtiltását, másrészt „*az ártatlannak vélt polgári lakos*” ellátását értették. Ilyen alkalmakkor az elsődleges cél az volt, hogy kiszűrjék a partizánok vezetőit. Ennek érdekében pártfogolták, hogy a közlékeny lakosságot hallgassák meg. Ellenszegülés esetén viszont felkoncolást és a falu felgyújtását írta elő a brossura azzal a megkötéssel, hogy „*ami neked is hasznos, vidd magaddal.*”⁴¹ Helységgharcot követően előírták, hogy minden halottnak látszó partizánt fejbe kellett lőni a biztonság kedvéért. Az akció végeztével azonnali távozást írtak elő megelőzve egy partizáncsoport esetleges támadását.⁴² Ezen partizánellenes fellépések mellett német példára felmerült az „*antipartizánok*” alkalmazása is, akiket hírszerző feladatokkal mint gombaszedőknek vagy erdei munkásoknak álcázva küldtek „*a bandák által veszélyeztetett vidékekre.*”⁴³ A magyar hadvezetés jelentős erőket fektetett a megszállt lakosságra irányuló propagandába is.⁴⁴

A hadsereg parancsnokának szerepe a partizánellenes akciókban megkerülhetetlen. Razziákat csak Jány tudtával rendezhettek,⁴⁵ maga is elismerte, hogy Torzsai egy vagy két alkalommal tett is jelentést erről neki.⁴⁶ Ugyancsak a vezérezredes egyik parancsa szögezte le, hogy „*amely ho. körletében bandák*

⁴¹ HL II. 1453. 26. dob. 12. k. ho. Bandaharc emlékeztető.; Ez erősen emlékeztet a magyar megszállócsapatok által kiadott parancsra, mely a partizánfalvak lakóházainak faanyagának hasznosítását írja elő annak elégetése helyett. In: HL II. 1458. 2. dob. 105. k. ho. 22. hadosztályparancsnoksági parancs. 1942. szeptember 25.

⁴² HL II. 1453. 26. dob. 12. k. ho. Bandaharc emlékeztető.

⁴³ HL II. 1453. 7. dob. 104. sz. hadinapló-melléklet - „Antipartizánok” alkalmazása. Törzsszállás, 1942. október 4.

⁴⁴ FILONYENKO, 2012. 89–157

⁴⁵ BFL XXV.1.a. 2613/1947 432. (Erdeős László tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 22.)

⁴⁶ BFL XXV.1.a. 2613/1947 V-117091/B 426. (Jány Gusztáv jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 2.)

vasutat megrongáltak, vagy más kárt okoznak, a legmagasabb pk.-tól kezdve a bíróság elé kerül mindenki, a felelős egység megtizedelésétől sem rettennek vissza.” Emellett „akitől a fegyvert akár banda tagja, akár idegen személy elvette, azt agyon kell lövetni, mert gyávaság büntetést követtek el.”⁴⁷

A korabeli hadijoggal ellentétes módon valószínűsíthető a kettős bíraskodás jelensége. Bár Jány tagadta népbíróági perében, hogy a tábori bíróságok működésekor kettős bíraskodásra adott volna parancsot,⁴⁸ dr. Babos József hadbíró ezredes vallomása szerint egyes partizánokat, munkaszolgálatosokat bírói elítélés nélkül a hadbírák kiadták a tábori csendőrségnek kivégzésre.⁴⁹ Ugyanezt erősíti meg a 2. hadsereg által kiadott tájékoztató a tábori bíróságok által követendő irányelvekről, mely széles határokat engedett az ún. „hadikényszer-rendszabályok” érvényesítésére.⁵⁰ A kettős bíraskodásra utal például az a Jablocsno-jében 1942 júliusának végén történt eset, amikor is egy iratok nélküli polgári személyt tárgyalás nélkül agyonlőttek.⁵¹

Bár Jány tagadta, hogy az országúton közlekedő polgári lakosok kivégzésére utasítást adott volna,⁵² egy magyar parancsnokság által kiadott hirdetmény szerint viszont 2-2 km-es sávban a lakosságtól való megtisztítását rendeli el azoknál az utaknál, ahol katonaság vonul.⁵³ Egy, a 12. k. hadosztály iratanyagában lévő „banditaharc emlékeztető” szerint az úton talált polgári személyt magukkal kellett vinni annak

⁴⁷ BFL XXV.1.a. 2613/1947 477-478. (18. számú hadtestparancsnoksági parancs – IV. hdt. 647. sz. melléklet – A rend és fegyelem helyreállítására kiadott parancsok összefoglalása. 1943. március 17.)

⁴⁸ BFL XXV.1.a. 2613/1947 426. (Jány Gusztáv jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 2.)

⁴⁹ BFL XXV.1.a. 2613/1947 445. (Babos József tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. november 19.)

⁵⁰ UNGVÁRY, 2005b. 203–204.

⁵¹ KRAUSZ–VARGA, 2013. 456.

⁵² BFL XXV.1.a. 2613/1947 427. (Jány Gusztáv jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 2.)

⁵³ KRAUSZ–VARGA, 2013. 479–480.

megakadályozására, hogy a partizánokat informálja.⁵⁴ A partizántevékenységet szigorú esti kijárási és település elhagyási tilalommal kívántak orvosolni.⁵⁵ Jugyino faluban a lakosokat számmal ellátott karszalaggal látták el azonosításuk végett.⁵⁶

A partizánellenes intézkedések közül a lakosság számára kétségtelenül az egyik legérzékenyebb utasítás a lakosság szeparálására törekvő rendelkezések voltak. A lakáskiutalások kapcsán elrendelték, hogy egyes községekben a honvéd alakulatokat a civil lakosságtól elszigetelten kell elhelyezni. Ez azt jelentette, hogy a helyi lakosokat a szállások egyes részeiből teljesen ki kellett lakoltatni, és „a polgári lakosság részére fenntartott helyen összezsúfoltan kell elhelyezni.”⁵⁷ Ugyancsak leszögezték, hogy a „községben való beszállásoláskor a lakosság fiatal férfijait a szállás tartalmára egy külön házban őrizet alatt internálni kell.”⁵⁸ Súlyosabban érintette a lakosságot Jány azon parancsa, amely elrendelte a frontvontaltól 15 km-re lévő községek kiürítését. Ilyenkor a településekről kitelepítettekről semmilyen mértékben nem gondoskodtak a megszállók.⁵⁹ Emellett kiürítették a hadosztályparancsnokságok székhelyeit adó falvakat is.⁶⁰

A földönfutóvá váló lakosság több alkalommal is vissza próbált szivárogni a kiürített községekbe visszamaradt ingóságaik kimentésére. Ilyen alkalmakkor a magyar csapatok az elfogottakat szigorú büntetésben részesítette. A 6. gyalogezred egyik zászlóaljparancsnoka például elfogott nők lemeztelenített fenekére 25 botütést mértetett. majd miután ez sem állította meg a

⁵⁴ UNGVÁRY, 2005b, 204.

⁵⁵ KRAUSZ-VARGA, 2013. 479–480.

⁵⁶ KRAUSZ-VARGA, 2013. 396.

⁵⁷ BFL XXV.1.a. 2613/1947 491. (IV. hadt. 689. sz. melléklet - Polgári lakosság összeköltöztetése. 1943. április 3.)

⁵⁸ N. N. 1942. 12.

⁵⁹ UNGVÁRY, 2005c 25.; Két főszállásmesteri parancsok szerint a polgári lakosság élelmezése a német gazdasági szervek feladata volt. In: HL II. 1453. 15. dob. 13. főszállásmesteri parancs. 1942. VIII. 16.; 18. sz. főszállásmesteri parancs. 1942. szeptember 28.

⁶⁰ CSIMA, 1961. 170.

helybeliek visszaszivárgását, 25 elfogott civil – köztük gyermekek és terhes asszonyok – kivégzésére adott parancsot.⁶¹

Valószínűleg civileket élőpajzsként is felhasználtak a magyar csapatok. A 6. gyalogezred számára kiosztott tájékoztató füzet azt ajánlja, hogy az *„aknaveszély miatt a községben különösen nagyobb középületekben a polgári lakosság férőhelyeit küldjük előbb be.”*⁶² Hasonló esetekre sor került az 1942. januári újvidéki razziákon is.⁶³

Jány is elismerte, hogy parancsaiban elrendelte a civil lakosság túszként való összeszedését, és azoknak *„rongálások esetén, megtorlásképpen való felakasztását.”*⁶⁴ Görgényi Dániel szerint ez abból állt *„hogy meg kellett jelölni minden faluban egy csomó polgári személyt, akik életükkel feleltek bármilyen rongálásért vagy idegen egyéneknek a falukban való tartózkodásáért, vagy átvonulásáért. Tekintettel, hogy ez a hadijoggal ellenkezik, mi ezt alakulatnál nem tartottuk be.”*⁶⁵ Egy magyar parancsnokság által kitett hirdetemény minden magyar katona megöléséért – valószínűleg német mintára – 100 tús kivégzését és a község felgyújtását helyezte kilátásba.⁶⁶ Hogy ezek a parancsok mennyire a hétköznapiok részeivé váltak, azok a korabeli naplók alapján láthatók. Nyíri Zoltán hadnagy például így emlékszik vissza egyik állomáshelyére: *„Szép kis házunk van jelenleg, néha partizánok lógnak felhúzva mellettiünk.”*⁶⁷ Nemeskéri Kiss Miklós naplója szerint még olykor meghívót is küldtek ki ilyen alkalmakkal,⁶⁸ egy alkalommal pedig 23 partizán akasztásáról írt.⁶⁹

A keleti fronton a holokauszt kérdésköre összekapcsolódott a partizánkérdéssel,⁷⁰ mely megmutatkozott a 2. hadsereg területén

⁶¹ UNGVÁRY, 2005c 25.

⁶² N. N. 1942. 12.

⁶³ UNGVÁRY, 2005c, 7–8.

⁶⁴ BFL XXV.1.a. 2613/1947 427. (Jány Gusztáv jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 2.)

⁶⁵ BFL XXV.1.a. 2613/1947 430. (Görgényi Dániel tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. november 25.)

⁶⁶ KRAUSZ–VARGA, 2013. 479.

⁶⁷ MOLNÁR, 1992. 82.

⁶⁸ PIHURIK, 2007. 110.

⁶⁹ HL II. 1453. 31. dob. Nemeskéri Kiss Miklós naplója. 1942. június 26.

⁷⁰ Erről lásd.: FÓRIS, 2015.

is. A magyar katonák között jelen volt az az antiszemita előítélet, hogy a testi épségüket veszélyeztető partizánalakulatok vezetői zsidók.⁷¹ Ugyancsak sokatmondó, hogy több, a 2. hadsereg hátában történt partizánvadászatról szóló jelentésben külön rovatként jelenik meg a megölt zsidók száma.⁷² A Háy Gyula említése alapján ismert 16. sz. melléklet a 7400/MM A 1942. sz. rendelet IV fejezetéhez című írás leszögezte: *„Zsidókkal szemben kíméletnek nincs helye. (...) Zsidó a 2. hadsereg működési területén nem maradhat. Azokat a községbe, városba való beérkezés (bevonulás) után azonnal össze kell gyűjteni, és azonnal át kell adni őket a legközelebbi német csendőrpáncsnokságnak.”*⁷³ A szovjet zsákmányanyagban fellelhető, 1942 nyarán a magyarok által Voronyezsben kiadott hirdetmény 15. pontja elrendelte az összes zsidó jelentkezését a helyi katonai parancsnokságon.⁷⁴

Az I.b osztály a 2. hadsereg hadtápterületén *„történt vagy történő kémkedési ügyek és partizántevékenységek elhárításával foglalkozott.”*⁷⁵ Az egyik I.b osztály vezetőjét, Ludányi alezredest Jány is *„szadista hajlamokkal”* jellemezte.⁷⁶ A Sztarij Oszkolban székelő I.b osztály tevékenysége során a partizán vagy ejtőernyős gyanús személyeket gyakran besúgók révén hozták be. Ebben a Sztarij Oszkolban székelő hadtápszázalójnál kiemelkedő szerepe volt Csuhai Klárának, egy a szovjet állampolgárságot felvett nőnek.⁷⁷ Ugyan az osztály feladata volt elvileg a kihallgatás, ezt több alkalommal az őket elfogó policajok elvégezték, így az osztályon lévőknek csupán a személyazonosság ellenőrzése maradt. A foglyok elhelyezésének körülményeit mutatja, hogy az osztály egy ideig amiatt szüneteltette a működését, mivel a

⁷¹ PIHURIK, 2007. 110.

⁷² Pl. HL II. 1453.. 6. dob. 402. sz. hadinapló-melléklet – Harchelyzet jelentés. 1942. augusztus 5.; 7. dob. 1295. sz. hadinapló-melléklet a 710./M. hds. htp. I. b. 42.XI.5-én kelt jelentés V. fejezetéhez. Kimutatás az október havi tevékenységről.

⁷³ HÁY, 1945. 58.

⁷⁴ KRAUSZ-VARGA, 2013. 480.

⁷⁵ BFL XXV. 1. a 2691/1947. 8. (Pomóthy Sándor tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. augusztus 10.)

⁷⁶ BFL XXV.1. a 2613/1947 453. (Jány Gusztáv tanúvallomási jegyzőkönyv. Kaposvár, 1946. október 9.)

⁷⁷ Pere: BFL XXV. 4. f. 621/1953.

börtönt zárlat alá kellett venniük flektífus miatt.⁷⁸ Egy munkaszolgálatos, Baranyai János szerint volt olyan nap, hogy 19 foglyot is kivégeztek az osztályon.⁷⁹

A visszavonulás

A B Hadseregcsoporthoz elküldött jelentések szerint a partizántevékenység jelentősen visszaszorult 1942 decemberére.⁸⁰ Közvetlenül a támadást megelőzően az 1.b osztály semmilyen partizántevékenységet nem észlelt.⁸¹ Az áttörést megelőzően 1943 januárjában Szinyije-Lipjagi térségében a III. hadtest elhárító alakulatai partizánmozgalmat előkészítő férfiakat tartóztattak le, de ügyük kivizsgálására már nem került sor.⁸²

Az áttörést követően a magyar hadvezetés aggodva tekintett arra, hogy *„a lakosság sem olyan nyugodt, mint eddig volt.”*⁸³ A visszavonulás során kisebb csoportokban menetelő magyar honvédektől erőszakkal elvették a fegyvereket a német katonák mellett az ukrán milicisták is, munkaszázadokat pedig szétszórták. Ebben az esetben fegyverhasználatot írt elő Jány.⁸⁴ Más esetekben viszont megbízhatóaknak bizonyultak az különböző segéderők.⁸⁵

A visszavonulás közben problémaként jelentek meg a partizánok is. Jány 1943. február 7-én parancsot adott a partizánokkal szembeni önvédelem megszervezésére.⁸⁶ 1943.

⁷⁸ BFL XXV. 1. a 2691/1947. 11. (Bajcsy József tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. augusztus 11.)

⁷⁹ BFL XXV. 1. a 2691/1947. 12. (Baranyai János tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. augusztus 8.)

⁸⁰ HL. II. 1453. 8. dob. 1490.,1652. 1810. sz. hadinapló-melléklet - Jelentések bandatevékenységről.

⁸¹ HL. II. 1453. 11. dob. 91. sz. hadinapló-melléklet. - Zwischenmeldung Ung.A.O.K.1.b. 9.1.42.

⁸² CSIMA, 1961. 171.

⁸³ HL. II. 1453 11. dob. 170. sz. hadinapló-melléklet - Kovács Gyula vörgy. telefonbeszélgetései. Alexejewka, 1943. január 14.

⁸⁴ HL. II. 1453 12. dob. 381. sz. hadinapló-melléklet - Magatartás idegen hadseregbeliek erőszakoskodásaival szemben. (1942. február 19.)

⁸⁵ SZAKÁLY, 1990. 56.

⁸⁶ HORVÁTH, 1959. 329-330.

február 25-én a Trubcsevszktől 20 kilométerre északnyugatra lévő erdőben mintegy 600 fős partizáncsoportot azonosítottak.⁸⁷ Szevszsk környékén 2.000 partizánt azonosított a 105. k. ho,⁸⁸ ugyancsak nagy erejű partizáncsoportok voltak Semonovka és Korjukovka körzetében.⁸⁹ A Keleti Megszálló Csoport egész területén „*élénk bandatevékenységet*” jelentettek 1943. március 3-án.⁹⁰ Egy március 20-i jelentés a brjanski erdőből mintegy 4.000 partizán jelenlétét jelentette a 32. gyalogezred.⁹¹

1943 márciusában a 14/III. és 23/II. csökkentett harcértékű zászlóaljakból felállított, Nickel Alfréd alezredes által irányított ún. Nickl-harccsoport⁹² részt vett a partizánok elleni harcban. A német felderítés szerint egy mintegy 1-2 ezer fős partizáncsoport a kijevi-korosteni vasútvonal biztosítására kirendelt német alakulatokon kívántak áttörni. A magyar csapatok feladata az volt ebben a német Mielke-csoporttal közös hadműveletben, hogy megakadályozzák a partizánoknak a kelet felé való kitörését. A hadműveletek Bormann ezredessel március 15-én történt egyeztetést követően kezdődtek meg.⁹³ A hadművelet során nem sikerült egy partizánt sem elfogni, viszont az előzetes figyelmeztetések ellenére⁹⁴ egy községben egymásra tüzet

⁸⁷ HL. II. 1453 11. dob. A m. kir. 2. hds. pság 1. a osztály harctudósítása, 1943. február 25.

⁸⁸ HL. II. 1453 12. dob. 406. sz. hadinapló-melléklet – Tagesmeldung. 1943. február 26.

⁸⁹ HL. II. 1453 12. dob. 416. sz. hadinapló-melléklet – Tagesmeldung. 1943. február 28.

⁹⁰ HL. II. 1453 11. dob. A m. kir. 2. hds. pság 1. a osztály harctudósítása, 1943. március 3.

⁹¹ HL. II. 1453 11. dob. A m. kir. 2. hds. pság 1. a osztály harctudósítása, 1943. március 20.

⁹² Felszereltsége: 11 tiszt, 1166 legénységi állományú személy, 1002 puska, 29 géppisztoly, 13 golyószóró, 8 géppuska. In: HL. II. 1453 29. 4. sz. melléklet – Nickl-csoport hadrendje és létszáma.

⁹³ HL. II. 1453 29. 3. sz. melléklet – Intézkedések a bandák elleni bevetésre. Kijev, 1943. március 15.

⁹⁴ „Németekkel való összetalálkozáskor (...) »Halt«-ra mindenki álljon meg és »Parole« kérésre a jelszóval válaszoljon. A pk-ok erre mindenkit oktasson ki.” In: HL. II. 1453 29. dob. 6. sz. melléklet – Intézkedés a bandák elleni harcra. Borodjanka, 1943. március 16.

nyitottak a német és magyar csapatok. A csoport működését 22-én felfüggesztették.⁹⁵

1943 áprilisában a hazatérő magyar csapatok is konfliktusba kerültek a partizánokkal. Április 6-án a IV. hadtest körletében két partizáncsoportot „ugrasztottak széjjel”.⁹⁶ Április 13. és 14. közötti ún. Muri vállalkozás során Bánky alezredes, Nyárády százados és Tormássy-Szávtis ezredes csoportja kísérletet tett a Gladkinál lévő mintegy 2.000 főnyi partizán megsemmisítésére.⁹⁷ A IV. hadtest elszállítása kapcsán a megnövekedett partizántevékenység hatására védőcsoportokat állítottak fel, melyek községvédelemre helyezkedtek be. Kiemelendő, hogy itt nyomatékosan kiemelték, hogy „a békés lakosságot kímélni kell! A céltalan kegyetlenkedés a lakosságot ellenünk hangolja.”⁹⁸ Április 20. éjszaka pedig az egyik magyar szabadságos vonatot pedig partizán bombatámadás ért.⁹⁹

Összegzés

*„Az orosz polgári lakosság mindenütt ellenséges érzelmű. Míg arcvonalban nyugalom van, addig meghúzza magát és barátságosnak mutatkozik. Amint az ellenség közeledését érzi, azonnal átpártol hozzá és fegyverrel a kezében harcol (...) Ezért külön rendszabályok kellenek az orosz lakosság ártalmatlanná tételére nagyobb harccselekmények idején”*¹⁰⁰ – összegezte a 2. hadsereg harctapasztalatait a vereséget szenvedett hadsereg parancsnoksága a VKF-nek 1943. április 24-én.

⁹⁵ HL. II. 1453 29. dob. 14./Nickl. csop.1943.III.22. – Harctudósítás felterjesztése. 1943. március 22.

⁹⁶ HL. II. 1453 11. dob. A m. kir. 2. hds. pság 1. a osztály harctudósítása, 1943. április 6.

⁹⁷ HL. II. 1453 26. dob. 12. k. ho. Intézkedés a IV.13-14-i vállalkozásra. 1943. április 10.

⁹⁸ HL. II. 1453 26. dob. 12. k. ho. 352./12.ho.I.a.43.IV.19. sz. Területbiztosítás az elszállítással kapcsolatban.

⁹⁹ HL. II. 1453 11. dob. A m. kir. 2. hds. pság 1. a osztály harctudósítása, 1943. április 20.

¹⁰⁰ HORVÁTH, 1959. 328.

A magyar király 2. honvéd hadsereg 1942 tavaszán elégtelen felszereléssel vágott neki feladatainak ellátására. Amennyire túlmutatott a folyamvédelem feladata a hadsereg teljesítőképességén, úgy nem sikerült megfelelően ellátnia a hadsereg hátsó területeinek megszállását a 2. hadsereg hadtáp alakulatainak. Még ha a megszállók valamilyen fokon törekedtek is a lakosság megnyerésére, az eseti atrocitásokat és a szervezett megszálló politikát – a kitelepítésektől a központi beszolgáltatásokig – elszenvető helybeli lakossággal nem teremthették meg azt az alapot, amely lehetőséget teremthetett volna a partizánmozgalom elfojtására. Ebben a szituációban pedig a magyar katonaság terror révén kívánta kézben tartani a helyzetet, mely háborús bűnök elkövetéséhez vezetett.

Felhasznált irodalom

- BABUCS – SZABÓ, 2009. = BABUCS Zoltán – Szabó Péter: „Szent Istvánnal álljuk mindig a vártát” A székesfehérvári magyar királyi „Szent István” 3. honvéd gyalogezred a második világháborúban. Püldo Kiadó, Nagykovácsi, 2009.
- CSIMA, 1961. = CSIMA János (összeáll.): Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához: 1938-1945. Honvédelmi Minisztérium Központi Irattára, Budapest, 1961.
- FILONYENKO – FILONYENKO, 2012. = FILONYENKO, Sz. I. – Filonyenko, M. I.: Lélektani háború a Donnál. A fasiszta propaganda mítoszai 1942-1943. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.
- FÓRIS, 2015. = FÓRIS Ákos: Partizán- és zsidópolitika a keleti fronton. In: Szvák Gyula (szerk.): A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra. Russica Pannonica, Budapest, 2015. 329-349.
- HÁY, 1945. = HÁY Gyula: Partizánok tükre. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1945.
- HORVÁTH, 1959. = HORVÁTH Miklós (összeáll.): A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Zrínyi Kiadó, Bp., 1959.

- KRAUSZ – VARGA, 2013. = KRAUSZ Tamás – Varga Éva Mária (szerk.): Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok. 1943-1947. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.
- MOLNÁR, 1992. = MOLNÁR András (szerk.): Frontnaplók a Don-kanyarból 1942-1943. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1992.
- N. N. 1942. = Tájékoztató az orosz harctéren való magatartásra. M. kir. 6. honvéd gyalogezred parancsnokság, Kaposvár, 1942.
- PIHURIK, 2007. = PIHURIK Judit: Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942-1943. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.
- SZABÓ, 2001. = SZABÓ Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943). Corvina Kiadó, Budapest, 2001.
- UNGVÁRY, 2005a. = UNGVÁRY Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- UNGVÁRY, 2005b. = UNGVÁRY Krisztián: A második világháború. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- UNGVÁRY, 2005c. = UNGVÁRY Krisztián: Megsemmisítő háború: a keleti front és magyarok által elkövetett háborús bűncselekmények a második világháborúban. *Belügyi Szemle* 2005/2. 5-34.

BENE KRISZTIÁN

**FRANCIAAJKÚ ANTIBOLSEVIK LÉGIÓK A
SZOVJETUNIÓBAN 1941–1944 KÖZÖTT¹**

Noha mind Franciaország, mind Belgium a náci Németország megszállása alá került 1940-ben és ebből kifolyólag a háború végét a Harmadik Birodalom ellen harcoló Szovjetunióval egy oldalon fejezték be, mindkét ország önkéntesei saját nemzeti légió kötelékében harcoltak a keleti hadszíntéren a kommunista állam ellen. Jelen tanulmánya célja a terjedelmi korlátok szabta határok között bemutatni a két antibolsevik formáció létrejöttét, tevékenységét, illetve összehasonlítani azok teljesítményét politikai és katonai szempontból.

A francia önkéntes légió születése

A francia szélsőjobboldali pártok egy jelentős része az 1940-es vereség után a németekkel való együttműködésben látta az ország (és saját mozgalmuk) felemelkedésének egyetlen útját, ezért határozottan kiálltak a kollaboráció és az 1941-es Szovjetunió elleni német támadás után a fegyveres együttműködés mellett. Ezek a pártok 1941 júniusának végén közösen kértek Pétain marsalltól egy, a németek oldalán harcoló francia légió felállítását, mely a keleti fronton kerülne bevetésre a kommunizmus elleni harc jegyében.²

A francia vezetés vonakodó jóváhagyása után³ Hitler is zöld utat adott a kezdeményezésnek, bár döntését csupán az motiválta, hogy jól használható propagandaeszközt látott a

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² DELARUE, 1968. 148-149

³ AZIZ, 1979. 195.

németek oldalán harcoló francia önkéntesekből álló alakulatban.⁴ Az egység hivatalos létrehozására 1941. július 7-én került sor a párizsi német nagykövetségen. A német kormány feltételeinek megfelelően a jelentkezők csak önkéntes alapon és egyénileg jelentkezhettek az alakulatba, amelynek létszáma nem haladhatta meg a 15 ezer főt.⁵ Ez utóbbi kitétel volt hivatott biztosítani, hogy a francia részvétel csak szimbolikus legyen. Ezeknek a feltételeknek az elfogadása után alakították meg a *Légion des volontaires français contre le bolchevisme*⁶ (LVF – Francia önkéntesek légiója a bolsevizmus ellen) nevű szervezetet, amely hivatalosan non-profit magánegyesületként működött.

Ezt követően azonnal megkezdődött a toborzás. A jelentkezők számára a zsold jelentette a legnagyobb vonzerőt, amely megegyezett a német katonákéval. Egy közkatona frontszolgálat esetén akár 3 480 frankot is megkereshetett egy hónapban, ami a munkanélküliségtől sújtott és áruhiánnyal küszködő Franciaországban igen jelentős összegnek számított.⁷ Ennek ellenére az önkéntesek nem jelentkeztek tömegesen az LVF-be, augusztus végéig alig 2.000 ember lépett be az egységbe. Ez azonban még nem jelentett ugyanennyi frontra küldhető katonát, mivel a francia és német orvosokból álló bizottság egészségügyi vizsgálata szigorú szelekciót folytatott és a jelentkezők több mint felét elutasította. Ez a tendencia később is megmaradt, a következő három év folyamán az LVF-be jelentkező 13.400 emberből csupán 5.800-at minősítettek szolgálatra alkalmasnak.⁸

Az orvosi vizsgálaton átesett újoncok kiképzésére a lengyelországi Debában található kiképzőtáborban került sor német tisztek vezetésével. Az önkéntesek első, 800 fős csapata 1941. szeptember 4-én indult útnak kelet felé.⁹ Őket a következő

⁴ SAINT-LOUP, 1964. 21.

⁵ GIOLITTO, 2007. 20.

⁶ Francia önkéntesek légiója a bolsevizmus ellen.

⁷ MICHEL, 1981. 119.

⁸ SHD 2 P 14. Különböző jelentések.

⁹ AN F 60 235. Jelentés az LVF-ről 22-23.; BAMA N 756/201. A francia önkéntes légió 2.

három év folyamán még ötezren követték.¹⁰ Az új építésű, nagy területű kiképzőtábor Krakkótól 150 kilométerre keletre feküdt és egyszerre több hadosztály kiképzését biztosította a megszállt Lengyelországban. A francia önkéntesek többsége elméletileg már részesült katonai kiképzésben, ezért a németek csupán egy gyorsított kiképzést biztosítottak nekik, amely lehetővé tette számukra, hogy megismerkedjenek a német fegyverekkel és harcéljárásokkal.¹¹ A szeptember-október folyamán megérkező négy csapatból, melyek együttesen körülbelül 2 300 főt számláltak, került felállításra a német hadsereg 638. gyalogezredének (azaz az LVF-nek) I. és II. zászlóalja.¹² Az önkénteseknek német egyenruhát kellett viselniük, a németek csupán annyi engedményt tettek a francia nemzeti érzelmeknek, hogy engedélyezték az önkéntesek számára, hogy jobb felkarjukon egy, a trikolór színeit viselő „Franciaország” feliratú címerpajzsot viseljenek.¹³ Ez a tény tovább rontotta az egyébként is minimális harci kedvet, melyet a rivális kollaboráns pártok politikai széthúzása már korábban aláásott.

Noha kiképzésük nem fejeződött be,¹⁴ a két zászlóaljból álló ezredet 1941. október 28-án a von Gablentz tábornok parancsnoksága alatt álló 7. bajor gyaloghadosztály kötelékébe vezényelték, mely Moszkvától 80 kilométerre nyugatra éppen az orosz főváros elleni végső támadásra készült.¹⁵

Az LVF a keleti hadszíntéren

Az ezred november elején érkezett meg vasúton Szmolenszkbe, ahonnan gyalog kellett eljutniuk a 300 kilométerre lévő frontvonalra.¹⁶ A francia katonák nem voltak felkészülve a szovjet időjárási viszonyokra (mint ahogy a német hadsereg többi

¹⁰ BAMA RH 53-23/49. A francia légió kiképzőkeretének hadinaplója.

¹¹ DELARUE, 1968. 183.

¹² LEFÈVRE – MABIRE, 2004. 27-29.

¹³ GIOLITTO, 2007. 90.

¹⁴ SHD 2 P 14. Ourdan-jelentés 14-15.

¹⁵ MALARDIER, 2007. 39.

¹⁶ BAMA N 756/201. Jelentés az LVF-ről 27.

egysége sem), így a fagy nagy számban szedte közülük áldozatait.¹⁷ Az alakulat végül november 24-én foglalta el helyét az első vonalban a 7. gyaloghadosztály 19. és 61. ezrede között.¹⁸

A német parancsnokság az általános támadás időpontját – többszöri halasztás után – december 1-re tűzte ki. Az akcióban az ekkorra már a fagyási sérülések miatt több mint 500 főt elvesztő LVF is részt vett.¹⁹ A mínusz 22 fokos hidegben meginduló támadás komoly ellenállásba ütközött, ezért csupán a kijelölt célok egy részét sikerült elfoglalni. A hadosztály alegységei közül a francia ezred jutott a legmesszebbre, azonban ezért komoly árat kellett fizetni: az ezred 12 halottat és 55 sebesültet veszített a támadásban.²⁰ December 5-re az egység állománytábláján már csupán kevesebb mint 1 500 ember volt. Ez azt jelentette, hogy az LVF a frontvonalban töltött nem egészen 2 hét alatt elvesztette létszámának 30 százalékát úgy, hogy mindössze egyetlen komolyabb bevetésen vett részt. Mindezek alapján a német parancsnokság további bevetésre alkalmatlannak nyilvánította a francia alakulatot és elrendelte leváltását.²¹ A magas veszteségek és a frontvonalban tanúsított viselkedése alapján a német tisztek úgy vélték, hogy az egység teljes mértékben alkalmatlan az első vonalban való szolgálatra. Javasolták a hátsó vonalakba való visszavonását, valamint német tisztek felügyeletével az egész kiképzés újrakezdését, mivel az önkéntesek katonai felkészültségét csapnivalónak ítélték.²²

Az I. és II. zászlóalj túlélőit a kruszyna-i kiképzőtáborba (Krakkótól északra) vonták vissza, ahol újabb szelekciónak vetették alá őket. Az egyértelműen alkalmatlanok mellett minden, politikailag aktív személynek, aki nem volt hajlandó nyilatkozatban lemondani a politikai agitációról, el kellett

¹⁷ FORBES, 2005. 181.

¹⁸ BAMA RS 3-33/3. A német hadsereg francia önkéntesei a második világháborúban 12.

¹⁹ FORBES, 2005. 181.

²⁰ AMOUROUX, 1978. 304.

²¹ BAMA RS 3-33/3. A német hadsereg francia önkéntesei a második világháborúban 14.

²² LEFÈVRE – MABIRE, 2003a, 12-13.

hagynia az egységet. Ez a tisztogatás a korábbi veszteségekkel együtt annyira lecsökkentette a létszámot, hogy a II. zászlóaljat fel kellett oszlatni, a megmaradt legénységet pedig az I. zászlóalj kötelékében vonták össze. Az új egység így 1942 tavaszán három lövészs századból és egy parancsnoki századból állt 753 fős összlétszámmal. Eközben az 1941-42 telén érkezett újoncokat a debai kiképzőtáborban gyűjtötték össze. Belőlük állították fel az ezred III. zászlóalját, de a másik két zászlóalj gyenge teljesítménye miatt a német parancsnokság elrendelte ennek az egységnek is a megtisztítását a politikai agitátoroktól. A tisztogatás annyira jól sikerült, hogy az itt állomásozó 1 425 francia önkéntesből 1942 tavaszára már csupán 624 fő maradt, akikből csupán egy erősen létszámalatti zászlóaljat tudtak felállítani. Az állománytábla ugyanaz volt, mint az I. zászlóaljban (három lövészs század, egy parancsnoki század), a sorok azonban foghíjasak voltak.²³ Mivel a kudarc okát nagyon sokan az alkalmatlan vezetésben látták, ezért Labonne ezredest leváltották az alakulat éléről. Ezzel párhuzamosan megszüntették az ezred vezérkari századát és a két zászlóaljat elszigetelték egymástól, majd közvetlen német irányítás alá vonták őket német összekötő törzsszázadok felállításával.²⁴ Ezzel párhuzamosan az alakulat a 638. gránátos ezred elnevezést kapta.²⁵

1942 első felében mindkét zászlóalj intenzív kiképzésben részesült, a veteránok ugyanúgy, mint az újoncok. Noha a német parancsnokság nem szándékozott többet az első vonalban bevetni franciákat, az alapos kiképzést még a hátszágai biztonsági feladatok ellátásához is nélkülözhetetlennek tartotta. Az előző évi pár hetes kiképzéssel összehasonlítva 1942-ben voltak olyan századok, melyek fél évet töltöttek kiképzéssel, mielőtt először bevetették volna őket.²⁶

1942 nyara és ősze nagyszabású partizánvadász hadműveletekkel telt az LVF mindkét zászlóalja számára, melyek

²³ AN F 1 A 3684. 21. iratcsomó.

²⁴ ANONYME, 1948. 20-21.

²⁵ BAMA N 756/201. A francia önkéntes légió 2.

²⁶ ROSTAING, 2008. 28-30.

során más német erőkkel együttműködve hiábavaló kísérleteket tettek a partizáncsoportok felszámolására. Ebből kifolyólag ez az időszak ugyan fárasztó volt a franciák számára, de meglehetősen veszélytelen és időnként még sikereket is tartogatott számukra. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a német parancsnokság körében egyre kedvezőbb kép alakuljon ki a franciákról, akik lassan feledtetni tudták az előző évi fiaszkót. A francia egységet a többi biztonsági alakulattól eltérő módon nem statikus védelemre használták, hanem mozgó hadműveletekben vetették be az egyre nagyobb számú és jól felszerelt partizánerők felszámolására. 1943 januárja és februárja is ilyen hadműveletek sorozatával telt, melynek során közel 1.000 partizánnal végeztek a III. zászlóalj katonái a német erőkkel szorosan együttműködve. A német parancsnokság külön kiemelte a francia katonák helytállását és eredményességét.²⁷

1943. szeptember 1-én komoly változás állt be az alakulat életében: hivatalosan is összevonták az elmúlt közel két év folyamán külön tevékenykedő zászlóaljakat Puaud ezredes parancsnoksága alatt, valamint újból felállították a korábban létszámhiány miatt megszüntetett II. zászlóaljat.²⁸ Ugyan az egység papíron igazi ezreddé vált, a valóságban azonban három létszám alatti zászlóaljból állt, amelyek közül a II. ráadásul tapasztalatlan volt a partizánok elleni harcban a többi zászlóaljtól átvezényelt veteránok jelenléte ellenére is.²⁹

1944. január 27. és február 28. között a francia ezred a Marokkó fedőnevű partizánvadász hadműveletben vett részt nagyon eredményesen. Többek között ennek a sikernek köszönhető, hogy az új parancsnok, Puaud ezredes, április 4-én átvehette Párizsban a Becsületrend parancsnoki fokozatát,³⁰ április 14-én pedig dandártábornoki rangot kapott.

A folyamatosan növekvő veszteségek miatt június 18-án az alakulat felváltották és a hátszágba rendelték. A szovjet nyári

²⁷ LEFÈVRE – MABIRE, 2003b. 72-74.

²⁸ BAMA RH 53-23/50. 91.

²⁹ LABAT, 2006. 184-185.

³⁰ AN F7 15304.

offenzíva hírére azonban az egység vezetése ekkor úgy döntött, hogy az ezred legjobb elemeiből egy menetzászlóaljat állítanak fel, mely az I. zászlóalj parancsnokának, Jean Bridoux századosnak³¹ a vezetésével megkísérli feltartóztatni a szovjeteket, hogy időt nyerjen a francia és német csapatok zavartalan visszavonulásához.³² Június 27-én, 36 óra folyamatos harc után az erősen megfogyatkozott francia csapatokat egy Wehrmacht-század váltotta fel a védőállásokban. A bevetés mérlege a következő volt: a másfél napos harc során a franciák 41 halottat és több tucat sebesültet vesztek, az ezt követő visszavonulás során az eltűntek száma pedig elérte a bevetett létszám felét, azaz 300 főt. A másik oldalon a szovjetek 57 tankot vesztek (elsősorban a német páncélos támogatásnak köszönhetően) és több száz embert.³³ A harcok hevességére és a védelem hatékonyságára jellemző, hogy a hivatalos orosz közlemények szerint két francia hadosztály állította meg a szovjet előretörést.³⁴

A túlélőket vasúton a pomerániai Greifenberg-be, utána pedig a Bajorországban található wildflecken-i kiképzőtáborba szállították.³⁵ Itt közölték az önkéntesekkel, hogy a Waffen-SS kötelékében fogják folytatni a harcot, ugyanis az LVF összes túlélőjét – választási lehetőség nélkül – átirányították az éppen felállítás alatt álló francia nemzetiségűek alkotta *Nagy Károly* SS-hadosztályba. A hír sokkolta az önkénteseket, akiknek nem állt szándékában az SS kötelékén belül harcolniuk. Ennek a tiltakozásnak 75 önkéntes úgy adott hangot, hogy nyíltan visszautasította az SS-be való belépést. A parancsnokság a tiltakozókat azonnal munkatáborokba küldte, ami meggyőzte a

³¹ Aki egyébként a Vichy-kormány hadügyminiszterének, Eugène Bridoux-nak a fia volt.

³² BAMA RS 3-33/3. A német hadsereg francia önkéntesei a második világháborúban 59.

³³ GIOLITTO, 2007. 365.

³⁴ SAINT-PAULIEN, 1958. 36.

³⁵ ROSTAING, 2008. 145-146.

többséget, hogy nincs más lehetőségük, mint a fegyveres szolgálat az új hadosztály soraiban.³⁶

A Vallon Légio létrehozása

Franciaországhoz hasonlóan Belgiumban is számos különböző szélsőjobboldali mozgalom létezett a két világháború között, melyek az ország német megszállása után lelkesen keresték a megszállók kegyeit. A helyzet annyiban különbözött, hogy az etnikailag megosztott államban a flamand és a vallon politikai mozgalmak egymástól függetlenül tevékenykedtek.³⁷ Utóbbiak különösen nehéz helyzetből indultak, mivel az előbbiekkal ellentétben nem tekintették őket árjáknak, így a németek kevésbé voltak nyitottak a velük való együttműködésre, mint a germán nyelvet beszélő flamandokkal.³⁸

A helyzetet csupán egyetlen karizmatikus vallon politikus, az ún. rexista párt vezetője tudta kiaknázni, aki 1941 júniusának végén többszöri próbálkozás után elérte, hogy a vallonok is önálló katonai alakulattal járulhassanak hozzá a Szovjetunió elleni harchoz. Ebben ugyanakkor fontos szerepet játszott Hitler döntése is, aki június 27-én hozzájárult ahhoz, hogy különböző nemzeti légiók csatlakozhassanak az öt nappal korábban megindított offenzívához. A döntés mögött minden bizonnyal inkább a propagandalehetőség kiaknázásának szándéka húzódozott meg, semmint az önkéntesek nyújtotta katonai potenciál által jelentett vonzerő. Ugyanakkor az egyenlők között is voltak még egyenlőbbek, hiszen a belgiumi flamand önkéntesek a magasabb harcértékűnek tartott Waffen-SS sorain belül hozhatták létre saját egységüket, míg a vallonok csupán a Wehrmacht kötelékén belül állíthatták fel alakulatukat.³⁹

Utóbbi tagjai kezdetben Vallon Szabadcsapatnak nevezték, majd később Vallon Légio néven vált ismertté Belgiumban. A rexista mozgalom által végzett toborzómunka eredményeként

³⁶ MASSON, 1975. 146.

³⁷ DUMONT, 1997. 577.

³⁸ SAINT-LOUP, 1975. 25-38.

³⁹ BRUYNE, 2010a, 18.

1941. augusztus 8-án a frissen létrehozott egység 860 önkéntese hagyta el Brüsszelt, hogy a német-lengyel határ mentén található németországi Meseritz közelében lévő Regenwurm-i táborban katonai kiképzésben részesüljön, mint a Wehrmacht 373. gyalogoszázlójaként.⁴⁰

A vallon újoncok semmivel sem jártak jobban, mint francia társaik, ugyanúgy német egyenruhát kellett viselniük, jobb felkarjukon egy, a belga trikolór színeit ábrázoló címerpajzzsal, amely a franciákhoz hasonlóan az ő soraikban is elégedetlenséget váltott ki. A német kiképzők meglepve tapasztalták, hogy az újoncok többsége semmilyen katonai tapasztalattal sem rendelkezett, így két hónap alatt kellett a teljes kiképzési programot végrehajtani velük. A helyzetet tovább nehezítette, hogy kevés aktív vagy tartalékos tiszt volt a jelentkezők között, ezek jelentős része is még az első világháború veteránja volt. Ennek megfelelően a jelentkezők életkora is meglehetősen vegyes volt, 15 és 60 éves kor között minden korosztály képviseltette magát. A tapasztalatlanság az alakulatba jelentkező Degrelle esetében is komoly hátrány volt, ugyanis a német kiképzők szembesülve katonai ismereteinek teljes hiányával saját kérése ellenére nem adtak neki tiszti rangot, így csupán közlegényként kezdte meg szolgálatát az egység soraiban.⁴¹ A Légió parancsnoki posztját Georges Jacobs őrnagy töltötte be, aki már a háború kitörése előtt nyugállományba vonult és szinte teljes egészében hiányzott belőle az a fajta határozottság, amely egy ilyen speciális alakulat irányításához szükségeltetett. A kiképzés október közepén ért véget, amikor a vallon zászlóalj (16 tisztet és 776 légióst) útnak indították a keleti hadszíntér felé.⁴²

⁴⁰ LITTLEJOHN, 1972. 168.

⁴¹ SAINT-LOUP, 1975. 44-48.

⁴² NEULEN, 1992. 83-84.

A vallon önkéntesek a Szovjetunióban

A Vallon Légió 1941. november 2-án érkezett meg vasúton Dnyepropetrovszkba, a Donyec-medence keleti felébe, ahol a Dél Hadseregcsoporthoz alárendeltségében kellett biztosítási feladatokat ellátnia a hátszágban. A vallonoknak innen gyalog kellett folytatniuk útjukat kelet felé, miközben a legnagyobb veszélyt nem a partizánok, hanem az állandó fárasztó menetelés és a spártai körülmények jelentették. Ennek következtében az egység létszáma gyorsan csökkent, az önkénteseket tömegesen kellett betegségek és kimerültség miatt evakuálni, köztük az egység parancsnokát, akinek helyét Pierre Pauly vezérkari százados foglalta el, aki egyenesen a német hadifogságból jelentkezett a keleti fronton való szolgálatra.⁴³ Ugyanakkor a Légió beosztása is változott, mivel december 10-én átkerült a 101. német vadászhadosztály alárendeltségébe, ahol január folyamán a 369. gyalogezred horvát önkénteseivel együtt a Tröger harccsoport kötelékében folytatta partizánvadász akcióit.⁴⁴

A zászlóalj ekkor kapott első alkalommal frontvonalbeli megbízatást, ugyanis a Timosenko marsall által megindított szovjet ellentámadás nehéz helyzetbe hozta a 6. és 17. német hadseregeket, melyeknek minden bevethető erősítésre szükségük volt, így a Vallon Légió is az első vonalba került. Az 1942. február 17-én kapott parancs értelmében az egység feladat Gromovaja-Balka falu elfoglalása és megtartása volt a szovjet támadások ellen. Az önkéntesek a parancs első részét nagyobb problémák nélkül teljesítették, amikor 18-án állásokat foglaltak el a településen, ahová a szovjet támadó ékek még nem érkeztek meg. Ugyanakkor az ellenséges tüzérség a következő tíz napban komoly veszteségeket okozott már a 28-én megindított nagy erejű támadás előtt is a vallonoknak.⁴⁵ A szovjet erőfölény ellenére az önkéntesek – a nap végén beérkező német erősítések segítségével – visszaverték a támadást, amellyel elismerést vívtak ki

⁴³ BRUYNE, 2010a, 21-22.

⁴⁴ LITTLEJOHN, 1987. 108.

⁴⁵ SAINT-LOUP, 1975. 85-88.

maguknak a felettes német parancsnokság körében is. A 100. gyalogoshadosztály, melyet a Légió a falu védelmével támogatott, napiparancsban emlékezett meg a vallonokról, akik közül harmincöten a másodosztályú Vaskeresztet is megkapták. Ezzel egy időben számos légióst, köztük Degrelle-t is előléptették a harctéren nyújtott teljesítményük elismeréseként.⁴⁶

Ugyanakkor a heves harcokban az alakulat veszteségei is igen magasak voltak, 71 halott és 155 sebesült köztük számos tiszt elvesztése gyengítette a zászlóalj, melynek 2. századát létszámbíány miatt fel is kellett oszlatni. Az átszervezés során új parancsnok került a Légió élére, április 1-től Georges Tchekoff százados vezette az egységet, valamint számos önkéntest újból előléptettek, így Degrelle is alhadnagy lett és csatlakozott az alakulat vezérkarához (9 hónap alatt lett közlegényből tiszt, melyben nyilván politikai kapcsolatai is szerepet játszottak).⁴⁷

Május folyamán újabb kritikus helyzet alakult ki a Dél Hadseregcsoport frontszakaszán, ami többek között az ekkor már a 97. vadászadosztály alárendeltségébe tartozó Vallon Légió bevetését is szükségessé tette egy helyi ellentámadás során. Más egységekkel együttműködve a Donyec-folyó keleti partján fekvő Nikolajevkát kell bevennie, amely feladatot 29 fős veszteség árán sikerrel teljesített. Ezért a teljesítményért 12 főt másod-, Degrelle-t pedig elsőosztályú Vaskereszttel tüntettek ki.⁴⁸

A harcokban jelentősen megfogyatkozott létszám pótlására június elején jelentős erősítés érkezett, amikor a kiképzőtáborból kétszázadnyi erősítés (3 tiszt, 23 altiszt és 380 közlegény) csatlakozott az alakulathoz. Az újból nagyobb harcértékkel (hozzávetőlegesen 850 fővel) rendelkező Légió új parancsnokot is kapott, immár a negyediket Lucien Lippert hadnagy személyében. Minden bizonnyal ezek a változások is hozzájárultak ahhoz, hogy a némi folyamvédelmi szolgálat után június 24-én megindított támadó hadműveletben a zászlóalj kiválóan szerepelt. Kitűzött célpontjait Izjum térségében

⁴⁶ JURADO, 1999. 5.

⁴⁷ LITTLEJOHN, 1972. 168.

⁴⁸ BRUYNE, 2010b, 28.

veszteségek nélkül határidőre elfoglalta, amivel hozzájárult az Oszkol-folyó nyugati partján található utolsó szovjet hídfőállás teljes felszámolásához.⁴⁹

A következő hónap folyamán az önkéntesekre egy kevésbé dicsőséges, de nagy veszteségekkel járó feladat várt: a menetelés. A sikeres német nyári offenzíva keretében előretörő 6. és 17. hadseregek nyomában július 7. és augusztus 15. között az alakulat tagjai körülbelül ezer kilométert meneteltek délkeleti irányba, amely újból jelentős veszteségeket okozott az egység soraiban a betegségek és fáradtság következtében kieső katonák (körülbelül 300 fő) miatt. A zászlóalj maradványát a 97. vadászadosztály soraiban vetették be számos kisebb támadóakcióban augusztus folyamán a szovjet védelem ellen, amelyek újabb veszteségekkel jártak (19 halott, 50 sebesült, 1 eltűnt). Ez azonban csak az első volt az egymást követő támadások sorában, amelyek folyamán a Légión egyre messzebbre nyomult előre, de folyamatosan veszítette el tagjait a jól beásott szovjet csapatok elleni harcban. Mikor 1942 novemberében az egységet visszavonták az első vonalból, már csak 208 ember volt harcképes a támadást megkezdő 850-ből, ami jól mutatja az itt zajlott harcok hevesességét és a vallon önkéntesek kitartását. Ugyanakkor a megpróbáltatásaik még nem értek véget, mivel a meginduló szovjet ellentámadás súlya alatt egy fárasztó visszavonulás várt rájuk a téli időszakban, amely komoly kihívást jelentett a hadjárat túlélőinek. Helytállásukat a németek is elismerték, mivel a 97. hadosztály parancsnoka, akinek vezetése alatt harcoltak, engedélyezte számukra, hogy a hegyivadász alakulatok speciális jelvényét, a havasi gyopárt egyenruhájukon és sapkájukon viseljék.⁵⁰

A hátszágba újjászervezésre és feltöltésre visszavont Légión jövője érdekében Degrelle és a rexista mozgalom komoly erőfeszítéseket tett 1943 első felében. Minden lehetséges eszközzel növelni igyekeztek az alakulatba jelentkezők számát, így a toborzást – német engedéllyel – kiterjesztették a Németországban

⁴⁹ NEULEN, 1992. 84-85.

⁵⁰ SAINT-LOUP, 1975. 119-155.

őrzött belga hadifoglyokra és az ott kötelező munkaszolgálat keretében dolgozó munkásokra is. Meglepő módon ezek az intézkedések sikerrel is jártak, a korábbiakhoz képest nagyobb számú önkéntes jelentkezett az alakulatba, amelynek létszáma megközelítette a 2.000 főt. Hozzá kell tenni, hogy az új önkéntesek esetében a rexista ideológia helyett elsősorban a reménytelennek tűnő helyzetből való szabadulás esélye jelentette a fő motivációt, így moráljuk alacsonyabb, harcértékük pedig kisebb volt, mint az elsőként jelentkezőké.⁵¹

Ezzel egy időben Degrelle komoly propagandatevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy harctéri eredményeinek elismeréseként a flamand önkéntesek alakulatához hasonlóan a Vallon Légió is átkerüljön a Waffen-SS kötelékébe, ami nagyobb presztízt, jobb fegyverzetet és komolyabb befolyást jelentett. Erőfeszítései sikerrel jártak, mivel az egység megtekintése után Himmler személyesen egyezett bele a Légió átvételébe, amely hivatalosan 1943. június 1-től a Waffen-SS soraiban folytatta szolgálatát.⁵²

Összegzés

Fel kell tennünk a kérdést, hogy miért hozták létre ezeket az alakulatokat és milyen eredményt értek el velük. Az 1941 nyarán felállított fegyveres légiók politikusok irányítása alatt álló politikai eszközökként kezdték pályafutásukat és ezeknek a személyeknek az előrehajtását voltak hivatottak elősegíteni. Ezt a célt azonban különböző mértékben tudták elérni vagy legalábbis megközelíteni.

A különböző pártok által létrehozott és befolyásolt LVF-re rányomta bélyegét a széthúzás és ennek megfelelő gyatra teljesítményt tudott csak nyújtani a harctéren, hiszen az egység túlpolitizálása látványosan megbosszulta magát 1941 decemberében Moszkva kapui előtt. Ezt a gyenge teljesítményt a német parancsnokság nem tűrte el még egy számára csupán

⁵¹ BRUYNE, 2010c, 32.

⁵² JURADO, 1999. 5.

szimbolikus jelentőséggel bíró egységtől sem, ezért azt teljesen egészében átszervezte, depolitizálta és német tisztek felügyelete alá vonta. Ezeknek az átalakításoknak köszönhetően az 1942-ben létrehozott új Légión már sokkal inkább hasonlított katonai alakulatra, mintsem politikai operettegységre. Paradox módon a katonai hatékonyság növelése és az ennek köszönhetően elért harctéri sikerek már nem járultak hozzá az egységet eredetileg felállító politikai pártok befolyásának növekedéséhez, mivel ekkorra a politikailag elkötelezett önkéntesek jelentős részét már eltávolították az alakulatból. Egyetlen olyan politikus maradt az egység soraiban, aki politikai elkötelezettségét megőrizve a harctéren is helyt tudott állni: Jacques Doriot, aki ki is használta azt az előnyt, amit versenytársai eltávolítása biztosított neki, hiszen nagymértékben növelte hazai népszerűségét az a tény, hogy a fronton szolgált. Ugyanakkor politikai felemelkedésének gátat szabott a háborús helyzet alakulása, amely nem segítette elő egy németekkel való együttműködést szorgalmazó francia politika sikerét, valamint 1945-ben bekövetkezett rejtélyes halála.

A Vallon Légión esetében a megosztottság nem volt jellemző, mivel a kezdettől fogva a rexista mozgalom és Degrelle kizárólagos befolyása alatt állt, aki a párton belüli ellenzékét és konkurenciáját jó érzékkel távolította el, így az egység esetleges sikeréből egyedül ő profitálhatott. Meglepő módon a másodhegedűs szerepre szánt kis létszámú egység meglepően jól teljesített és az első vonalban is kiválóan megállta a helyét, így francia megfelelőjével ellentétben számos kitüntetésben és elismerésben is részesült. Ennek eredményeként, ami az LVF számára büntetés volt 1944-ben, hiszen önállóságát és befolyását veszítette a Waffen-SS-be történő áthelyezésével, azt a vallon alakulat kitüntetésként kapta meg egy évvel korábban, mivel ez is hozzájárult vezetőjének üstökösszerű karrierjéhez, amelynek az elit alakulathoz való csatlakozás csupán az egyik állomása volt.

Bár a háború kimenetele szempontjából mindkét egység katonai jelentősége minimális volt, a fentiek alapján megállapítható, hogy az alapvetően politikai indíttatásból létrehozott franciaajkú antibolsevik légiónk közül a vallonnak

sikerült beváltania a hozzá fűzött reményeket, mivel kiemelkedő harctéri teljesítményével érdemben segítette alapítóját céljai elérésében, míg ez a francia alakulat esetében a politikai széttagoltság okozta gyenge katonai eredmények miatt látványos kudarcot vallott.

Felhasznált irodalom

Levéltári iratok

Archives nationales (Párizs) anyagai:

AN F 1 A 3684. LVF.

AN F 7 14933: Milice et LVF.

AN F 7 14956: LVF, Légion Tricolore.

AN F 7 15304: Waffen SS.

AN F 60 1688: Les groupements collaborationnistes: LVF, Légion Tricolore, Waffen SS français.

AN F 60 235. LVF.

AN 3 W 63: Légion Tricolore.

Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg) anyagai:

BAMA N 756/201. A 638. gyalogezred.

BAMA RH 53-23/49. A francia légió kiképzőkeretének hadinaplója.

BAMA RH 53-23/50. Az LVF kiképzőkerete.

BAMA RS 3-33/3. A német hadsereg francia önkéntesei a második világháborúban.

Services historique de la défense (Vincennes) anyagai:

SHD 2 P 14. Légion tricolore, LVF.

Könyvek

AMOUROUX, 1978. = AMOUROUX, Henri: *Les Beaux Jours des Collabos*. France Loisirs, Paris, 1978.

AZIZ, 1979. = AZIZ, Philippe: *Les Dossiers noirs de l'Occupation. II. kötet*. Famot, Genève, 1979.

BURRIN, 1995. = BURRIN, Philippe: *La France à l'heure allemande*. Seuil, Paris, 1995.

- DELARUE, 1968. = DELARUE, Jacques: *Trafics et crimes sous l'occupation*. Fayard, Paris, 1968.
- DUMONT, 1997. = DUMONT, Georges-Henri: *Histoire de la Belgique*. Le Cri, Bruxelles, 1997.
- FORBES, 2005. = FORBES, Robert: *Pour l'Europe*. Aencres, Paris, 2005.
- GIOLITTO, 2007. = GIOLITTO, Pierre: *Volontaires français sous l'uniforme allemand*. Perrin, Paris, 2007.
- JURADO, 1999. = JURADO, Carlos Caballero: *Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941-45*. Osprey Publishing, Oxford, 1999.
- LABAT, 2006. = LABAT, Eric: *Les places étaient chères*. Lore, Paris, 2006.
- LEFÈVRE – MABIRE, 2003a. = LEFÈVRE, Eric – MABIRE, Jean: *La Légion perdue*. Grancher, Paris, 2003.
- LEFÈVRE – MABIRE, 2003b. = LEFÈVRE, Eric – MABIRE, Jean: *Sur les pistes de la Russie centrale*. Grancher, Paris, 2003.
- LEFÈVRE – MABIRE, 2004. = LEFÈVRE, Eric – MABIRE, Jean: *Par -40° devant Moscou*. Grancher, Paris, 2004.
- LITTLEJOHN, 1972. = LITTLEJOHN, David: *The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German-Occupied Europe, 1940-45*. Heinemann, London, 1972.
- LITTLEJOHN, 1987. = LITTLEJOHN, David: *Foreign Legions of the Third Reich*. R. James Bender Publishing, San Jose, 1987.
- MALARDIER, 2007. = MALARDIER, Jean: *Combats pour l'honneur*. Homme Libre, Paris, 2007.
- MICHEL, 1981. = MICHEL, Henri: *Paris allemand*. France Loisirs, Paris, 1981.
- NEULEN, 1992. = NEULEN, Hans Werner: *An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*. Universitas Verlag, München, 1992.
- ROSTAING, 2008. = ROSTAING, Pierre: *Le prix d'un serment*. Librairie du Paillon, Paris, 2008.
- SAINT-PAULIEN, 1958. = SAINT-PAULIEN: *Les Lions morts*. La Bataille du Berlin. Plon, Paris, 1958.
- SAINT-LOUP, 1964. = SAINT-LOUP: *Les Volontaires*. Presses de la Cité, Paris, 1964.

SAINT-LOUP, 1975. = SAINT-LOUP: *Les SS de la Toison d'Or*. Presses de la Cité, Paris, 1975.

ANONYME, 1948. = ANONYME: *Vae victis! ou deux ans dans la LVF*. La jeune parque, Paris, 1948.

Folyóiratcikkek

BRUYNE, 2010a. = BRUYNE De, Eddy: *L'engagement dans la Wehrmacht*. Axe & Alliés 2010/10. különszám, 18-23.

BRUYNE, 2010b. = BRUYNE De, Eddy: *Offensive dans le Caucase*. Axe & Alliés 2010/10. különszám, 24-31.

BRUYNE, 2010c. = BRUYNE De, Eddy: *Le chaudron de Tcherkassy*. Axe & Alliés 2010/10. különszám, 32-39.

MASSON, 1975. = MASSON, Philippe: *La LVF nach Moscou*. Historia. 40. különszám, 1975. 135-146.

ARANYOSSYNÉ SZEGEDI ANDREA
A KALINYINGRÁDI KÖRZET BENÉPESÍTÉSE

Bevezetés

Kalinyingrád oblaszty Oroszország legkisebb és legnyugatibb fekvésű közigazgatási egysége (oblaszty), mely jelenleg délről Lengyelországgal, északon és keleten Litvániával határos, nyugaton pedig a Balti-tenger mosza partjait. Az egykori Kelet-Poroszország északi része a II. világháborút követően, a szövetséges hatalmak döntése értelmében került a Szovjetunióhoz. A II. világháború utáni Szovjetunió történetében az egyik legnagyobb szabású esemény a hajdani Kelet-Poroszország szovjet lakosokkal való benépesítése volt. 1991-ig a német lakosság kitelepítésének, illetve a szovjet lakosság betelepítésének a története tiltott téma volt. A levéltári anyagok hozzáférhetetlenek voltak. Az első publikációk csak a 90-es évek közepén jelenhettek meg. A Szovjetunió szétesését követően a társadalmi és gazdasági változásokkal párhuzamosan a tudományos életben is jelentős változások zajlottak le. Ebbe a folyamatba illeszkedik be a történetírás alapvető paradigmaváltása is.¹ Ennek része az is, hogy a kalinyingrádi körzet német lakosainak kitelepítéséről, illetve a szovjet lakosság betelepítéséről szóló levéltári anyagok hozzáférhetővé váltak, a kutatók publikálhattak a témával kapcsolatosan.

¹ Bebesi, 2007. 39-44. Valamint: Bebesi, 2013. 11.

1. ábra: Kalinyingrád oblaszty

Forrás: ORLJONOK, 2008. 30-31. alapján a szerző szerkesztése

Kelet-Poroszország lakossági összetétele a II. világháború előtti időszakban

Kelet-Poroszország soknemzetiségű terület volt, ugyanakkor a német lakosság aránya mindig meghaladta a 90%-ot. A porosz területek elfoglalását követően a Teuton Lovagrend azonnal elkezdte a benépesítést németekkel, akik Lübeckből, Alsó-Szászországból, Alsó-Frankországból, Mecklenburgból, Pomerániából érkeztek. Ezen betelepülők leszármazottai alkották Kelet-Poroszország lakosságának döntő hányadát. Az őslakos törzsek a határvidékekre szorultak ki, többségük a XVIII. századra mint nemzetiség el is tűnt. A németeken kívül még lengyelek, litvánok, emigráns hugenotta franciák, litvánok, észtek, olaszok, osztrákok, svájciak és oroszok éltek Kelet-Poroszországban. Az ott élő sokféle nemzetiség ellenére Kelet-Poroszország fővárosát, Königsberget, a XX. század elején a legnémetebb városnak tartották.²

Az 1940-es évek végén a lakosság nemzetiségi összetétele gyökeresen megváltozott azáltal, hogy Kelet-Poroszország északi része a II. világháborút követően a szövetséges hatalmak döntése értelmében a Szovjetunió részévé vált.

² ПРЖЕЗДОМСКИЙ, 2006. 27-28.

Az antifasiszta szövetségesek viszonya Kelet-Poroszország kérdésének a rendezéséhez

A háború utáni geopolitikai helyzet rendezésért már a 40-es évek elején megkezdődött a harc, a szövetségesek már akkor sokat tanácskoztak a háború utáni helyzet alakulásáról.

Megállapodásaikat rögzítette az Egyesült Nemzetek Nyilatkozata (1942. január 1.), amely voltaképpen megerősítette és kiterjesztette az 1941. augusztus 14-i Atlanti Chartát. Ebben Rooseveltt, az Egyesült Államok akkori elnöke és Churchill brit miniszterelnök először fogalmazta meg a háború utáni rendezés alapvető elveit.

A háború utáni rendezés egyéb fontos alapelveit tisztázta még Rooseveltt és Churchill újabb, casablancai találkozója (1943), amelyen Sztálin az akkor folyó nagy fontosságú hadműveletek miatt nem vett részt, de állandó tájékoztatást kapott róla. Ugyanebben az évben a moszkvai négyhatalmi külügyminiszteri értekezlet (Szovjetunió, USA, Nagy-Britannia és Kína részvételével) megállapodott a békerendezés néhány alapelvében és számos egyéb konkrét kérdésben, többek között Olaszországgal, Ausztriával, valamint a háborús bűnösök megbüntetésével kapcsolatban.

1943. november 28. és december 1. között került sor Teheránban, a háború utáni rendezés kérdéseit tárgyaló első, rendkívüli jelentőségű háromhatalmi állam-, illetve kormányfői csúcstalálkozóra.

Alapvető fontosságú volt a békerendezés elveinek tisztázása és számos más megállapodás szempontjából az 1945. február 4-11. között lezajlott jaltai értekezlet: Sztálin, Rooseveltt és Churchill találkozója.

Németország helyzetének rendezésével kapcsolatos alapelvek kidolgozását szintén érintették a fent említett találkozók. Az egymást követő értekezletek újabb és újabb szempontokkal bővítették az addig létrejött megállapodásokat.³

³ KENDE, 1979. 9-10., 49.

Németország háború utáni felosztásának terve legelőször 1941-ben hangzott el. Churchill beszédében hangsúlyozta, hogy Európa háború utáni rendezésének legfontosabb feladata Németország területi felosztása. Ekkor hangzott el először nyilvánosan és hivatalosan Churchill beszédében az is, ami feltehetően meghatározta Kelet-Poroszország további sorsát. Churchill szerint a háború kirobbantásában a legnagyobb felelősség a poroszokat terheli. December 7-i találkozásán a Szovjetunió akkori nagy-britanniai nagykövetével már az alábbiak szerint fogalmazta meg véleményét: *„Alapvető feladatunk az, hogy a német veszélyt egyszer és mindenkorra likvidáljuk. Ehhez feltétlenül szükséges Németország teljes lefegyverzése, legalább egy korosztály idejére vonatkozóan, Németország több részre történő felosztása, és mindenek előtt Poroszország elválasztása Németország egyéb területeitől”*.⁴

Ettől kezdve Németország háború utáni felosztásának terve lett a szövetséges hatalmak találkozóinak egyik központi kérdése. Az, hogy Kelet-Poroszország területének egy része kerüljön a Szovjetunióhoz, először 1941-ben hangzott el. Sztálin 1941. december 16-án A. Eden brit külügyminiszterrel folytatott tárgyalása során kifejezte azt a kérését, hogy a közös cselekvési tervről szóló megállapodáshoz csatoljanak egy titkos záradékot, amelyben javasolja Németország felosztását, Kelet-Poroszország elkülönítését, és területének egy részét Königsberggel együtt átadni a Szovjetuniónak.

A teheráni konferencián 1943. december 1-én Roosevelt, Churchill és Sztálin Németország háború utáni felosztását tárgyalta. Akkor Sztálin már bejelentette igényét Königsberg és környékére. Kérését azzal indokolta, hogy az oroszoknak nincs fagymentes kikötője a Balti-tengeren, ezért szükségük lenne Königsberg és Memel kikötőire, illetve ezzel párhuzamosan Kelet-Poroszország területének egy részére. Sztálin indoklásában még az is szerepelt, hogy ez a terület ősi szláv föld. Javaslata szerint, amennyiben a tárgyalópartnerek elfogadják igényét

⁴ ГРОМЫКО, 1971. 43.

Kelet-Poroszország egy részére, Sztálin is támogatja Churchill felosztási javaslatát.

Teheránban Sztálin újra megismételte kérését Kelet-Poroszország északi részének a Szovjetunióhoz való csatolásáról. Nagy-Britannia és az USA gyakorlatilag nem elleneztek Sztálin kérését. Churchill 1944. február 27-i üzenetében megerősítette, hogy Königsberg átadását a Szovjetunió az angol kormány igazságos lépésnek tartja. Itt említi meg először a német lakosság áttelepítésének szükségességét is Churchill.

Kelet-Poroszország sorsa a szövetséges hatalmak szemében nem elsősorban a Szovjetunió szempontjából volt érdekes, hanem sokkal inkább Lengyelország háború utáni határainak kialakítása kérdéskörében.

1945 februárjában a jaltai értekezleten a Szovjetunió, az USA és Nagy-Britannia gyakorlatilag eldönti Lengyelország háború utáni keleti és nyugati határait, így egyúttal „megoldják” Kelet-Poroszország további sorsának a kérdését is. Lengyelország kompenzációként megkapja Kelet-Poroszország déli részét Königsbergig, illetve Felső-Szilézia területeit az Oderáig. Königsberg további sorsa a jaltai értekezleten csak érintőlegesen merült fel.

A potsdami értekezlet keretében tértek vissza a szövetséges hatalmak Königsberg kérdéséhez. Itt döntöttek véglegesen arról, hogy Kelet-Poroszország felosztásra kerül Lengyelország és a Szovjetunió között. A szövetséges hatalmak a döntésüket véglegesnek és megfellebbezhetetlennek tekintették, semmilyen időintervallumot nem szabtak meg a területek feletti birtokjog viszonyában.⁵

Idézet a berlini (potsdami) hármas értekezlet jelentéséből: „Az Értekezlet megvizsgálta a Szovjetunió kormányának javaslatát arra vonatkozóan, hogy addig is, amíg a területi kérdéseket a békerendezés véglegesen eldönti, a Szovjetunió nyugati határainak balti-tengeri részét terjesszék ki a Danzigi-öböl keleti partján fekvő ponttól kelet felé, Braunsberg-Goldap-tól északra Litvánia, a Lengyel Köztársaság és Kelet-Poroszország határszögletéig.

⁵ КРЕТИНИН, 2004. 444-456.

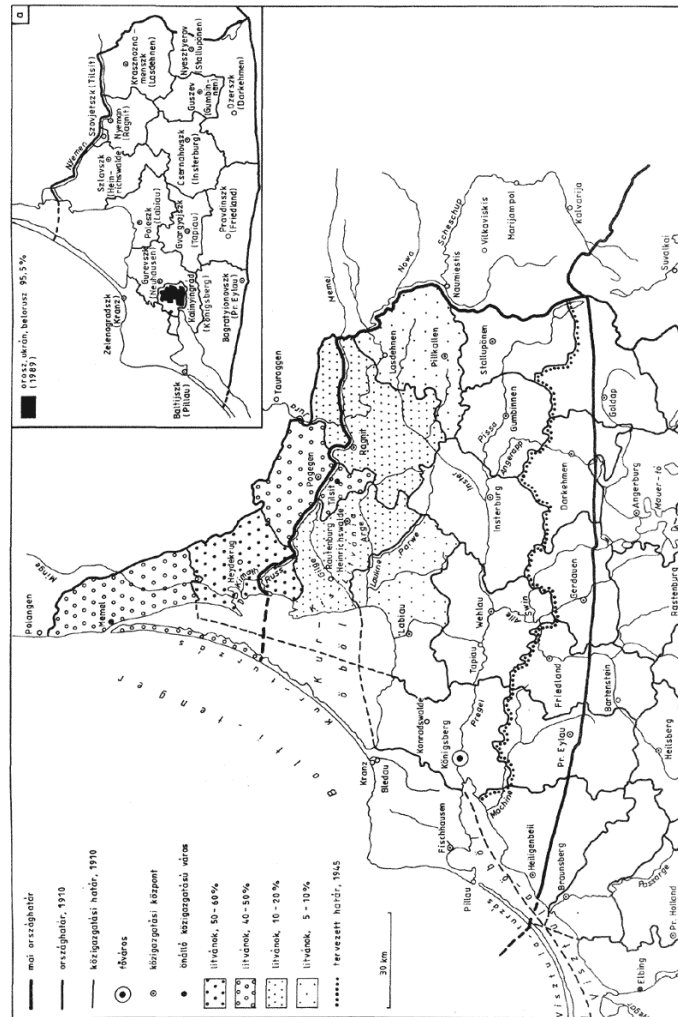
Az értekezlet elöben egyetértett a szovjet kormány javaslatával, hogy Königsberg várost és környékét a fentebbi leírás alapján csatolják a Szovjetunióhoz, a pontos határvonal megállapítását szakértőkre bízta.

Az Egyesült Államok elnöke és Nagy-Britannia miniszterelnöke kijelentette, hogy az értekezletnek ezt a javaslatát a békerendezés alkalmával támogatni fogják”.⁶

Kelet-Poroszország északi része a II. világháborút követően a szövetséges hatalmak döntése értelmében a Szovjetunió részévé vált. A jaltai döntéssel a szovjet-lengyel határ nagyjából a Curzon-vonalat követi. Potsdamban Kelet-Poroszország déli határait még a kerülethatárok mentén rögzítik. Formailag az 1949. augusztus 17-i lengyel-szovjet szerződés osztja fel Kelet-Poroszországot. Eszerint – leszámítva a Litvániának juttatott 2,7 ezer km²-es Memel-vidéket – a 37,0 ezer km² területű Kelet-Poroszországot nyugat-keleti irányban (immár nem kerülethatárok mentén, hanem szinte vonalzóval) kettévágják. A közel 1 millió lakosú északi 15,1 ezer km²-t Königsberggel, valamint Tilsit, Insterburg, Gumbinnen városokkal Oroszország kapja, a 1,5 millió lakosú déli 21,9 ezer km²-t Lengyelország.⁷

⁶ HALMOSY, 1966. 651-652.

⁷ PÁNDI – BÁRDI, 1997. 516-518

2. ábra Kelet-Poroszország felosztása

Forrás: PÁNDI – BÁRDI, 1997. 516.

A német lakosság áttelepítése

Kelet-Poroszország területe 1939-ben 36991,75 km² volt, lakosainak a száma 2 488 122 fő. A Szovjetuniónak a szövetséges hatalmak által átadott terület Kelet-Poroszország területének 1/3-a volt. Ezen a részen a háború előtt megközelítőleg 1.086.000 számú lakos élt, amelyből 372.000 fő Königsbergben lakott. A lakosság 2/3-a élt városokban.

Semmilyen tervszerű és tudatos evakuáció nem zajlott 1945 elejéig. A Königsbergben állomásozó német csapatok vezéreztetése javasolta Hitlernek a lakosság evakuálásának megkezdését, de ezt Hitler elutasította. Így gyakorlatilag a terület elhagyása szabotázsnek és gyávaságnak minősült. Legelőször 1945. január 19-én éjjel engedélyezték a polgári lakosságnak Königsberg elhagyását. Addigra azonban már minden lehetséges menekülési útvonalat a Vörös Hadsereg lezárt. A polgári áldozatok magas száma éppen ennek volt köszönhető.

A város kapitulációja után alig több, mint 100.000 polgári lakos maradt a városban. Helyzetüket tovább nehezítették, és az áldozatok számát tovább növeltek az elkövetkező hónapokban az éhség és a járványok. A vidéki lakosság száma Kelet-Poroszország északi részén a háború előtt 615.000 fő volt. 1945 januárjára mindössze 61.100 fő maradt. Figyelembe véve Königsberg és környéke lakosainak a számát, a terület elfoglalását követően 170.000 német állampolgár maradt a szovjet megszállási területen. A számok az egyes forrásokban eltéréseket mutatnak. Ez abból is adódik, hogy bár a szovjet katonai hatalom igyekezett összeírni a lehető legpontosabban a német lakosságot a megszállási területen, a falusi lakosság igyekezett elkerülni a kötelező regisztrációt.

Kelet-Poroszország Szovjetunió által annektált területéről a német lakosok kitelepítése nem példa nélküli a Szovjetunió történetében. Ugyanerre a sorsra jutottak a II. világháború kapcsán a balkárok, kalmükök, karacsajevék, csecsenek, ingusok, és rögtön a háború elején a Volga-menti németek, akiket az 1941. augusztus 28-án kelt rendelet alapján Kazahsztánba deportáltak.

Kezdetben a Szovjetunió fennhatósága alá került kelet-

poroszországi területekről a szovjet hatalom nem tervezte a német lakosság kitelepítését, tekintettel arra, hogy a háborús károk helyreállításához, illetve a mezőgazdasági és ipari létesítmények üzemeltetéséhez munkaerőre volt szükség. A helyi lakosság átlagosan a 48%-át adta a munkaerőnek, de voltak olyan területek, ahol ez a 90%-ot is elérte.⁸

1946 márciusában megindult egy belső migráció. A német városi lakosok egy részét áttelepítették falvakba. Königsberg járásban 1764 fő került áttelepítésre, Samland járásban pedig 1292 fő. Az áttelepítések célja az volt, hogy az éhező városi lakosság helyzetét megkönnyítse. Ám az áttelepítések szervezetlenül és előzetes figyelmeztetés és magyarázat nélkül zajlottak. Az áttelepítetteknek nem minden esetben biztosítottak megfelelő szálláshelyet, eredeti lakhelyükről semmilyen ingóságot nem vihettek magukkal.

A német lakosság végleges kitelepítéséről a Szovjetunió Minisztertanácsa 1947-ben döntött. Két minisztertanácsi rendelet, egy 1947. október 11-i és egy 1948. február 15-i- foglalja össze a döntést. Mindkét rendelet azonos címen jelent meg: „A Németek áttelepítése a SZSZSZR Kalinyingrád oblasztyból Németország szovjet megszállási zónájába”. Az áttelepítés folyamatát külön terv szabályozta. Legelőször Baltyijszk és a Balti-tenger part menti településein lakó németeket kellett áttelepíteni. A többi területről elsőként a nem munkaképes lakosságot kellett kitelepíteni. A kitelepítendőek indulás előtt mindössze 24 órával kaptak értesítést. 300 kilogramm ingóságot vihettek magukkal, és 15 napra elegendő élelmet kaptak. A feltételek szigorúak voltak, de addigra már a német lakosok tisztában voltak azzal, hogy szülőföldjük elhagyása elkerülhetetlen.

A kitelepítetteket vasúti kocsikkal szállították Németországba. Egy szerelvény 55 kocsiból állt, ebből 50-ben utaztak németek. Egy kocsiban 40 fő fért el.

1947. április – június időszakban 3390 német hagyta el Kalinyingrádot. Ugyanebben az évben október 22 – november 30. között már 30 283 német lakost telepítettek át.

⁸ ФИЛАТОВ – ПАЦЕРИНА, 2001. 27-45.

1948. március 16 – április 15. között 25 194 főt, augusztus 21 – október 2. között 41 807 főt telepítettek ki. November 8-án 138 némettel indult el egy szerelvény.

Az 1947 – 48-as tömeges kitelepítések után még maradtak németek Kalinyingrád oblasztyban. Ezek többsége magasan képzett szakember volt, akik csak 1949 – 1951. közötti időszakban távozhattak.

A kitelepítések kapcsán Kalinyingrád oblasztyból Németországba 102 407 német került áttelepítésre.⁹

A szovjet kalinyingrádi körzet benépesítése

A II. Világháború utáni Szovjetunió történetében az egyik legnagyobb szabású esemény a hajdani Kelet-Poroszország benépesítése volt szovjet lakosokkal. Egy régió teljes lakossága cserélődött ki igen rövid idő alatt.

A 20. századi múlt történetének fehér foltjai sorába tartozik jószerivel máig a második világháború kései szakaszán „felszabadított” Kelet-Poroszország sorsának alakulása, különös tekintettel a Szovjet-Orosz Köztársaságba bekebelezett északi részen, a Kalinyingrádnak átkeresztelt, nagy múltú várossal, Königsberggel. A terület szovjetizálásának legelső teendőihez tartozott az orosz haderő közeledtével elmenekült, kisebb részben az annektálás után kitelepült német, főként falusi lakosság mihamarabbi pótlása, amit orosz belső vidékekről történő, szervezett betelepítés útján igyekeztek megoldani. A nulláról kellett építkezni egy teljes egészében eltörlődött néphagyomány, egy regionális kultúra üres helyén. Kerületenként állandó áttelepítési osztályok működtek Szovjetunió-szerte a regionális közigazgatás részeként, ugyanakkor a megfelelő tagköztársasági főhatóságnak is alárendelve; ez utóbbiakat még összefogta az össz-szövetségi, kormány szintű áttelepítési főhatóság.

A módszerek közé tartozott állítólagos kalinyingrádiak hívogató leveleinek sora – a lehetőségek, a helyi viszonyok rózsaszínbe vont ecsetelésével, amihez képest az érkezők gyakran

⁹ КРЕТИНИН, 2002. 456-462.

hatalmasat csalódhattak. A jelentkezőket, ha szerényen is, készpénzben, természetben is javadalmazták. A szállítmányok kiállítása ennek ellenére gyakran nehézségekbe ütközött: nem akadt elég jelentkező, egyes jelentkezők az utolsó pillanatban visszaléptek; a kolhoz-vezetők sem iparkodtak eléggé: helyben is szükség volt a munkaerőre stb., némi ellenpropaganda is működött: visszaírt levelek, rémhírek ijesztették az embereket a rossz körülményekkel. A tervszámok teljesítése érdekében a hatóság egyrészt prémiumot helyezett kilátásba a sikeres szervezők részére, másfelől könnyen a szabotázs vádjával illethette őket.

Az útnak indított csoportok létszáma megérkezésükre esetleg már nem egyezett: egyesek a holmikkal együtt útközben eltűnedeztek a szerelvényekről. A közigazgatás megszorultságában olyan megoldást is kieszelt, hogy egész kolhozokat küldjön útra, rendőri kényszerrel (ilyenkor a leghasznavehetetlenebb gazdálkodó egységekről volt szó). Megjelent a „megélhetési” telepés típusa is, aki visszaszökött, hogy újra jelentkezzen, és még egyszer felvegye az előzetes juttatást. A legalább 15 toborzási régió adatainak feltárása lassanként igazolhatja majd, hogy a háború végén kiürült kalinyingrádi terület szervezett újratelepítése rövid néhány év alatt is 100 ezres nagyságrendű kolhozparaszti bevándorló tömeget eredményezett – a lehetőségek és körülmények hasonló vagy egyedien más vonásaival, amelyek a szovjet rendszer középszakaszanak világát igazán alulról világítják meg.¹⁰

Az első határozatot a tömeges áttelepítésről maga Sztálin írta alá 1946. július 9-én. Az áttelepülőknél az alábbi kedvezményeket ígérték: az emberek és ingóságaik ingyenes átszállítása, a tartozások eltörlése és 3 évre adómentesség biztosítása, vissza nem térítendő anyagi támogatás (1.000,-Rubel a családfőnek és 300,-Rubel a család minden más tagjának), minden családnak saját tulajdonú lakóház és 0,5 hektár föld biztosítása, kedvezményes hitel építkezéshez és jószág vásárlásához, a betelepülőknél állami támogatott áron való

¹⁰ KOMÁROMI, 2005.

értékesítése egyes áruknak.

Az első betelepülők már 1945-ben megjelentek. Havi 3-4 ezer ember érkezett, akiknek egy része fasiszta koncentrációs táborokból szabadult és tért vissza. Az első speciális vasúti szerelvények 1946-ben érkeztek, amik már szovjet betelepülőket hoztak. Év végéig 58 762 fő érkezett.

A szovjet lakosság betelepítésének döntő része az 1946-1950. közötti időszakban zajlik.

A betelepülők legnagyobb része orosz és belorusz területről érkezik. Ezek azok a részek, amelyeket leginkább érintett a hitleri megszállás. Az áttelepülők egyik legfontosabb motivációja a lakáshoz vagy házhoz jutás, illetve az éhezéstől való menekülés. Számukra Kalinyingrád a túlélés szinte kizárólagos esélye volt. A fenti két terület mellett még meg kell említeni még Ukrajnát és a Baltikumot is, kiemelve Litvániát mint fontos küldő területet.

A betelepülők jelentős része (36%) mégsem maradt Kalinyingrádban. Legnagyobb számban a beloruszok maradtak, a betelepülő lakosság mindössze 21,5%-a hagyta el Kalinyingrádot. Legnagyobb számban a litvánok tértek vissza eredeti lakóhelyükre (65%), de majdnem hasonlóan nagy százalékban hagyta el Kalinyingrádot a Kazahsztánból és Közép-Ázsiából betelepülő lakosság. A rendelkezésre álló adatok szerint az is nyomon követhető, hogy a betelepülők milyen területet választottak lakóhelyként. Míg a litván és ukrán lakosok döntő többsége városban, és azon belül is jellemzően a belvárosban települt le, addig az orosz és belorusz betelepülők szinte kizárólag a falvakban kerestek lakóhelyet.

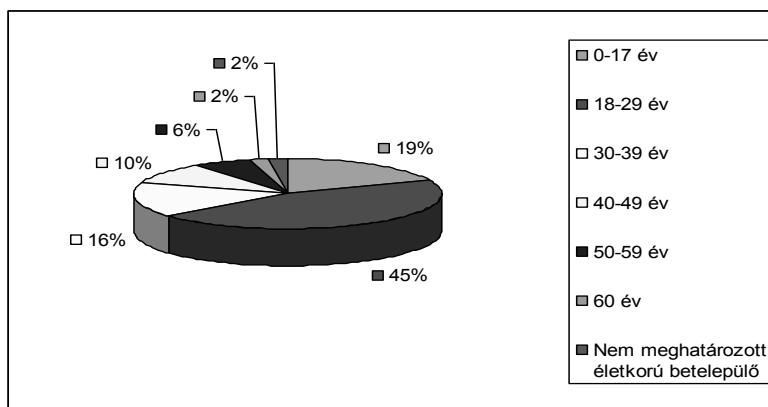
Kalinyingrád oblaszty 13 járásából 5 olyanban, ahol a mezőgazdaság dominált (Krasznoznamenszkij, Guszevskij, Bagratyionovszkij, Nyemanszkij, Csernyahovszkij), a betelepülők több, mint 50%-a Tambov, Rjazany és Jaroszlavl oblasztyokból érkeztek. Ezek a személyek egy adott oblasztyból egy körzetbe igyekeztek betelepülni. Például Bagratyionovszkij körzetbe a Rjazany oblasztyból érkezettek települtek be. Négy körzetben (Nyesztyerovszkij, Ozjorszkij, Polsszkij, Szlavszkij) a betelepülők összetétele a származási hely szempontjából rendkívül vegyes

volt. A fennmaradó körzetekben jellemzően 2-3 oblaszty lakosai keveredtek.

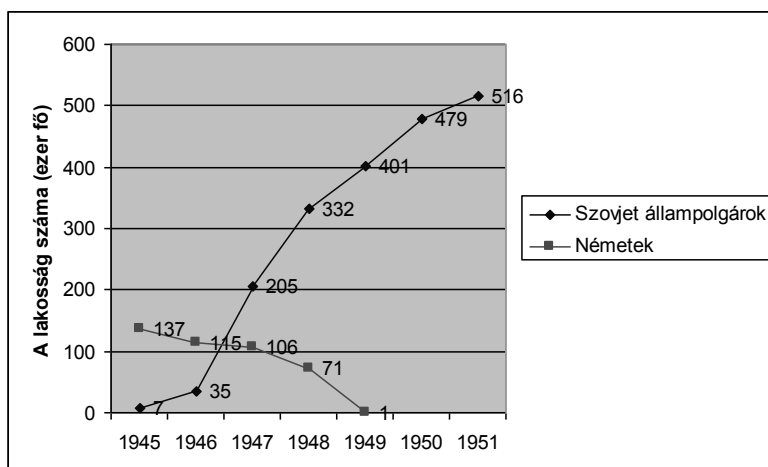
A városi és a falusi lakosság száma közel megegyezett, bár a betelepülés időszakában mutatkoztak jelentős eltérések. A kezdeti időszakban szinte csak falusi lakosság települ be az oblasztyba. A falusi-városi lakosság aránya csak 1948-ra egyenlítődik ki. Ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy a Kalinyingrád oblasztyban lévő vállalatok, ipari létesítmények vezetői önállóan is igyekeztek kvalifikált munkaerőt találni. A szakképzett dolgozókon kívül megkeresték a felsőoktatási intézmények és technikumok végzős hallgatóit is.

Az oblaszty korosztályi összetétele ebben az időszakban jelentősen eltért a Szovjetunió többi területére jellemző korosztályi összetételtől. Lényegesen kevesebb volt a 17 év alatti és 40 év feletti lakosok száma, ám amíg a Szovjetunióban a lakosság 25-30%-a alkotta a 18 – 39 év közötti korosztályt, addig ez az arány Kalinyingrád oblasztyban a lakosság 61%-a volt.¹¹

¹¹ КРЕТИНИН, 2002. 472-473.

3. ábra: Az 1947-1950 között betelepülő szovjet lakosság korcsoport szerinti megoszlása
 Forrás: КРЕТИНИН, 2002. alapján a szerző szerkesztése

4. ábra: A lakosság számának változása Kalinyingrád oblasztyban 1945-1951 között
 Forrás КРЕТИНИН, 2002. 474-476. alapján a szerző szerkesztése

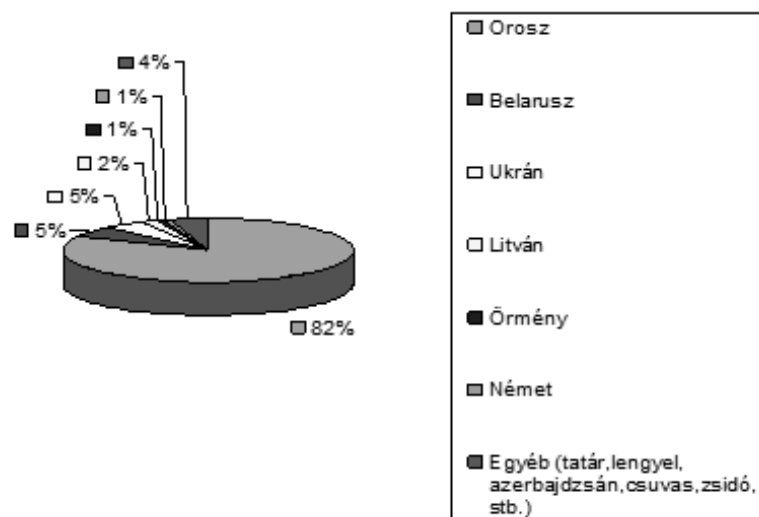
Az oblaszty lakossági összetétele és a népesség száma az 1946-1948 közötti időszakban változott a legdinamikusabban. Ezt követően a népesség növekedése már nem csak a betelepülők számának köszönhetően növekedett, hanem a természetes népszaporulat miatt is.

A második betelepülési hullám a Szovjetunió szétesését követően 1992-től zajlik. Kezdetben jelentősen megnőtt a balti országokból áttelepülő orosz lakosok száma, illetve a kaukázusi régióból áttelepülő nagyobb részt orosz, kisebb részben azerbajdzsán és örmény lakosok száma. A 90-es évek közepétől pedig jellemzően orosz és német lakosok települnek be Kazahsztán és Közép-Ázsia, illetve az északi- és keleti orosz régiókból.

Jelenleg a régió lakosságának a negyedét a 90-es évek során betelepültek alkotják. 1991 – 2006. között közel 165.000 fő települt át Oroszország egyéb területeiről Kalinyingrádba. Ehhez jön még az a 136.000 fő, akik ugyanebben az időszakban volt orosz tagállamokból települtek át. A betelepülők száma napjainkban is nő, hiszen a régió gazdasági fejlődése szakképzett munkaerőt igényel.

A legutóbbi, 2010-es népszámlálási adatok szerint a Kalinyingrádi oblaszty lakosainak száma 941.424 fő, melyből 729.731 fő városi lakos, 211.693 fő pedig vidéki lakos. Oroszországi viszonylatban magas az 1 km²-re jutó lakosok száma – 62,8 fő (Az oroszországi átlag 8,6 fő).¹²

¹² www.fpmp39.ru

5. ábra: Kalinyingrad oblaszty nemzetiségi összetétele
 Forrás: ОПЛЕHEК, 2008. 269-271. alapján a szerző szerkesztése

Összefoglalás

Felmerül a kérdés, hogy a Kelet-Poroszország sorsát eldöntő hatalmaknak volt-e jogalapja a döntéshozatalra. A szövetségesek győztes hatalomként léptek fel, akik a győztes jogán diktálták a feltételeiket a legyőzötteknek, jelen esetben Németországnak.

Európa háború utáni határainak kialakítása nem egy hirtelen és átgondolatlan döntés eredménye volt, a szövetségesek 1941 őszétől folyamatosan vitatták és egyeztettek. A három szövetséges hatalom - Szovjetunió, USA, Nagy-Britannia - az említett értekezleteken jogi személyként vettek részt és rendelkeztek döntéshozatali jogokkal Európa háború utáni helyzetét illetően. Ezeket a döntéseket később kétoldalú megállapodásokban is rögzítette a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia, az NDK és az NSZK.

Az 1975-ös helsinki értekezleten 33 európai ország, az USA és Kanada az értekezlet záródokumentumában elfogadta és

megegyeztetette az európai határok sérthetetlenségét.

Az NSZK és az NDK egyesülése után Németország is elismerte a háború utáni határok sérthetetlenségét.

Felhasznált irodalom

BEBESI, 2007. = BEBESI György: Analiz polozsenyija, formi, i organi vengerszkoj ruszisztiki. In: „Reprezentatív 30.” Válogatás az Illyés Gyula Főiskolai Kar oktatóinak tudományos publikációiból. Szerk. Nagy Janka Teodóra. PTE - IGYFK, Szekszárd, 2007. 39-44.

BEBESI, 2013. = BEBESI György: *A politikai konzervatizmus és a szélsőjobb kutatás histográfiája a rendszerváltás utáni orosz történetírásban*. In: Bebesi György – Lengyel Gábor (Szerk.): *Európa peremén Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről* MOSZT Könyvek 6. Kutatási Füzetek 18. Pécs, 2013.

HALMOSY, 1966. = HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918 – 1945 A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

KENDE, 1979. = KENDE István: *Forró béke – hidegháború A diplomáciai kapcsolatok története 1945-1956*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

KOMÁROMI, 2005. = KOMÁROMI Sándor: *Adalékok a szovjet kalinyingrádi körzet benépesítésének történetéhez* Kisebbségkutatás 4. szám <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00028/cikk> (Letöltés ideje: 2012. augusztus 12.)

PÁNDI – BÁRDI, 1997. = PÁNDI Lajos – BÁRDI Nándor: *Köztes-Európa 1763 – 1993*. Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, Budapest, 1997.

ГРОМИКО, 1971. = ГРОМИКО А. А.: *Запись беседы посла СССР в Англии с Черчиллем. Документы и материалы. СССР в борьбе за мир*. Москва, 1971. 43 p

КРЕТИНИН, 2002. = КРЕТИНИН Г. В.: *Очерки истории Восточной Пруссии* ФГУИПП «Янтарный сказ». Калининград, 2002.

- ОРЛЕНЕК, 2008. = ОРЛЕНЕК В. В.: *География Янтарного края России* ОАО «Янтарный сказ» Калининград 2008.
- ПРЖЕЗДОМСКИЙ, 2006. = ПРЖЕЗДОМСКИЙ А. С.: *Кёнигсберг Калининград* ФГУИПП «Янтарный сказ» Калининград, 2006.
- ФИЛАТОВ – ПАЦЕРИНА, 2001. = ФИЛАТОВ А. В. – ПАЦЕРИНА В. Н.: *Население Северо-Восточной Пруссии после II мировой войны. Правовой анализ. Часть I Переселение или изгнание? Правовые предпосылки и последствия* Калининград, 2001.
- Численность населения Калининградской области.* fpm39.ru/i/data/articles/12.pdf (Letöltés ideje: 2012. augusztus 14.).

MÁTÉ ZSOLT
FROL KOZLOV UTAZÁSA AZ AMERIKAI EGYESÜLT
ÁLLAMOKBAN 1959-BEN

Frol Romanovics Kozlov 1959. június 28.-a és július 13.-a között az Amerikai Egyesült Államokban tett körutazása a hidegháború egy kevésbé ismert eseménye. A Szovjetunió Minisztertanácsának első elnökhelyettese, vagyis Nyikita Szergejevics Hruscsov után az egyik legmagasabb politikai posztot betöltő személy volt. A Tudomány, technológia és kultúra szovjet kiállítás megnyitása alkalmából utazott az New Yorkba, majd tett egy körutazást az Egyesült Államokban. Tanulmányomban az utazás nemzetközi körülményeit, az utazáson történeteket mutatom be magyar és amerikai sajtó, amerikai levéltári iratok alapján.

Az utazásról még nem született teljes értékű feldolgozás. A legfontosabb publikáció ahol foglalkoztak a témával az a Foreign Relations of the United States forráskiadvány sorozat egyik kötetében található amerikai források, s szerkesztői jegyzetekkel.¹ Ennek az egyik oka az, hogy az év későbbi híres utazásai (Richard M. Nixon Szovjetunióbeli körútja és Hruscsov amerikai utazása) nagyobb szenzációt keltettek a korszakban, amely miatt a kutatások inkább ezen utak feldolgozására irányultak. A kutatások elmaradásának másik oka pedig, hogy szemben az említett utazásokkal itt nem kötöttek megállapodásokat a szuperhatalmak képviselői.

Az esemény nemzetközi háttere

Az utazás a hidegháború alatti amerikai-szovjet kapcsolatok második együttműködési periódus csúcsához – Hruscsov 1959-es amerikai körútjához és a Camp Davidi tárgyalásokhoz – vezető úton helyezkedik el.² Ez a békülési folyamat 1955-ben

¹ FRUS 1958-60 X. doc. 78-91.

² FISCHER, 2005. I. sz. ábra

elkezdődött, de az 1956-os magyar forradalom szakította meg, a Szputnyik-sokk és Hruscsov 1958-as Berlin ultimátuma pedig mélyítette a szembenállást. Utóbbi rendezése miatt többször találkoztak a szuperhatalmak külügyminiszterei és vezetői is, mivel 1959 májusában járt le a Hruscsov által a kérdés rendezésére szabott határidő.³ Eisenhower Kozlovnak írt levelében fejezte ki véleményét az magas rangú személyek kölcsönös utazásainak a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásáról: „*Én is remélem, hogy az országaink közötti gyakoribb kapcsolatlétesítés, mint az ön látogatása vagy Nixon alelnök közelgő útja a Szovjetunióba szimbolizálja és elősegíti népeink közötti kölcsönös megértést.*”⁴

Kozlov utazásának legfőbb oka a szovjet kiállítás megnyitása volt. Ez a kiállítás a Lacy-Zaurobin egyezménynek köszönhetően jöhetett létre, amelyben a szuperhatalmak megállapodtak, hogy kulturális és tudományos kapcsolataikat fejlesztik és az eddig elért sikereiket egy-egy kiállításon bemutatják a másik ország lakosságának.⁵ A Szovjetunió kiállítása nyílt meg előbb, 1959. június 29.-én és a New York-i Coliseum nevű épületben. Az Amerikai Egyesült Államok Moszkvában a Szokolnyiki parkban közel egy hónappal később nyitotta meg a tárlatát.⁶

Az előkészületek

A 1959. április közepén már tudni lehetett, hogy az Amerikai Egyesült Államok alelnöke, Richard M. Nixon fogja megnyitni az amerikai kiállítást Moszkvában. A diplomáciai protokollok értelmében egy vele egyenrangú személynek illene megnyitni a szovjet tárlatot, ezért esett Kozlovra a választás. Emiatt orosz

³ 1959 nyarán volt egy külügyminiszteri csúcstalálkozó Genfben ahol a résztvevők a német kérdést próbálták megoldani. Richard M. Nixont a Hruscsovval történő tárgyalásaira szánt felkészítő anyagok között első helyen szerepelt Berlin kérdése, másodikként az NSZK felfegyverzése. NIXON PPS 325. 11. 2.

⁴ PUBLIC PAPERS, 1999. 531-532.

⁵ A megállapodás szövegét lásd. BULLETIN, 243-347.

⁶ A cserekiállításokról bővebben lásd. MÁTÉ, 2013. 209-231.

Nixonnak is nevezték amerikai újságírók.⁷ A bejelentésre később került sor, például Magyarországon a tárlat megnyitásakor adtak csak hírt személyéről.⁸ Az Egyesült Államokhoz a szovjet külügyminiszter május 26.-án jutatta el táviratban a megnyitó személy nevét és, hogy két hetes utazást tenne az Egyesült Államokban. Az amerikai tisztségviselők egyetértettek abban, hogy Nixon későbbi útjára is befolyással lesz az, ahogyan Kozlovval viselkednek. Ezért kínáltak olyan programot, amelyben bár szerepeltek hivatalos tárgyalások, mégis a legtöbb napot nem Dwight D. Eisenhowerrel vagy Nixonnal töltötte.⁹ A szovjet részről javaslat nem érkezett, hogy a küldöttség hova szeretne látogatni, az amerikaiak által nyújtott programot fogadták el a delegáció.¹⁰

A szovjet delegáció New Yorkba a TU-114 típusú repülőgéppel érkezett. Ez a Szovjetunió egyik legújabb technikai fejlesztése volt. Ez a repülőgép volt képes először a Moszkva-New York távolságot átszállás és újratankolás nélkül megtenni. Kozlov ezzel kapcsolatban az alábbi mondatokat nyilatkozta a leszállás után a reptéren: *„A történelemben példátlan, leszállás nélküli utat tettünk meg Moszkvától New York-ig a TU-114 mintájú turbólégcsavaros utasszállító repülőgépen. Mindössze 11 órával ezelőtt még otthon voltunk; (...) Látható, hogy a technika mai fejlettsége mellett csökkent a távolság a világ két féltekéjén lévő országaink között, s bővült a kölcsönös találkozások lehetősége.”*¹¹ A repülőgépet eredetileg a Szovjetunió belüli légiközlekedés javítása érdekében fejlesztették ki, de a szovjet vezetők külföldi utakat is ilyen típusú gépekkel tettek meg, mint például Hruscsov is egy ilyen géppel repült 1959-ben szeptemberében az Egyesült Államokba.¹²

⁷ NEWSWEEK, 1959. 42.

⁸ NÉPSZABADSÁG, 1959a.

⁹ FRUS 1958-60, 78.

¹⁰ Szergej Hruscsov személyes közlése.

¹¹ NÉPSZABADSÁG, 1959b.

¹² Szergej Hruscsov személyes közlése; A repülőgépről bővebb korabeli leírásért lásd. ÉLET ÉS TUDOMÁNY, 1959, 851-854.

Az utazás¹³

A repülőgép 1959. június 28-án 11 óra 20 perckor szállt le New Yorkban. A reptéren Kozlov beszédet mondott kiemelve a cserekiállítások a békés egymás mellett élésre gyakorolt pozitív hatását.¹⁴ Még ezen a napon egy hajókirándulást tett Manhattan körül.¹⁵ Éjszaka üzleti vacsorán vett részt és a Waldorf-Astoria Hotelban pihente ki az interkontinentális út fáradalmait.¹⁶

A következő napon a reggelt városnézéssel töltötte, amelynek része volt az, hogy egy kávéházi ebéd. Ugyanezen a napon találkozott a város polgármesterével és az állam kormányzójával. A nap végén került sor a Szovjetunió tudományos, technikai, kulturális sikereinek kiállításának megnyitójára. Itt jelen volt Frol Kozlov mellett az amerikai elnök és alelnök is, akik mind beszéddel készültek. Minden beszédben visszaköszön a két ország között kulturális és tudományos kapcsolatok javulása.¹⁷ A megnyitó után Kozlov személyesen mutatta be az amerikai vezetőknek a tárlatot.¹⁸ Az esemény egy fogadással ért véget.

Az utazásának harmadik napját Kozlov továbbra is New Yorkban töltötte és gyárakat keresett fel. Elsőként egy kikötőt Staten Islanden ahol a munkásokkal ebédelt. Azt követően egy New York környéki gyerekjátékokat gyártó üzemet látogatott meg és váltott néhány szót a munkásokkal.¹⁹ A napját egy amerikai üzletemberekkel közös vacsorával zárta.²⁰ Utóbbi azért is fontos, mivel a szovjet szervezők a kiállítással többek között a szovjet ipart és befektetési lehetőségeket is népszerűsítették amerikai üzletemberek között.²¹

1959. július elsején a szovjet delegáció a New Jersey államban

¹³ A tanulmány ezen fejezetéhez a legtöbb információt tartalmazó forrás a Richard M. Nixonhoz eljuttatott hivatalos program volt. NIXON PPS 325. 10. 28.

¹⁴ NÉPSZABADSÁG, 1959b.

¹⁵ DAILY, 1959.

¹⁶ NIXON PPS 325. 10. 27.

¹⁷ Nixon 11 gépelt oldal hosszúságú szöveget mondott el. NIXON PPS 325. 10. 27.

¹⁸ A megnyitóról készült videós beszámolóért lásd. NEWSREEL 1959a.

¹⁹ JOURNAL FINAL, 1959.

²⁰ NIXON PPS 325. 10. 27.

²¹ NÉPSZABADSÁG, 1959c.

található Camdenbe látogatott. Itt még építés alatt álló első atommeghajtású kereskedelmi teherhajót, a Savannaht tekintették meg. Nixonnak hasonló módon mutatták be Leningrádban a Lenin atomjégtörőt. Ez is jelezte, hogy mennyire előrehaladott nukleáris kutatásokat folytatott a két szuperhatalom. A munkásokkal elfogyasztott ebéd után Philadelphián keresztül jutott el Washington D.C.-be.²² A fővárosban június másodikán Nixon köszöntötte a repülőtéren.²³ Christian Herterrel külügyminiszterrel folytatott tárgyalásokat a berlini kérdésről, felvetve egy népszavazás lehetőségét, s a két német állam közös tárgyalásainak megteremtését.²⁴ A napját a szovjet nagykövetségen rendezett vacsora zárta. A washingtoni tartózkodása során több más fogadáson is részt vett.²⁵ Az egyik ilyen rendezvényen tett nyilatkozatát a Népszabadság címlapon jelentette meg.²⁶

A következő napon délelőtt az Egyesült Államok elnökével találkozott és megvitatták az moszkvai tárlatra szánt képeket, a szovjet mezőgazdaság átalakulását, az egyre több kölcsönös utazást a két szuperhatalom között és a Szibériában rejlő ipari lehetőségeket.²⁷ Az Eisenhowerrel való találkozóról a televízió is beszámolt.²⁸ Az elnök után az európai kapcsolatokért felelős diplomatáival, Livingston T. Merchanttal is beszélt, többek között az angol és nyugati német területekkel felvett gazdasági kapcsolatok szovjet iparra, technológiára történő pozitív hatásról.²⁹ Délután Nixonnal tárgyalt. A megbeszélés egy az angol-szovjet gazdasági kapcsolatokhoz hasonló javaslatot vázolt fel az alelnöknek a vegyipar területén, de ennek a megvalósítását az alelnök elhárította. Kozlov ezt követően leszögezte, hogy a Szovjetunió nem akarja növelni a határait. Nixon megjegyezte,

²² NIXON PPS 325. 10. 27.; FRUS 1958-60, 78.; TNYT 1959.

²³ NÉPSZABADSÁG, 1959d.

²⁴ FRUS 1958-60, VIII, 422.

²⁵ NÉPSZABADSÁG, 1959e.

²⁶ NÉPSZABADSÁG, 1959f.

²⁷ FRUS 1958-60, X. 79.

²⁸ NEWSREEL, 1959b.

²⁹ FRUS 1958-60, X. 81.

hogy mivel Kozlovnak is engedélyezték a turisták számára zárt városokba, többek között Pittsburghbe történő utazást, hasonlólt vár a szovjetektől és ez is hozzájárulna a kölcsönös bizalom mélyítéséhez.³⁰ A tárgyalást követően felkereste az ismeretlen katona sírját.

A szovjet delegáció július negyedikén reggel nyolckor indult repülőgéppel San Franciscóba. A délelőtt az utazással, a délután pedig egy a Golden Gate öblöt és kikötőket bejáró kirándulással telt. A vacsoráját General Faymonville, egy segélyszervezet korábbi vezetőjével töltötte. A program egyrészt a hosszú repülőút, másrészt a város korábban szovjetek előtt lezárt mivolta miatt volt hivatalos eseményektől mentes az első Californiai napja.³¹ A két további napot Sacramentóban és San Franciscóban töltötte. Sacramento esetében az állam kormányzójával találkozott és egy mezőgazdasági kutatóközpontot látogatott meg. San Franciscóban a polgármesterrel találkozott, illetve felkereste a közeli Berkeley Egyetemet. A felsőoktatási intézmény atomenergiái kutatásait mutatták be a küldöttségnek, ami Kozlovot Dubnára emlékeztette.³²

Július hatodikán este érkezett a Nagy-tavak vidékére, elsőként Detroitba. Itt meglátogatta a Ford gyárat, majd az autóipari munkásság egyik szakszervezetét és a város polgármesterét. A Ford mellett más gyárakat is felkeresett.³³ Az egyik nyilatkozatában már azt állította, hogy a térség iparán keresztül próbálja bemutatni az amerikai-szovjet üzleti kapcsolatok lehetőségeit.³⁴ A városban az amerikai magyarok tüntetést szerveztek a szovjet küldöttség ellen és újságírók tudni vélték, hogy Michigan állam kormányzója kritikus megjegyzéseket és kérdéseket tett fel Kozlovnak.³⁵ Chicagóban egy vaskohót látogatása adott egy egész napos programot

³⁰ FRUS 1958-60, X. 80.

³¹ Térkép az 1955-ben szovjetek turisták által nem látogatható területekről: WOLFIE, 2013.

³² NÉPSZABADSÁG, 1959g.

³³ NÉPSZABADSÁG, 1959h.

³⁴ CARROL DAILY, 1959

³⁵ AMNSZ, 1959a; AMNSZ, 1959b; KMV, 1959.

Kozlovnak. A gyár igazgatójának a szovjet küldöttség vezetője azt mondta, hogy acélt vásárolna, aminek vételárát aranyban fizetné ki, és a beszélgetés leirata alapján ez valóban egy oka lehetett a gyárlátogatásnak.³⁶ Egy napra pedig az Illinois állambeli Woodstock gépesített kukorica földjét látogatta meg. Július tizedikén két napra Pittsburghbe látogatott.³⁷ Az első napját a város napjainkban is híres acélgyárát kereste fel, a másodikat pedig a város infrastrukturális fejlesztéseit tekintette meg délelőtt. A város már akkor is híres sport életének magas színvonaláról egy Pittsburgh-Chicago baseball mérkőzés megtekintésével győződhetett meg.

Utazása végén New Yorkba érkezett vissza. Az hazaindulás előtti délutánt egy Broadwayen bemutatott színdarab megtekintésével töltötte és a Madison Square Gardenben hallgatott meg egy koncertet.³⁸ Este az Egyesült Nemzetek épületében rendezett fogadáson vett részt. Július tizenharmadikán délelőtt 11 órakor sajtótájékoztatót tartott. Beszédében kifejezte, hogy reményei szerint a vezetők kölcsönös látogatásai is közelebb hozzák a két országot egymáshoz és ezen békés, tárgyalásos módszerrel lehet a nézeteltéréseket rendezni.³⁹

Összeszegezve elmondható, hogy az utazáson igen sokoldalú volt. Hivatalos diplomáciai és üzleti tárgyalások közül utóbbiak túlsúlya a hangsúlyos. A program legtöbb pontja ipari vagy mezőgazdasági létesítmények felkeresése volt, amely az amerikai üzemek működésének és bizonyos technológiák megismerése mellett a munkásokkal való kapcsolatteremtésre is alkalmas volt. Az utazás útvonala pedig sok azonosságot mutat Hruscsov néhány hónappal későbbi utazásának irányával.⁴⁰ Nixon Szovjetunióbeli körútjával szemben viszont ezen utazás során kevésbé az adott ország legújabb technikai sikereinek és fejlesztéseinek megtekintésén volt a hangsúly (de a Savannah és a

³⁶ FRUS 1958-60, X. 84.

³⁷ NÉPSZABADSÁG, 1959i.

³⁸ FRUS 1958-60, X. 86.

³⁹ NÉPSZABADSÁG, 1959j.

⁴⁰ Ennek a nagy hasonlóságnak az okát kérdeztem Hruscsov fiától, de erre nem tudott válaszolni

Berkeley Egyetem megtekintésével ez is jelen volt az úton).

Az utazás eredményei

Az utazásnak kettő fontos eredménye volt, mindamellett, hogy javította a két szuperhatalom közötti kapcsolatot.

Az első, hogy beigazolódott a szervezők korábbi gondolata, miszerint ez az út befolyásolja Nixon nem sokkal későbbi utazását. Ez azt jelenti, hogy az amerikai alelnök szintén tárgyalhatott a másik ország vezetőjével, megjelentették az adott országban nyilatkozatainak részleteit, felkereshetett korábban amerikai turisták elől elzárt városokat. Utóbbi a CIA számára lehetőséget nyújtott arra, hogy ezen területekről talajmintákat gyűjthessen.⁴¹

A második sikere az utazásnak Hruscsov meghívása az Amerikai Egyesült Államokba.⁴² Kozlov utazása idején egy amerikai szenátorokból álló csoport utazott a Szovjetunióba és többek között Hruscsovval is találkoztak. Itt Hruscsov felvetette azt a javaslatot, hogy a két ország kapcsolatait már csak egy csúcstalálkozó tudná javítani és erre az amerikai elnök egy sajtótájékoztatón utalt is.⁴³ Július nyolcadikán, a nyilatkozat után Eisenhower telefonon beszélt Herterrel és itt az elnök kikérte a külügyminiszter véleményét egy Hruscsovval történő találkozóról és egy konszenzus alakult ki, hogy a Genfi külügyminiszteri találkozó hatására jöhet létre egy ilyen utazás és, hogy Camp Davidben folytathatnak tárgyalásokat.⁴⁴ Egy nappal később személyesen is tárgyaltak a kérdésről és ott nem csak Hruscsov amerikai útjának programjáról, hanem Eisenhower Szovjetunióba történő utazásának időpontjáról is felmerültek javaslatok, konkrétan Nixon hazaérkezése utáni időpontot meghatározva.⁴⁵ Éppen ezek miatt a gyors fejlemények és

⁴¹ MICKIEWICZ, 2011. 144.

⁴² Az esetleges csúcstalálkozó lehetőségének előzményeiért lásd. FRUS 1958-60, X. 85.

⁴³ FRUS 1958-60, X. 82.

⁴⁴ FRUS 1958-60, X. 83.

⁴⁵ FRUS 1958-60, VIII. 429.

egyvetértés miatt másnap elküldték egy csúcstalálkozóra történő meghívást Hruscsovnak Kozlovnak.⁴⁶ A lezárt borítékot július tizenkettedikén Robert Murphy adta át Kozlovnak Mensikov szovjet nagykövet jelenlétében a 46. utca és Park avenue sarkán található szovjet ENSZ küldöttségi főhadiszálláson az esti órákban és megegyeztek abban, hogy a sajtónak azt mondják a szovjetek, hogy New Yorkba érkezésének oka az elbúcsúzás miatt, protokolláris okokból történt.⁴⁷ Ugyanezen a napon korábban már egy amerikaiakkal folytatott tárgyaláson kifejtette, hogy részéről jó ötletnek tartja egy esetleges Hruscsov-Eisenhower találkozót, már csak azért is, mert Roosevelt személyében amerikai elnök már járt a Szovjetunióban, de szovjet pártfőtitkár az Egyesült Államokban még nem.⁴⁸ A levelet Kozlov személyesen adta át Hruscsovnak.⁴⁹

Összegzés

Mindezek alapján elmondható, hogy Frol Kozlov amerikai körútja a kooperativitást elősegítő hatással volt az amerikai-szovjet viszonyra és jelentős szerepet játszott abban, hogy létrejöhessen Hruscsov 1959-es amerikai utazása, illetve Nixon a Szovjetunióban hasonló kitüntetett figyelmet kapjon, mint Kozlov az Egyesült Államokban. A látogatás helyszínei napjaink vezetői utazásaihoz képest sokkalta közvetlenebbek, ipar és mezőgazdaság központúak voltak. Az eseményről a világsajtó is többször beszámolt, a Népszabadság Magyarországon például tíz cikket közölt a hírügynökségektől átvéve. A szovjet kiállítás mellett az utazáson is megjelentek a keleti blokkból érkezett emigránsok, akik tüntetésekkel hívták fel magukra a figyelmet.

A téma kutatásában az orosz levéltárak szolgáltathatnak új információkat, illetve az esetleg a szovjet küldöttség még ma is élő tagjaival, illetve gyermekeivel készíthető interjúk szolgáltathatnak személyes tapasztalatokkal, amik tovább

⁴⁶ FRUS 1958-60, VIII. 431.

⁴⁷ FRUS 1958-60, X. 87.

⁴⁸ FRUS 1958-60, X. 86.

⁴⁹ MEMOIRS, 2007. 92-93.

színesíthetik az utazásról rendelkezésre álló ismereteinket.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Richard M. Nixon Presidential Library & Museum:

NIXON PPS 325. 11. 2. = Richard M. Nixon Presidential Library & Museum PPS 325: *Vice Presidential Work Files. – Executive Branch*. 11. doboz 2. mappa: *Briefing papers*

NIXON PPS 325. 10. 27. = Richard M. Nixon Presidential Library & Museum PPS 325: *Vice Presidential Work Files. – Executive Branch*. 10. doboz 27. mappa: *Kozlov Visit*

NIXON PPS 325. 10. 28. = Richard M. Nixon Presidential Library & Museum PPS 325: *Vice Presidential Work Files. – Executive Branch*. 10. doboz 28. mappa: *Soviet Deputy Premier Frol Kozlov Briefing Book*

Forráskiadványok

BULLETIN. = *The Department of State Bulletin*. Vol. XXXVIII. No. 973. Publication 659. U.S. Government Printing Office, Washington D.C. 1958. (Felhasznált változat: <https://ia700502.us.archive.org/8/items/departmentofstat381958unit/departmentofstat381958unit.pdf> (Letöltés ideje: 2013. október 29.))

FRUS 1958-60 VIII. = *Foreign Relations of the United States, 1958-1960. Volume X, part 4: Berlin Crisis, 1958-1959*. <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v08> (Letöltés ideje: 2013. október 29.)

FRUS 1958-60 X. = *Foreign Relations of the United States, 1958-1960. Volume X, part 1: Eastern Europe Region, Soviet Union, Cyprus*. <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v10p1> (Letöltés ideje: 2013. október 29.)

MEMOIRS, 2007. = Sergei Khrushchev (Szerk.): *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3. Statesman, 1953-1964*. The Pennsylvania State University Press, University Park, 2007.

PUBLIC PAPERS, 1999. = *Public Papers of the Presidents of the*

United States, Dwight D. Eisenhower, 1959: Containing the Public Messages, Speeches, and Statements of the President, January 1 to December 31, 1959. Government Printing Office, 1999.

Újságcikkek, beszámolók

AMNSZ, 1959a. = *Williams kormányzó kínzó kérdései Kozlovhoz.* In: Amerikai Magyar Népszava, 1959. július 10. 1.

AMNSZ, 1959b. = *Kozlov verejték-gyöngyei.* In: Amerikai Magyar Népszava, 1959. július 13. 2.

CARROL DAILY, 1959. = *After Snub by Mayor- Business Chiefs Welcome Kozlov to Detroit.* In: Carrol Daily, 1959. július 7. 11.

DAILY, 1959 = *Kozlov Opens Exhibit For Russia Tomorrow.* In: Daily, 1959. június 29. 1.

ÉLET ÉS TUDOMÁNY, 1959. = *A TU-114 a repülőtechnika remeke.* In: Élet és tudomány 1959. 27. szám

JOURNAL FINAL, 1959. = *Workers in Toy Factory Charmed by Kozlov.* In: The Milwaukee journal, 1959. június 30.

KMV, 1959. = *Kozlov veresége a detroiti magyarság dícsérete.* In: Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1959. július 15. 1-6.

NÉPSZABADSÁG, 1959a. = *„A szovjet kiállítás elősegíti a népek közeledését” – jelentette ki Hammarskjöld New Yorkban.* In: Népszabadság, 1959. augusztus 8. 4.

NÉPSZABADSÁG, 1959b. = *A szovjet kiállítás megnyitására Kozlov New Yorkba érkezett.* In: Népszabadság, 1959. június 30. 7.

NÉPSZABADSÁG, 1959c. = *Szovjet kereskedők amerikai üzletemberekkel tárgyaltak.* In: Népszabadság, 1959. július 9. 6.

NÉPSZABADSÁG, 1959d. = *Kozlov elvtárs szerdán Eisenhower elnökkel tárgyalt.* In: Népszabadság, 1959. július 2. 7.

NÉPSZABADSÁG, 1959e. = *Fogadások Washingtonban Frol Kozlov tiszteletére.* In: Népszabadság, 1959. július 3. 7.

NÉPSZABADSÁG, 1959f. = *A Szovjetunió és az Egyesült Államok között megvannak a békés és barát kapcsolatokhoz szükséges alapok.* In: Népszabadság, 1959. július 4. 1.

NÉPSZABADSÁG, 1959g. = *Kozlov elvtárs az amerikai „atomvárosban”.* In: Népszabadság, 1959. július 9. 6.

NÉPSZABADSÁG, 1959h. = *Kozlov Detroitban meglátogatta a nagy autógyárakat.* In: Népszabadság, 1959. július 16. 6.

- NÉPSZABADSÁG, 1959i. = *Kozlov elvtárs Chicagóban és Pittsburghben*. In: Népszabadság, 1959. július 12. 1.
- NÉPSZABADSÁG, 1959j. = *A Szovjetunió és az Egyesült Államok nézeteltéréseit békés úton meglehet oldani – mondotta Kozlov New York-i sajtóértekezletén*. In: Népszabadság, 1959. július 14. 7.
- NEWSREEL, 1959a. = *Russian Trade Fair, NY 1959/6/29*. <http://www.youtube.com/watch?v=iDwmmcl3Lqg> (Letöltés ideje: 2013. október 29.)
- NEWSREEL, 1959b. = *Gen Taylor Honored & Soviet Deputy Premier Kozlov Visit 1959/07/02*. <http://www.youtube.com/watch?v=uS2J3uRs-i4> (Letöltés ideje: 2013. október 29.)
- NEWSWEEK, 1959 = *Into the Red Shadowland*. In: Newsweek, 1959. július 27. 39-42.
- TNYT, 1959. = *KOZLOV APPEALS FOR AMITY OF PAST; In Capital, He Asks Return of Wartime Comradeship -- Visits Atomic Ship*. In: The New York Times, 1959. július 1. 3.
- WOLFIE, 2013. = WOLFIE, Audra J.: *1955 Map Shows No-Go Zones for Soviet Travelers in the U.S.* http://www.slate.com/blogs/the_vault/2013/05/15/cold_war_map_shows_areas_prohibited_to_soviet_travelers_in_the_united_states.html (Letöltés ideje: 2013. október 30.)

Szakirodalom

- FISCHER, 2005. = FISCHER Ferenc: *A kétpólusú világ. 1945-1989*. Dialóg Campus, Pécs-Bp. 2005.
- MÁTÉ, 2013. = MÁTÉ Zsolt = *Az 1959-es amerikai-szovjet cserekiállítások és amerikai-magyar sajtóvisszhangjuk*. In: Böhm Gábor-Fedeles Tamás (szerk): *Specimina Operu Iuvenum 2*. Pécs, 2013.
- MICKIEVICZ, 2011. = MICKIEVICZ, Ellen: *Efficacy and Evidence: Evaluating U.S. Goals at the American National Exhibition in Moscow, 1959*. *Journal of Cold War Studies*, 2011/4. 138-171.

LENGYEL GÁBOR
OROSZORSZÁG „STRATÉGIAI HADVISELÉSE”
AFGANISZTÁNBAN 2001 UTÁN

Az emberiség több évezredes története során a hadviselésnek, az érdekek érvényesítésének különböző írott-íratlan szabályai alakultak ki. Ezúttal eltekintünk a hadviselés történetének bármilyen részletes ismertetésétől, azt azonban megállapíthatjuk, hogy túlnyomó részben reguláris hadseregek álltak egymással szemben, s ha egy területet az adott ország katonai ereje elfoglalt, akkor az általában annak az államnak a befolyási övezetébe került. A 20. század második felétől – elsősorban a nemzetközi jog, a nemzetközi szervezetek elterjedésének hatására, valamint a globalizációnak nevezett folyamat eredményeként – alapvető változások jelentkeztek a nemzetközi konfliktusok kialakulásában, lefolyásában és eszközeiben. Attól függetlenül, hogy jelenleg is számos fegyveres konfliktus zajlik a világban, az államok közötti hadviselés, „vetélkedés” természete alapvetően változott meg az elmúlt évtizedekben. A 21. század nagyhatalmai a korábban jellemző, nyílt fegyveres konfliktusok felvállalása helyett, egyre inkább egy sajátos gazdasági, társadalmi, geostratégiai érdekek mentén kirajzolódó „hadviselést” folytatnak.

A kétpólusú világrendszer felbomlása a 20. század utolsó évtizedében alapvető változásokat hozott. A Szovjetunió összeomlása nemcsak a világpolitika addig fennálló rendszerét, a nemzetközi kapcsolatok fundamentumait változtatta meg, hanem egyben az egész posztszovjet térség geopolitikai arculatát is átalakította. A vörös birodalom felbomlása után független országok sora jelent meg a legnagyobb utódállam, Oroszország környezetében. Ezek között stratégiai, gazdasági, biztonságpolitikai, civilizációs szempontból különálló csoportot képeznek az úgynevezett közép-ázsiai utódállamok (Türkmenisztán, Üzbegisztán, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán), amelyek jelentősége – elsősorban az afganisztáni

események miatt – az utóbbi időben a legtöbb nagyhatalom számára egyre inkább felértékelődött. Afganisztán ugyan nem volt szovjet tagállam, de szerves részét képezi ennek a régiónak. Az ország sorsa az elmúlt évtizedben alapvetően meghatározta nemcsak a szorosan vett közép-ázsiai régió életét, de a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb területeit is.

A 2001. szeptemberi terrortámadásokra adott amerikai válaszlépések – melyek az afganisztáni tálib rendszer felszámolását célozták –, a fegyveres beavatkozás, a tartós katonai jelenlét felporzították a régió egészének addig sem nyugodt életét. Közép-Ázsiát már földrajzi elhelyezkedése is évszázadok óta arra predesztinálja, hogy az ütközőzóna szerepét töltsen be, s nincs ez másként a 21. század elején sem. A térségben jelenlévő nagyhatalmak mindegyikét olyan gazdasági, biztonsági, civilizációs stb. érdekek fűzik a régióhoz, amelyek miatt mindegyikük egyre nagyobb befolyás kialakítására törekszik.

Közép-Ázsia és Oroszország viszonyának alakulása több szempontból is érdekes kérdés. Egyrészt azért, mert közös határszakasza tulajdonképpen csak a térség legnagyobb államával, Kazahsztánnal van. A térképre pillantva tehát azt az elhamarkodott megállapítást tehetjük, hogy a régióban zajló folyamatok orosz szempontból elszigeteltek, s hogy közvetlen fenyegetést nem jelentenek Moszkva számára. Ám ha kicsit részletesebben vizsgáljuk a térség viszonyait, azt állapíthatjuk meg, hogy Afganisztánból kiindulva, észak felé, a térség államain keresztül az egyik legnagyobb fenyegetés jelentkezik Oroszország biztonságára és mindennapi életére nézve. Az orosz gazdasági és stratégiai érdekek szempontjait figyelembe véve pedig azt láthatjuk, hogy a régió államai fokozatosan az egyik legfontosabb partnerei lettek Moszkvának. Ez elsősorban abból adódik, hogy egy olyan sokszereplős geostratégiai játszma bontakozott ki a régióban, amelyben a térség országai mellett, a legtöbb érdekelt nagyhatalomnak jól meghatározott érdekei vannak (csak a legfontosabbakat említve: USA, Oroszország, Kína, India), s ezeknek az érdekeknek mind igyekszik a lehető legteljesebb mértékben érvényt szerezni.

Oroszország a régióban meghatározó nagyhatalmak sorában az egyik legfontosabb szereplő. Attól függetlenül, hogy katonailag közvetlenül nincs jelen Afganisztánban, több szempontból is a leginkább érdekelt abban, hogy az ország sorsa mielőbb rendeződjék. Természetesen az Afganisztánban zajló események, s a régió többi országának belső folyamatai nagyban eltérnek egymástól, azonban az orosz szempontból távolinak tűnő országban jelentkező problémák, a volt közép-ázsiai szovjet tagköztársaságokon keresztül könnyen közvetlen fenyegetést jelenthetnek. Tanulmányunkban az Afganisztánban kialakult helyzet orosz szempontjait vesszük górcső alá, rávilágítva azokra a komponensekre, amelyek Moszkva számára a legnagyobb kihívást jelentik.

Előzmények

Jelen írásunkban nem térhetünk ki részletesen a térségbe irányuló orosz külpolitikai aktivitás több évszázadon keresztül átívelő történetére, annyit azonban mindenképp érdemes megjegyezni, hogy a déli határvidék, a délről jelentkező különböző kihívások (például a tatárjárás) tulajdonképpen az orosz történelem kezdetétől, a Kijevi Rusz időszakától kezdve meghatározó jelentőséggel bírtak, s hatást gyakoroltak a politikai fejlődésre is. A 18-19. századi orosz gyarmatosítás¹, a 19. századi nagyhatalmi versengés, a szovjet időszak fejlődése a jelenlegi közép-ázsiai viszonyok távoli előzményeinek tekinthetők.

Orosz-afgán viszonylatban pedig közvetlen előzményként meg kell említenünk az 1979-es szovjet intervenciót.² Igaz ugyan, hogy a szovjet katonai beavatkozás egy olyan sajátos hidegháborús légkörben zajlott, amit a két szuperhatalom meglévő szembenállása alapvetően determinált, s sajátos összefüggésrendszerbe helyezett, de mind orosz, mind afgán szempontból máig ható következményei vannak. Nem áll

¹ Az orosz gyarmatosítás sajátosságait ld.: BEBESI, 2002. 37-50. valamint: BEBESI, 2010. 27-40.

² A szovjet intervenció körülményeit részletesen tárgyalja: KOLONTÁRI, 2010. 27-51.

módunkban részletesen értékelni a szovjet-afgán háború eseményeit, s kimenetelét, annyit azonban leszögezhetünk, hogy az szovjet szempontból egyértelmű katonai és diplomáciai vereséggel végződött. A tízéves, szovjet részről több mint 14.000 halálos áldozattal járó afganisztáni kudarc máig ható, súlyos tanulságokkal szolgált a mindenkori orosz vezetés számára.

A szovjet kivonulás után, majd pedig a hidegháború befejezését követően egy új korszak kezdődött. Nyugodtan mondhatjuk, hogy 1989-et követően Afganisztánt bizonyos tekintetben magára hagyták a nagyhatalmak, aminek következtében a 20. század utolsó évtizedében az ország súlyos polgárháborús válságba zuhant. Ez a „világpolitikai horizonton” kívüli helyzet nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a több mint harminc éve zajló afganisztáni vérontás ne csak az ország belső viszonyait határozza meg, de globális szinten is súlyos következményekkel járjon.

Nemzetközi szempontból a 2001. szeptemberi események mindenképp vízválásztónak tekinthetők. Ekkor szembesült a világ közvéleménye minden kétséget kizáróan azzal, hogy az iszlám fundamentalizmus, a terrorizmus veszélye nemcsak elszigetelt, távoli országok belső problémája, hanem globális jelenség, ami rájuk nézve is közvetlen fenyegetést jelent. Az orosz diplomácia szempontjából viszont az Egyesült Államokat ért sokkhatás egy remek kitörési lehetőséget is kínált. Az 1990-es évtized végére ugyanis elsősorban a NATO-bővítés vitája, illetve a Nyugat jugoszláviai fegyveres beavatkozása miatt egyre inkább kihűltek az orosz-nyugati kapcsolatok. Nagyban hozzájárult a viszony megromlásához, hogy a 2001. szeptember 11-ei eseményeket megelőzően a nemzetközi közvélemény rengeteget bírálta Moszkvát az 1994-ben kirobban csecsen háború jogtalanságai miatt. Az Egyesült Államok elleni terrormerényletek után azonban a nyugati országok szemében is alapvetően megváltozott a csecsen konfliktus értékelése. Putyin elnök ügyesen kihasználva a lehetőséget, elsőként biztosította támogatásáról George W. Bush-t, Oroszországot pedig igyekezett úgy reprezentálni, amely kezdetektől fogva az iszlám jelentette

veszély ellen visel hadat Csecsenföldön, s amely már korábban felhívta a figyelmet a közép-ázsiai térségből kiinduló iszlám radikalizmus erősödére. A formálódó érdekszövetség egy rövid időre felvetette annak a lehetőségét, hogy a két katonai nagyhatalom (illetve szövetségeseik) innentől kezdve egymást feltétel nélkül támogatva, kéz a kézben fognak harcot folytatni az immáron közösnek tekintett ellenség legyőzése érdekében. A különböző külpolitikai és stratégiai érdekek azonban hamar háttérbe szorították az illúziókat. A harmadik évezred első évtizedének Oroszországa már más kondíciókkal rendelkezett, mint egy évtizeddel korábban, s a határozottabb retorika már nem csak üres frázisként jelentkezett, hanem fokozatosan tartalommal is telítődött. A kilencvenes évek orosz külpolitikai tétovázása után, az ezredfordulót követően egy jóval pragmatistább, a nagyhatalmi törekvéseit érvényesíteni egyre inkább képes, jóval határozottabb nagyhatalom jelent meg Euráziában. Ez a változás pedig azt is jelentette, hogy az USA és a NATO közvetlen katonai jelenléte Oroszország déli holdudvarában az iszlám fundamentalizmus elleni közös harc mellett számos stratégiai jellegű kérdést is felvet.

Az Afganisztán-probléma orosz szempontjai

A Nyugat fokozódó katonai-politikai jelenléte a régióban nem a legfontosabb, elsőszámú problémát jelenti Moszkva szempontjából nézve. A jelenleg kialakult helyzetet, a közép-ázsiai régióban jelentkező főbb kihívásokat orosz perspektívából alapvetően két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe tartoznak a közvetlen, az ország mindennapi életére, alapvető biztonsági helyzetére nézve jelentkező veszélyforrások (drogcsempészet, terrorizmus stb.). A másik csoportot azok a szélesebb, nemzetközi összefüggésrendszerben értelmezhető, főleg geopolitikai, gazdasági, diplomáciai kihívások alkotják, amelyeket inkább közvetett, vagy másodlagos, stratégiai kihívásoknak tekinthetünk. Ez utóbbi alatt azt a geostratégiai játszmát értjük, amelynek a keretein belül, a legtöbb érdekelt nagyhatalom

igyekszik a lehető szélesebb körű befolyásra szert tenni a térségben.

Elsősorban azt fontos tisztázni, hogy melyek azok a primer veszélyforrások, ami miatt Oroszországnak határozott Afganisztán-politikára volt és van szüksége. A közvetlen fenyegetések halmazán belül első helyen a drogfogyasztás, a drogcsempészet problémája áll. Az Afganisztánból kiinduló drogcsempészet az 1990-es évtizedtől jelentkezett igazán jelentős problémaforrásként. Ekkor vált ugyanis az ország a világ legnagyobb drogellátójává, a világ összes ópiumszármazékainak 75-80%-át állítva elő.³ Ez a szám a 2000-es években stabilan 90% fölé maradt, s lett a világ elsőszámú előállítója.⁴

Az Afganisztánból Oroszországba tartó csempésztútvonalat nevezi a szakirodalom az Északi Útnak (Northern Road). A hagyományosabbnak nevezhető balkáni útvonal mellett ez viszonylag újnak számít, hiszen mai formájában a kilencvenes évek első felében alakult ki. Megszületése a Szovjetunió szétesésével van összefüggésben, hiszen a területen ekkor létrejövő új államoknak szinte a semmiből kellett megszervezni a határvédelmüket.⁵ Ez a szervezetlen állapot 1993/94-ig azt jelentette, hogy a csempészek tulajdonképpen csak egy virtuális határvédelemmel számolhattak, ami nagyban megkönnyítette a szállítás körülményeit.

A probléma súlyosságát az ide vonatkozó statisztikai adatok is alátámasztják. Az ENSZ Kábítószer-ellenőrzési és Bűnmegelőzési Hivatalának (UNODC) 2010-es kimutatásait figyelembe véve, a számok nyelvén a következő a helyzet. Évente nagyságrendileg 380 tonna heroint állítanak elő Afganisztánban. Ebből a mennyiségből csak körülbelül 5 tonna marad az országon belül, azaz vagy elkobozzák, vagy belső fogyasztásra használják fel. Az exportra kerülő 375 tonnából 95 jut el az említett közép-

³ GOLUNOV, 2006.

⁴ 2001 és 2008 között például 150 %-al emelkedett az afgán kábítószer-előállítás mértéke. (<http://en.rian.ru/world/20081120/118431526.html> (Letöltés ideje: 2014. március 21.))

⁵ UNODC World Drug Report 2010, 48.

ázsiai országokba, innen pedig Oroszországba vagy tovább.⁶ Ez az export 25%-át jelenti, s a heroin mellett még 120-130 tonna ópium is ezen

az útvonalon éri el célját. Közép-Ázsia országaiban és Oroszországban az ópiumszármazékok becsült forgalmának értéke 13-15 milliárd dollár körül van⁷, amivel Oroszország a világ második legnagyobb kábítószerpiacának számít Európa után.

Ha a kábítószer-kereskedelemre vonatkoztatott adatokat az orosz társadalomra kifejtett hatás viszonylatában vizsgáljuk, akkor még katasztrofálisabb a helyzet. A drogfüggők számára vonatkozó becslések nagyon széles skálán mozognak, a legelterjedtebb becslések 3 és 8 millió közé teszik a számukat. Nem valószínű azonban, hogy a 8 milliós szám a valós képet tükrözi, az orosz tömegmédia ugyanis hajlamos eltúlozni a reális adatokat, ezzel is hangsúlyozva a probléma súlyosságát. Erre vonatkozólag az orosz Szociális és Egészségügyi Minisztérium adatai lehetnek irányadók, ami a 2000-es évek közepén 1,5 millió drogfüggővel számolt⁸, illetve 6 millió olyan emberrel, akik valaha használtak drogot. Ezekkel az adatokkal Oroszország az első helyen áll a világon az Afganisztánból származó heroin fogyasztásának tekintetében, évente pedig hozzávetőleg 30.000 ember (túlnyomórészt 30 év alatti fiatal) veszíti életét kábítószer-túladagolás következtében.⁹ Szorosan kapcsolódik ehhez a HIV- és AIDS-fertőzések problémája, hiszen a regisztrált 250 ezer HIV-fertőzött 80 százaléka intravénás drogfogyasztó.¹⁰ Nem újdonság, hogy az ország demográfiai mutatói az elmúlt két évtizedben jelentős csökkenést mutatnak, s a legfrissebb adatok szerint az összlakosság már a 140 milliót sem éri el. Természetesen nem csak a drogfogyasztás áll a népességcsökkenés háttérében, de az orosz külpolitika egyik elsőszámú prioritása, hogy minél

⁶ UNODC World Drug Report 2010, 46.

⁷ UNODC World Drug Report 2010, 53.

⁸ Ez a szám megegyezik az UNODC 2010-es adataival is.

⁹ KORGUN, 2010. 3.

¹⁰ UNODC World Drug Report 2010 52.

sikeresebben vegye fel a harcot a beáramló illegális narkotikumokkal szemben.

A drogcsempészet nem csak önmagában jelent veszélyt, hanem több egyéb dologgal is összekapcsolódik. Szomália után Afganisztán a második legkorruptabb ország a világon.¹¹ Ez nem csak az országban zajló újjáépítési projektek, befektetések sikeres kivitelezését nehezíti meg, de egy olyan jelenség, amely határokon átível, s a szomszédos közép-ázsiai országokon keresztül Oroszországra is hatást gyakorol.¹² A közvetlen kihívások közé sorolhatjuk az illegális fegyvercsempészetet is, amelynek felszámolása szintén jelentős kihívás elé állítja a hatóságokat. A csempészetből, szervezett bűnözésből, különböző bűncselekményekből befolyó összegek pedig sok esetben terrorista csoportok bevételeit növelik, akik azt az esetek többségében merényletek előkészítésére fordítják.

Az Afganisztán–Közép-Ázsia–Oroszország háromszögben az iszlám fundamentalizmus terjedésének veszélye jelenti a másik legnagyobb kihívást. Jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk a térségben jelentkező iszlám radikalizmus mélyreható elemzésére, néhány alapösszefüggést azonban mindenképp szükséges megemlíteni. Az iszlám mozgalmak jelentette veszély erősödése összefügg a Szovjetunió szétesését követő ideológiai vákuum kialakulásával. Ezt az űrt próbálta betölteni az iszlám ideológia néhány radikális változata. Az egyik legfontosabb volt ezek közül a vahhabita, amely nyíltan hirdette a dzsihádot, a hitetlenek elleni szent háborút, valamint azok meggyilkolását, akik sértik az iszlám hit tisztaságát.¹³ Azonban a közép-ázsiai országok jelentős részében nem váltak meghatározó tényezővé a radikális nézetek. A vezető politikai elit részéről nem kapták meg a kellő támogatást az iszlamista mozgalmak, s

¹¹ A Transparency International legfrissebb, 2013-as felmérése alapján Szomáliával és Észak-Koreával holtversenyben Afganisztán a legkorruptabb ország a világon. (<http://www.transparency.org/cpi2013/results> (Letöltés ideje: 2014. március 6.))

¹² Barack Obama az új Afganisztán-stratégia egyik központi elemévé tette a korrupcióellenes harcot. KORGUN, 2010. 3.

¹³ SARAFIAN, 2001. 64.

legnagyobb részt ellenzékinek számítanak, mégis jelentős veszélyforrást jelentenek az egész régió biztonságára nézve.¹⁴ A Tádzsikisztánban zajló polgárháború (1992-1997), a terrorista merényletek növekvő száma Üzbegisztánban és Kirgizisztánban már a kilencvenes években figyelmeztettek a probléma súlyosságára. Afganisztánban pedig 1996-ra a tálib mozgalom vette át a hatalmat az ország csaknem teljes területe felett, ami alapvetően új helyzetet teremtett, hiszen az ország közelsége, a terrorista kiképzőbázisok, az erősödő befolyás a térség országaira – vagy akár távolabbi területekre is – csak tovább fokozta az iszlám radikalizmus terjedésének valószínűségét. Helyesen mérte fel az afganisztáni tálib uralom lehetséges hatásait Igor Ivanov akkori orosz külügyminiszter is, amikor már 2.000 májusában, az orosz–csecsen háború kapcsán kilátásba helyezte: az is lehetséges, hogy Oroszországnak légicsapásokat kell mérnie Afganisztánra a csecsen felkelőknek nyújtott támogatás miatt.¹⁵

A tálib mozgalom jelentette veszély nem csökkent a 2001 októberében indult terrorellenes háború után sem. Annak ellenére, hogy az amerikai és NATO csapatok nagy számban vannak jelen az országban, a Nyugat támogatását élvező Karzai-kormányzat rendkívül alacsony hatásfokkal működött. Becslések szerint 2008-ban Afganisztán 52%-ában, míg 2010-ben már 72%-ban tartotta fenn katonai jelenlétét a Talibán.¹⁶ Emellett az ország 34 tartománya közül szinte mindegyikben működik ún. tálib „árnyékkormány”.¹⁷ A Talibán újfent erősödő befolyása pedig jelentős hatással bír az ország határain túl is, elsősorban azért, mert a tálibok szoros kapcsolatot ápolnak főleg az üzbegisztáni és a tádzsik iszlám fundamentalista mozgalmakkal. Elsősorban az Üzbegisztáni Iszlám Mozgalmat (IMU, Islamic Movement of Uzbekistan) és a Hizb út-Tahrirt említhetjük. Nagyrészt az üzbég és tádzsik rendőrség, illetve katonaság erőfeszítéseinek

¹⁴ MAKKAY, 2009. 156.

¹⁵ SARAFIAN, 2001. 67.

¹⁶ KORGUN, 2010. 3.

¹⁷ Az árnyékkormány azt jelenti, hogy a központi közigazgatás mellett a tálibok is fenntartják a hatalmukat. Ezt többnyire a háttérben maradva, az adott térség lakosainak erőszakos kényszerítésével, megfélemlítésével érik el.

következtében a terroristák jelentős részét sikerült kiűzni ezekből az országokból, azonban a menekülésre kényszerült iszlám radikálisok nagy számban csatlakoznak a Talibánhoz vagy az al-Kaidához, s főleg pakisztáni kiképzőtáborokban készülnek az újabb akciókra.¹⁸ Az afgán és a közép-ázsiai iszlám mozgalmak közötti szoros kapcsolat Oroszországra nézve is súlyos kockázatokat jelent. Nem is csak elsősorban a szűken vett régióban, de a Kaukázus térségében is, ahol Moszkva a biztonság elsőszámú garántálójának szerepében igyekszik feltűnni. Mint korábban említettük, az afgán felkelők a csecsen radikálisok támogatásában is fontos szerepet játszanak. Az elmúlt időszakban szaporodó oroszországi merényletek pedig véres bizonyítékát adják annak, hogy milyen jelentős mértékben orosz érdek is az iszlám radikalizmus terjedésének visszaszorítása.

Elsősorban ezek azok a konkrét veszélyek, ami miatt Oroszország egyre aktívabb szerepet próbál játszani az afganisztáni rendezésben, és a közép-ázsiai országokban. A közvetlen fegyveres beavatkozás, azaz orosz katonai egységek Afganisztánba küldésén kívül az orosz vezetés tulajdonképpen minden lehetséges módon igyekszik támogatni a nemzetközi erőket az afgán háborúban.

Hivatalosan Oroszország a NATO stratégiai partnerének számít. Ebből következően az orosz vezetés arra törekszik, hogy a nemzetközi erőket a lehető legnagyobb mértékben támogassa. A két fél együttműködésének az afganisztáni szerepvállalás egyértelműen az egyik fundamentuma, meghatározó terepe. Anders Fogh Rasmussen NATO-főtitkár úgy foglalta össze az együttműködés szükségességét, hogy *„NATO-katonák harcolnak és halnak meg Afganisztánban az extrémizmus, a terrorizmus, a kábítószer-kereskedelem visszaszorítása érdekében. Ha ez nem így lenne, ezek a fenyegetések tovább terjednének Közép-Ázsia, illetve Oroszország felé. Mindnyájan megfizetnénk az árat, ha nem járnánk sikerrel. Ezt mi is tudjuk, és Oroszország is tudja.”*¹⁹

¹⁸ KORGUN, 2010. 3.

¹⁹ Anders Fogh Rasmussen NATO-főtitkár beszéde 2009. december 17-én, Moszkvában: <http://www.nato.int/cps/en/SID-91E3B928-0196A966/natolive/>

Nyilvánvalóan Moszkvában is tisztában vannak azzal, hogy ki kell venni a maguk részét az afgán rendezésben. A súlyos történelmi tapasztalat, s a stratégiai érdekek azonban csak korlátozott mértékben adnak lehetőséget a beavatkozásra. Mindezek függvényében tehát valamiféle áttételes megoldást kell találni az elhivatottság bizonyítására. A kétoldalú orosz–afgán viszonyban ez úgy valósul meg, hogy Oroszország segítséget nyújt azokban a rekonstrukciós beruházásokban, amelyek még annak idején szovjet technikai és gazdasági segítséggel indultak (ez mintegy 140 projektet jelent, köztük földrajzi feltárásokat, személyi kiképzést, főleg rendőrök és kábítószer-ellenes egységek felkészítését).²⁰ Moszkva egyre aktívabbnak mutatkozik regionális, többoldalú együttműködések támogatásában is. Tádzsikisztáni vezetéssel, de jelentős orosz anyagi támogatással készül a SONGTUDA névre keresztelt vízerőmű, amely a térség legnagyobb energia-előállító létesítménye lehet, s képes lesz energiát biztosítani Afganisztán, illetve később Pakisztán számára is.²¹

Az orosz szerepvállalás területei a konkrét fegyveres beavatkozás elkerülése mellett is több dimenzióban jelentkeznek. Az ország földrajzi elhelyezkedése, s az ebből fakadó stratégiai előnyök önmagában meghatározó jelentőségűek. Megegyezés született többek között arról, hogy az amerikai vezetésű nemzetközi erők használhatják az orosz légteret mint utánpótlási útvonalat, amin keresztül fegyvereket, s különböző felszereléseket juttathatnak el a harcoló erőknek.²² (Ez elvileg 4500 átrepülést jelent évente.) Mindenképpen kulcskérdés az

opinions_60223.htm (Letöltés ideje: 2014. április 12.

²⁰ KORGUN, 2010. 4.

²¹ MÄRGÄRIT.

Elsősorban azért fontos egy ilyen létesítmény, mert egy olyan országról van szó, ahol a csapvíz és az elektromos áram is luxusnak számít. Teljesen egyértelmű, hogy a legfontosabb kihívások, mint például a biztonsági helyzet, vagy a drogcsempészet megoldása prioritást jelent (főleg nyugati szempontból), de amíg a munkanélküliség 80% fölött van, a mindennapi életkörülmények katasztrofálisak, az afgán emberek megélhetése nem biztosított, addig hosszan tartó rendezés nem jöhet szóba Afganisztánban.

²² TELEGRAPH, 2009.

orosz terület használata, hiszen az alternatívaként meglévő Pakisztán felőli útvonalon közlekedő konvojok sok esetben tálib támadások áldozatául esnek, ami nem csak a veszteségeket növeli, de siker esetén jelentős munícióhoz is juttathatja az ellenséget.

Az aktívabb orosz szerepvállalásnak igazából két jelentősebb területe van. Az egyik a kiképzésben való részvétel, ami azt jelenti, hogy az afgán hadsereg, illetve főleg kábítószer-ellenes erők kapnak felkészítést orosz szakemberektől. (Arra azonban vigyáznak Moszkvában, hogy ez Oroszország területén történjen.) Ennél egy fokkal még jelentősebbnek tekinthető, hogy közös orosz–amerikai akciókat is végrehajtanak elsősorban afgán droglaboratóriumok ellen, ami a legfőbb ellenség, a kábítószer-kereskedelem visszaszorítását célozza.²³ Az első ilyen akciót 2010 októberében hajtották végre, azóta pedig rendszeressé váltak.

Fontos részét képezi az orosz hozzájárulásnak az afgán helikopter-infrastruktúra fejlesztése. A Nyugat elkötelezettségének tudatában ez elsőre furcsának tűnhet, azonban több szempontból is teljesen ésszerű lépés az orosz Mi-17-es helikopterek vásárlása. A jelenleg szolgáló afgán pilóták jelentős része 40 év fölött jár, ami azt jelenti, hogy az állományban lévő 92 pilóta többsége még szovjet repülőkiképzésben részesült. Őket felkészíteni az amerikai haderőben rendszeresített Chinook vagy Black Hawk helikopterek használatára, legalább két évvel hosszabbítaná meg azt a periódust, amire az afgán légierő önállóan képes lenne ellátni feladatát.²⁴ Az amerikai vezetésnek köztudottan jelentős összegeket kell a háborúra fordítani, így az is fontos szempont, hogy az USA 15-18 millió dollárért tud vásárolni egy Mi-17-es helikoptert, ez az összeg pedig körülbelül a fele az említett amerikai típusok értékének. 2010 októberében

²³ HVG, 2011. A.

²⁴ TELEGRAPH, 2010. 2009-ig már 648 millió dollárt költött az USA civil Mi-17-esek vásárlására, amelyeket át kellett alakítani úgy, hogy képesek legyenek csapatszállításra is, azaz katonai szolgálatba állíthassák.

pedig megegyezés született arról, hogy Moszkva a lengyel NATO-csapatoknak is biztosít öt Mi-17-est.²⁵

A fentiek mellett az orosz támogatásnak van egy inkább retorikai szintűnek nevezhető szegmense is. Ezek alapján az orosz vezetés felajánlotta, hogy minden rendelkezésére álló információt hajlandó átadni a NATO nemzetközi erőinek, illetve a szovjet–afgán háborúban harcoló veteránok terepen szerzett tapasztalatait is szívesen megosztják szövetségeseikkel. Már a 2001. szeptemberi merényletek után – amikor az amerikai katonai vezetés az afganisztáni hadműveletet készítette elő – a Pentagon képviselői kérték orosz kollégáikat, hogy osszák meg velük bin Laden tartózkodására vonatkozó információikat.²⁶ Azóta is többször hívtak meg washingtoni konzultációra olyan magas rangú orosz tiszteket, akik a szovjet–afgán háború kapcsán jelentős tapasztalatokkal rendelkeznek. Nem hivatalos értesülések szerint pedig a két fél együttműködése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a terroristavezér végső pakisztáni (abbottabadi) tartózkodási helyét meghatározzák, mielőtt az amerikai különleges alakulatok 2011. május másodikán sikeres akcióban likvidálták.

Közép-Ázsia és a stratégiai dimenzió

A fentiekben áttekintett, „kézzel foghatónak” nevezhető kihívások konkrét válaszokat igényelnek az orosz külpolitikától. Emellett azonban az egész Afganisztán-problémának, illetve Közép-Ázsia-politikának van egy szélesebb, másodlagosnak tekinthető dimenziója, amely inkább stratégiai, geopolitikai érdekek mentén rajzolódik ki, s amelynek bemutatása egy tágabb, nemzetközi összefüggéseket is figyelembe vevő értelmezést igényel.

Ahogy már említettük, földrajzi elhelyezkedéséből adódóan Oroszországnak mindig is szem előtt kellett tartania, hogy mi zajlik déli határai mentén. A 2001. szeptemberi események után

²⁵ INDEPENDENT, 2010.

²⁶ HVG, 2011. B.

az USA, illetve a NATO közvetlen katonai jelenléte egy olyan sajátos mederbe terelte a térség viszonyainak alakulását, ami egyre inkább egy nagy geopolitikai sakkjátszmává szélesült. Az elmúlt évtizedben egyre erősödő nyugati befolyás Oroszország saját érdekszférájában olyan komplex kihíváscsomagot jelent Moszkvának, amelyre úgy kell megtalálni a megfelelő válaszokat, hogy közben az érdekelt felek között is egyensúlyozzon, s elkerülje a nagyobb konfliktusok kialakulását. Az alábbiakban ennek a politikai, gazdasági, geostratégiai játszmának a főbb elemeit, meghatározó területeit vesszük sorra.

A 2001 októberében induló afganisztáni misszió azzal az alapvető következménnyel járt együtt, hogy a NATO-csapatok felvonulási útvonala, első számú bázisa, háttérországa lett az a közép-ázsiai régió, amely orosz geostratégiai szempontból az egyik legjelentősebb terület. Az afgán háború meghatározó időszakában a két legjelentősebb amerikai légi bázis a dél-üzbegisztáni Karshi-Kanabad-ban, illetve a kirgizisztáni Manaszban volt. Ezek a létesítmények főleg az afganisztáni hadműveletek logisztikai támogatásában vettek részt, az aktív katonai jelenlét azonban maga után vonta azt is, hogy a Nyugat politikai-ideológiai jelenléte is megerősödött, ami a demokratikus értékek terjedésével is együtt járt. Ezzel összefüggésben az alapvető kérdés az, hogy mennyire áll valóban érdekében Moszkvának a térség demokratikus átalakulása. Teljesen egyértelmű, hogy semennyire. (Az orosz vezetés több alkalommal is hangot adott ellenérzésének a közép-ázsiai amerikai támaszpontok létezése kapcsán.) A korábbi kommunista elit vezető szerepének fenntartása, lojalitása, sajátos (több esetben klán alapokra épülő) politikai berendezkedése jobban szolgálja az orosz politikai és gazdasági érdekeket. A régióra jellemző autoriter berendezkedésű államok kevésbé befolyásolhatók a tömegek által nemzeti, vagy nemzetközi ügyek kapcsán.²⁷

A demokratikus berendezkedés, a verseny alapú piacgazdaság meghonosodása a térségben jobban szolgálná a

²⁷ BHATTY, 2008. 54. o.

nyugati befolyás érdekeit, nagyobb teret nyitva ezzel a behatolásnak a közép-ázsiai országok gazdaságába. Nem véletlen, hogy Oroszország a nyugati értékek terjesztése mögött csak az USA és európai szövetségeseinek geopolitikai motivációit látja, s saját érdekeit érzi veszélyeztetve. Hogy Oroszország mennyire érdekelt a jelenlegi helyzet fenntartásában, illetve gazdasági befolyásának növekedésében, jól példázza a következő eset. 2006-ban az EU megtiltotta a türkmén gáz közvetlen beszerzését, mégpedig amiatt, hogy az országban nem tartják be az emberi jogokat. Nos, ettől függetlenül az EU államai Oroszországon keresztül közvetetten jutottak a türkmén gázhoz, amit a Gazprom vásárolt fel.²⁸ Ezzel persze akaratlanul is az orosz gazdasági érdekeket szolgálták.

Az USA, illetve a NATO közvetlen katonai jelenléte elvezet a stratégiai játszma egy újabb területére. A kilencvenes évek orosz külpolitikai „ténfergése” után Putyin elnökségével a diplomáciában is új korszak kezdődött. Alapvetően két jól megragadható alapeleme van azóta az orosz külpolitikának. Az egyik, hogy Oroszország erős, magabiztos nagyhatalomként szilárdítsa meg helyzetét a nemzetközi életben, amely képes érdekei érvényesítésére, s meghatározó (egyben megkerülhetetlen) szerepet játsszon a világpolitikai folyamatokban. Ezzel szorosan összefügg a másik alapvető cél, amely arra irányul, hogy a határozottabb fellépés semmiképp se vezessen olyan komolyabb konfliktusokhoz, amit Oroszország esetleg már nem lenne képes kézben tartani. Röviden azt mondhatjuk, hogy valamiféle „visszafogott-megfontolt erőfitogtatás” jellemzi leginkább az orosz külpolitikai doktrínát. Ez a két fundamentum a régió és Afganisztán vonatkozásában is megragadható. Az előzőekben leírtak alátámasztják, hogy Oroszországnak meghatározó érdekeltségei vannak a térségben, azonban a viszonylagos ellentmondások is egyértelműek. Fentebb azt is láthattuk, hogy Afganisztán vonatkozásában Moszkva jelentős erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy nyugati partnereit támogassa a misszió sikerre vitelében. Ez

²⁸ BHATTY, 2008. 55. o.

elsősorban abból adódik, hogy a nemzetközi erők tálib ellenes harca, az iszlám fundamentalizmus visszaszorítása, a kábítószer-kereskedelem megfékezésére tett erőfeszítései ugyanannyira szolgálják Moszkva érdekeit is, mint a nyugati közösség szempontjait.

A terrorellenes háborúban való együttműködés azonban kimondva-kimondatlanul egy háttérben meghúzódó stratégiai küzdelmet is jelent, amely egyre inkább hangsúlyossá válik. A megerősödő Oroszország olyan „image” kialakítására törekszik, amely nem csupán egy másodrangú hatalom szerepében tünteti fel az USA oldalán, hanem szuverén világpolitikai aktorként. Az együttműködés és a támogatás hangoztatása mellett ez a határozottabb attitűd sok tekintetben az amerikai külpolitika nyílt bírálata is jelenti. Kissé leegyszerűsítve a helyzetet, Moszkva szempontjából a mérleg egyik serpenyőjében ott van az iszlám fundamentalizmus fenyegető veszélye, a másik oldalról viszont Amerika háborús szerepvállalása egy lehetőséget is jelent az orosz diplomáciának, hogy elnyerje az iszlám országok, a muzulmán emberek szimpátiáját. Jól érzékelteti ezt a paradox hozzáállást a szélsőségesen orosz nacionalista Vlagyimir Zsirinovszkij megnyilvánulása, aki az Irak elleni háború 2003-as megindítását követően nyíltan Amerika támogatására szólított fel, mégpedig attól a hátsó szándéktól vezéreltetve, hogy Oroszországnak mindenképp előnye származik abból, ha az USA meggyengül, s az ellene irányuló ellenszenv csak növekszik.²⁹ Zsirinovszkij hozzáállása jól szemlélteti a „kvázi” partnerség ellentmondásosságát.

Egyrészt tehát azt mondhatjuk, hogy az USA és a NATO nemzetközi erőinek afganisztáni „küszködése” hosszú távon bizonyos stratégiai előnyt jelenthet Oroszországnak mind elméleti, mind gyakorlati szempontból. A másik oldalról azonban egyértelműen stratégiai kihívást is hordoz magában a Nyugat tartós jelenléte. Az erősödő nyugati térnyerés a régióban felvet egy elméleti kihívást is az orosz külpolitika számára. Már a

²⁹ BHATTY, 2008. 57.

kilencvenes évek nemzetközi kapcsolatainak folyamatait is alapvetően meghatározta a NATO keleti bővítésének vitája, pedig akkor még csak nem is közvetlen orosz befolyási övezetről beszélhettünk, hanem Csehország, Lengyelország és Magyarország integrációs törekvései álltak a középpontban. Ezek az országok sosem képezték szerves részét Oroszország vélt vagy valós legközvetlenebb befolyási övezetének. A transzatlanti katonai szövetség nagyarányú jelenléte a közép-ázsiai régióban egy minőségileg más kihívást jelent. Való igaz, hogy a hidegháború befejeztével egy új korszak kezdődött, s Oroszország a NATO stratégiai partnerének számít, az afganisztáni fejlemények miatt azonban Moszkva több évtizedes félelme vált valóra azzal, hogy NATO-katonák masíroznak déli határai, s természetes befolyási övezete közelében. A legszélsőségesebb nézőpont szerint az egész Afganisztán-misszió másodlagos célja tulajdonképpen az, hogy az Egyesült Államok tartósan megvesse lábát a régióban, s geopolitikailag elszigetelje Oroszországot. Vlagyimir Putyin elnök úgy fogalmazta meg ezt a passzív stratégiai kihívást, hogy *„az USA jelenléte olyan fenyegetést jelent Oroszországra nézve, mint egy hívatlan vendég feltűnése egy party-n.”*³⁰

Globális nézőpontból tekintve a közép-ázsiai régióban zajló hatalmi vetélkedés csak az egyik – de mindenképp – meghatározó részét képezi a stratégiai küzdelemnek. Több olyan terület is van, amely a NATO (Nyugat) és Oroszország kapcsolatában vitás kérdésnek számít. Ennek érzékeltetésére elegendő megemlíteni a Cseh- és Lengyelország területére tervezett amerikai rakétavédelmi rendszer telepítésének, vagy a NATO további keleti irányú terjeszkedésének orosz elutasítását (elsősorban Grúzia és Ukrajna esetében). Az orosz diplomácia úgy tekint ezekre a próbálkozásokra, amelyek egyértelműen ellene irányulnak, s az ország geopolitikai elszigetelését célozzák. Az idő múlásával az orosz külügy hajlamos ebbe a trendbe illeszteni a közép-ázsiai eseményeket is. A kezdeti összefogás, a terrorizmus elleni közös fellépés eufóriájának enyhülése után

³⁰ IGNATIUS, 2007.

Oroszország egyre inkább stratégiai és gazdasági érdekei mentén igyekszik alakítani Közép-Ázsia-politikáját. Ez a megváltozott attitűd azonban egyértelmű veszélyeket is hordoz magában, ami abban teszi érdekelté az orosz diplomáciát, hogy egyensúlyt teremtsen a stratégiai érdekek és a biztonsági szükségletek között.

Az orosz stratégiai és biztonsági szempontokat figyelembe véve az a látszólag ellentmondásos helyzet áll fenn, hogy a NATO-nak a pusztta létezése, s regionális jelenléte is egy teoretikus fenyegetést jelent Oroszország szempontjából, azonban a szövetség kudarca az afganisztáni misszióban, illetve a közeljövőben tervezett kivonulása még jelentősebb veszélyeket hordozhat az egész közép-ázsiai régió stabilitására, s ezzel összefüggésben akár Oroszországra nézve is.³¹

Felhasznált irodalom

- MĂRGĂRIT. = MĂRGĂRIT, Mihaiu: *The issue of Afghanistan seen from Moscow*.
(http://www.worldsecuritynetwork.com/showArticle3.cfm?article_id=18435&topicID=54 (Letöltés ideje: 2014. április 22.)).
- BEBESI, 2002. = BEBESI György: *Orosz gyarmatosítás a XIX. században*. In: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei. Szerk. KOLONTÁRI Attila. Szekszárd, 2002. 37-50.
- BEBESI, 2010. = BEBESI György: *Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza*. In: *Nemzetek és birodalmak*. Diószegi István 80 éves. [Szerk.: HÁDA Béla – LIGETI Dávid – MAJOROS István – MARUZSA Zsuzsa – MERÉNYI Krisztina] Budapest, ELTE, 2010. 27-40.
- GOLUNOV, 2006. = GOLUNOV, Serghei: *Drug-trafficking as a Challenge for Russia's Security and Border Policies*. Policy Papers, 2006.

³¹ KHURT, 2010. 5-8., 8.

- (http://www.policy.hu/golunov/policypaper_Golunov.pdf
(Letöltés ideje: 2014. április 21.)).
- HVG, 2011. A. = *Orosz-amerikai drogfogás Afganisztánban*. HVG, 2011. április 7.
(http://hvg.hu/vilag/20110407_afganisztan_kabitoszer_rendorseg (Letöltés ideje: 2014. március 20.)).
- HVG, 2011. B. = *Az oroszok is segíthettek bin Laden likvidálásában*. HVG, 2011. május 4.
(http://m.hvg.hu/vilag/20110504_bin_laden_oroszok) (Letöltés ideje: 2014. április 22.).
- IGNATIUS, 2007. = IGNATIUS, Adi: *A Tsar is Born*. In: *Time*, 2007. december 19.
(http://www.time.com/time/specials/2007/personoftheyear/article/0,28804,1690753_1690757_1690766-1,00.html (Letöltés ideje: 2014. április 10.)).
- INDEPENDENT, 2010. = *Afghanistan: Russia steps in to help NATO*. The INDEPENDENT, 2010. október 27.
(<http://www.independent.co.uk/news/world/politics/afghanistan-russia-steps-in-to-help-nato-2117468.html> (Letöltés ideje: 2014. május 2.)).
- KOLONTÁRI, 2010. = KOLONTÁRI Attila: *Az afganisztáni szovjet beavatkozás külső és belső körülményei*. In: MOSZT Könyvek 4. Afganisztán 1979-89-99-2009. Előadások és tanulmányok az afganisztáni események hármasszázévesfordulója alkalmából. [Szerk.: DÁVID Ferenc – KOLONTÁRI Attila – LENGYEL Gábor] Pécs, 2010. 27-51.
- KORGUN, 2010. = KORGUN, Victor: *The Afghan Problem from a Russian Perspective*. In: *Russian Analytical Digest* № 80. june 2010. (<http://www.res.ethz.ch/analysis/rad/details.cfm?lng=en&id=117218> (Letöltés ideje: 2014. április 10.)).
- KUHRT, 2010. = KHURT, Natasha: *Afghanistan's Significance for Russia: Regional or Global Strategy*. In: *Russian Analytical Digest* № 80. june 2010.
- MAKKAY, 2009. = MAKKAY Lilla: *Élénkülő forgalom a Selyemúton, avagy a „Nagy Játsszma” újabb fejezete Közép-Ázsiában*. In: *Külügyi Szemle*, 2009/1.

SARAFIAN, 2001. = SARAFIAN, Gregory R.: *Islamic Extremism in Former Soviet Republics*. In *Military Review*, May-June, 2001.

TELEGRAPH, 2009. = *Who got what out of the US-Russia summit in Moscow?* The TELEGRAPH, 2009. augusztus 11. (<http://www.telegraph.co.uk/sponsored/russianow/6010119/Who-got-what-out-of-the-US-Russia-summit-in-Moscow.html> (Letöltés ideje: 2014. április 20.)).

TELEGRAPH, 2010. = *US to buy Russian helicopters for Afghan air force*. The TELEGRAPH, 2010. július 8. (<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/afghanistan/7879915/US-to-buy-Russian-helicopters-for-Afghan-air-force.html> (Letöltés ideje: 2014. március 18.)).

UNODC World Drug Report 2010. = UNODC World Drug Report 2010. (http://www.unodc.org/documents/wdr/WDR_2010/World_Drug_Report_2010_lo-res.pdf (Letöltés ideje: 2014. április 10.)).

A kötet szerzői

Dr. Aranyossyné Szegedi Andrea, PhD - A Magyar Turizmus Zrt. senior termékmenedzser

Dr. habil. Bebesi György, PhD - egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Újkortörténeti Tanszék, a MOSZT kutatócsoport alapító vezetője

Dr. Bene Krisztián, PhD - tanszékvezető egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Bodor Mária - doktorandusz, Debreceni Egyetem Történelem – Néprajz Doktori Iskola

Dr. habil. Bodnár Erzsébet, PhD - egyetemi docens, Debreceni Egyetem Egyetemes Történeti Tanszék

Dr. Fazekas László - NATO Center of Excellence for Military Medicine, Budapest

Fóris Ákos - doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományok Doktori Iskola

Galicza György - főosztályvezető, Miniszterelnökség

Dr. habil. Hahner Péter, PhD - tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Újkortörténeti Tanszék

Dr. habil. Harsányi Iván, CSc - professor emeritus, Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet

Huszár Mihály - doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, történész-múzeológus Marcali Városi Helytörténeti Múzeum

Dr. Kolontári Attila, PhD – egyetemi docens, a MOSZT kutatócsoport helyettes vezetője, Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar Társadalomtudományi Tanszék

Lengyel Gábor – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola

Máté Zsolt – történelem-informatika tanári mesterszakos hallgató, Pécsi Tudományegyetem

Prof. Dr. Molnár F Tamás – Pécsi Tudományegyetem Általános Orvosi Kar, Műveleti Medicina Tanszék; Petz Aladár Megyei Kórház, Győr, Sebészeti osztály, Mellkassebészet

Dr. Nagy Gábor, PhD – egyetemi docens, Miskolci Egyetem Közép- és Kora Újkor Történeti Tanszék

Dr. Rendeki Szilárd – Pécsi Tudományegyetem Általános Orvosi Kar, Műveleti Medicina Tanszék; Pécsi Tudományegyetem Általános Orvosi Kar, Aneszteziológiai és Intenzív Terápiás Intézet

Dr. habil. Varga Beáta, PhD – egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

Sarlós István – levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára Bajai részleg

Szunomár Szabolcs – középiskolai tanár, Siófoki Alapítványi Gimnázium

Fő támogatónk

